

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**MISIR'DA TARİHÇİLİK VE TARİH YAZICILIĞI
(1800-1850)**

**HALİL İBRAHİM EROL
2502100020**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MEHMET ALİ BEYHAN**

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : HALİL İBRAHİM EROL Numarası : 2502100020
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : TARİH / YAKINÇAĞ TARİHİ Danışmanı : PROF. DR. MEHMET ALİ BEYHAN
Tez Savunma Tarihi : 22.07.2019 Saati : 14:00
Tez Başlığı : " Mısır'da Tarihçilik ve Tarih Yazıcılığı (1800-1850) "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / **GYÇOKLUĞU** LA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MEHMET ALİ BEYHAN		Kabul
2- PROF. DR. MAHİR AYDIN		Kabul
3- PROF. DR. MESUT AYAR		Kabul
4- PROF. DR. MEHMET CANATAR		KABUL
5- PROF. DR. SÜLEYMAN KIZILTOPRAK		Kabul
YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. FARUK DOĞAN		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ ADEM KORKMAZ		

ÖZ

MISIR'DA TARİHÇİLİK VE TARİH YAZICILIĞI (1800-1850)

HALİL İBRAHİM EROL

Bu doktora araştırması giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmı metot, teorik çerçeve, Osmanlı-Mısır modernleşmesi ve Mısır tarihine genel bir bakışı kapsamaktadır. Bu kısımlarda, temel amacımız bu çalışmanın odak noktası olan periyodu anlamak için süreklilikleri ve kesintileri takip etmektir. Birinci bölüm Kavalalı Mehmed Ali Paşa yönetiminde, 1800-1850 arası, Mısır'da gerçekleşen değişimlere odaklanmaktadır. Bu kısımda, öncelikle siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşümleri, kendisini önceleyen Osmanlı dönemiyle mukayese ederek, önemli farklılıkları göstermek ve idrak etmek üzere incelemekteyiz. Takip eden kısımda, matbaa ve neşriyat masaya yatırılmaktadır. Sonrasında ise Fransızca ve İngilizce gibi Avrupa dillerinden tarih alanında Arapça ve Türkçeye yapılan çevirilere odaklanmaktayız. XIX. yüzyılın ikinci çeyreği olan bu evreyi tarih yazıcılığı açısından “pasif dönem” olarak isimlendirmekteyiz. İkinci bölümde, Kavalalı döneminde Mısır'da yaşamış ve eser yazmış tarihçileri, Mısır tarih yazıcılığının izini sürmek ve onu XIX. yüzyıl Mısır tarih yazıcılığını kendi bağlamına oturtmak için Osmanlı dönemi boyunca ortaya çıkan ana unsurlarını ortaya koymaktayız. Mısırlı tarihçiler Abdurrahman el-Cebertî, Abdullah eş-Şarkâvî, İsmail el-Haşşâb ve Ahmed er-Recebî, sırasıyla titiz bir şekilde incelenmektedir. Akabinde Mısırlı tarihçiler, eserleri baz alınarak kendi aralarında mukayese edilmektedir. Abdurrahman el-Cebertî ve eseri Acâib bu bölümde temel bir konumu işgal etmektedir. Üçüncü ve son bölümde, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaliyle bağlantılı bir şekilde Mısır tarih yazıcılığı ele alınmaktadır. Öncelikle Fransızların Mısır'a olan ilgilerinin tarihsel arka planının izleri sürülmekte ve peşi sıra Abdurrahman el-Cebertî ve Nikola et-Türk'ün Fransız işgaline dair yazdıkları tarih eserleri mukayeseli olarak incelenmektedir. Bu doktora araştırması esnasında, tarih eserleri incelenirken, İngilizce ve Fransızca çalışmalardan gerekli görüldüğünce istifade etmenin yanı sıra, Arapça kaynakları kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarih alanında yapılan Tercümelere, Mısır tarih yazıcılığı, Abdurrahman el-Ceberti, Abdullah eş-Şarkavi, İsmail el-Haşşab, Ahmed er-Recebi, Nikola et-Türk.

ABSTRACT

HISTORIOGRAPHY IN EGYPT (1800-1850)

HALİL İBRAHİM EROL

This doctoral research consists of introduction and three main parts. The introduction comprises method, theoretical approach, Ottoman-Egypt modernization and general view of Egypt history. In those parts, my main purpose is to trace the continuities and discontinuities to figure out the period which is focal period in this study. The first part focuses on reign of Muhammad Ali Pasha and changes that took place in 1800-1850 in Egypt. In this part, firstly we analyze political, economical and social transformations by comparing with the preceding Ottoman period to show and grasp the important differences. In the next chapter, we study printing press and publications. And then, we focus on translations from European languages like French and English to Arabic and Turkish in history field. We call this second quarter of 19th century as “passive period” in terms of historiography. In the second part, we study the historians, who lived and wrote during the reign of Muhammad Ali Pasha, with an introduction for the purpose of tracing the Egyptian historiography and manifesting its main patterns throughout Ottoman period to place the 19th century Egyptian historiography in its context. We scrutinize respectively, Egyptian historians, Abd al-Rahman al-Jabarti, Abdallah al-Sharqawi, Ismail al-Khashshab and Ahmad al-Rajabi. Egyptian Historians are then compared among themselves on the basis of their own works. Abdurrahman al-Jabarti and his chronicle, Ajaib occupies a central position in this part. In the third and final chapter, we discuss the Egyptian historiography as a part of French invasion of Egypt. Firstly, we trace the historical background of French’s interest of Egypt. And then this research deals with the chronicles related to the French invasion written by Abd al-Rahman al-Jabarti and Niqula al-Turc with comparative approach. In this doctorate research, we use Arabic sources when analyzing the chronicles, at the same time, we consult with the English and French literature as far as we consider it necessary.

Keywords: Translations in history field, Egyptian historiography, Abd al-Rahman al-Jabarti, Abdallah al-Sharqawi, Ismail al-Khashshab, Ahmad al-Rajabi, Niqula al-Turc.

ÖNSÖZ

Bu tez çalışması giriş hariç üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümde literatüre dair yapılmış yüksek lisans, doktora, makale veya kitap çalışmalarından yola çıkarak mevcut doktora tezinin gerekliliği ve ehemmiyeti izah edilme yoluna gidilmiştir. Özellikle de Türkçe sahada bu konuda herhangi bir çalışmanın yapılmadığı tespitini barındıran bir literatür taramasına yer verilmektedir. Böylece çalışmanın kaynakçasına katkı sağlanmış olduğu gibi bundan sonra yapılacak çalışmalara da altyapı hazırlanması öngörülmüştür. Yöntem kısmı ise önceki kısmın devamı niteliğindedir ve onun üzerine bina edilerek nasıl bir metodoloji takip edildiği açıklanmaktadır. Hangi usul ile tez yazılma yoluna gidildiğinden bahsedilen bu kısım Türkçe literatürün ötesine geçilerek İngilizce ve Arapça kaynakların meseleye dahil edildiğine temas etmektedir. Akabinde Osmanlı-Mısır modernleşmesine kısaca temas edildikten sonra Mısır tarihine dair genel bir özet yapılmaktadır. Tezin birinci bölümünde XIX. yüzyılın ilk yarısında Mısır tarihine odaklanılmıştır. Ardından kısaca Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın şahsıyla alakalı bir kısma yer verildikten sonra tezin konusu olan tarihçilik alanındaki faaliyetler, matbaa, neşir ve tercümelemler etrafında incelemektedir.

Tezin ikinci bölümünde XIX. asrın ilk yarısında Mısır'da tarihçilik ve tarihçiler başlığı altında Abdurrahman el-Ceberti ve *Acâibü'l-Âsâr fî't-Terâcimi ve'l-Ahbâr* isimli eseri, Abdullah eş-Şarkâvî ve *Tuhfetü'n-Nâzirîn fî men Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn* isimli kitabı, İsmail el-Haşşâb ve *Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbârî'l-Emîr Murâd, Tezkiretü li-Ehli'l-Basâir ve'l-Absâr ma'a Vechi'l-İhtisâr ve et-Târîhu'l-Müsel sel fî Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyî'd-Dîvân* isimli eserleri ile Halil b. Ahmed er-Recebî'nin *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa* isimli tarih kitabı incelenmektedir.

Üçüncü ve son bölümde ise Fransız işgali ve tarih yazıcılığı başlığı altında Cebertî'nin *Târîhu Müddeti'l-Fransis bi Mısır* isimli metni ve *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* isimli eseri ile Nikola bin Yusuf et-Türk'ün *Zikru Temellük'il-Fransaviyye el-Aktâre'l-Mısıryye ve'l-Bilâd'eş-Şâmiyye* isimli tarihi incelenmektedir. Cebertî'nin *Acâib*'inin üçüncü cildindeki üç senelik periyot Mazhar ile ilk yedi aylık dönem ise Müdde metniyle çakışmakta olmasına rağmen tez

dağılımının dengesi gözetilme sebebiyle iki ayrı bölümde incelenmiştir. Mezkûr çakışmaların çalışma esnasında tekrarlara yol açabileme ihtimali göz önünde bulundurularak, bu tür bir sorunun önü hangi mesele ilk defa nerede geçiyorsa o eser öncelenerek ve konu o başlık altında incelenerek bertaraf edilmeye çalışılmıştır ve yapılan mukayeseler hadisenin ilk geçtiği eser merkeze alınarak yapılmıştır.

Tezde yer alan isimlerin, ilk geçtikleri yerde ismin peşi sıra parantez içinde mezkûr kişinin ölüm tarihi belirtilmiştir. Mensubiyet ifade eden Arapça sıfatlarda bulunan sondaki sesli harfte “Cebertî” örneğindeki imla tercih edilmiştir. Onun dışında anlam kaybı yaşayacağı düşünülen yerlerde Osmanlıca tabirler, eser isimleri, Arapça ifadelerde bu kaybı yaşatmayacak yazım karakterleriyle desteklenme yoluna gidilmiştir. Yine yoğun bir şekilde kullanılan kelimelerde anlamın bozulmadığı yerlerde (örneğin maddi, manevi, iktisadi, siyasi) nispet belirtmek için herhangi bir imla farklılığına gidilmemiştir. Şahıs isimlerinde nispet bildiren yer isimleri ya da lakaplar ismin tamamına yer verilen ilk yerde kullanılmış olup daha sonraki kısımlarda “el” takısına yer verilmemiştir. Yabancı özel isimlerin (yer ve şahıs) orijinal yazım biçimleri mümkün mertebe korunmuştur. Aslı Arapça olan şahıs isimlerinin imlaları, kullanılan İngilizce-Fransızca kaynaklarda yazıldığı şekilde (örneğin Rafeq) verilmiştir. Osmanlı Türkçesinden transkripsiyonu yapılmış olan eserlerin isimlerindeki gereksiz olduğunu düşündüğümüz imla ağırlığında da tasarrufa gidildiği yerler olmuştur. Yine yazım kuralları çerçevesinde bazı kelimelerin imlasında (örneğin tarihyazımı, arkaplan) tasarrufta bulunulmuştur. Tezimizin ana karakterlerinden olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa, 1805’te vali olarak atanarak paşa unvanını almıştır. Ancak tezde 1805 öncesi dönem için de paşa rütbesiyle zikredilmesi tercih edilmiştir. Tezde ifadenin meramını pekiştirmesi açısından, literatüre geçmiş bazı Frenkçe tabirler yanlarında tercümesiyle birlikte asıl halleriyle (örneğin *mission civilisatrice*/ uygarlaştırma görevini, *laudator temporis acti*/ geçmiş zamanı öven) verilmiştir. Bunların dışında tezin genelinde TDK yazım kurallarına bağlı kalınmıştır. Arapça isimlerin yazılışlarında ise DİA maddelerindeki yazım biçimine uyulmuştur.

Ürdün Üniversitesi dil kursunda Arapça’yı öğretirken bizden daha çok bizim için çabalayarak bizlere eğitim veren Muna Mohammad’e, her seferinde yeterince okuduğumu artık yazmam gerektiğini hatırlatarak tezi bitirmem hususunda beni

harekete geçiren ve tezimi titizlikle okuyan ve meseleleri tartışarak tezin inkişafına katkıda bulunan Prof. Dr. Mesut Ayar'a, tezi tamamlama sürecinde, izin istediğimde ve bölümdeki mesaimde yeterince hoşgörölü davranan Tarih Bölüm Başkanımız Doç. Dr. Faruk Doğan'a, Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis ve matbaa ile meselelerde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Tarık Özçelik'e, tezimle alakalı gerekli kaynak önerilerde bulunarak bana yardımcı olan değerli meslektaşım Zafer Çınar ve mesai arkadaşım Dr. Yahya Metin Koç'a, İngilizce kitapların yurtdışından getirilmesinde hayati dokunuşlarda bulunan değerli ağbeyim Yavuz Çelikel'e, yine ulaşılması güç olan İngilizce kitabın temin edilmesinde yardımcı olan kıymetli kardeşim İsmail Erol'a, yabancı dildeki kitapların temininde ve tezdeki teknik mevzularda bana destek olan Dr. Öğr. Üyesi Adem Başpınar'a, British Library'deki bir kitaba ulaşmamı temin eden Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Alpaydın'a, Almanca metin çevirilerine yardım eden Dr. Hacı Sarı'ya, Süleymaniye Kütüphanesi'nden Ahmet Kaylı'ya, Leiden Üniversitesi'nde doktora çalışmalarını yaparken gerektiğinde, elinden geldiğince yardımcı olan Ömer Koçyiğit'e, Hacettepe Üniversitesi'nden Doç. Dr. Selda Güner'e, değerli tartışmaları ve ufuk açıcı sorunlarıyla teze katkıda bulunan ve tezle ilgili tartışmalarımı sabırla dinleyen kadim dostum Yunus Kılıç'a ve kıymetli arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Veysel Bilici'ye, IRCICA Kütüphanesi, Ürdün Üniversitesi Kütüphanesi, İSAM Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi, BAU Kütüphanesi, İTÜ Kütüphanesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi arşiv birimi çalışanlarına, Kırklareli Üniversitesi Kütüphanesi ve Kırklareli İl Halk Kütüphanesi çalışanlarına, İl Halk Kütüphanelerinin hizmet saatlerinin arttırılmasına katkıda bulunan tüm ilgililere, Arapça öğrenmem hususunda beni destekleyen, oldukça yoğun mesaisine rağmen çalışmalarım esnasında teşvik ve yardımlarını esirgemeyen, tezi betirmem hususunda beni sürekli cesaretlendiren, tez esnasında katettiğimiz aşamalarda karşımıza çıkan bilgi ve bulguları heyecanla dinleyen ve gerekli noktalarda katkılarını eksik etmeyen kıymetli danışmanım ve saygıdeğer hocam Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan'a, tez çalışma maratonumda daha fazla çalışma imkanı bulmamı sağlayan kayınvalideme, annem ve babama ve özellikle de manevi destek ve yardımlarıyla her zaman yanımda olan, tezimi itinayla okuyan fedakâr, cefakâr ve kıymetdâr eşime teşekkürlerimi borç

bilirim. Burada zikrettiğim kişiler arasında ismini anmayı unuttuklarıma da özür kabilinden teker teker teşekkür ediyorum.

Kırklareli, 2019
Halil İbrahim EROL

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	III
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİ, MEMLUK, OSMANLI VE KAVALLI DEVİRLERİNDE MİSİR

1.1.	XIX. Yüzyıl Öncesi Mısır Tarihine Genel Bir Bakış.....	20
1.2.	XIX. Asrın İlk Yarısında Mısır	34
1.3.	Osmanlı-Mısır Modernleşmesi	58
1.4.	Kavallı Mehmet Ali Paşa	63
1.5.	Matbaa ve Neşir Faaliyetleri.....	73
1.6.	Tarih Alanındaki Tercüme ve Neşir Faaliyetleri	79

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA MİSİR'DA TARİHÇİLİK

2.1.	Osmanlı Dönemi Mısır Tarihçiliğinin Genel Seyri.....	89
2.2.	Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî (ö. 1825).....	92
2.2.1.	Tarih Tanımı ve Anlayışı	95
2.2.2.	Yazım Usulü ve Kaynakları	103
2.2.3.	Bakış Açısı	112
2.2.4.	Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr (1688-1821)	116
2.3.	Abdullah eş-Şarkâvî (ö. 1812).....	158
2.3.1.	Tuhfetü'n-Nâzirîn fi men Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn	159
2.4.	İsmail b. Sa'd el-Haşşâb (ö. 1815).....	165
2.4.1.	Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbârî'l-Emîr Murâd	166
2.4.2.	Tezkiretü li-Ehli'l-Basâir ve'l-Absâr ma'a Vechi'l-İhtisâr	170

2.4.3.	et-Târîhu'l-Müselsel fî Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyîi'd-Dîvân	175
2.5.	Halil b. Ahmed er-Recebî (ö.?).....	184
2.5.1.	Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa.....	185

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSIZ İŞGALİ VE TARİH YAZICILIĞI

3.1.	Fransızların Mısır'ı İşgali	200
3.2.	Târîhu Müddeti'l-Fransis bi Mısır	219
3.2.1.	Bildiriler ve Ezher Uleması	222
3.2.2.	Ekim İsyanı	231
3.2.3.	Fransızlar	234
3.3.	Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis	237
3.3.1.	Yazılış Süreci ve Telif Sebebi	238
3.3.2.	Kapsamı ve Yazılış Nedeni	242
3.3.3.	Yazım Usulü ve Kaynakları	244
3.3.4.	Tercüme ve Tahkikli Neşirler	245
3.3.5.	Fransızlar ve İşgal Yönetimi	246
3.3.6.	Memlukler	249
3.3.7.	Ulema	252
3.3.8.	Toplumsal Dönüşüm ve Ayrışma	254
3.3.9.	İsyan ve Ayaklanmalar	260
3.3.10.	Fransız İdaresi ve Divan	263
3.3.11.	Bildiriler ve Müslüman Fransız İmajı	265
3.3.12.	Osmanlılar	268
3.4.	Nikola bin Yusuf et-Türk	270
3.4.1.	Zikru Temellük'il-Fransaviyye el-Aktâre'l-Mısıriyye ve'l-Bilâd'eş-Şâmiyye	271
SONUÇ		285
KAYNAKÇA		295

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
akt.	: aktaran
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: çevirmen
ed.	: edited
h.	: hicri
haz.	: hazırlayan
karş.	: karşılaştırınız
m.	: miladi
ö.	: ölümü
S.	: sayı
s.	: sayfa
tah.	: tahkik
trans.	: translated
trc.	: tercüme
tas.	: tashih
t.y.	: tarihi yok
vd.	: ve diğerleri
v.	: volume
BAU	: Bahçeşehir Üniversitesi
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EDAM	: Eğitim Danışmanlığı ve Araştırmaları Merkezi
İBB	: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
İSAR	: İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı

İTÜ : İstanbul Teknik Üniversitesi
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OTAM : Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
TBBD : Tarih Bilincinde Buluşanlar Derneği
TİD : Tarih İncelemeleri Dergisi
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TODAİE : Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
TTK : Türk Tarih Kurumu
YÖK : Yükseköğretim Kurulu

GİRİŞ

Mısır tarihi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de araştırmacıların ve tarihçilerin ilgisini çekmeye devam etmektedir. Genel olarak Batı'nın, özelde ise Fransızların Mısır'a ilgisinin izleri, seyahatname türünde eserler üzerinden XIX. asır öncesine kadar uzanmaktadır. Fransızların Mısır işgali sürecinde elde ettikleri bilgi ve bulguları sistemli ve hacimli bir şekilde bir araya getiren ilk ilmi eser olan *Description de l'Égypte* isimli külliyatın 1809'dan itibaren yayımlanması, Batının Mısır ile alakalı çalışmalarının başlangıcı olarak kabul edilebilir.¹ Akabinde, o dönemde Arapça yazılmış tarihlerin Fransızcaya çevrilmesiyle bu ilgi devam etmiştir.² Osmanlılarda da Fransızların işgal süreciyle birlikte Mısır'a dair tarih ve tarihçilik alanında bir hareketlilik gözlemlenmektedir. Bunların başında Ezher ulemasından olan Abdurrahman el-Cebertî'nin Arapça olarak yazdığı, işgali anlatan tarih eserinin tercüme edilmesi gelmektedir.³

Osmanlılarda, dönemin vakanüvislerinin Mısır'daki gelişmelere temaslarının yanı sıra, Cebertî'den yapılan çevirinin dışında biri oldukça kısa olmak üzere meseleyi hususu olarak işleyen iki Türkçe tarih eseri kaleme alınmıştır.⁴ Yüzyıl başındaki tarih alanındaki tüm bu gelişmelerle birlikte, Mısır tarihi ve tarihçiliğine dair akademik çalışmalar ancak XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren yapılmaya başlanacaktır. Fakat ilmî ve mukayeseli araştırmaların olgunlaşması için 1990'lar ve sonrasını beklemek gerekecektir.

¹ **Description de l'Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française**, publiée par les ordres de sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand. Paris, Imprimerie impériale, 1809-1828.

² Alexandre Cardin, **Journal d'Abdurrahman Gabarti pendant l'Occupation Française en Égypte**, Paris, Dondey-Dupré, 1838.

³ Abdurrahman el-Cebertî'nin *Mazhar'üt-Takdîs bi-Hurûci Devlet'il-Fransis* isimli tarih eserinin Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Çeviriyi Mütercim Ahmed Asım'ın mı yoksa Behcet Mustafa Efendi'nin mi yaptığı hususunda literatürde bir karışıklık bulunmaktadır. Tezin ana ekseninde kaldığından bu tür tartışmalara burada girilmeyecektir. Bu meseleye temas eden en güncel makalelerden birine müracaat edilebilir. Bkz. Hüseyin Sarıkaya, "Mısır'ın İstirdâdını Ele Alan Vekâyi'nâmeler ve Mehmed Emîn Karahân-Zâde'nin Târihçe'si", **İslami İlimler Dergisi**, C. 9, S. 2, Ankara, 2014, s. 71-126.

⁴ Darendeli İzzet Hasan Efendi, **Ziyaname Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napoléon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)**, Haz. M. İlkin Erkutun, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2009; Emin Muhammed Karahanzade, **Karahanzade Tarihçesi**, h. 1221, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Demirbaş No: NEKTY06114; Ayrıca bkz. Sarıkaya, "Mısır'ın İstirdâdını Ele Alan Vekâyi'nâmeler ve Mehmed Emîn Karahân-Zâde'nin Târihçe'si", **İslami İlimler Dergisi**, C. 9, S. 2, Ankara, 2014, s. 71-126.

XX. yüzyıldaki Batı literatürüne bakıldığında, Kavalalı Mehmet Ali Paşa döneminin⁵ siyasal değişimler,⁶ askerî reformlar⁷ ve iktisadi dönüşümler⁸ yönünden kayda değer çalışmalara konu olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılın Mısır'ına yönelik Türkçe yapılan akademik çalışmalar ise genelde siyasi, askerî ve diplomatik tarih alanlarıyla alakalı incelemeler ve araştırmalardan oluşmaktadır.⁹ Örneğin, Enver Ziya Karal'ın 1797-1802 yıl aralığını kapsayan Fransız işgalinin hazırlık safhasını ve işgal sürecini konu alan kitabı Mısır ve Fransız işgaline dair monografik olarak yapılmış Türkçe literatürdeki ilk çalışmadır.¹⁰ Yine Şinasi Altundağ'ın Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve dönemine dair yaptığı çalışmasının ilk baskısı Türk Tarih Kurumu tarafından 1945'te yayımlanmıştır.¹¹ Daha sonra Tarih Kurumu'nun 1964 yılında neşrettiği İsmail Soysal'ın, özellikle siyasi-diplomatik münasebetleri ele aldığı çalışması gelir.¹² Ardından Atilla Çetin, 1998'de Osmanlı arşiv belgeleri ve vakanüvislerin eserlerini merkeze alarak Kavalalı'nın Mısır valiliği üzerine bir kitap yayımlamıştır.¹³ Aynı yıl Muhammed Kutluoğlu'nun Mısır sorununa dair çalışması neşredilmiştir.¹⁴

Osmanlı dönemi Mısır üzerine 2007 yılında Kahire'de düzenlenen uluslararası konferansta sunulan tebliğler 2010 yılında, İstanbul'da IRCICA tarafından bastırılmıştır.¹⁵ 1559-1920 yıllar arasındaki resmî vesikaların derlenmesiyle ortaya

⁵ Henry Dodwell, **The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1931.

⁶ F. Robert Hunter, **Egypt Under The Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy**, Pittsburgh, University of Pittsburg Press, 1984.

⁷ Khaled Fahmy, **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Cihan Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

⁸ Charles Issawi, **Egypt: An Economic and Social Analysis**, London, Oxford University Press, 1947; Kenneth M. Cuno, **The Pasha's Peasants: Land, Society, and Economy in Lower Egypt, 1740-1858**, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

⁹ Özge Özkoç, **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015; Sinan Yazıcı, **19. Yüzyıl Mısır'da Devletin İnşası: Osmanlı Cihan Devletinden Modern Dünya Sistemine**, Ankara, TODAİE Yayınları, 2016.

¹⁰ Enver Ziya Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1938.

¹¹ Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-184**, Ankara, TTK Basımevi, 1945.

¹² İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, TTK Basımevi, 1964.

¹³ Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği: Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998.

¹⁴ Muhammed H. Kutluoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998.

¹⁵ **Proceedings of the International Conference on Egypt during the Ottoman Era**, Ed. Cengiz Tomar, İstanbul, Entegre Matbaacılık A.Ş., 2010.

çıkan ve 95 belgeyi kapsayan Mısır'a dair arşiv materyali Başbakanlık Devlet Arşivleri tarafından 2012 yılında neşredilmiştir.¹⁶ Bunların dışında bu sahada yapılmış doktora-yüksek lisans tezlerini, araştırma ve yayınları en güncel şekilde (2013 yılına kadar) bir araya getirmeye çalışan bir bibliyografya çalışmasının varlığından söz etmek yerinde olacaktır. *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası* ismiyle yayımlanan bu eser etraflıca yapılmış bir literatür taramasını ihtiva etmektedir.¹⁷ Son olarak, Türk Tarih Kurumu, Süleyman Kızıltoprak tarafından hazırlanan ve Mısır siyasi tarihinin önemli belgelerini içeren bir Mühimme defterini yayımlamıştır.¹⁸

Üniversitelerde yapılmış olan tezleri kendi bünyesinde toplayan YÖK verilerine göre 1800-1850 arasını kapsayan, 2019 yılına kadar yapılmış tezlerin neredeyse tamamının Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı, Mısır meselesi, Fransız ve İngiliz işgallerini konu alan (birincil kaynak üzerine yapılan bir tez haricinde) daha çok ikincil literatüre dayalı çalışmalar olduğu görülür. Bugüne kadar mezkûr döneme dair 4 doktora tezi yapılmıştır.¹⁹ Doktora tezlerinin dışında biri Kavalalı ile alakalı olmak üzere Türkiye'de yapılmış toplamda dört Yüksek Lisans Tez Çalışması mevcuttur.²⁰ Zikri geçen çalışmaların biri haricinde tamamı siyasi tarih ve diplomasi tarihi odaklı olduğu tespit edilmiştir. Yine, Arap asıllı öğrencilerin yaptığı iki tez dışında araştırmacıların o dönemde yazılan Arapça tarih eserlerini kaynak olarak

¹⁶ **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, Haz. Nuran Koltuk, Kevser Şeker, Muzaffer Albayrak vd., İstanbul, Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları, 2012.

¹⁷ Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan, M. Birol Ülker (haz.), **Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası**, İstanbul, Taş Mektep Yayıncılık, 2013.

¹⁸ **15 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri: Mehmed Ali Paşa'dan Hüseyin Kamil'e Mısır Siyasi Tarihinin Önemli Belgeleri**, Haz. Süleyman Kızıltoprak, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

¹⁹ Mehmet İlkin Erkutun, "Ziyaname, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ve Fransızların İşgali Üzerine Yapılan Osmanlı Devletinin Mısır Seferi (1798-1802)", **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004; Sevda Özkaya Özer, "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007; Ramazan Ata, "Osmanlı Kaynaklarına Göre 1839-1841 Arası Osmanlı-Mısır İlişkileri ve Düvel-i Muazzama", **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011; Özge Özkoç, "İmparatorluk İktidarının sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hıdivliğe", **Basılmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

²⁰ Osman Zeki Soyuyiğit, "18. Asırda Fransızlar'ın Mısır'ı İşgali (Nedenler ve Sonuçlar)", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987; Salih Kış, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa Hadisesinde Konya Muharebesi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004; Emine Eren, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı ve Mısır Meselesi", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008; Sedat Bilinir, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın Şark Meselesindeki Yeri", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, 2012.

kullanmadıkları görülmektedir. 1798-1848 arası dönemi inceleyen Ahmed Muhammed Salem'in çalışması ise Mısır ulemasına dair bir tezdır.²¹ Ayrıca mevcut temaların dışındaki çalışmaların mevcudiyetinden de bahsedilebilir.²²

Şu ana kadar neşredilmiş araştırma ve çalışmalardan yola çıkılarak yapılan taramalar sonucunda, 1800-1850 arasında Mısır'da bulunmuş veya yaşamış ve o döneme dair bir tarih eseri kaleme almış tarihçiler olarak Abdurrahman el-Cebertî, Abdullah eş-Şarkâvî, İsmail el-Haşşâb, Halil b. Ahmed er-Recebî ve Nikola et-Türk tespit edilmiştir. 2019 yılı Haziran ayı itibariyle Türkçe literatürde adı geçen tarihçilere dair biyografik ya da onların eserlerini inceleyen, iki makale haricinde,²³ monografik herhangi bir çalışma ya da tercüme yapılmadığı görülmektedir.²⁴ Sadece DİA'da Abdurrahman el-Cebertî²⁵ ve *Acâibü'l-Asar*²⁶ isimli eseriyle ilgili maddeler mevcuttur. Yine aynı şekilde, 2019 senesine kadar 19. yüzyıl Mısır'ındaki tarihçilere

²¹ Ancak odaklanması icap eden tarihler arasındaki ulemaya dair tartışmaya oldukça açık bilgiler ihtiva eden bir çalışmadır. Örneğin Cebertî'den sadece bir sayfa, Haşşâb'dan ise yarım sayfa bahsetmektedir. Bu iki tarih eseri müellifi ise mesnetsiz bir şekilde "Fransa'nın Mısır'ı işgali esnasında Avrupa Medeniyetinden etkilenen alimler" başlığı altında mütalaa edilmişlerdir. Dolayısıyla mezkûr tezin kaynak olarak kullanımında ihtiyat payını elden bırakmamak mecburiyet arz etmektedir. Bkz. Ahmed Muhammed Salem "Mısır Uleması 1798-1848", **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996, s. 364-366.

²² Şükran Fazlıoğlu, "Modern Mısır Romanında Türk İmajı (1798-1914)", **Basılmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001. Ayrıca bkz. Şükran Fazlıoğlu, **Arap Romanında Türkler**, İstanbul, Küre Yayınları, 2006.

²³ Selda Güner, "Abdurrahman El-Caberti ve Giovanni Reggio'nun Anlatılarında "Kahire Kale Katliamı" (Mart 1811) ve Memlûklerin Mısır'dan Tasfiyesi", **Akademik İncelemeler Dergisi**, 11/2, 2016, 47-68; Selda Güner, "İşgal ve Reformlar Gölgesinde Mısırlı Bir Tarihçi: Abdurrahman el-Caberti (1754-1822)", **Avrupa Tarihinde Türk Eli Doç. Dr. Gümeç Karamuk Armağanı**, Ed. Serhat Küçük, Ramazan Acun, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2017, s.157-174.

²⁴ Osmanlı tarihçilerine dair bu alandaki en güncel çalışma Necdet Öztürk ve Murat Yıldız'ın *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri* isimli çalışmasıdır. Fakat burada da sadece Cebertî'nin kapsama alındığı görülmektedir. Alışılmışın dışında Abdurrahman bin Hasan Cebertî ile ilgili müstakil bir başlık açılmış ve hakkında kısa biyografik bilgi verilmiş, eserlerinden bahsedilmiştir. Çünkü genelde, Osmanlı tarihçilerinden bahseden biyografik antolojilerde sadece "merkezdekiler"e yer verilmektedir. Franz Babinger de dahil olmak üzere Bursalı Mehmed Tahir, Mehmed Süreyya, Karslızade Cemaledin Mehmed ve M. Orhan Bayrak'ın eserlerindeki Osmanlı müellifleri, tarihçileri ya da vakanüvisleri sadece merkezdekilere hasredilmiştir. Bunun tek istisnası Ramazan Şeşen'in telifidir ki zaten isminin Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı olması kapsamı dair ilk bakışta fikir vermektedir. Diğer taraftan her ne kadar Şeşen'in mezkûr hacimli çalışması XIX. yüzyıldaki tarihçileri kapsama hedefini tam manasıyla gerçekleştirememiştir. Bu eksikliği bir tarafa, ilk defa tüm İslam coğrafyasını bir bütün olarak görüp; milli ve ırksal sınırlara hapsolmemiş bir büyük çaba olarak 1998'den günümüze (2019) yeganeliğini sürdürmekte olduğu bir gerçektir ve yapılacak çalışmalara çerçeve sunması açısından çok önemli bir yere sahiptir. Ancak bu sahada XIX. XX ve hatta XXI. yüzyılı kapsayacak böyle bir çalışmanın yapılmasına olan ihtiyaç hâlâ kendini göstermeye devam etmektedir.

²⁵ Mehmet Maksudoğlu, "Cebertî, Abdurrahman b. Hasan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VII, 1993, s. 190-191.

²⁶ Ahmet Özel, "Acâibü'l-Âsâr", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. I, 1988, s. 314-315.

dair monografik ya da prosopografik herhangi bir tez çalışmasının henüz yapılmamış olduğu görülmektedir.

Mısır'daki tarihçilik ve tarih yazıcılığı hakkında Türkçe literatür dışındaki çalışmalara bakıldığında, öncelikle Cemaleddin eş-Şeyyâl ismine rastlanır. Onun ilk araştırması, 1945'te İskenderiye Üniversitesi'nde yaptığı (o tarihte Faruk Üniversitesi) *On Dokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında Mısır'da Tercüme Tarihi* (تاريخ الترجمة في مصر في النصف الأول من القرن التاسع عشر) isimli yüksek lisans çalışması olmuştur. Şeyyâl'in, Fransız İşgal Döneminde Mısır'da Tercüme Tarihi (تاريخ الترجمة في مصر في عهد الحملة الفرنسية) adlı eseri 1951'de yayımlanmış; bir yıl sonra da *Muhammed Ali Devrinde Tercüme ve Kültür Hareketi Tarihi* (تاريخ الترجمة والحركة الثقافية في عصر محمد علي) çalışması basılmıştır. 1958'de ise *On Dokuzuncu Yüzyılda Mısır'da Tarih ve Tarihçiler* (التاريخ والمؤرخون في مصر في القرن التاسع عشر) isimli kitabı neşredilmiştir. Bu çalışma, 1962'de İngilizce olarak da yayımlanmıştır.²⁷ 1958'de aynı müellif Londra Üniversitesi'nde "Conference on Historical Writing on the Near and Middle East" adı altında düzenlenen konferansta *On Dokuzuncu Yüzyılda Mısır'da Tarih Yazıcılığına Dair Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (دراسة مقارنة لحركة التأليف التاريخي في مصر في القرن التاسع عشر) isimli bir tebliğ sunmuştur. Editörlüğünü Bernard Lewis ve P. M. Holt'un yaptığı kapsamlı bir derleme olan ve Orta Doğu tarihçilerini inceleyen bir diğer eser 1962'de neşredilmiştir²⁸ Şeyyâl'in Mısır özelindeki tarihçilerle alakalı çalışmalarını 1984 senesinde *The Writing of History in Nineteenth-Century Egypt: A Study in National Transformation* isimli eseriyle, benzer yorum ve tasniflerle²⁹ Jack A. Crabbs takip etmiştir.³⁰ Aynı mecrada, Hugh Kennedy editörlüğünde 950-1800 yılları arası Mısır'daki tarihyazımını ele alan çalışmayla literatüre katkı sunulmaya

²⁷ Jamal al-Dīn al-Shayyāl, **A History of Egyptian Historiography in The Nineteenth Century**, Alexandria, Alexandria University Press, 1962.

²⁸ Bernard Lewis and P. M. Holt (Ed.), **Historians of the Middle East**, London, Oxford University Press, 1962.

²⁹ Şeyyâl ve Crabbs farklı zaman ve mekânlarda yazsalar da modern tarih yazıcılığını benzer gelişim aşamalarıyla ele almış oldukları görülmektedir. Onlara göre Osmanlı işgali altındaki Mısır'ı, Fransız işgalinin başladığı döneme kadar yani 1517-1798 arasını tamamen cansız bir dönem idi. Ancak yapılan son çalışmalarla Şeyyâl ve Crabbs'ın analizlerini dayandırdıkları varsayımların bir kısmı çürütülmüştür. Yoav Di-Capua, **Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Twentieth-Century Egypt**, Berkeley, University of California Press, 2009, s. 6.

³⁰ Jack A. Crabbs, **The Writing of History in Nineteenth-Century Egypt: A Study in National Transformation**, Cairo, American University in Cairo Press, 1984.

devam edilmiştir.³¹ Bunların dışında gerek Arapça gerekse İngilizce ve Fransızca yapılan neşriyatta tezin ana konusu olan tarihçileri ve eserlerini ele alan araştırma-inceleme, tahkik ve tercüme faaliyetleri yaklaşık 1950'lerden bugüne devam etmektedir. Tezin ilgili bölümlerinde yoğun bir şekilde kullanılacak bu çalışmaların bu kısımda zikredilmesi gereksiz görülmüştür.

Yöntem

Öncelikle tezde yer verilecek tarihçilerin tespitinde, bu tarihçilerle ilgili yapılmış hangi İngilizce, Almanca, Arapça, Osmanlıca ve Türkçedeki prosopografik/kolektif biyografik çalışmalara ve bibliyografik incelemelere müracaat edildiğini belirtmek yerinde olacaktır. Buna göre; Mehmed Süreyya Bey'in *Sicill-i Osmanî* isimli eseri,³² Karslızade Cemaleddin Mehmed'in *Ayine-i Zürefa'sı*,³³ Bursalı Mehmed Tahir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*,³⁴ Clément Imbault Huart'ın *Arab ve İslâm Edebiyatı* (ilk baskısı İngilizce, 1926),³⁵ Franz Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (ilk baskısı Almanca, 1927),³⁶ Yusuf İlyan Serkis'in *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe* isimli çalışması,³⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (ilk baskısı 1949),³⁸ Carl Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Literatur* adlı eseri³⁹ ve ekleri⁴⁰ Cemaleddin eş-Şeyyâl'in *et-Târih ve'l-Muerrihûn fi Mısır fi'l-Karni't-Tâsi* 'Aşar isimli eseri,⁴¹ Ahmed Tarbîn'in *et-Târih ve'l-Muerrihûn el-Arab fi'l-Asri'l-Hadîs*

³¹ Hugh Kennedy (Ed.), *The Historiography of Islamic Egypt (c.950-1800)*, Leiden, Brill, 2001.

³² Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, C. I-VI, Matbaa-i Amire, 1308.

³³ Karslızade Cemaleddin Mehmed, *Âyine-i Zürefâ (Osmanlı Tarih ve Müverrihleri)*, Dersaadet, Kitabhane-i İkdâm, 1314.

³⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. I-III, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1333-1342.

³⁵ Clément Huart, *Arab ve İslâm Edebiyatı*, Çev. Cemal Sezgin, Ankara, Tisa Matbaası, t.y.

³⁶ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.

³⁷ Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Kahire, Matbaatu Serkis, 1928.

³⁸ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2001.

³⁹ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, C. I-II, Leiden, E. J. Brill, 1943-1949.

⁴⁰ Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*, C. I-II, Leiden, E. J. Brill, 1937-1938.

⁴¹ Cemaleddin eş-Şeyyâl, *et-Târih ve'l-Muerrihûn fi Mısır fi'l-Karn et-Tâsi Aşar*, Kahire, Mektebetü'n-Nahda el-Misriyye, 1958.

kitabı,⁴² M. Orhan Bayrak'ın Osmanlı Tarihi Yazarları,⁴³ Hsu Cheng-Hsiang'ın *The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with A Checklist by Title of Arabic Printed Works* isimli doktora tezi,⁴⁴ Ramazan Şeşen'in *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*,⁴⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*,⁴⁶ Necdet Öztürk ve Murat Yıldız'ın *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri*,⁴⁷ Erhan Afyoncu'nun *Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*,⁴⁸ Zekeriya Kurşun'un editörlüğünü yaptığı *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*,⁴⁹ Kenan Demirayak'ın *Arap Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şam Bölgesi 1516-1802)*⁵⁰ isimli eserler gözden geçirilmiş ve tez çalışmasının ihtiva ettiği dönem aralığına dahil edilebilecek tarihçiler ve tarih eserleri tespit edilmiştir.

Muhtevanın teşekkülünde istifade edilen literatürden sonra izaha muhtaç ilk mesele, tezdeki dönem aralığı olduğu aşikârdır. Dolayısıyla 1800-1850 dönemi gibi bir zaman diliminin seçilmiş olmasının açıklığa kavuşturulması gerekiyor. Malum olduğu üzere tarih kesintilerde olduğu kadar (değişim ve dönüşüm demek belki daha isabetli olacaktır) sürekliliklerde kendini var kılar ve idame ettirir. Tarihi anlaşılabilir yapan aslında geçmişten günümüze uzanan nisbî benzerliklerdir.⁵¹ Zaten mutlak benzerlikten bahsetmek değişimin olmadığını ileri sürmek olacaktır. Dolayısıyla, değişmeyen bir şey zamanın dışında kalacağından ve buna binaen o şeyin tarihi de olmayacağından, tarihçinin geçmişi anlaması ve anlaşılır kılması, yani tarih

⁴² Ahmed Tarbîn, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn el-Arab fi'l-Asri'l-Hadîs: Dirâse an Hareketi't-te'lif et-Târîhi fi Aktâri'l-Vatani'l-Arabiyye*, Dimaşk, 1970.

⁴³ M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları (Biyografi ve Bibliyografi)*, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, 1982.

⁴⁴ Hsu Cheng-Hsiang, "The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with A Checklist by Title of Arabic Printed Works", *Basılmamış Doktora Tezi*, University of Edinburgh, 1985.

⁴⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul, İSAR Vakfı Yayınları, 1998.

⁴⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, İstanbul, IRCICA, 2006.

⁴⁷ Necdet Öztürk & Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013.

⁴⁸ Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2009.

⁴⁹ Zekeriya Kurşun (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Afrika Bibliyografyası*, Haz. Ahmet Kavas, Muhammed Tandoğan, M. Birol Ülker, İstanbul, Taş Mektep Yayıncılık, 2013.

⁵⁰ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi: Osmanlı Dönemi (Mısır ve Bilâdu's-Şam Bölgesi 1516-1802)*, Erzurum, Fenomen Yayıncılık, 2015.

⁵¹ Charles V. Langlois & Charles Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Çev. Galip Ataç, Ankara., TTK Basımevi, 2010, s. 215.

yazabilmesi için benzerliklere ihtiyacı vardır. Nereden başlatılırsa başlatılsın, nerede sona erdirilirse erdirilsin çalışmalara konu olan hiçbir zaman diliminin film senaryoları gibi bir noktada başlatılıp belli bir sonla nihayete erdirilemeyeceğini ifade etmek gereksiz olacaktır.

Çalışmaya belli bir zaman kesiti olarak alınan her tarihsel çerçeve, önünde sonunda belli bir teori ve metodoloji zemininden hareketle mezkûr çalışmanın selamete erdirilebilmesi için seçilmektedir ki bu bir keyfilik değil bilakis, mutlak olmasa da bir zorunluluktur. Edward Said'in de dediği gibi bir yerlerde bizleri bekleyen hazır başlangıç noktaları hiçbir zaman mevcut olmadığına göre “başlangıç her bir tasarı için söylenecekleri *olanaklı kılacak* biçimde üretilmelidir [vurgular yazara ait]”.⁵² Yani belli bir makuliyet/mantıki tutarlılık çerçevesinin çizilmesinin mümkün ve makbul olması üzerine çalışmanın başlangıç ve bitiş noktaları belirlenip *inşa* edilebilir.

Her ne kadar Fransız işgalinin 1798 tarihine denk düştüğü bilinse de bu doktora tez çalışması, işgalin mevcudiyetini içermesi ve özellikle Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ölümüne (1849) kadar olan dönemi kuşatması itibariyle inceleme aralığını 1800-1850 tarihleri arasındaki kesit olarak belirlemiştir. Mekân olarak, günümüzün aynı adlı ülkesiyle, coğrafi sınırları itibariyle neredeyse tamamen örtüşen Mısır seçilmiştir. Tabiidir ki incelenecek olan tercüme edilmiş, yazılmış ya da basılmış tarih eserlerinde coğrafi kapsam Mısır olacaktır.

Teorik Çerçeve

Zaman ve mekânın nasıl belirlendiğini ifade ettikten sonra teorik çerçeveyi çizen yaklaşım tarzından bahsetmek doğru olacaktır. Ne tür bir yaklaşım tarzının olmaması gerektiği üzerinden nasıl olacağını göstermek daha vurgulayıcı olabilir. Milliyetçilik hem Osmanlı merkeziyle alakalı araştırmalarda hem de belirli vilayetlere odaklanarak yapılmış çalışmalarda ölçüsüz bir şekilde etkisini sürdüren inatçı ve “salgın” bir ideoloji olarak kendini idame ettirmiş ve hâlen ettirmektedir. Sahaya bakıldığında, “merkezci” araştırmaların genellikle taşra tarihi hakkında pek birikimi olmayan Türk, Avrupalı ve Kuzey Amerikalı tarihçilerin alanı olduğu;

⁵² Edward W. Said, **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, Çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları, 2004, s. 25.

Osmanlı bakiyesi coğrafyadaki devletlerin akademisyenlerininse yurttaşı oldukları devletlerin vilayet tarihlerine yoğunlaştıkları görülecektir.⁵³ Osmanlı araştırmalarındaki bu merkez-çevre ikiliğinin bizzat kendisi de milliyetçiliğin etkisini taşımakta olduğu bir gerçektir. Bunun ötesinde “yeni milliyetçilik” denebilecek bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Eski milliyetçi tarihyazımını aşar mahiyette olan bu yaklaşım, Osmanlı bağlamının etrafından dolaşarak Osmanlı döneminin Arap vilayetlerini küreselleştirmeye çalışmaktadır. Örneğin, büyük kısmı iç ticaretten oluşmasına rağmen Mısır’ın Osmanlı coğrafyası içindeki ticari ilişkilerini vurgulamak yerine Batı Avrupa ve Mısır arasında yapılan ticarete dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Yeni milliyetçi tarihyazımının vardığı netice, küçük bir askerî-idari seçkin grubun haricinde, Osmanlı bağlamının Arap nüfuslarıyla pek alakası olmadığı yönündedir.⁵⁴

Diğer sorunlu yaklaşım tarzı ise Holt, Rafeq ve Raymond gibi Arapça kaynaklar üzerine çalışanların yaptığı, bölgenin üstü kapalı bir şekilde “Arap biricikliği” anlatısıyla Osmanlı bağlamından koparıldığı tarihçiliktir. Bunun öbür uç noktası Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’ndeki belgelere dayanan ve taşrayı İstanbul merkezli anlatıya sıkıştıran bir bakış açısıyla yapılan araştırmalardır.⁵⁵

Binaenaleyh günümüz tarih çalışmalarının ve tarihçilerinin üstesinden gelmesi gereken mevzuların başında milliyetçi tarihyazımı müellefatının tasfiye edilmesi; ardından merkeze sıkıştırılan ya da taşraya daraltılan/indirgenen anlatıların aşılması meselesi gelmektedir. Özellikle milliyetçi perspektif, XX. yüzyıl boyunca geçmiş üzerinde ciddi tahrifat ve tahribata sebebiyet veren bir miras bırakmıştır. Batıdan bu bakış açısını öncelikle oluşturan, sonrasında Arapça literatüre taşınan iddialar ortaya atılmış, Osmanlı dönemi Mısır’da ilim ve üretimin ortadan kalktığı, sadece zenginleşmeyi düşünen valilerin yönetimde bulunduğu bir Mısır tasavvur edilmiştir.⁵⁶ XX. yüzyılın Arap tarihçileri ise büyük oranda bu bakış açısını ve

⁵³ Bu sorunun farkında olup onu aşma çabası içinde yapılan çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Bkz. Özge Özkoç, **Mısır’ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2015, s. 16.

⁵⁴ Jane Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 304-305.

⁵⁵ Bruce Masters, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Arapları (1516-1918): Sosyal ve Kültürel Bir Tarih**, Çev. Feray Coşkun, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2017, s. 16.

⁵⁶ Gustave Le Bon, **Arapların Medeniyeti**, Çev. Haktan Birsell, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2014, s. 361.

anlatıyı sahiplenerek Osmanlı hâkimiyetini nadiren olumlu bir şekilde sunma yoluna gitmişlerdir.⁵⁷

Quataert, Arap devletlerindeki tarihyazımının on yıllar boyunca Osmanlı tarihi konusunda ya suskun kaldığını ya da düşmanca bir tavır takındığını dile getirmektedir. Osmanlı geçmişinin bugüne etkisini lanetleyerek, 1516-1917 arasında Arapların ulusal haklarının yok edildiğini ileri süren milliyetçilerin, Arap cemaat bilinci oluşturmaya çalıştıklarını ifade etmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla 639'daki fetih, "Arap fethi" olarak görülmüştür. Bu noktadan itibaren Mısır tarihi halkın yönetenlere yabancılaşmasının tarihi olarak yorumlanmıştır. Hakikaten de 1798 tarihli Fransız işgalinin derin etkisiyle Arap aydınlanması kabul edilen Al-Nahda'nın ortaya çıktığını ileri süren değerlendirmelerde bulunulmuştur.⁵⁹ Hatta Cebertî'nin *Acâibu'l-Âsâr* isimli eserinde yazdıklarının gerçek Arap rönesansının Fransız işgali ile başladığına tanıklık ettiği yorumu dahi yapılmıştır.⁶⁰

Hem Batılı literatürde⁶¹ hem de milliyetçi anlatıdaki hâkim görüş, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesini Mısırlılar için ortaçağ miskinliğinden uyanış olduğunu ileri sürer ve Mısır'daki modern çağın başlangıcı kabul eder.⁶² Başka bir deyişle, 1517-1798 arasındaki Osmanlı hakimiyetindeki Mısır'ın, Fransız işgaliyle önüne geçilen "karanlık çağ", ekonomik, sosyal, siyasi, entelektüel ve ahlaki

⁵⁷ Masters, a.e., s. 26. Bu yönelimin önemli istisnalarından biri Mısırlı tarihçi Abdürrahim Abdürrahman Abdürrahim'dir. Milliyetçi klişelere itirazları için bkz. A. Abd al-Rahim, "Yusuf al-Mallawani's Tuhfat al-Ahbab and Ahmad Shalabi ibn Abd al-Ghani's Awdah al-Isharat", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 39-50.

⁵⁸ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 280.

⁵⁹ Y. Doğan Çetinkaya, "Kalın Çizgilerle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-211)", **Ortadoğu: Direniş, Devrimi Emperyalizm**, Der. Y. Doğan Çetinkaya, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014, s. 17.

⁶⁰ Shmuel Moreh, "Napoleon and the Frech Impact on Egyptian Society in the Eyes of al-Jabarti", **Napoleon in Egypt: Al-Jabarti's Chronicle of the French Occupation, 1798**, Ed. and Trans. by Shmuel Moreh, Princeton, Markus Wiener Publishing, 1993, s. 199.

⁶¹ Örneğin bkz. Philip K. Hitti, **History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present**, New York, Palgrave Macmillan, 2002, s. 745.

⁶² Bunun en tipik örneğini Taha Hüseyin gibi Mısır'ın en önemli düşünürlerinin yazılarında (1938'de Kahire'de yayınlanan *Müstakbelü's-Sekâfe* isimli eserinde) dahi görmek adiyattandır: "Onlar [Avrupalılar] yeni hayatlarına 15. yüzyılda başladılar, bizse Osmanlı Türklerince 19. yüzyıla kadar geciktirildik. Eğer Tanrı bizi Osmanlı fethinden korusaydı, Avrupa ile devamlı temas hâlinde kalırdık ve onun rönesansını paylaşırdık. Bu şu an içinde yaşıyor olduğumuzdan daha farklı tarzda bir medeniyet meydana getirirdik". Akt. Masters, a.g.e, s. 241.

açılardan kötü bir dönem yaşadığı ileri sürülmüştür.⁶³ Mısır milliyetçiliğinin köklerinin Napoléon'un işgal esnasında Mısır'da kurduğu Enstitü'nün çalışmalarında bulunması şaşırtıcı görülmemelidir. Sömürgeci devletler, işgal ettikleri toplumların mevcut anlarını egemenlikleri altına aldıkları gibi, yaptıklarını çalışmalarla geleceklerini de işgal etmektedirler. Dolayısıyla, oryantalizme yüklenen sorumluluk; Mısır gibi Batı-dışı toplumların geleceklerinin, sömürgeci devletlerin tasarladıkları şekilde gerçekleşmesi için onların geçmişlerini ve şimdilerini arzulanan yapıların oluşmasını mümkün kılacak şekilde yeniden kurmak ve kurgulamak olmuştur.⁶⁴ Böylece bu işgalin, Mısırlıların işini uluslaşma yolunda kolaylaştırdığı söylemi⁶⁵ literetürde kendine pozitif bir vurguyla ve kolayca yer bulmaktadır. Fransız işgali, ustaca Kavalalı dönemine eklemlenerek mevcut pozitif vurgu güçlendirilir ve bu şekilde dolaylı olarak sürecin doğal bir bütünlük içinde algılanmasının önü açılmış olur. Bu tez çalışması, ele aldığı tarihçiler ve eserleri üzerinden, literetürde iddia edilenlerin aksine, işgalin etki ve sonuçlarını tartışacak ve işgalinin tesirini Fransızların tüm propagandaları ve sahada takip ettikleri siyasetleriyle bir arada ele alınarak inceleyecektir. Tezin temel varsayımlarından biri, işgalin bu tür bir etkiye sahip olmadığını ortaya koymaktır.

Milliyetçi yazarlar modern Mısır'ın kurucusunun Mehmet Ali Paşa olduğunda aynı fikri paylaşmaktadırlar.⁶⁶ Bu tabir ya da Holt'un ifadesiyle klişenin,⁶⁷ Henry Dodwell'in 1931'de yayımladığı *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali* isimli eseriyle tedavüldeki yerini almaya başladığı anlaşılmaktadır.⁶⁸ Hitti de başka bir ifadeyle, Kavalalı'nın kendi hanedanının kurucusu olduğunu ve bundan dolayı ülkesinin haklı bir şekilde babası olarak isimlendirildiğini

⁶³ A. Abd al-Rahim, "Yusuf al-Mallawani's Tuhfat al-Ahbab and Ahmad Shalabi ibn Abd al-Ghani's Awdah al-Isharat", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 39. Bu makalede, mezkûr iddiaya tarihsel deliller üzerinden karşı çıkılmaktadır. Her iki görüşün mukayeseli bir incelemesi için bkz. Jack A. Crabbs, "Historiography and the Eighteenth-Century Milieu", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 9-15

⁶⁴ Yücel Bulut, **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, İstanbul, Küre Yayınları, 2004, s. 153.

⁶⁵ Hamid İneyet, **Arap Düşüncesinin Seyri**, Çev. Hicabi Kırılancık, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1997, s. 25-25.

⁶⁶ Masters, a.e., s. 170.

⁶⁷ P. M. Holt, **Egypt and the Fertile Crecent, 1516-1922**, London, Longmans, 1966, s. 192.

⁶⁸ Bkz. Henry Dodwell, **The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1931.

söylemektedir.⁶⁹ Holt isabetli tespitiyle, Kavalalı'nın gerçekleştirdiği şeylerin Mısır toplumunda, kültüründe ve siyasi hayatında radikal değişikliklere yol açtığını, ancak tüm bunların Paşa'nın kendisi ve ailesine yönelik aşırı ihtiraslarının ürünü olduğunu ve Kavalalı'nın kendisini Mısır ile özdeşleştirdiğini ama asla Mısırlılarla özdeşleştirmedini hatırlatır.⁷⁰ Fahmy de meseleyi benzer yönde yorumlayarak, Mehmet Ali'nin hayal ve özlemlerinde ucuz ve uysal iş gücü olmanın ötesinde bir şey ifade etmeyen Mısırlıların susturulduğu, sürüldüğü, cezalandırıldığı, emeklerinin ve ürünlerinin yağmalandığı modern Mısır'ın gerçek kurucusu olduğunu ironik bir dille ifade etmektedir.⁷¹ Diğer taraftan Osmanlı dönemine tanıklık eden Sünni Müslüman Araplardan günümüze ulaşan kayıtlarda, Osmanlıları yabancı olarak addetmelerine rağmen kendilerini işgal edilmiş bir halk olarak gördüklerine dair herhangi bir tanıklığın yer almadığını belirtmek yerinde olacaktır.⁷²

Milliyetçi kurguda 1952'den sonra ilk yerli Mısır hükümetinin Mısırlıların başına geçmesiyle yöneten-yönetilen arasındaki yabancılaşmanın sona erdiği varsayılmıştır.⁷³ Literatüre bakıldığında, milliyetçi bakış açısına sahip Mısırlı tarihçiler tarafından Fransız işgali; milli şuurun uyanışı, durağan, pasif ve karanlık çağların (milliyetçilerin bir kısmı sadece Osmanlı dönemini (1517-1798) bu şekilde yorumlamıştır⁷⁴) sona erışı olarak görülmüştür. Mezkûr bakış açısı, Marx'ın Hindistan'ın İngilizler tarafından işgalini, eski düzenin yıkılmasını, Asya'da Batı toplumunun maddi temellerini inşa eden esaslı bir devrime yol açması yönünden ele almasını anımsatmaktadır.⁷⁵ Dolayısıyla oryantalist bilgi üretiminin bakış açısıyla örtüşen, hatta belki de tamamen onun üzerine inşa edilen milliyetçi tarih anlatısı, Batının doğu toplumlarındaki işgal ve nüfuzunu, kendi gayretleriyle kendi uyanışını

⁶⁹ Hitti, a.e., s. 722. Kitabın ilk baskısı 1937 yapılmıştır. Hitti, ilerleyen sayfalarda Kavalalı için modern Mısır'ın kurucusu tabirini de kullanılır. Bkz. Hitti, a.e., s. 745.

⁷⁰ Holt, a.e., s. 192.

⁷¹ Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848", **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 179.

⁷² Masters, a.g.e., s. 20.

⁷³ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. ix.

⁷⁴ Örneğin bkz. Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme fî Mısır fî Ahdi'l- Hamleti'l-Fransiyye**, Kahire, Darü'l-Fikri'l-Arabî, 1951, s. 15.

⁷⁵ Zachary Lockman, **Hangi Ortadoğu? Oryantalizm, Tarih Siyaset**, Çev. Burcu Birinci, İstanbul, Küre Yayınları. 2013, s. 142; "İngiltere'nin Hindistan'da ikili bir görevi yerine getirmesi gerekmektedir: İlki yıkıcı bir görevdir, diğeri ise yeniden yaratmaya- Asya tipi toplumun ortadan kaldırılmasına, Asya'da Batı toplumunun temellerinin atılmasına- yöneliktir". Akt. Said, a.e., s. 165.s

gerçekleştiremeyen tükenmiş, durağan ve kusurlu İslam dünyasını modern uygarlığın nimetleriyle tanıştıran ve *mission civilisatrice*/uygarlaştırma görevini icra eden bir güç olarak olumlamaktadır.⁷⁶

Bu işgalle birlikte, yukarıda ileri sürülenlerin aksine, Frantz Fanon'un ifadesiyle söylemek gerekirse Mısır, kendi ırkını tanımayan, Beyazların da kendisini anlamadığı; özellikle Fransızların kendi sömürgelerindeki insanları tanımazlıktan gelecekleri, kendi kılıklarına soktuklarını da tanımak istemeyecekleri bir sürecin belki daha başlangıcındaydı.⁷⁷ Ve bunların farkına varabilmek için de demokratik Fransa'nın altmış milyon sömürge nüfusuna malik olması beklenecekti.⁷⁸ XIX. yüzyılda hafızanın zaman kazandığı gerçeği tersinden işliyordu. Neticede Batının XVI ve XVII. yüzyıllarda Amerika kıtasında yaptıklarından haberdar olunmamasının bedeli XIX ve XX. yüzyıllarda Orta Doğu halkları tarafından kendi paylarına düştüğü oranda ödenecekti ve hâlen fazlasıyla ödenmeye devam etmektedir.

XIX. yüzyılın başlarında medenileştirme misyonunu yerine getirecek kişiyi Volney (1757-1820), Napoléon olarak ilan edecektir.⁷⁹ Jean Baptiste Joseph Fourier (1768-1830) de Volney'i takip ederek Napoléon'un Şark'a yararlı bir Avrupalı örneği sunmak, Mısırlılara mükemmelleşmiş bir uygarlığın nimetlerini kazandırmak ve onların yaşantılarını tatlı kılmak istediğini belirtir.⁸⁰ Maalesef bu çarpık zihniyet milliyetçi Arap ve oryantalist Batı literatürüne katkıda bulunanlarla sınırlı değildir. Eduard Driault'un eserinin mütercimi olan ve "Napoleon orduları hürriyet-i beşeriyyenin enfas-ı şedidesine medhal olabilecek fethalar küşadından başka bir şey

⁷⁶ Lockman, a.e., s. 147; Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 291.

⁷⁷ Frantz Fanon, **Siyah Deri Beyaz Maske**, Çev. Cahit Koytak, İstanbul, Seçkin Yayıncılık, 1988, s. 81.

⁷⁸ Fanon, a.e., s. 42.

⁷⁹ "O [Napoléon] halkın eğitimi için okullar; Fransız, Kıptî, Arap gençlerinin karşılıklı olarak Arapça, Fransızca, coğrafya, matematik ve pozitif bilimleri öğrendikleri askeri okullar açar; tek sözcükle o bir ulus yaratır; duyguların o etkili gücünü kullanarak Araplara şanlı atalarını hatırlatır; onlara Fransız ordusunun, eski Arap imparatorluğunun gücünü diriltmek ve Arapları Osmanlı barbarlığının boyunduruğundan kurtarmak, cahiller ve kafirler tarafından bozulan Peygamber'in şeriatını saflığa kavuşturmak ve Asya'yı yeni bir büyüklük, bilim ve zafer yüzyılına açmak isteyen takdir-i ilahinin mucizevi bir aracısı olduğunu gösterir", Volney'in *Courier de l'Egypte* adlı gazetede yayımlanan makalesi, nr. 33, 1798; akt. Thierry Hentsch, **Hayali Doğu, Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı**, Çev. Aysel Bora, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 176-177.

⁸⁰ Akt. Said, a.e., s. 95.

yapmamış gibidir” diyebilen Fuad Köprülü gibi batılı düşünceye sahip aydınlar da mezkûr zümreye dahildirler.⁸¹

Tüm bunlar yapılırken Mısır’ın İslami geçmişi itinayla paranteze alınmaktadır. Mesela, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın oğluna Fransızca dersleri vermekle görevlendirilecek olan Piemonte asıllı Malta şövalyesi Theodore Lascaris, Aydınlanma hareketinin üzerinde yükseldiği Grek mirasının aslında Mısır’da şekillenmiş olduğunu ancak Yunanlılar tarafından Avrupa’ya aktarıldığını, dolayısıyla da “cahil ve barbar Türklerin zulmü” altında yüzyıllardır sıkıntı çeken Mısır’ın bağımsızlığını “insani sebepler”in zorunlu kıldığını ileri sürmüştür.⁸² Yine Volney, Fransız Devrimi’nin Fransızlara yepyeni bir görev yüklediğini bu görevin, Müslüman halkları fanatizmin ve zorbalığın tahakkümünden kurtararak, bilim ve sanatı doğdukları topraklara geri getirerek, eski doguyu aşmak ve gölgede bırakmak olduğunu belirtmiştir. Böylece dönemin resmi tarihçileri Fransız ordularının Mısır’a çıkışını “fetih” değil “kurtarma” olarak nitelemek için fazla beklemeyeceklerdir.⁸³

Batı’nın siyasi, kültürel ve ekonomik nüfuzu yanında yerel seçkinler toplumların dönüşümünü gerçekleştirmede önemli roller oynamışlardır.⁸⁴ Bu bağlamda Osmanlılarda XIX. asrın başlangıcında III. Selim ve II. Mahmut ön plana çıkacaktır. Mısır’da ise tezin kapsamını teşkil eden dönemde Kavalalı idaresinde dönüşümler meydana gelmiştir. Oryantalizm ve modernleşme kuramının ortaya koydukları fikri çerçeveyi burada tanımlamak çalışmamızı daha anlamlı kılacaktır. Oryantalizm, tamamen farklı iki medeniyet kabul edilen İslam ile Batı arasında keskin bir ayrıma gitmektedir. Modernleşme kuramı ise insanın tek bir toplumsal evrim çizgisinin tümünden farklı iki aşaması olarak kavramsallaştırılan gelenek ve modernite arasında kesin bir ayrımı varsaymaktadır. Netice itibariyle hem oryantalizm hem de modernleşme kuramı iki kutuplu, çok daha eski köklere sahip ikiye bölünmüş bir dünya görüşünü paylaşarak düşünce zeminlerini

⁸¹ Köprülüzade M. Fuad, “Medhal ve Bibliyografi”, **Napoleon’un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, Edouard Driault, Trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1329 [1911], s. 10.

⁸² Fatih Yeşil, **Trajik Zafer: Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz’deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 23.

⁸³ Enes Kabakçı, “Napoléon Bonaparte’ın Mısır Seferi (1798-1801)”, **Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim Dönemi**, Ed. Kenan Seyfi, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 347.

⁸⁴ Lockman, a.e., s. 208.

oluşturmuşlardır.⁸⁵ Örneğin Nadav Safran'ın 1961 yayın tarihli *Egypt in Search of Political Community* isimli çalışması, modernleşme kuramının oryantalizmle nasıl örtüşebileceğinin ve birbirini ne şekilde besleyebileceğinin iyi bir tasvirini ortaya koymaktadır.⁸⁶

Oryantalist anlatılar üzerine bina edilen Batılı sömürgecilik sürecindeki tarih yazıcılığının doğal eğilimi, işgalcinin kendinden önceki dönemleri karanlık bir tablo hâlinde sunması olmuştur. Milliyetçi bakış açısıyla yazan Arap tarihçiler de her ne nedenle olursa olsun bu önyargıları paylaşmışlardır. Tarihlerinin bu kısmını, asıl sömürge öncesi evreyi paradoksal bir şekilde sömürge dönemi olarak algılamışlardır.⁸⁷ Dolayısıyla modernleşme kuramının, Arap milliyetçiliğinin veya her ikisinin tesiri altında çalışma yapanlar, Osmanlı'nın son dönemini, kelimenin tam anlamıyla bir çöküş veya en iyi haliyle durağan bir dönem; Napoléon'un 1798 yılında Mısır işgalini takip eden ve çoğunlukla eşanlamlıymış gibi kullanılan modernleşme ve “batılılaşma” dönemini önceleyen bir “karanlık çağ” olarak görme ve gösterme eğiliminde olmuşlardır.⁸⁸ Hatta, yukarıda söylenilenlerin daha da ötesinde, Napoléon'un Mısır seferi, İslam dünyasında “modern tarih”in başlangıcı kabul edilecektir.⁸⁹ Daha açık bir ifadeyle, Bonaparte'ın Mısır seferi, ortaçağ tekniklerinin genellikle herhangi bir gelişim göstermediği uyuşuk Arap dünyası için bir uyanış ve değişim çağının başlangıcı kabul edilmiştir.⁹⁰

Fransız işgali sonrası Mısır hiçbir zaman geçmişteki durumuna geri dönmeyecek şekilde günümüze kadar gelen bir değişim ve dönüşüm sürecine girecektir. Bu gerçeği ileri sürmek Mısır'ın işgal öncesinde durağan, donuk bir toplum olduğunu kabul eden batı merkezci ilerleme kuramına teslim olmayı haklı hale getirmemelidir. Zira Fahmy, Hathaway, Raymond, Hanna, Masters ve benzeri tarihçilerin çabaları bu ilerlemeci kurama güçlü bir reddiye geliştiren çalışmalardır. Hiçbiri on dokuzuncu yüzyıl öncesi için Mısır'ın donuk bir toplumsal yapıya sahip

⁸⁵ Lockman, a.e., s. 212.

⁸⁶ Lockman, a.e., s. 212.

⁸⁷ André Raymond, **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Çev. Ali Berkay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.15-16.

⁸⁸ Lockman, a.e., s. 225-226.

⁸⁹ Kabakçı, a.g.m., s. 341. Ayrıca bkz. Elbaki Hermassi, “La Révolution française et le monde arabe”, **Revue internationale des sciences sociales**, CXIX, Şubat 1989, s. 35-46.

⁹⁰ Dominique Sourdel, **Arapların Tarihi**, Çev. Işık Ergüden, Ankara, Dost Kitabevi, 2017, s. 107.

olduğuna dair bir tarih kesiti sunmaz. Dolayısıyla klişeleşmiş hâkim görüşlerin konforunu bozan iddialara sahiptirler. Diğer açıdan ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Mısırlıların, en azından yönetici erke eklemlenenlerin, on dokuzuncu yüzyıl boyunca mevcut modernleşme sürecinin aktörleri olduğunu görmek bu yüzyıl öncesindeki ezber hâline gelmiş donuk doğu toplumu söylemini yıkacak diğer bir asli unsur olarak karşımızda durmaktadır. Burada; batıdan esinlenen, ona öykünen “doğulular”dır. Onu fiiliyata geçiren failler yine bir yüzyıl öncesine kadar donup kaldığı varsayılan doğululardır. 1830’larda fazla dinamik hale gelen faal Mısır ordusunun karşısına çıkan ise ironik bir şekilde bu aşırı faallikten rahatsız olmaya başlayan batının bizzat kendisi olacaktır.

Tabii ki oryantalizm ve modernleşme kuramına alternatif Orta Doğu’yu analiz etmeye çalışan çabaların var olmadığı söylenemez. Mesela Peter Gran 1978 tarihli *Islamic Roots of Capitalism* isimli kitabında “Mısır’ın 19. yüzyıl öncesinde teşekkül eden Avrupa merkezli dünya ekonomisi ile bağlantısının olmadığı şeklindeki geleneksel görüşü ve aynı yüzyılda kültürel açıdan durağan veya çöküş içerisinde olduğu görüşünü” reddetmektedir.⁹¹ Gran’ın yanı sıra Immanuel Wallerstien, Roger Owen, Rienhard Schulze batılı hâkim modernleşme paradigmasını karşı çıkarak, tarihsel sürecin evrenselliğine vurgu yapmaktadırlar.⁹² Dahası 20. yüzyılın sonları itibariyle Arapça ve Osmanlıcaya hâkim, karmaşık karakter analizleri yapmak üzere Osmanlı arşivlerini, kadı sicillerini ve aile arşivlerini kullanan yenilikçi kuramsal ve metodolojik çalışmalar alışılageldik düşüncelerin zayıflamasını sağlamıştır.⁹³

André Raymond, Jane Hathaway, Nelly Hanna ve Bruce Master, gibi ilim insanlarının çabaları mevcut muhkem önyargıları ortadan kaldırma gayreti içinde olan çalışmalar arasında hatırlanabilir. Örneğin Ehud Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypte* isimli çalışmasıyla Mısır’ın Osmanlı Devleti içinde ayrı bir yapı oluşturduğuna dair teze meydan okumakta ve Mısır’ın Osmanlı doğasını

⁹¹ Akt. Lockman, a.e., s. 262. XVII. yüzyıl bağlamında karşıt görüşü savunanlar arasında Huricihan İslamoğlu İnan, Reşat Kasaba’nın çalışmaları hatırlanabilir. Hamilton Gibb ve Harold Bowen ise pasiflik kavramını sadece ekonomiye değil hayatın tüm veçhelerine uygulamışlardır. Bkz. Nelly Hanna, **Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak**, Çev. Deniz Öktem, İstanbul, Küre Yayınları, 2006, s. 24.

⁹² Abdurrahman el-Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr fi’t-Terâcim ve’l-Ahbâr**, C. I, Tah. Shmuel Moreh, Jerusalem, Printiv Press, 2013, Introduction, s. 3-4.

⁹³ Lockman, a.e., s. 341-342.

vurgulamaktadır.⁹⁴ Yine, Mısır ile alakalı Khaled Fahmy'nin 1997 tarihinde yayımlanan *All the Pasha's Men: Mehmet Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* isimli kitabı bu bağlamda yerinde bir örnek olarak verilebilir.⁹⁵

Fahmy çalışmasında milliyetçi tarih anlatısındaki kurguyu yeni oluşturulan ordu üzerinden eleştirmektedir. Fahmy'nin eseri kendi ifadesiyle, “tüm reformların merkezinde duran kilit kurumun, ordusunun, üzerinde yoğunlaşarak, Mehmet Ali'yi proto-milliyetçi lider olarak gören, milliyetçi Mısır tarih anlayışına bir meydan” okumadır. Fahmy Mısır'ın önceden de var olan bir ulus, yani edebi, ilksel bir varlık olduğu inancının ki bunun milliyetçi tarihyazımı için çok tipik bir durumu olduğunu; muhtemelen en iyi Mehmet Ali'nin ordusu hakkında geleneksel olarak yazılanların incelenmesi ile saptanabileceğini ifade eder. Ve Paşa'nın ordusu üzerine olan tartışmalarda milliyetçi argümanların merkezinde genel olarak üç varsayımın yer aldığını belirtir: İlki bu ordunun askerlerinin ulusal olduğuna inandıkları savaşlar, yani “Mısır”ı savunmak veya onun sınırlarını genişletmek için yapılan savaşlar için dövüştüklerini varsaymaktadır. Modern ordunun asil edimlerine dönük bazı tekil direnmeler olsa da askere alınan bu köylülerin savaşlara katılarak gerçek duygularını keşfettikleri ve tersinden de ilkin ve asıl olarak örneğin Müslüman Osmanlı tebaası değil ama Mısırlı oldukları iddia edilmektedir.

Milliyetçi argümana göre ordu, Mısırlıların sadece yokluğunda ortaya çıkması daha uzun zaman alacak gerçek “ulusal” kimliklerini keşfetmesine yardım eden bir araçtır. Ordunun bu masum ve saf köylülere ulus hakkında, katıksız kişilik ve göbekten bağlılık gibi temel gerçekleri öğrettiği varsayımından sonra, milliyetçi argüman, ordunun karşılaştığı sorunların “Mısırlılardaki” bir eksikliğin sonucu değil “dış” kaynaklı kötü niyet ve komplolar yüzünden olduğu şeklindeki ikinci bir varsayıma geçer. Bu anlamıyla, Mehmet Ali'nin sadece askeri kurumlarının değil tüm “deneyinin” başarısızlığında yatan sebebin Mısır ulusunun gelişme, bağımsızlık ve saygınlık yönündeki çabalarını baltalamayı amaçlayan İngiliz entrikaları olduğu düşünülür. Mehmet Ali'nin ordusu hakkında milliyetçi anlatımlarda sürekli

⁹⁴ Akt. Fahmy, a.g.e., s. 26; Ayrıca Bkz. Ehud R. Toledano, **State and Society in Mid-Nineteenth Century Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

⁹⁵ Khaled Fahmy, **All the Pasha's Men: Mehmet Ali, His Army and the Making of Modern Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Türkçe çevirisi için Bkz. Khaled Fahmy, **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Cihan Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

tekrarlanan üçüncü varsayım ise, sorgusuz sualsiz Osmanlının “düşman” olarak karakterize edilmesidir. Mısır’ın firavunluk zamanındaki bozulmamış biçimine kadar izleri sürülebilecek saf kimliği vurgulandıktan sonra, Mısır’ı uzun, karanlık asırlar boyunca işgal edip onun Avrupa’da cereyan eden insani ve bilimsel gelişmelerin gerisinde kalmasına neden olan gerici, dik başlı ve dogmatik bir düşman olarak Osmanlılar “öteki” ile özdeşleştirildiğinden, Osmanlı padişahının ordusu ile savaşmak milliyetçiliğin en büyük işaretlerinden biri olarak görülür ve belki de gösterilir.⁹⁶ Kavalalı, öncü Arap milliyetçisi olarak sunulmasının ötesinde Avrupa karşıtı bir pozisyonda dahi konumlandırılmıştır.⁹⁷

Fahmy, Paşa’nın Mısır’ın bağımsızlığını kazanmak amacıyla değil, kendisi ve sülalesi için küçük bir imparatorluk hayali için mücadele ettiğini ileri sürer. İlâveten, Mısır’ın teknik ve hukuki yönden bir Osmanlı vilayeti, Paşa ve adamlarının da “Osmanlı” olduğuna dikkat çeker.⁹⁸ Diğer taraftan Mısırlı fellahın gözünde toplumdaki değişimin anlamı ya da anlamsızlığının Mehmet Ali’nin ordusunda nefer olarak çalışmak veya İsmail’in kamu işlerinde amelelik yapmak, ağır vergiler ve artan borçlar yüzünden aile toprağını terk etmek zorunda kalarak Mehmet Ali’nin sülalesi ve akrabaları başta olmak üzere yeni toprak ağalarının geniş arazilerinde karın tokluğuna çalışmaya denk düştüğünü vurgular.⁹⁹ Böylece Fahmy, gerek kurumsal gerekse toplumsal düzlemde milliyetçi kurgunun inşa edilmeye çalışıldığı zemini, dönemi kendi içinden okuyarak ortadan kaldırmaya çalışmaktadır.

Tez konusu olarak çalışılan dönemin bir bütünlük içinde daha iyi anlaşılması açısından birinci bölümün başında kısa bir tarihçe verme çabası güdülmüştür. Aşağıdaki kısımlarda görüleceği üzere tarihsel seyir, 1800 öncesi ve sonrası şeklinde kabaca iki döneme ayrılmıştır. Fakat tabii ki Mısır tarihi, İslam fethinden tezin kapsadığı dönemin sonu olan 1850’lere kadar bir bütün olarak görülmelidir. Hanedan ya da sülale değişikliklerin tarihin siyasi çizgilerini oluşturmuş olmalarıyla birlikte tek bir çatı altında yani İslam tarihi kapsamında değerlendirilmesi anlam bütünlüğü sağlamaktadır. Dolayısıyla buradaki ayırım pratik bir izlekten yola çıkılarak oluşturulmuş olup tüm değişim ve dönüşümler İslam tarihinin bir evresi olarak kabul

⁹⁶ Fahmy, a.g.e., s. 17.

⁹⁷ Gilbert & Reynolds, a.g.e., s. 327.

⁹⁸ Fahmy, a.g.e., s. 303.

⁹⁹ Cleveland, a.e., s. 116.

edilmektedir. 640'lardan itibaren Mısır'daki siyasi, idari, sosyal, etnik, ahlaki, felsefi, mimari vb. yönlele damga vurmuş olan Müslümanların Mısır'a hâkimiyeti başlamış ve etkileri günümüze kadar devam etmiştir. Bunun en somut örneğı günümüzdeki devletin isminin جمهورية مصر العربية yani Cumhuriyetu Mısre'l-Arabiyye/Mısır Arap Cumhuriyeti olmasıdır. Devletin resmi dili Arapça'dır ve halk Arapça konuşmaktadır. Nüfusunun %90'ını Müslümanlar oluşturmaktadır. Bu durum, modern öncesi dönemdeki diğer kültür ve dinlerin İslam medeniyeti ile mukayese edildiğı takdirde Mısır'da Müslümanlar kadar şümüllü ve kalıcı bir etki bırakmadıklarının bir göstergesidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAM DÖNEMİ, MEMLUK, OSMANLI VE KAVALALI DEVİRLERİNDE MISIR

1.1. XIX. Yüzyıl Öncesi Mısır Tarihine Genel Bir Bakış

Uzak geçmişe gidildikçe net bir görüş mesafesinden bahsetmenin imkânı şüphesiz ortadan kalkmaktadır. İnsan doğasıyla irtibatlı olarak tarih de organik hüviyetini zamanla kaybeder. Binaenaleyh uzak maziye yaklaşmak, net ve muhkem bilgiden çoğu vakit uzaklaşmayı doğurur. Hele ki insanın mevcudiyetinin izlerinin sürülebildiği milattan önce beş binli yıllara uzanan¹⁰⁰ bir beşerî coğrafyanın, sosyal ve siyasal nizamın var olduğu mekân olan Mısır'ın tarihini yazmak ya da ortaya koymanın neredeyse imkânsız olduğu ispatı gerektirmeyen bir gerçektir. Bu bağlamda tarihçilere daha somut, elle tutulur bilgiler sunduğu düşünülen tarih olan milattan önce 3. bin yılın başlarındaki Firavunlar dönemi olan tarihler, Mısır tarihinin, hatta Mezopotamya ile birlikte Mısır medeniyetinin¹⁰¹ başlangıcı kabul edilmektedir.¹⁰² Bu uzun devir Perslerin M.Ö. 525 yılında Mısır'ı ele geçirmelerine kadar değişim ve dönüşümlerle birlikte Firavunların hâkim olduğu yaklaşık 2500 seneyi kapsamaktadır.¹⁰³ M.Ö. 332 senesine kadar 193 yıl Persler Mısır'ı yönetmişlerdir. İskender'in Mısır'ı ele geçirmesiyle M.Ö. 30'a kadar 302 yıl

¹⁰⁰ Judith G. Coffin, Robert C. Stacey, **Western Civilizations: Their History & Their Culture**, New York, WW Norton & Company, 2005, s. 31

¹⁰¹ Hodgson, a.g.e., s. 33.

¹⁰² Douglas J. Brewer, Emily Teeter, **Mısır ve Mısırlılar**, Çev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2011, s. xiii.

¹⁰³ Erik Hornung, **Mısır Tarihi**, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 186-193.

Makedonya hâkimiyeti devam etmiştir.¹⁰⁴ Akabinde Roma kontrolüne giren Mısır, 330'dan 640 senesine kadar Bizans İmparatorluğu'nun siyasi sınırları içerisinde kalmıştır.¹⁰⁵

Tarihsel seyir itibariyle eski Mısır dini, Hristiyanlık ve İslamiyet, Mısır'ın kültürel jeolojisindeki katmanları oluşturmaktadır. IV. yüzyılda Hristiyanların yönetimine giren Mısır'da eski Mısır dininin kültürel ve itikadi izleri hayattan çekilmeye başlamıştır. VII. yüzyılda Müslümanların Mısır'ı ele geçirmesiyle Hristiyanlığın arka plana çekildiği ve İslamiyet'in hayatın tüm yönlerine hâkim olduğu, damga vurduğu, derin ve kalıcı izler bırakacağı bir döneme girilmiştir. Bu noktada İslam öncesinde Kıptî Hristiyanlığın, diğer bölgelerdeki Hristiyan mezhep ve anlayışlar üzerinde etkili olduğunu hatırlatmakta yarar var. Kıptî olarak bilinen Monofizit Hristiyanlığı benimsemiş Mısırlılar, Hz. İsa'nın ilahi doğasını kabul edip ona inanmışlar, Melkit Hristiyan Bizanslılar ise hem insan hem de tanrısal bir varlık olduğu inancı etrafında toplanmışlardır.¹⁰⁶ Hz. İsa'nın hem insan hem tanrı mıydı sorusu etrafındaki tartışmayı Firavun dönemi tanrı-kral inancının mevcudiyetinin beslemiş olduğu söylenebilir.¹⁰⁷ Kısacası, yakından araştırıldığı takdirde Hristiyan dünyasında Mısır'ın önemli bir yeri olduğu görülecektir.

VII. asır ile birlikte Mısır, Müslümanların gelişine tanıklık edecek farklı bir sürece girecektir. Amr b. Âs komutasındaki ordunun Mısır'a yönelerek 640 senesinde Filistin'den Mısır'a gidiş yolunda bulunan ve Mısır toprakları içinde yer alan Ariş şehrini ele geçirmeleri neticesinde Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethi başlamıştır.¹⁰⁸ Mısır kronolojik sırayla verilirse; Dört Halife Dönemi (640-661), Emeviler (661-750), Abbasiler (750-868), Tolunoğulları (868-905), Abbasiler (905-935), İhşidiler (935-969), Fatımiler (969-1171), Eyyübiler (1171-1250), Memlukler (1250-1517); Bahrî Memlukler (1250-1382), Burci Memlukler (1382-1517) ve Osmanlılar (1517-1914) tarafından yönetilmiştir. Buradaki zaman dizininde 1798-

¹⁰⁴ Hilal Görgün, "Mısır", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, 2004, s. 556.

¹⁰⁵ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Çev. Burcu Çığman, vd., Ankara, İmge Kitabevi, 2011, s. 267.

¹⁰⁶ Marsot, a.g.e., s. 1.

¹⁰⁷ Ali Mazrui, **Afrikalılar**, Çev. Yusuf Kaplan, İstanbul, İnsan Yayınları, 1992, s. 48-52.

¹⁰⁸ Adem Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. X, 2, 2001, s. 152.

1801 tarihleri arasındaki Mısır'daki Fransız işgali ve 1882 tarihinden itibaren İngiliz işgal ve mevcudiyetini hatırlatmak yerinde olacaktır.

VII. yüzyıldan itibaren İslam'ın yükselişiyle Afrika kuzey sahillerinin fethi gerçekleşmiş ve bunun neticesinde İslam/Arap yazılı kültürü bölgeye hâkim olmuş ve hükmünü günümüze kadar devam ettirmiştir.¹⁰⁹ Bu süreçte İslamiyet öncesi diller kullanımdan kalkmıştır.¹¹⁰ Abdülmelik b. Mervan zamanında (685-705) divanlarda Kıptîce yerine Arapça kullanılmaya başlanmıştır.¹¹¹ Divanların Arapça tutulması akabinde Arapça hızlı bir şekilde yaygınlaşmıştır. Bunun dolaylı etkisiyle Hristiyanların bazı dini kitapları Arapçaya tercüme edilmiştir. Ancak Arapça'nın tamamen yaygınlık kazanması IX. yüzyılın sonlarında gerçekleşecektir. Bu kültürel tesirin neticesinde X. yüzyıldan itibaren Kıptîce unutulacak; kilisenin dili Arapçaya dönüşecek ve artık ayinler Arapça yapılmaya, kilise tarihleri de Arapça yazılmaya başlanacaktır.¹¹²

İslam dönemi Mısır tarihine bakıldığında, Mısır'ın Müslümanlaşması, Fatımiler dönemi,¹¹³ Moğol istilası sonrası bütün alimler ve hilafet için tek sığınak noktası hâline gelmesi yani Memlukler dönemi,¹¹⁴ Fransız işgali, İngiliz işgali hadiselerinin ülkenin ve bölgenin yaşadığı önemli dönüm noktaları olduğu söylenebilir. Dolayısıyla mevcut bağlamda Mısır'ın, Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi bir fetihten ziyade yönetimin el değiştirmesi olarak görülmelidir. Zira Mısır, İslam dönemi boyunca sadece bir defa fethedilmiştir. Binaenaleyh, 640 sonrası her fetih ifadesi anakronizm barındırmaktadır. Bu bakış açısıyla, tez çalışması zihni planda, VII. yüzyıl yarısından XIX. yüzyılın ortalarına (tez konusunun kapsadığı dönemin sonuna) kadar Mısır tarihini bir bütün olarak kabul etmektedir.

¹⁰⁹ Michael Cook, **Kısa Dünya Tarihi: İnsanın Dünya Üzerindeki Macerası**, Çev. Melahat Fındık, İstanbul, Say yayınları, 2012, s. 141.

¹¹⁰ Cook, a.g.e., s. 322.

¹¹¹ Cengiz Tomar, "Mısır (Fetihten Osmanlı Dönemine Kadar)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, 2004, s. 559.

¹¹² Cengiz Tomar, "Mısır, (İlim, Kültür ve Medeniyet 641-1517)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, 2004, s. 575. Ancak İngiliz Doktor William Wittman 1800'lerin başında yazdığı seyahatnamesinde, Kıptîlerin kendi dillerini konuşma alışkanlıklarını kaybetmiş olmalarıyla birlikte din adamlarının ayin ve dini törenlerde Kıptî dilinde yazılmış kitapları kullanmaya devam ettiklerini; Kıptîceyi birkaç kişi dışında kimsenin bilmediğini aktarmaktadır. Bkz. William Wittman, **Osmanlı'ya Yolculuk (1799-1800-1801)**, Çev. Belkis Dışbudak, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2011, s. 214.

¹¹³ Fatımiler döneminin zikre değer bulunması Şii "ayrışıklığı" gibi bir düşünceyle değil bilakis İslam dünyasının kendi içindeki tefrikayı değil farklılığa işaret etme gayesine matuftur.

¹¹⁴ Hodgson, a.g.e., s. 173.

Abbasiler döneminde, 834 yılından itibaren Türk kökenli valiler Mısır'a gönderilmeye başlanmıştır.¹¹⁵ Mısır, Bağdat'tan vali olarak gönderilen Tolunoğlu Ahmet'in, bağımsızlığını 868'de ilan edene kadar merkezi idarenin çatısı altında yönetilmeye devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Mısır'daki devletler, Türk kökenli Müslüman Memlukler/kölemenler tarafından kurulacaktır.¹¹⁶ Tolunoğulları sonrasında; ilk üç halifesinin, yalnızca Kuzey Afrika'da hüküm sürdüğü Fatımilerin dördüncü halifesi olan el-Muiz, 969 yılında Mısır'ı ele geçirerek Kahire'yi yeni başkent olarak inşa edecektir.¹¹⁷

Fatımilerin iktidarı ele almaları sadece bir yönetimin el değiştirmesi olmayıp, dini, içtimai ve siyasi etkileri doğuracak bir değişimin başlangıcı olmuştur.¹¹⁸ Fatımiler, Irak'ı zayıflatmak gayesiyle askerî ve siyasi eylemlerine ilaveten, doğu ticaretini Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e çekerek başarılı bir iktisat siyaseti izlemişlerdir. Sanayi ve çiftlikler kurmuşlar, Mısır'daki ürünlerin ihracatına girişmişlerdir. Bununla irtibatlı olarak özellikle Avrupa ve Hindistan başta olmak üzere geniş bir ticaret ağı kurmuşlardır. Tüm bu sürece dini propaganda faaliyetleri de eşlik etmiş; Mısırlı tüccarların gittiği her yere İsmailî misyonerler ulaşmıştır. Hatta İspanya ve Hindistan'daki Müslümanlar arasında bunun tesirleri müşahade edilecektir.¹¹⁹

Fatımiler dönemindeki idari düzen köklü değişiklikler olmaksızın Eyyübiler ve Memlukler zamanında devam etmiştir.¹²⁰ Mısır, Kuzey Afrika topraklarında kurulmuş olan Fatımilerden Türk asıllı Memlukler tarafından 1260'ta alınmış olup 1517'de Osmanlılara yenilene kadar eski İslam-Arap kültürü bölgede yaşatılmıştır.¹²¹ Memluk dönemi, tarihçiler tarafından genellikle iki döneme ayrılarak ele alınmaktadır. 1250'den 1382'ye kadar hâkimiyet sürmüş olan ilk Memlukler, kışlalarını Nil Nehri'ndeki Ravza Adası'na kurduklarından kendilerine Bahrî Memlukler ismi verilmiştir. Bunların çoğunluğu Türk ve Moğol kökenliydi. İkinci Memluk dönemi ise kale içinde konuşlanmaları hasebiyle Burcî Memlukler olarak

¹¹⁵ Ceylan, a.g.e., s. 38.

¹¹⁶ Lewis, a.g.e., s. 99.

¹¹⁷ Lewis, a.g.e., s. 94.

¹¹⁸ Ceylan, a.g.e., s. 39.

¹¹⁹ Lewis, a.g.e., s. 94-96.

¹²⁰ Ceylan, a.g.e., s. 39.

¹²¹ Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Kitabevi, 2011, s. 51.

isimlendirilmiştir. Bunların çoğunluğunu ise Türk, Çerkez ve Kafkas kökenli memlukler oluşturunuyordu.¹²² Sonraki dönemlerde Moğol asker kaçakları, Yunanlılar, Kürtler ve hatta Avrupalılar da Mısır'daki memluklere dahil edilmişlerdir.¹²³ Fakat Arapça konuşan yazarlar Gürcü, Adige, İnguş, Çeçen ve Abaza gibi etnik açıdan çeşitlilik arz eden Kafkasya kökenli memluklerin tümünü Çerkez olarak isimlendirmelerini hatırlatmakta yarar bulunmaktadır.¹²⁴

Bu sebeple, Çerkez isimlendirmesi literatürde yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla Çerkez tabiriyle karşılaşıldığında, terimin böyle bir arka plana sahip olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır. Bununla birlikte yöneten sınıfın baskın çoğunluğu Türk ve Çerkez kökenli olması hasebiyle Türkçe ve Çerkezce konuşulmaktaydı. Arapça bilmeyen sultanlar mevcuttu.¹²⁵ Fakat resmi dil olarak Arapça kullanılmıştır. Osmanlılarla birlikte yönetim dili Türkçe olacaktır.¹²⁶

Memluk Sultanlığı'nın başlangıcı, anayurdu günümüz Rusyası'nın güneyindeki bozkırlarda yaşayan Kıpçak Türklerinin erkek çocuklarının köle olarak satın alınarak getirilmesine dayanmaktadır. Halife Memun döneminde (813-833) orduya çok sayıda asker alınmasıyla birlikte Türklerin tercih edilmesi açık bir görünüm kazanmıştır. Dolayısıyla Abbasi Halifeliği zamanında, yani IX. yüzyılın ilk yarısında memluk birlikleri askeri kurum olarak ortaya çıkmıştır.¹²⁷ Sonrasında memluk tabiri veya memlukler, Mısır siyasetinde uzunca bir süre etkili olacak bir unsur temsil edeceklerdir.

Arapça sahip olunan, mülk edinilen, temellük edilen anlamına gelen “memluk”ler Eyyubi hanedanının seçkin Türk köleleri olarak işe başlamışlardı. Memlukler bir hanedana sahip değillerdi, her sultan azatlı bir köleydi. Emirler arasından genelde güçlü bir komutan sultan olarak kendini kabul ettirirdi.¹²⁸ Saray memlukleri eğitimlerini tamamladıklarında topluca azat edilirler ve sultan tarafından kendilerine birer at, silah ve üniforma verilirdi. Yeni statülerinin alameti olarak

¹²² Marsot, a.g.e., s. 27-28.

¹²³ Lewis, a.g.e., s. 121.

¹²⁴ Masters, a.g.e., s. 39.

¹²⁵ Lewis, a.g.e., s. 121.

¹²⁶ Michael Winter, “Osmanlı Yönetimi Sırasında Mısır Tarih Yazımında Osmanlılara Yaklaşımlar”, **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, C.VII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 681.

¹²⁷ Peter Malcolm Holt, “Memlûk Kurumu”, **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2011, s. 185-188.

¹²⁸ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 47.

erginliğe ulaştıklarında azat edilir ve sakal bırakmalarına izin verilirdi. Hakikatte artık köle olmamalarına rağmen memluk şeklinde isimlendirilmelerine devam edilmekteydi.¹²⁹ Memluk devlet sistemine göre Türkler ve Çerkezlerden satın alınan köleler/memlukler azat edildikten sonra orduda ya da hükümet birimlerinde görevlendiriliyorlardı. Sultan da bu zümrenin içinden çıkarak başa geçiyordu.¹³⁰

Satın alınan memlukler Mısır'da eğitim ve öğretim görmüşlerdir. Küçük yaşlarda Rus Urallarından, Orta Asya bozkırlarından veya Kafkasya dağlarından getirilerek Mısır'daki daha yaşlı Memluk hanelerinde eğitime tabi tutulurlardı. Müslümanlaştırma da bu eğitimin bir parçasıydı. Arapça öğretilir ancak eğitim, büyük oranda savaş sanatları ve biniciliğe yoğunlaşırdı. Küçük yaştan itibaren aile ve yurtlarından uzak kalmaları onları kapılandıkları memluk hanesi ve onun üyelerine sadakat duymalarını sağlardı. *Pater familias* olarak hane reisi ve silah arkadaşları normal aile bağlarının yerine geçerdi. Yetişkinliğe eriştiklerinde, kendilerine toprak tahsis edilir ve hanelerini kurmalarına izin verilirdi. Ardından onlar da köle satın alarak mevcut düzeni sürdürürlerdi. Haneler arası rekabet dolayısıyla ittifaklar kurulur, hizipler oluşurdu.

Memluklerin ilk dönemi, bir Memluk sultanının ülkeye hükmettiği ve diğer memluklere otoritesini kabul ettirdiği merkeziyetçi bir yönetime sahip olmuştur. İkinci dönemse bazı istisnalarıyla birlikte sultanın *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olduğu adem-i merkeziyetçi bir sistem hâkim olmuştur.¹³¹ Genel itibarıyla Bahrî Memlukler dönemi (1250-1382) büyük ölçüde istikrarlı, müreffeh ve rahat bir dönemken Burci dönem, (1382-1517) baskı, karışıklık ve kargaşa dönemi olduğu söylenebilir.¹³² Her ne olursa olsun büyük Arap şehirlerindeki çöküntü, Moğol akınlarıyla gelen darbeden sonra ortaya çıkmış ve yeniden toparlanma tam olarak mümkün olmamıştır. Bu genel duruma Osmanlı dönemi de dahildir.¹³³

Bürokratik yapı açısından Osmanlı devleti, Memluk Sultanlığı'na benzetilmektedir. Holt'un tabiriyle Memluk Sultanlığı bazı bakımlardan, kendisini

¹²⁹ Holt, a.g.m., s. 189.

¹³⁰ André Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, Çev. Alp Tümetekin, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s.19.

¹³¹ Marsot, a.g.e., s. 28.

¹³² Marsot, a.g.e., s. 39.

¹³³ Raymond, **Osmanlı Döneminde...**, s. 16.

yıkacak olan Osmanlı İmparatorluğu'nun prototipi gibiydi.¹³⁴ Bu bağlamda Memluk siyasal kültürü ve ideolojik dünyasının Osmanlı devlet geleneği üzerinde epey etkili olmuş olduğu gerçeğini belirtmekte yarar var.¹³⁵ Bu etkileşim ise Memluklerin 1517 sonrası tamamen tasfiye edilmemelerini izaha yardım edecek önemli bir husustur.

Memlukler'de bürokrasi kurumu, geleneksel şekilde üç memur sınıfına ayrılmıştı. *Erbab-ı süyuf* yani başta Memlukler olmak üzere ordu; *erbab-ı kalem*, yani idari işlerle ilgilenen memurlar; *erbab-ı vezaif-i diniye* yani din ve kurumlarıyla ilgili görevlilerden oluşan idari bir yapıya sahipti. İlk kategori haricindekiler Arapça konuşan yerli halktan seçiliyordu. Örneğin kalem erbabı bünyesindeki devlet hazinesiyle ilgili organlarda Kıptîler baskın bir rol oynamaktaydı.¹³⁶ Memluklerin anadili Türkçe olmasına rağmen resmi yazışma ve kayıtlar Arapça tutulmuştur.¹³⁷

Memlukler yönettikleri topluma (en azından yeni geldiklerinde) yabancı bir siyasi-askerî elit olmalarına rağmen Mısır ve Suriye halklarını tamamen hâkimiyetleri altına alan kapalı devre bir yönetim grubu oluşturmamışlardır. Müslüman tebaayla aynı dini ve yaşam biçimini paylaşmış, her iki grup da cihat fikriyle hareket etmiştir. Fiiliyatta Memluklerin asimilasyon sürecinden geçtiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu süreç üç tür ilişki barındırmaktaydı: Birincisi, iktisadi ilişki üzerinden gerçekleşmiştir. Büyük ve zengin Memluk haneleri yerel düzeydeki ticari ürünlerin hem tüketicisi hem de yerel esnafın hamisi konumunu üstlenmekteydi. Aynı zamanda tüccarlar, sultanın ortağı, finansörü veya temsilcisi olabiliyordu. İkincisi, siyasi bağlar üzerinden ortaya çıkmıştır. Ulema parçalanma ya da başsız kalma tehlikesi bulunan toplumu dağılmaktan koruduğu için özel bir konuma sahip olmuştur. Memluklerin ulemaya gösterdikleri hürmet, ulemanın da etkin gücü olan bir yönetimi kabullenmesiyle dengelenmekteydi. Ezher'in 1805'teki arabuluculuğu ya da yeni valiye (Kavalalı) referans olması yönetim krizini çözmede başat rol oynadığı hatırlanırsa buradaki dengenin zahiren olmadığı daha iyi anlaşılır. Ayrıca kadının dışındaki müftü, nakîb ve nâibler, medreselerdeki hocalar gibi ilmiye kadrolarının yerel ailelerden oluşunun dikkate alınması durumu daha da

¹³⁴ Holt, a.g.m., s. 202.

¹³⁵ Cihan Yüksel Muslu, **Osmanlılar ve Memlukler: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet**, Çev. Zeynep Rona, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s. 237.

¹³⁶ Holt, a.g.m., s. 197.

¹³⁷ Holt, a.g.m., s. 195.

netleştirebilir. Üçüncüsü ise iki grup arasındaki, belki de en doğal, toplumsal bağlar üzerinden perçinlenen sosyal yakınlaşma yani Memluklerin Mısırlı kadınlarla evlenmesiyle gerçekleşen kaynaşmaydı.¹³⁸ Memluklere kıyasla Osmanlıların aynı yoğunlukta bir kaynaşmayı icra ettiklerini söyleyebilmek tarihi veriler ışığında pek mümkün görünmemektedir.

Osmanlıların Mısır'ı ele geçirmesinin gerekçesi olarak birkaç neden sıralanmaktadır. Bunların başında doğudaki ve doğudan gelen, devleti sürekli taciz eden Şii tehdidi ve Şiiler ile Memluk Sultanlığı'nın temaslarıdır. Diğeriyse dolaysız olarak Memluklerdir. Memluklerin Hristiyan ilerleyişi tehdidine yönelik hazırlıksız oldukları varsayımı, Osmanlıların kendilerini gerekçelendirme nedenlerinden addedilmiştir.¹³⁹ Her ne saikle hareket edilmiş olursa olsun gerekçeler dini düzlemde daha çok siyasi bağlamda ele alınmalıdır. Örneğin, Sünni-Şii gerilimi bunu temellendiren bir geçmiş bırakmıştır.

Binaenaleyh I. Selim'in yeni toprakları devlete dahil etmesiyle imparatorluk tamamen yeni bir tarza evrilmiştir. Osmanlılar, Balkanlar ve Anadolu ile sınırlı kalmanın ötesine geçmiş, İslam dünyasının kıyısında konumlanmayı bırakmıştır. Mekke, Medine, Kudüz, Kahire, Şam ve Halep gibi en önemli eski merkezleri kendi çatısı altında toplamıştır. Dolayısıyla bu eyaletler artık Kahire'den değil, İstanbul'dan yönetileceklerdir. Böylece saray hamiliği Kahire'den alınmış ve 1517'de Sultan'ın emri neticesinde sanatkarların İstanbul'a gönderilmesiyle tamamen kuzeye kaymıştır.¹⁴⁰

Diğer taraftan Osmanlı hükümlerinin Arap coğrafyasına doğru genişlemesinin orada meskûn olanları değil oraya yeni gelenleri, yani Osmanlıları etkilediği söylenebilir. Mısırlı Müslümanlar için yönetim kültürü açısından eski Müslüman idarecilerinin yerine başka bir Müslüman hanedanın geçmesi yerel yönetimin üzerine imparatorluk yönetiminin eklenmesinden başka bir şey değildi. Ancak yeni yöneticiler olan Osmanlılar açısından durum bu kadar basite indirgenemez.

¹³⁸ Holt, a.g.m., s. 200-201.

¹³⁹ Akt. Masters, a.g.e., s. 41. İddianın kaynağı için ayrıca bkz. Palmira Brummett, **Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery**, Albany, State University of New York, 1994.

¹⁴⁰ Valilerin saraylarındaki sanat hamiliği bu bağlamda çok az imkân sağlamıştır. Masters, a.e., s. 122.

Dünya imparatorluğu rolünün gereği kıtalar arası ticarete hükmetmek; daha da önemlisi İslam'ın tarihî merkezi olan coğrafyayı ve kutsal toprakları sınırlarına katmak, İslam âlemini temsil etmek ve yönetmek demektir.¹⁴¹ Mekke ve Medine'nin Osmanlı yönetimine geçmesi, Mısır'daki hilafet ve halifenin el değiştirmesinin¹⁴² çok daha ilerisinde bir dinî ve siyasi imaja sahip olmuştur. Bu durum Osmanlı'nın İslam dünyasında kendi sınırları ötesindeki temsil meşruiyetini de temellük etmesine imkân tanımış olduğu söylenebilir.

Osmanlı yönetimiyle Mısır'da tümünden bir değişim yaşanmış mıydı? İdari, siyasi ve dinî uygulamalarda nasıl bir farklılığa gidilmişti? Bu sorulardan yola çıkılırsa, mevcut durumun mahiyet itibarıyla çok fazla bir dönüşümü tecrübe etmediğini söylemek mümkün görünmektedir. Örneğin memluk olarak getirilen kişilerin iktidar zümresiyle bütünleşmesi sürdürülmüş,¹⁴³ dolayısıyla Memluk döneminin önde gelen yerel aileleri önemlerini korumaya devam etmişlerdir. Özellikle Mısır'da Memlukler eyalet yönetimindeki rollerini muhafaza etmişlerdir.¹⁴⁴ Yine, Memluklerin askere alınması geleneği bırakılmamıştır. Ancak önemli fark, artık Memlukler arasından bir hükümdar çıkmayacağı gerçeğiydi. Dolayısıyla Memlukler, merkezî hükümet tarafından düzenlenmiş Osmanlı yapısı içinde görev alacaklardır.

Diğer taraftan yerel seçkinler; yani kentsel ve kırsal ileri gelenler, ulema ve tüccar, devlet memuriyetlerini elde ederek merkezî idarenin bir unsuru olmaya çalışmışlar ve bu süreçte ise Osmanlılaşmışlardır. Osmanlılaşma süreci Arapça konuşan şehirli ve taşralı ileri gelen ailelerin Osmanlı Devleti ve idarecileriyle peyderpey siyasal, iktisadi, içtimai ve kültürel açılardan bütünleşmeleri idi. Bu aynı zamanda Osmanlı seçkinlerinin yerelleşmesinin önünü açan karşılıklı bir etkileşim doğurmuştur. Osmanlı askerî ve idari makam sahipleri yavaş yavaş Mısır gibi Arapça konuşulan eyaletlerin ekonomilerinde ilişkiler geliştirerek toplumsal olarak

¹⁴¹ Kayalı, a.g.e., s. 18.

¹⁴² Bu konu tartışmalı bir mevzudur. Sultan Selim'in Mütevekkil'e biat ettiğini belirten (Damanhuri) ve (Yasin el-Umari) rivayet eden Arap müellifler mevcuttur. Akt. Masters, a.e., s. 42-43.

¹⁴³ Raymond, **Osmanlı Döneminde...**, s. 8.

¹⁴⁴ Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 15-16.

kaynaşmışlardır.¹⁴⁵ Kısacası, tümünden her şeyin tamamıyla değişmediğini belirtmek her şeyin aynı kaldığını söylemek kadar yanıltıcı olacaktır. Ama yine de Osmanlı dönemindeki kaynaşmanın Memluk dönemi kadar yoğun olmadığı gerçeğini atlamamak gerekiyor.

Memluk dönemindeki gibi iktisadi, siyasi ve toplumsal bağlar kurulmasa da Osmanlı döneminin çok mesafeli bir yönetim tarzı benimsediğini söylemek doğru olmaz. Ancak dil farklılığının resmiyette hatta kültürel olarak yaşanmadığı Memluk dönemi, Osmanlı döneminden ayrılmaktadır. Mesela Osmanlı görevlileri Mısır'a yerleştiklerinde akıcı bir şekilde Arapça konuşmayı öğrenme ya da Mısır'ı memleketleri olarak benimseme zorunluluğunu hissetmemişlerdir.¹⁴⁶ Ama bu tespit onların izole/tecrit edilmiş bir şekilde yaşadıkları anlamına gelmez. Zira Türklerin ülke içinde evlendiklerini, çoluk çocuk sahibi olduklarını, iş kurduklarını, Mısırlılarla aynı semtlerde oturduklarını bizzat Cebertî eserinde kaydetmektedir.¹⁴⁷

Osmanlı dönemiyle birlikte Kahire ise bir eyalet şehri konumuna inmiş, fakat XVI ve XVII. yüzyıllarda ticari canlılığını sürdürmüştür.¹⁴⁸ Ayrıca, Kahire'de bir Osmanlı garnizonu kurulmuş ve İstanbul'daki merkezî yönetime yıllık vergi ödenmeye başlanmıştır. Diğer bir değişimse, Osmanlıların, Memluklerin satın alındığı yerden köle almaya başlamaları olmuştur. Öyle ki, XVII. yüzyıla gelindiğinde Çerkezler, Abhazlar ve diğer Kafkas halkları sarayda ve eyaletlerin idari ricali içinde iyi bir temsil oranı kazanmışlardır.¹⁴⁹ Bu, yönetim erkindeki demografik mahiyetin dönüşümü anlamına geliyordu.

Çaldıran savaşı akabinde gerçekleştirilen Mısır seferinin önemli sonuçlarından bir diğeri ise Memluk yönetimine son verilmesiyle halifeliğin Osmanlı sülalesine geçmesi meselesidir.¹⁵⁰ Ancak bu mevzuda tarihî kaynaklar ihtilaf etmektedir. Sonraki dönem kaynakları, Mısır'ın fethi üzerine son Abbasi halifesi III. Mütevekkil-Alellah'ın hilafeti Yavuz Sultan Selim'e bir merasimle teslim ettiğini

¹⁴⁵ Ehud R. Toledano, "Osmanlı Döneminde Arapça Konuşan Dünya: Sosyopolitik Bir Analiz", **Osmanlı Dünyası**, Ed. Christine Woodhead, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Alfa Yayınları, 2018, s. 590-591.

¹⁴⁶ Jane Hathaway, **Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi**, Çev. Nalan Özsoy, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 25.

¹⁴⁷ Raymond, **Osmanlı Döneminde...**, s. 41.

¹⁴⁸ Faruqi, a.g.e., 2012, s. 49.

¹⁴⁹ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s.125.

¹⁵⁰ Sander, a.g.e., s. 66.

yazmaktadır. Fakat Yavuz Sultan Selim dönemi kaynaklarında bu olaya dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Dolayısıyla modern tarihçiler böyle bir merasimi belgeleyen orijinal bir kaynağın bulunmadığından, daha sonraki kaynaklardaki bilgilerin uydurma olduğunu ve Osmanlıların bu anlatıyı hilafetin manevi nüfuzuna ihtiyaç duydukları dönemlerde geriye dönük olarak ürettiklerini belirtirler.¹⁵¹ Mesela, I. Selim'in 1519'da hilafet kaftanını Ayasofya'da giydiği belirtilmektedir.¹⁵² Ayrıntılı bir törenle halifeliğin devredildiği aktarılır.¹⁵³ Bir başka örnek ise 1888'de *Advocate of India* gazetesinde, İngilizlerin yaptığı Arap hilafeti propagandasına tekzip yazısında "Hilafet-i Kübrayı İslamiye kabil-i inkisam olmayub 1517 senesinde ced-i emcedleri Sultan Selim-i Evvel Hazretlerine, Hulefayı Abbasiye'nin son Halifesi tarafından terk olunmuşdur" ifadelerine yer verilmiştir.¹⁵⁴

Böyle bir olayın cereyan etmesinin halifelik makamının Abbasi sülalesinden Osmanlı'na geçişini simgelediği varsayılacaktı. Ancak yukarıda belirtildiği üzere ne Osmanlı'nın bölgeyi kendi yönetimine katmasıyla ilgili yazan Şam'daki Arap vakanüvis Muhammed ibn Tulun, ne de Kahire'deki Muhammed ibn İyas böyle bir hadisenin gerçekleştiğinden bahsetmektedir.¹⁵⁵ Mısırlı Ahmed el-Damanhuri (ö. 1778) ise I. Selim'in halifeye biat ettiğini ileri sürmüştür.¹⁵⁶ Netice itibarıyla bu anlatılar, zaten sembolik hale gelen hilafetin ve halifenin yine sembolik bir şekilde el değiştirdiğini kaydetme çabası ya da bu tür bir değişimi anlatısında ihmal etmiş olması, halifeliğin dinî kisvesinden öte siyasi temsiliyetini zımnen vurgulayan zihni kodları kendilerinde barındırdıklarının işareti olarak yorumlanabilir.

Osmanlı dönemiyle birlikte, idari yönetim üç sac ayağı üzerine kurulmuştur. Bu yapı, merkezin atadığı paşa, şehrin güvenliğini sağlayan yeniçeriler ve taşrayı yöneten Memluk beylerinden teşekkül etmekteydi. XVII. yüzyılın birinci yarısından itibaren beyler yönetimde ağırlık kazanmaya başlayacaklardır. Böylece Kahire'deki

¹⁵¹ Azmi Özcan, "Hilafet, Osmanlı Dönemi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVII, 1998, s. 546.

¹⁵² Deringil, bu tür bir merasimin muhtemelen sonradan oluşturulmuş bir kurgu olduğunu ileri sürer. Bkz. Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2014, s. 42.

¹⁵³ Selim Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 286.

¹⁵⁴ Deringil, a.e., s. 39.

¹⁵⁵ Cebertî, I. Selim beraberinde Abbasi halifesini de İstanbul'a götürdüğünü ve böylece hilafet ve biatın ortadan kalktığı belirtmiştir. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Abdurrahim, C. I, s. 37.

¹⁵⁶ Masters, a.g.e., s. 42.

devlet görevlilerinin çoğunda siyasi ağırlığı olan Memluk aileleri giderek daha fazla özerk hale geleceklerdir.¹⁵⁷ Örneğin 1631'den 1656'ya kadar Çerkez kökenli bir emir olan Rıdvan Bey siyasi yaşama hükmetmiştir. Ardından bir dönem, yaklaşık yarım asır Yeniçerilerin üstünlüğüyle geçmiş olup yüzyıl başında büyük Memluk aileleri yönetimde ağırlıklarını tekrardan göstermişlerdir. Bundan böyle, iktidar mücadelesi Memluklerin iki hizbi arasında geçecektir. İki kutuplu hizipçilik siyaseti Kasımîlerin 1730'da fiilen yok olmalarıyla Mustafa Kâhya el-Kazdağlı'nın kurduğu hanenin kontrolüne geçmiş ve Kazdağlı hanesi (Fikarîler) 1798 Fransız işgaline kadar Mısır'a hâkim olmuştur.¹⁵⁸

1769'daki Bulutkapan Ali Bey'in icraatları Mısır'ı İstanbul'dan tamamen koparacak mahiyet arz eder vaziyette kadar ulaşacaktır. Sonraki çeyrek asırda da bir dizi emir Mısır yönetimine egemen olmuştur. 1798 öncesi Mısır'a, Gürcü kökenli Memluk İbrahim ve Murat Beylerin egemenliğinde, sadece İstanbul'u tanıyan ama vergi ödemeyen bir tür ikili yönetim hâkim olmuştur.¹⁵⁹ Bu dönemde paşalar, yani Mısır valileri ise taraflar arası arabulucu rolünü üstlenmekten öte başka iş icra edemeyen sembolik bir figür durumuna düşeceklerdir.¹⁶⁰

Siyasi açıdan Mısır, ele geçirilmesinden I. Dünya Savaşı'na kadar (1517-1914) Osmanlı yönetimi altında kalmış, ancak Osmanlının merkeziyetçi siyaseti sürdürdüğü evrelerde bile hiçbir zaman Memlukler döneminde olduğu kadar katı sınırlarla belirlenmiş bir şekilde yönetilmemiştir.¹⁶¹ Osmanlı Devleti, Memlukler devrindeki kanun ve teamülleri birtakım ıslah ve tadille kendi yönetim nizamına dahil etmiştir.¹⁶² Bu yaklaşımı, 1525 tarihli İbrahim Paşa tarafından hazırlanan Mısır Kanunnamesi belgelemektedir.¹⁶³ Kanunname'ye göre vilayetler "keşufiyet" adı

¹⁵⁷ Faroqhi, a.g.e., 2012, s. 92.

¹⁵⁸ Jane Hathaway, **İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısır ve Yemen'inde Mit, Bellek ve Kimlik**, Çev. Cemil Boyraz, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.10.

¹⁵⁹ Raymond, **Osmanlı Döneminde...**, s. 12, 44; **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 125.

¹⁶⁰ Bu mevzu tezin ilgili kısımlarında Cebertî'nin yazdıkları üzerinden detaylıca ele alınmaktadır.

¹⁶¹ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 102.

¹⁶² Hathaway, Osmanlıların eski Memluk rejimini büyük oradan olduğu gibi bıraktıkları ve XVII. yüzyıl başlarında Memluklerin ince bir Osmanlı cilası altında tekrardan Mısır'a hükmetmeye başladıkları yönündeki yorumları doğru kabul etmemektedir. Bkz. Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 65.

¹⁶³ Ceylan, a.g.e., s. 41; Mısır Kanunnamesi'nin metni için bkz. Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, C. I, 1943, s. 355-387.

altında düzenlenmiş, önemli bölgelerin idaresi ise sancak beylerine verilmiştir.¹⁶⁴ Kanunname, Memluklerin asker toplamasına izin vermiş ve onları vergi tahsilinde önemli bir ortak olarak kabul etmiştir.¹⁶⁵

Genel itibariyle XVIII. yüzyılda da geçerliliği devam eden ayrıma göre Mısır, idari merkez olan Kahire ile Şarkıyye, Garbiyye, Menufiyye, Buhayra ve Tarrana, Katya, Cize, Atfihiyye, Feyyum, Behenesaviyye, Eşmunin, Manfalutiyye ve Vahat'tan mürekkep 12 keşûfiyet ile İskenderiye, Dimyat, Reşid, Süveyş, Cidde, Asyut ve İbrim'den ibaret olan 7 sancaktan meydana gelen idari taksime sahip olmuştur.¹⁶⁶ 1700'lerin ortalarına kadar Mısır merkez vilayetler arasında yer almaya devam etmiş, ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bu konumunu yitirmiştir.¹⁶⁷ Fakat Mısır, Fransız işgali ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliğiyle önemini Osmanlı yönetimine tekrardan hatırlatacaktır.

Ekonomik açıdan Mısır, imparatorluk için çok önemi bir mevkiyi işgal etmiş, en zengin eyalet olarak Eflak ile birlikte başkentin iâşesini temin eden büyük tedarikçi konumunda bulunmuştur. Mısır'ın tarımsal ürün fazlası, başkentin beslemesinin yanında Mekke ve Medine ahâlisinin ve Hac mevsiminde ise hacıların gıda ihtiyacını karşılamak üzere tahsis edilmekteydi. Ayrıca İstanbul'a köle ihracının bir kısmı da oradan yapılmıştır. Pamuk, pirinç, buğday ve çivit merkeze gönderilen başlıca ihraç mallarını oluşturmaktaydı. Karşılığında kereste, kuru meyve, sert kabuklu meyveler, zeytinyağı ve sabun gibi malları ithal etmişlerdir.¹⁶⁸

Osmanlı'nın Memluk Devleti gibi iktisadi süreci yakından takip etmesi payitahtın coğrafi uzaklığı sebebiyle pek mümkün olamamıştır. Kavalalı öncesi 300 senelik dönemle karşılaştırıldığında Kavalalı zamanında yönetimin, iktisat ve ticaret alanına oldukça müdahil olduğu kolaylıkla söylenebilir. Örneğin Şehbenderü't-tüccar olan İsmail Ebu Takiyye'nin (ö.1624), devletle teması Mehmet Ali döneminde

¹⁶⁴ Bu değişimlerin idari/siyasi olduğunu kabul edebiliriz. Mahiyeti değiştiren, kültürel bir kopuş olmadığı söylenebilir. Raymond Arap şehirleri tarihindeki belirleyici kopuşun Osmanlılardan önceye değil sonraya denk düştüğünü ve bugün sürüp giden büyük değişimlerin o zaman başladığını düşünmektedir. Bkz. Raymond, *Osmanlı Döneminde...*, s. 234.

¹⁶⁵ Bu tarz uygulamalar, Osmanlıların eyalet yönetiminin önemli bir kısmını doğrudan kendi kontrolünün dışında kalmasına müsaade ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bkz. Özkoç, a.g.e., s. 35.

¹⁶⁶ Ceylan, a.g.e., s. 43; Cebertî 1723 senesinde, eskiden 22 olan sancak adedinin 24'e yükseltildiğinden bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. 68.

¹⁶⁷ Faroqhi, a.g.e., 2012, s. 11-12.

¹⁶⁸ Masters, a.g.e., s. 77, 91.

(1805-1848) aynı görevi yürüten Muhammed el-Mahrûkî'den neredeyse tamamen farklı idi. Mahrûkî, Mehmet Ali'nin iş antlaşmalarını, ortaklıklarını yürütmenin yanında Hicaz seferi sırasında ihtiyaç duyulan asker ve levazımatın temininde de vazife üstlenmiştir.¹⁶⁹ Tabii ki XVII. yüzyıl başlarında Mısır'ın durumunun Osmanlı yönetiminin merkeziyetçi yapısının gevşemeye başlamasıyla alakalı olduğu söylenebilir. Yine de bu, Osmanlı merkezî yönetim şeklinin cari olduğu dönemde bile Memluk Devleti'nin merkeziliği kadar yoğun olmamıştır.

İktisadi değişimlerin anlaşılmasına katkı bakımından bir diğer örnek olarak, 1422-1438 yıllarında sultan olan Baybars, şekerle yakından ilgilenerek tarım ve üretimini kendi tekeline almasına karşılık 1517'den sonra Mısır'ı yönetmek üzere gönderilen paşaların ve maiyetindekilerin şeker üretimiyle ilgilenmemiş olmaları verilebilir. XVII. yüzyıla gelindiğinde ise tüccarların önemli roller üstlenmesinin önü açılmıştır denebilir. Bu durumun en bariz tezahürlerinden biri, 1600'lerin başlarında altyapı hizmetlerini sağlayanlar alışlageldiği üzere ne İstanbul'daki Sultan ne Mısır'daki temsilcileri ne de emirler ya da Memlukler idi, bilakis tüccarlardı.

XVIII. yüzyıl başında Osmanlılar Mısır üzerindeki hâkimiyetlerini fiilen kaybetmiş durumda oldukları görülmektedir.¹⁷⁰ Mısır, Memluk beylerinin kontrolü altına girmiştir. 1700'lerin sonuna doğru, ileri gelen Kazdağlıların haneleri siyasi gücün mekânı olarak kaledeki vali divanının yerini almıştır. Ünlü Bulutkapan Ali Bey, Kazdağlı beylik hegemonyasını en üst noktasına taşıyarak 1769'da kendi adına para bastırarak ve hutbe okutarak bağımsızlığını ilan edecek kadar ileri gidecektir.¹⁷¹ Kazdağlı hanesinin yönetimdeki hâkimiyeti Fransız işgaline kadar rakipsiz bir şekilde devam edecektir.¹⁷²

XVII. yüzyıl sonralarında malikanelerin kurulmasıyla kırsal iltizamların daha güvenilir bir gelir kaynağı hâline gelmesi Memluk gücüne önemli bir dayanak

¹⁶⁹ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 60.

¹⁷⁰ James L. Gelvin, **Modern Ortadoğu Tarihi (1453-2015)**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016, s. 82.

¹⁷¹ Raymond, **Osmanlı Döneminde...**, s. 8. 19 Nisan 1771 tarihinde, bastırılan paraların kullanımdan kaldırılmasına dair emir, Bulutkapan Ali Bey'in para bastırdığını teyit eden önemli bir delildir. Çıkarılan emir tarihinden paraların iki seneye yakın kullanımda kaldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. I, s. 435; Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 27; Lars Bjorneboe, **In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)**, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 21.

¹⁷² Hathaway, **Osmanlı Mısır'nda Hane...**, s. 26, 50, 125.

sağlamıştı. Fakat Karayipler'den gelen kahvenin Akdeniz piyasalarına hükmetmesiyle fiyatlarda düşüş yaşanması, kahve ticaretine hâkim olan Yeniçerileri, malikane sahipleri olan Memluklerle karşı karşıya getirmiştir. Yeniçeriler de giderek kırsal iltizamlara yönelmişlerdir. İltizam rekabeti, Memlukler lehine sonuçlanmış ve bu durum XVIII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam etmiştir.¹⁷³ Örneğin Kahire'de esnafın çıkarlarını koruyan (ancak normalde görevleri Kahire'deki düzeni sağlamak, şehrin pazaryeri ve limanlarını korumak olan) askerlerin 1750'den sonra güç kaybettiklerinde, vergi baskılarının da artmasıyla alt sınıflarının günlük geçimlerini sağlayabilmeleri iyice güçleşecektir.

1760'lardaki Yeniçeri-Memluk mücadelesinde Yeniçeri ocağının beyliğe tabi olduğu¹⁷⁴ mevcut durum, III. Selim'in Mısır'ı Nizam-ı Cedit Nazırlığı'na bağlama kararıyla geçici olarak kısmen değişecektir. III. Selim'in 1807'de tahtan indirilmesi, hatta öncesinde yaşanan sorunlarla¹⁷⁵ aynı sene İskenderiye'nin İngilizler tarafından işgal edilmesi, Mısır'daki kaotik ortamın devam etmesine yol açmıştır. Mısır'ı XIII. yüzyıldan beri kontrol etmekte olan Memluk nüfuzu ise Fransız işgali sonrasında azalsa bile 1811'e kadar sürecek ve Kavalalının uzun mücadeleleri sonucunda tam manasıyla 1820'lerde ortadan kalkacaktır.

1.2. XIX. Asrın İlk Yarısında Mısır

Araplar arasında Ümmü'd-Dünya (Dünyanın Anası) olarak addedilen Kahire, XIX. yüzyılın başlarına gelindiğinde; Araplar, Kıptîler, Rumlar, Ermeniler Türk veya Memluklerden oluşan kozmopolit bir nüfusa sahip olmayı sürdürmekteydi. Tüm şehirlerde olduğu gibi burada da çoğunluğu Arap nüfusu oluşturmaktaydı ve Kahire'de konuşulan tek dil Arapçaydı. Dinî dağılım itibariyle Hristiyanlar, Mısır toplumunda azınlık konumundaydılar. Yine, dilde olduğu gibi giyim kuşam kültüründe de Müslümanların hâkimiyeti söz konusuydu.¹⁷⁶ Mısır nüfusu 3,5 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu rakamın dörtte birlik oranı Kahire'de yaşamaktaydı.

¹⁷³ Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane...*, s. 25, 49; Yeşil, a.e., s. 112-113.

¹⁷⁴ Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane...*, s. 40, 189; Faruqi, a.g.e., 2012, s. 69.

¹⁷⁵ İstanbul'dan 1803'te yeni vali olarak atanan Trabluslu Ali Paşa İskenderiye'den Kahire'ye güven içinde seyahat edebilecek imkânlara sahip değildi. Bkz. Yeşil, a.e., s. 113-114.

¹⁷⁶ Seyahatnamede, yüksek mevkiden kadınların hemen tamamının Türk usulü giyindikleri belirtilmektedir. Bkz. Wittman, a.g.e., s. 215.

Yaklaşık olarak Kavalalı dönemini kapsayan 1800 ve 1846 senelerinde, sırasıyla Mısır nüfusu takriben 3.500.000 ve 4.580.000 olarak tespit edilmiştir.¹⁷⁷

1798'deki nüfus dağılımında, Mısır'daki asli unsur olan (yani Mısır'ın yerlisi kabul edilen) ve Osmanlı döneminde valiler ile taşra eşrafına mali işlerde hizmet eden¹⁷⁸ Kıptîlerin yaklaşık 10 bin, Yahudilerin 3 bin, Magriplilerin ve Suriyelilerin 15-20 bin arası, Türklerin 10 bin, Hristiyanların 4 bin, Marunîlerin bin, Rumların 5 bin ve Ermenilerin 2 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.¹⁷⁹ Mali bürokraside Kıptîler, ordu ve idari mekânizmada ise Türkler görevlendirilmekteydi. Ancak 1834 yılına gelindiğinde Kavalalı'nın oğlu İbrahim'in de önerisiyle, bazı görevler Mısırlılara verilmeye başlanacaktır. Fakat müdürlüklerin/vilayetlerin yönetimi Türklerin elinde kalmaya devam edecektir.¹⁸⁰ Diğer taraftan Türklerin etkisi devam etmekle birlikte yönetim dili olan Türkçe gittikçe yerini Arapçaya bırakacak ve yalnızca yönetimde ve yöneticiler arasında konuşulur hale gelecektir.¹⁸¹ İlerleyen dönemde genel itibarıyla mevcut etnik ve kültürel çeşitlilik büyük oranda değişmeden devam edecektir.

1798 tarihinde erkek nüfusunun üçte birinin ya da dörtte birinin okuma yazma bildiği ileri sürülmektedir.¹⁸² Fransız işgali sırasında halkın genelinin tercih ettiği ilkokulların sayısı 300 civarındaydı. *Mektep* ya da *küttab* ismi verilen bu okullarda, vakıfların finanse ettiği kurumlar olması hasebiyle eğitim ücretsiz olarak verilmekteydi.¹⁸³ Bununla birlikte Mehmet Ali döneminde halkın genel eğitimiyle ilgilenilmemiş, sadece ordu ve bürokrasideki hizmetlerde ihtiyaç duyulan kadroların yetişmesi için okullar kurulmuştur. 1820'lerin başlarından itibaren yirmi senelik süre zarfında tıp, veterinerlik, mühendislik ve kimyagerlik alanlarında okullar açılacaktır. Tüm bu okullar zamanla ilk askerî gayelerinin çok ötesinde bir etkinliğe sahip olacaklardır. Böylesine yoğun bir yüksek öğretim programı beraberinde uygun ders kitapları ve rehber kitaplar basma gereksinimini doğurmuştur. Tabii ki bu türden

¹⁷⁷ Lewis, a.g.e., s. 345.

¹⁷⁸ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 39.

¹⁷⁹ Raymond, 2000, a.g.e., s. 74; Sinoué, a.e., s. 67.

¹⁸⁰ Sinoué, a.e., s. 162.

¹⁸¹ Sinoué, a.e., s. 164.

¹⁸² M. de Chabrol, "Essai sur les moeurs des habitants modernes de l'Égypte", **Description de l'Égypte**, Etat Moderne, V. II, Paris, Imprimerie Nationale, 1822, s. 391. Akt. Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 66.

¹⁸³ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 48.

kitaplar genel itibariyle Batı dillerinden tercüme edilen eserlerden oluşacaktır. 1836'da *Medresetü'l-Elsun*/Yabancı Diller Okulu'nun açılışı böyle bir ihtiyacın sonucudur. Öncesinde yapılmaya başlanan çeviriler, daha kurumsal bir hale getirilerek devam etmiştir.

Kavalalı dönemi Mısır'ında eğitim sistemi üç kademedен oluşmaktaydı: İlkokullar, hazırlık okulları ve özel okullar. İlkokullar üç, hazırlık okulları dört senelik eğitim vermekteydiler. İlkokullarda Arapça dili, okuma yazma ve aritmetik bilgilerine dair sınırlı bir öğretim mevcuttu. Bu okullara kabul şartı en az 7 en çok 12 yaşında ve sıhhatli olmak, herhangi bir sakatlığı bulunmamaktı. Bu şart, eğitim sisteminin askerî temelde kurulduğuna işaret eder. *Teçhiziye* eğitim programlarının görevi öğrenciyi özel okullara hazırlamaktı. Bu hazırlık okullarında öğrencilere Arapça, Türkçe, Farsça, aritmetik, cebir, geometri, tarih, coğrafya, güzel yazı ve resim dersleri verilmekteydi.¹⁸⁴ 1836'dan itibaren bir düzenlemeyle bu okullardaki Arap ve Türk öğrencilere Osmanlı Devleti tarihi olan *Vâsıf Tarihi*'ni okumaları şart koşulmuştur.¹⁸⁵

Kronolojik açıdan XIX. yüzyılın ilk yarısı kabaca 5 döneme ayrılabilir: Bunlardan ilki, 1798-1801 arası Fransız işgali ve Fransızların sınırlı da olsa Mısır'a hâkim oldukları; idarî (divanların kurulması), neşrî (matbaanın kurulması ve gazetelerin basılması), iktisadi (vergilerin tekrardan düzenlenmesi) ve askerî (Kıptîlerin asker ve kolluk kuvveti olarak istihdam edilmesi gibi) değişiklik ve düzenlemelere gittikleri; özellikle Kahire'deki (güvenlik endişeleri ve savunma düzeni için bazı yapıları yıkarak yolları genişleterek) şehir nizamını tekrardan tanzim ettikleri; Memluklerin geçici olarak tasfiye edildikleri evredir. 1801-1805 arası devre kausun, kargaşanın hüküm sürdüğü; Babıali'nin gönderdiği valiler ile İngilizlerin desteklediği Memluk gruplar arasındaki güç mücadelesi üzerinden Mısır'ın yönetiminin ele geçirilmeye çalışıldığı, fakat her iki tarafın da bunda başarısız olduğu zaman dilimidir.

Üçüncü evre olan 1805-1811 arası, Mehmet Ali Paşa'nın kendisini Ezher ulemasının desteği ve tavsiyesiyle vali olarak kabul ettirdiği, sonrasında kendisine muhalefet edenleri ortadan kaldırarak hâkimiyetini pekiştirdiği dönemdir. Kavalalı,

¹⁸⁴ Sinoué, a.e., s. 182.

¹⁸⁵ İhsanoğlu, a.e., s. 108.

öncesinde Ezher ulemasının destek ve gücünü kullanarak kendisine muhalefet eden Nakîbu'l-Eşraf gibi etkinliği yüksek makam sahiplerini devre dışı bırakmış (1809), sonrasında ise Ezher şeyhliğini, görevdeki Şarkâvî'nin ölümüyle (1812), maddi ve siyasi güç yönünden etkisiz olan kişileri göreve getirerek, bu makamın etkinliğini budamaya çalışmıştır.¹⁸⁶

Böylece oluşan ve açılan bu politik boşluk sayesinde Kavalalı yönetimi hemen hemen muhalefetsiz bir ortamda rahatça hareket etme imkânı bulacaktır.¹⁸⁷ Bu noktada Memluk eşrafının ortadan kaldırılmasından daha kalıcı öneme sahip olansa iltizamların ilgasıdır. Fransız işgali, Memluklerin iltizamlar üzerindeki hâkimiyetini zayıflatmış, dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın sisteme pek zorlanmadan son vermesinin yolunu açmıştır.¹⁸⁸

1811- 1840 arası tarihler, Paşa'nın ekonomik üretimi tamamen tekeline aldığı, 130 bin kişiye varan sayıda modern ve büyük bir orduyu kurup harekete geçirdiği ve böylece askerî genişlemeyi temin ettiği, kendi gücünü Mısır ve ötesinde tahkim ettiği periyottur. Son evre olan 1840-1849 yılları ise “Paşa'nın Devleti”nin kendi sınırlarına çekildiği, içine kapanmak ve tüm Mısır ötesi iddialarından vazgeçmek zorunda kaldığı dönemi kapsar.¹⁸⁹ Kısacası, Kavalalı'nın tamamen başladığı noktaya dönmemiş olarak Mısır'daki mücadelesinin ve ömrünün sonuna gelmiş olduğu görülmektedir. Bu sürecin nihayetinde Babıali'nin 1838 Baltalimanı Antlaşması ile İngiliz emperyalizminin gölgesinde zevahiri kurtarmış olduğunu düşünmüştür denebilir. Fransızlar, Süveyş Kanalı Projesi gibi çabalarla buradaki İngiliz etkisini kırmak için gayretlerine devam etseler dahi süreç 1882'ye kadar İngiliz lehine dönmeye devam edecektir.

Döneme daha ayrıntılı ele alındığında, iç karışıklıklarla (1801-1805) şekillenen Mısır'a takip eden dönemdeki savaşlar dizisinin damga vurduğu görülür:

¹⁸⁶ Bjorneboe, a.g.e., s. 77-78.

¹⁸⁷ Stanford Jay Shaw, “19. yy. Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri”, **Ortadoğu'da Modernleşme**, Ed. William R. Polk & Richard L. Chambers, Çev.?, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 59.

¹⁸⁸ Albert Hourani, “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları”, **Ortadoğu'da Modernleşme**, Ed. William R. Polk & Richard L. Chambers, Çev.?, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 81.

¹⁸⁹ Marsot da takriben benzer bir kronolojik ayırım yapmaktadır: 1805-1811 kontrol, 1811-1820 pekiştirme, 1820-1838 genişleme ve 1839-1848 arası ise daralma dönemi. Bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, “Muhammed Ali's Internal Policies”, **L'Égypte au XIXe siècle**, Éditions Du Centre National De La Recherche Scientifique, Paris, 1982, s. 154.

Hicaz Seferi (1811-1818), Sudan Seferi (1820-1822), Girit, Kıbrıs ve Mora Seferleri (1824-1828) ve Osmanlı yönetimiyle yapılan savaşlar (1831-1833 ve 1839-1840). Bunların dışında Kavalalı yönetimi, 1815'te ordusunun belkemiğini oluşturan Arnavutların başkaldırısı ve zorunlu askerliği uygulamaya koyması akabine denk düşen 1824 Mart ayı sonlarında kendisinin Mehdi olduğunu iddia eden Şeyh Ahmet'in başlattığı büyük bir isyan dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır.¹⁹⁰ Hasılı Mısır'ın yaklaşık 50 senelik tarihinin topoğrafisini, mezkûr olayların şekil verdiği kronoloji ile belirginleştirmek münasip olacaktır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa, vali tayin edildiği 1805 senesine kadar Mısır valiliği merkez Kahire olmak üzere sadece “Bilad-ı Mısır” diye tabir edilen Nil Deltası'ndaki İskenderiye ile Bahriye müdüriyetini kapsıyordu. İskenderiye'nin bir kısmı ise ayrıca idare edilmekte olup Yukarı Mısır (Said) bölgesi Memluk beylerinin idaresi altındaydı. Mehmet Ali vali olarak atanma sürecinde Arnavut askerî birlikleri, Ezher uleması ve Kahire halkı tarafından desteklenmiştir. Bu esnada Mısır'ın diğer bölgeleri ve özellikle Yukarı Mısır'da Memluk beylerinin hâkimiyeti devam etmekteydi.¹⁹¹ Fakat, 1809'da ulemanın¹⁹² nüfuzunun kırılması ve 1811'den sonra ise Memluklerin tasfiyesiyle mevcut durum tamamen değişecektir. Örneğin Memluk hanelerinin ortadan kaldırılması ve Paşa'nın kendi bürokrasini kurmasıyla meydan ve sokaklardaki çatışma ve kaosun hüküm sürdüğü siyaseti, kendi divanında şekillenen bir siyaset yönetimine çekmiştir.¹⁹³ Bu değişim, merkezî anlamda yönetimi güçlendirdiği gibi toplumsal olarak da sükuneti temin eden bir sürece evrilmeye işaret eder. Bu gelişmeyi, ordunun kurulması ve onun etrafında örgütlenmiş bir ekonominin hayata geçirilmesi takip edecektir. Bu adımlarla, Mısır'daki mekânîk modernleşmedeki dinamo rolünü hiç şüphe yok ki ordu üstlenecektir. Ordunun ihtiyacı devlete ait fabrikalardan temin edilmiştir. O dönemde silah, cephane ve dokuma fabrikaları, ordunun devamlı müşteri olması sebebiyle zarar etmemiş ve

¹⁹⁰ Khaled Fahmy, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın “Nizam-ı Cedid” Ordusunda Çıkan İsyan”, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyan ve Ayaklanma**, Ed. Jane Hathaway, Çev. Deniz Berktaş, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010, s. 202-209.

¹⁹¹ Akt. Kızıltoprak, a.g.e., s. 9.

¹⁹² F. Robert Hunter, **Egypt Under The Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureuucracy**, Pittsburgh, University of Pittsburg Press, 1984, s. 14.

¹⁹³ Hunter, a.e., s. 31.

üretimlerini sürdürmüştür. Dolayısıyla özellikle 1830 ve 1840 yılları arası adeta Mısır’da devlet kapitalizminin temelleri atılmıştır.

1840’lara kadar devam eden mezkûr savaş ve seferlerin tümü, bu süreçte ordunun mekânîk modernleşmeyi ya da diğer bir tabirle teknik modernleşme¹⁹⁴ ve kalkınmayı sürüklediği yönündeki iddiayı destekler mahiyet ve yoğunluktadır. Askerî meydan okuma belki de tek başına modernleşme sürecinin önemli unsurlardan biridir. Savunmaya yönelik kalkınmacı programına askerî reformla başlayan Mehmet Ali Paşa’nın da bu reformlarla kendi rejimini ilk etapta Avrupalı güçlerden çok Osmanlı’ya karşı korumaya çalıştığı ve böylece hem ailesinin Mısır’daki hem de Mısır’ın bölgedeki konumunu güçlendireceğini ümit ettiği ifade edilebilir.¹⁹⁵ O dönemdeki bölgesel durum Mısır’daki valiyi askerî güçlerini arttıracak dönüşümlere öncelik ve önem vermeye zorlamıştır.¹⁹⁶ Hatta Paşa’nın neredeyse projelerinin tümüne; örneğin, sağlık hizmetlerinin oluşturulması ve geliştirilmesine, Batı dillerinden tercümelerin yapılması gibi faaliyetlere askerî amaçlarla giriştiği söylenebilir.¹⁹⁷

Mevcut gelişmelerin neticesinde zorunlu askerlik uygulamasına başlanmıştır. Bu sisteme geçilmesi, Mısır toplumunun çehresini değiştirecek ve halk ile yönetim arasındaki ilişkiyi köklü bir şekilde dönüştürecektir.¹⁹⁸ Bu değişimler ise devam etmekte olan savaşlar silsilesi ile bastırılan isyanlardan ötürü ordunun aralıksız büyütülmesini ve hem teknik hem de etnik açıdan dönüştürülmesini zorunlu kılmıştır. 1830’larda nüfusun yaklaşık 5 milyon olduğu varsayıldığında toplam nüfusun %2,6’sını oluşturan¹⁹⁹ 130 bin askerin ekonomik hareketliliği; sınai hamleleri, yerel zirai ve endüstriyel üretimi dolayısıyla askerî merkezli modernleşmeyi tesis eder mahiyette bir mekânîk kalkınmayı güçlü şekilde desteklemiştir.

Mısır’ın sanayileşmesi tabii ki başta İngiltere olmak üzere Avrupa piyasaları için tehdit olarak algılanmıştır. Hatta, “haddinin bildirilmesi” gereken bir “şarklı”

¹⁹⁴ Sourdel, a.g.e., s. 110.

¹⁹⁵ Gelvin, a.g.e., s. 83.

¹⁹⁶ Polk & Chambers, a.g.m., s. 17.

¹⁹⁷ Eugene Rogan, **Araplar, Bir Halkın Tarihi**, Çev. Cem Demirkan, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2017, s. 119.

¹⁹⁸ Fahmy, a.g.e., s. 95.

¹⁹⁹ Fahmy, a.g.e., s. 94.

hükümdarın kendileriyle eşit güç ve mevkiye erişmek için mücadele ettiği düşüncesi pek çok Avrupalıyı dehşete düşürmüştür.²⁰⁰ Hakikaten de iktisadi açıdan haksız sayılmazdılar. Driault, bu bağlamda Kavalalı'nın arzusunun ülkenin mümkün olduğu kadar az konuda dışa bağımlı olması ve komşularına mal satabilecek hâle gelmesi olduğunu ileri sürmüştür.²⁰¹ Bu hedefini gerçekleştirmek için Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır ürünlerine rakip olan ithal maddelere, Mısır'daki sanayi sektörünün onlarla rekabet edebilecek konuma gelmeleri için ambargo uygulamıştır. Örneğin Mısır piyasasına çok ucuza sürüldüklerinden bir dizi dokuma imalathanesini yok etmiş olan İngiliz kumaşlarına da ambargo konulmuştur.²⁰² Fakat yok olmaları pahasına yüksek vergilerle yerli tüccarın elini kolunu bağlayan, İngiliz ve Avrupalı tüccarlar lehine düzenlenen Baltalimanı ve akabinde 1840 Londra antlaşmalarıyla ambargo ve tekeller kandırılacak, silah ve savaşla bağlantılı emtia üreten sanayiler dağıtılacaktır.²⁰³

XIX. yüzyıl ortasına doğru Avrupa rekabeti karşısında yerli dokuma sanayileri çökmüş ve dengelerini temin etmeye katkıları büyük olan geleneksel şehir ekonomilerini de beraberinde sürüklemiştir.²⁰⁴ Böylece Mısır ekonomisi artık tamamen Avrupa piyasasının ihtiyaçlarına göre şekillenmeye başlayacaktır.²⁰⁵ Mekânîk, dolayısıyla sürdürülebilirliği güç olan bu kalkınma hamlesi Londra Antlaşması'nın dayatılmasıyla asker sayısının 18 bine indirilmesi ve 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın vergi oranlarını düşürmesi akabinde bıçak gibi kesilecek ve fabrikalar peyderpey kapanacaktır. Lutskiy, bu süreci Arap ülkelerinin birer koloniye dönüşmesi olarak isimlendirir. Bu antlaşmayla Britanya ve diğer batılı ülkelerin malları Arap pazarlarına açılmış ve 10 sene zarfında sadece Britanya mallarının akışında üç kat artış gerçekleşmiştir. Zahiren Mısır'ın Babıali ile bağlantısını güçlendiren antlaşma, fiiliyatta Mısır'ın kontrolünde neredeyse bütünüyle Britanya'ya alan açmıştır.²⁰⁶ Böylece dolaysız askeri baskılarla irtibatlı ve

²⁰⁰ Faroqhi, a.g.e., 2012, s. 93.

²⁰¹ Sinoué, a.e., s. 177.

²⁰² Marsot, a.g.e., s. 64.

²⁰³ Marsot, a.g.e., s. 65.

²⁰⁴ Raymond, **Osmanlı Döneminde...**, s. 191.

²⁰⁵ Cleveland, a.e., s. 107.

²⁰⁶ Marx ve Engels de 1853'te benzer değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Borisoviç Lutskiy, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, Çev. Turan Keskin, İstanbul, Yordam Kitap, 2011, s. 113-114. Ayrıca Bkz. **New York Daily Tribune**, 7 Nisan 1853.

adaletsiz ticari antlaşmalar, Mısır'ı adeta Avrupa'nın yoğun kapitalist rekabeti ve sert uygulamalarıyla savunmasız bir şekilde karşı karşıya bırakmıştır.²⁰⁷ Son gelişmelerle, İstanbul yönetimini yanına alan İngiltere ile savaşmak ya da yeniden sultanın hâkimiyetine girmek arasında kalan Mehmet Ali Paşa, ikinci tercihe mecbur kalarak kendi içine kapalı idari bir yapıyı seçecektir. Bunun yanı sıra tabii ki tüm hamleler boşa çıkarılmıştır denemez. Paşa'nın kurduğu bilim ve teknik alandaki okullar etkilerini devam ettirmişlerdir. Bunun yanı sıra iktisadi hamlelerden bazılarının sürekliliğini korudukları söylenebilir. Mesela, ülkeye getirilen yüzlerce ağaç ve bitki çeşidi bugün bile Mısır'ın meyve ve sebzeciliğinin temeli olmaya devam etmektedir.²⁰⁸

Kavalalı Mısır'da askerî ve idari reformlar gerçekleştirdiği gibi zirai alanda da köklü değişikliklere gitmiş ve Mısır'daki tüm toprakları devletleştirmiştir.²⁰⁹ Mısır'ın temel üretim maddelerini devlet tekeli altında toplamış²¹⁰ ve yeni endüstriler tesis etmiştir. Bu çabalarla fabrikalar kurulmuş, Nil deltasında pamuk üretimi geliştirilmiş, şekerpancarı ve zeytin gibi endüstriyel ürünlerin ekimine başlanmıştır.²¹¹ Böylece bütün ülkeyi büyük bir hükümet çiftliğine çevirerek kendisi, kurduğu külfetli bürokrasisiyle yönetecektir.²¹² Ancak şu noktayı belirtmekte yarar var: Mehmet Ali'nin yaptığı, ticari tarımı başlatmak değil onun gelişmesini ve devlet kontrolü altına girmesini sağlamak olmuştur. Şüphesiz ihracat ile tarımı bir araya getiren ilk kişi de değildir. O, bu süreçte sadece yoğunluk ve devamlılık kazandırmıştır. Bu bağlamda Paşa'nın Napoléon tarzı yönetimine destek olacak ve icraatlarını muhafaza edecek bir toprak soyluluğu oluşturmaya çalıştığı da iddia edilmektedir.²¹³

Kavalalı ile birlikte gerçekleşen kritik değişim ve dönüşümlerin başında Memluklerin tasfiyesinin yanında ve onunla birebir bağlantılı olan toprak mülkiyeti reformu gelir. Eski mültezimler mülksüzleştirilmiş ve toprağın bir kısmı yeni

²⁰⁷ Simon Murden, "Politik Ekonomi: Modernleşmeden Ekonomiye", **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2011, s. 445

²⁰⁸ Marsot, a.g.e., s. 65.

²⁰⁹ Sinoué, a.e., s. 108.

²¹⁰ Hunter, a.e., s. 15; Başta buğday için oluşturduğu tekel, pirinç, bezelye, nohut, çemenotu, keten, susam, aspir, çivitotu ve pamuğa da uygulanmıştır. Bkz. Marsot, a.g.m., s. 159.

²¹¹ Sander, a.g.e., s. 300-301.

²¹² Fahmy, "The Era of Muhammad Ali...", s. 173.

²¹³ Sinoué, a.e., s. 108.

seçkinlere verilmiştir. Bu seçkinler vali, ailesi ve maiyetinin yanı sıra yönetimle iş birliğine giden Mısırlılardan oluşmaktaydı.²¹⁴ Sinoué, Paşa'nın Mısır'ı kendi mülkü ve beş milyon Mısırlıyı da kendi kulları gibi gördüğünü ileri sürer.²¹⁵ Bunun yanı sıra Kavalalı Mora ve Kafkas kökenli büyük sayıda olan, tahminen 500 memlukü kendi yönetim kademelerinde istihdam etmiştir.²¹⁶ Böylece Kavalalı döneminde Mısır'ın, Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde haddizatında gayet merkeziyetçi bir idari yapıya evrilmiştir. Netice itibariyle tüm bu değişimin iktisat ve ticaret üzerinde etkisi dolaysız şekilde gerçekleşmiştir. Paşa, tarımsal üretimi tamamen kontrolü altına almıştır, o kadar ki hangi tohumun ekileceğine dahi müdahil olabilmekteydi.²¹⁷ Bununla birlikte kendi yönetimini tesis ve tahkim çabaları, siyasi istikrarın yanında altyapının iyileştirilmesi ve nakliyatın geliştirilmesini sağlamıştır.²¹⁸ İlerleyen dönemde tarımsal ürün miktarını Avrupa pazarlarındaki talebi karşılayacak şekilde tanzim etmiş ve Osmanlı dünya ekonomisi yerine Avrupa dünya ekonomisine eklemlenmeyi seçmiştir. Bu gelişmelerin neticesinde Mısır'da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa kapitalizminin çıkarlarına göre yönetilen çevre ekonomisi ortaya çıkacaktır.²¹⁹

Toprağın tekrardan dağıtıldığı bu yeni düzende “devlet” toprağa ne ekileceğine ne zaman ekileceğine, dahası ne kadar çalışılacağına bile karar veren, onu takip eden despotik bir yapıya dönüşmüştür.²²⁰ Bunun ötesinde, çiftçi ürününü sabit fiyatlardan devlete satmak zorunda idi. Geçmişte bir fellah kabaca yılda 150 gün çalışırdı. Yılın geri kalan kısmında toprak sel sularının altında kaldığında fellah küçük ev sanayisi ile meşgul olarak gelirini arttırmanın yollarını arar; arzu ederse de hiçbir iş yapmazdı. Ancak yeni dönemde fellahlar eskisi gibi “özgür” değildi; sıkı disiplin ve denetime tabi tutuluyorlardı. Şayet pamuk ya da şeker kamışı benzeri yeni, emek-yoğun ürünler ekilmişse fellahlar sulama yapılan topraklarda senede 250

²¹⁴ Marsot, a.g.e., s. 58.

²¹⁵ Sinoué, a.e., s. 163.

²¹⁶ Hunter, a.e., s. 25.

²¹⁷ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 117.

²¹⁸ Suraiya Faruqi & Randi Deguilhem, **Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar: Müslüman Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi**, Çev. Hatice Aslı Tamaç, İstanbul, Alfa Yayınları, 2017, s. 376.

²¹⁹ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 123.

²²⁰ Arthur Goldschmidt, **Modern Egypt, The Formation of a Nation-State**, Colorado, Westview Press, 1988, s. 17.

gün çalıştırılıyorlardı. Tüm bunların üzerine angarya işlere koşturulduklarında fellahların durumu daha da kötü hale geliyordu.²²¹

Diğer bir değişim ise ulemanın bağımsız bir şekilde hareket etmesinin önüne iktisadi ve siyasi hamlelerle geçilmeye çalışılmasıdır. Ulemanın devletten nispeten bağımsız hareket edebilmesi Memlukler ve Osmanlılarda cari olan bir durumdu. Mehmet Ali'den itibaren modern devlet yapısı ve merkezî bürokrasi, bu tür yarı bağımsız ulema sınıfını kendilerine tehdit olarak algılayacaktır. Dolayısıyla Kavalalı döneminde ulemanın iktisadi bağımsızlıklarının kaynağı olan vakıflar, el konularak²²² devletleştirilmişlerdir.²²³ Ayrıca Ezher şeyhinin atanması doğrudan siyasi iktidarın yani Mısır valisinin ayrıcalığı hâline getirilmiştir.²²⁴ Bunun dışında Mehmet Ali'nin, ulemanın etki alanında olan ve dinî eğitim veren kurumları pek önemsememiş olması medreselerin zayıflamasına yol açmıştır.²²⁵

Kuşkusuz bu tahakküm ve dönüşümler, Paşa'yı hem iktisadi hem de siyasi/idari açıdan daha güçlü bir konuma getirmiştir. Kavalalı her şeyi bizzat yapma ve tüm hükümet işlerinin detaylarına kadar denetleme konusundaki ısrarı neticesinde, ikametgahının ülkedeki gerçek iktidar merkezi olduğu izlenimini oluşturmada başarılı olmuştur.²²⁶ Bu dönüşümlerle "Paşa'nın Devleti" kendisini adeta Babıali yönetiminin yerine ikame edecek güce ulaşmıştır. Yani tabiri caizse Kavalalı, Memluk meselesinde seleflerinin gerçekleştiremediği bir tasfiye hamlesinde başarılı olmuştur. Aynı zamanda devletin nispeten zayıf olduğu ve tüccarların önemli roller üstlendiği bir dönem, artık Mehmet Ali'nin kurduğu güçlü merkezi yönetimle ortadan kalkmıştır.²²⁷ Bununla birlikte, Fransız işgaliyle iltizam sistemi üzerindeki Memluk hâkimiyetinin zayıflaması, Kavalalı'nın iltizamı kolay bir şekilde tamamen kaldırmasının önünü açmıştır. Ayrıca Mehmet Ali, vergileri doğrudan toplama yoluna giderek yeni bir mültezim sınıfının ortaya çıkışını engellemiştir. İktidarının

²²¹ Marsot, a.g.e., s. 59.

²²² Polk & Chambers, a.g.m., s. 33.

²²³ Benzer bir uygulama Osmanlılar tarafından gerçekleştirilerek 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş ve tedricen sadarete, meşihata, reisülküttablığa, Haremeyn evkafı müfettişliğine, kaptan-ı deryalığa, darüssaade ağalığına bağlı zengin vakıfların yönetimi devlet uhdesi altına alınmıştır. Bkz. Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, 2012, s. 485.

²²⁴ Zouhair Ghazzal, "Ulema: Statüsü ve İşlevi", **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2011, s. 91.

²²⁵ Hourani, a.g.m., s. 82.

²²⁶ Fahmy, a.g.e., s. 128.

²²⁷ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 217, 219.

sonlarına doğru yeni bir toprak ağaları sınıfı oluşmuşsa da bunlar, her ne kadar kırsal ekonomide güç kazanmaya başlasalar da Memluklere yönetim üzerinde baskı kurmalarına imkân tanıyan vasıtalarla hiçbir zaman sahip olamamışlardır.²²⁸

Paşa yine kendi otoritesini güçlendirme gayesiyle çevresine Türk, Kürt, Çerkez ve Arnavutlardan hatta birtakım özel amaçlar için bazı Avrupalı ve Ermenilerden teşekkül eden rastgele seçilmiş genç askerlerin oluşturduğu tek bir “memluk” ailesi yerleştirmiştir. Ortak noktaları, bulundukları konumu Kavalalı’ya borçlu olan bu zümre kendilerinde bir tür memluk asabiyeti barındırmaktaydı.²²⁹ Böylelikle, Kahire’deki reformların sonucunda eski siyasi liderlik ve onun iktisadi, siyasi hatta içtimai dayanakları tahrip edilerek ortadan kaldırılmıştır. Onun yerini ise yeni bir askeri aile tarafından desteklenen mutlak bir devlet yöneticisi alacaktır. Aynı dönüşümleri gaye edinen Osmanlı yönetimi açısından ise İstanbul’daki eski ve köklü kurumların kendi varlıklarını devam ettirmelerindeki direnç ve sebatları, ıslahatçılar/reformcular/yenilikçiler için işin hiç de basit olmadığına işaret etmekteydi.²³⁰

Bu köklü dönüşüm ve değişimlerin sahada tahakkümü arttırmaya ne şekilde katkıda bulunduğu ve ne derece etki edebildiğine ayrıca değinmekte yarar var. Fahmy, kayıt altına almaya, yazılı kelimelere ve nüfus kayıtlarına verilen önem sebebiyle, en önemli memurluğu icra eden katipleri Mehmet Ali’nin saltanatında tahakkümün uzantıları olarak görmektedir. Yönetimin müdahale, gözetim ve denetim aygıtı, yazıcıya dayanır. Yönetimin kişiye bağlı ya da bağımlı olmayan doğasındaki gücünün anahtarı kendilerindedir. Kelimelerin üstü çizildiğinde, yazılar arasında boşluk bırakıldığında, tüm yönetim sistemine ve idari yapıya meydan okunmuş olur. Yazılı kelimelerin ve onların şeyler üzerindeki tesirinin etkili doğasını hiçbir şey, Mehmet Ali Paşa’nın yönetiminde askere alma anlamına gelen kayıt kavramı kadar iyi temsil edemez.²³¹ Kayıt altına alan bürokratik aygıt Paşa’nın sahadaki son memuru olan katibine kadar hiyerarşik gücü tebaasının üzerinde sonuna kadar hissettirmeye çalışmıştır. Fiziksel zora başvurmanın mevcut insan kaynaklarından istifadede etkili bir usul olmadığı ortaya çıkmasıyla birlikte yönetim; tezkere, nüfus

²²⁸ Hourani, a.g.m., s. 81.

²²⁹ Hourani, a.g.m., s. 82.

²³⁰ Hourani, a.g.m., s. 85.

²³¹ Fahmy, a.g.e., s. 107.

kayıtları ve nüfus sayımı gibi daha ince ve gizli iktidar araçlarına daha fazla yönelecektir.²³² Dolayısıyla Mehmet Ali'nin tahakkümü, Memluklerin geçmişte yaptığı gibi çıplak güce yaslanmamış, onun yerine zamanla tebaasının bedenleri kadar zihinlerine de nüfuz eden daha temsili araçları kullanmaya başlamıştır.²³³ Modernleşen bürokrasi yerleştikçe bu dolaylı denetim daha fazla devreye girecektir. Örneğin Mısır'da tatbik edilmeye başlanan, yazıcının tuttuğu kayıtlar ve tezkerenin ifade ettiği şeyin; yalnızca nüfus hakkında bilgiye ulaşılması, tanzim ve tasnif edilmesinden öte halkın eylemlerinin takip ve kontrolüne dayanan (bunu da halka hissettiren) yeni bir idari otorite anlayışını temsil ettiği söylenebilir.²³⁴

Yine Fahmy'nin ifadeleriyle, Kavalalı'nın ordusu veya bu bağlamda Mısır'ı tasarlanmış bir gerçeklik, sergideki bir resim olarak görmenin baştan çıkarıcılığını kabul etmekle birlikte, paşa ve adamlarının Mısır'da yaptıklarını, "tasarlama" değil, gerçekliğin "kaydedilmesi" olarak değerlendirebiliriz.²³⁵ Ayrıca yetkililerin sadece genç adamların bedenlerini ele geçirmeyi değil aynı zamanda onların zihinlerini de kontrol etmeyi ve "içeriden dışarıya" çalışmayı başardıkları izlenimini oluştursa bile, genç askerlerin sahiden bu gerçekliği "tasarlanmış" yolla görüp görmediklerine dair ciddi şüphelerin mevzubahis olduğuna işaret etmeliyiz.²³⁶ Üstelik Kavalalı'nın ordusunun ana unsuru olan Mısırlı fellahın okuryazar olmaması, Paşa'nın "yeni düzeni" hakkında ne düşündüklerinin tespit edilmesinin önündeki en büyük engeli oluşturmaktadır.²³⁷

Askerî mahkeme kayıtları ve günlük askeri bültenler okunduğunda ortaya çıkan manzara, devletin kontrolünde her hareketi gözlenen ve her anı adeta programlanan bir makine gibi işlediği düşünülen yapıdan daha az etkileyici olduğudur.²³⁸ Başka bir ifadeyle tabii ki ordunun günlük işleyişine dair hiçbir varsayıma sadece ondan geriye kalan kayıtlara bakılarak ulaşılamayacağı gerçeğidir. Bu etkileyici tablonun, ordunun düzenli makine gibi işlemesi için gösterilen bitmez

²³² Fahmy, a.g.e., s. 108.

²³³ Fahmy, a.g.e., s. 137.

²³⁴ Fahmy, a.g.e., s. 114.

²³⁵ Fahmy, a.g.e., s. 151.

²³⁶ Fahmy, a.g.e., s. 153.

²³⁷ Fahmy, a.g.e., s. 159.

²³⁸ Fahmy, a.g.e., s. 185.

tükenmez çabaları delillendiren bulgularla desteklemeye ihtiyacı vardır.²³⁹ Diğer taraftan bazı metinler/tarihi kayıtlar çok etkileyici gözükseler bile kendilerini tamamen izah ettikleri düşünülmemelidir. Zira çoğu zaman bu tür metinler tutarlı ve etkileyici bir dil kullanarak belli bir insan topluluğunun çıkarlarını yansıtmaktadırlar.²⁴⁰ Bu noktada Kavalalı'nın ideolojik ve dini argümanlara başvurduğu hâlde fellahları özgür iradeleri ile orduda asker olmaya iknada pek başarılı olamadığını hatırlamakta yarar var.²⁴¹ Recebî'nin eserinin son bölümünde şer'î ve fikhî gerekçelendirmelere yer verilen kısımdaki yoğun vurgular, etraflı tavsiye ve hamasi teşvikler bu durumun dolaylı delili olarak okunabilir.²⁴²

Mısır ordusu, Mehmet Ali Paşa'nın 1811 yılında yaklaşık 24 Memluk beyini²⁴³ ortadan kaldırmasına²⁴⁴ kadar Kafkaslardan ve Orta Asya'dan gelenlerden oluşmaya devam etmiştir. Mehmet Ali Paşa, Memluk beylerini ortadan kaldırarak kurduğu yeni orduda Türklere yine ana unsur olarak yer vermiştir. Başlarda Türklerin yanı sıra, Çerkez ve Arnavutlar da sayısal bakımdan Mısırlı unsurlardan daha fazlaydı.²⁴⁵ Özellikle sayı ve rütbe bakımından önemsiz olan, yani erler ve yüzbaşı rütbesine kadar genç subaylar Mısırlıydı.²⁴⁶ Çünkü Kavalalı, uzun zamandır kölelik altında yönetilmeye alışan Mısırlıların komut verme yeteneklerinin

²³⁹ Fahmy, a.g.e., s. 185.

²⁴⁰ Fahmy, a.g.e., s. 192. Milliyetçi kurgu önündeki belki de en büyük handikap budur. Günümüzde zorunluluğun gönüllülük ile iç içe geçtiği askerlik vazifesini yerine getirme ile bu düzeni ilk defa bir toplumda benimsetme aynı uygulamanın farklı anlam ve algı uzantılarına kök salar. Her halükârda dini ve ideolojik söylemlerin boşa çıkarıldığı bir durum üzerinden milliyetçi bir kurguya gitmek biraz zorlama olarak görülmelidir.

²⁴¹ Fahmy, a.g.e., s. 97.

²⁴² Bkz. Tez 2.5.1.

²⁴³ Marsot, a.g.e., s. 55.

²⁴⁴ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Memluk beylerini ortadan kaldırmak için tertip ettiği 1811'deki davet tuzağı Mısır tarihinde ilk değildir. Mısır valisi Ebubekir Paşa bir toplantı tertip ederek Katamış Muhammed Bey, Ali Bey, Yusuf Kethüda el-Birkevi ve Halil Efendi adlı dört emirin öldürülmesi planlanmıştı. Fazladan altı emirin daha öldürüldüğü bu hadise 15 Kasım 1736'da gerçekleşmiştir. Bkz. Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi**..., s.17. 22 Ekim 1801'de ise Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa Memluk beylerini İskenderiye limanında demirli sancak gemisine davet etmiş ve kılıçtan geçirmiştir. Bkz. Yeşil, a.e., s. 24. Cleveland, bu katliamda 74 Memluk beyinin öldürüldüğünü ileri sürer. Bkz. Cleveland, a.e., s. 77. Fahmy ise 450'i aşkın emirin kalede; toplamda ise 1000'e yakın Memluk emirinin öldürüldüğünü söylemektedir. Bkz. Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848", **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 146; diğer taraftan Osmanlı kaynakları, İstanbul'a 100'e yakın kelle gönderildiğinde bahsetmektedir. Bkz. Ali Akyıldız & Zekeriya Kurşun, **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s. 346.

²⁴⁵ Kızıltoprak, a.g.e., s. 113.

²⁴⁶ Marsot, a.g.e., s. 57.

kaybolmuş olduğunu [Sinoué, burada Paşa ile aynı şekilde] düşünmektedir.²⁴⁷ Paşa'nın söylediği iddia edilen sözlerden biri de “Dikkat et! Mısır askerlerini hiçbir zaman ilk safa sürme; hemen teslim olurlar. Onları Türk subaylarının arasına hapsed” şeklinde İbrahim Paşa'ya verdiği emirdir.²⁴⁸ Yine bu bakış açısını destekler mahiyette tanıklıklar mevcuttur:

Ben, İngilizlerin Hindistan'da yaptığından farklı bir şey yapmıyorum; onların Hintlilerden oluşan ve İngilizlerin komuta ettiği bir orduları var, benim Araplardan oluşan ve Türklerin komuta ettiği bir ordum... Türk'ten daha iyi subay olur çünkü yönetmeye muktedir olduğunu bilir, Arap ise, bu açıdan, Türk'ün kendisinden daha iyi olduğunu hisseder.²⁴⁹

Benzer bir tutuma Prusya yöneticilerinde de rastlanmıştır. Adlarına “Junker” denen büyük toprak sahiplerinin köylüleri sürekli komutla yönetmeye alışık olduklarından daha iyi subay olacağı düşünülmüştür.²⁵⁰ Bu fıkirden yola çıkan Paşa tarafından ilk insan kaynağı olarak Sudan seçilecektir. Sudan projesi başarısız olunca Paşa önünde son seçenek olarak kalan Mısırlıları orduya asker kaydetmek zorunda kalacaktır. Burada bir paradoks var gibi görünebilir. Tabii ki her orduda tercihe şayan olan itaat eden, emirleri yerine getiren asker tipidir. Aslında Kavalalı'nın Mısırlı askerleri baştan itibaren tercih etmesi beklenebilirdi. Ancak burada başka bir hususiyet olduğu anlaşılmaktadır. O da Paşa'nın ordunun etnik dengesini gözetiyor olmasıdır. Dolayısıyla başlardaki endişesinin etnik dağılımı bozacak bir Mısır kökenli asker yoğunluğu istememesiyle alakalı olduğu düşünülmelidir.

Köle/asker ihtiyacının karşılanması için Sudan'ın seçilmiş olması isyan etme potansiyeli olan yerli unsurlar yerine Sudanlı askerlerin ikame edilmesi gayesiyle başvurulduğunu iddia etmek makul bir açıklamadır. Kavalalı Sudan'dan orduya asker olarak kazandırılmak üzere köle getirilmesi meselesinde “bize hizmet etmeye

²⁴⁷ Sinoué, a.e., s. 173.

²⁴⁸ Sinoué, a.e., s. 173.

²⁴⁹ Fahmy, a.g.e., s. 240. Tüm bu tarihi malumatlar aslında Kavalalı'nın hiç de Arap devleti kurmakla ilgilenmediği bilakis kuracağı kendi “devlet”inde bunlara asla alan açılmaması gerektiği düşüncesinde olduğu görülmektedir. Mısır milliyetçilerinin Selim Deringil'in ifadesiyle nasıl belgenin gırtlığını sıkarak tarihi verileri olduğu gibi değil de olması gerektiği gibi okuduklarına hatta daha açık bir ifadeyle çarpıttıklarına çarpıcı bir delil sunmaktadır. Deringil'in ifadesi için bkz. Selim Deringil, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorununu Çalışmak ya da ‘Belgenin Gırtlığını Sıkma’”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 91, s. 122-141.

²⁵⁰ Sander, a.g.e., s. 115-116.

uygun köleler mücevherlerden daha değerlidir” sözünü söyler.²⁵¹ Fakat fiiliyatta bu proje fiyasko ile neticelenmiştir. İklim ve yol koşullarından dolayı 20 bin Sudanlı köleden geriye sadece 3 bini hayatta kalmayı başarabilecektir.²⁵² “Devşirme” hareketinin hızlı mesafe kat etmemesinin diğer bir sebebi ise Sudanlıların askeri kamp hayatına uyum sağlamakta sıkıntılarla karşı karşıya kalmalarıydı. Bu durum Mehmet Ali’yi askerlerini Mısır halkı arasından seçmek zorunda bırakmıştır.

Diğer bir deyimle -önemli bir yenilik- “millî” unsurların yer aldığı bir ordu kurulmasına karar verilir. Eski çağlardan beri ilk kez yerli halk askere alınmıştır. O güne kadar Mısır’da bulunan birliklerin tümü dışardan gelenlerden oluşmaktaydı.²⁵³ Ama Mısırlı için bu durum, hiç de matah bir şey olmayacaktır. Zira Mısırlı askerler kurşunun zarfını açamayacak hale gelmek için ön dişlerini çektirmekten, ateş edemeyecek duruma gelebilmek için sağ işaret parmaklarını kopartmaya ya da nişan alamamak için gözlerinden birini kireçle körleştirmeye uzanan kaçış çarelerine başvurmuşlardır.²⁵⁴ Diğer bir yöntem ise Kıptî, yani Mısırlı Hristiyanlardan olduklarına görevlileri ikna edebilmek için kollara haç şeklinde dövmeler yapılmasıdır.²⁵⁵ Hiçbir çare işe yaramayıp fellah askere alındıysa son bir yol daha vardır; o da firar etmek. O dönemki raporlar kara ordusundan 60 bin, donanmadan ise 20 bin kişinin firar ettiğini kaydeder.²⁵⁶ Bu tepkilerin sebebi, askerliğin başta üç sene ile sınırlı olacağı söylenmesine rağmen uygulamada herhangi bir süre ile sınırlı olmadığı gerçeğidir. Bu yüzden Mısırlılar evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı reddeder durumu gelmiştir.²⁵⁷ Tüm bunlara rağmen Mehmet Ali Paşa’nın başarısı, ironik bir şekilde Mısırlı köylülerden oluşturduğu daimî bir ordu sayesinde gerçekleşecektir.²⁵⁸

Kurulan yeni orduya mukayeseli olarak bakılırsa Paşa’nın modern ve disiplinli bir ordu kurma yönündeki gayretlerinin alanında tek olmadığı görülecektir. Aslında Paşa, Mısır’daki gelişmeleri genel Osmanlı bağlamından bağımsız/kopuk bir

²⁵¹ Fahmy, a.g.e., s. 85-86.

²⁵² Fahmy, a.g.e., s. 91.

²⁵³ Sinoué, a.e., s. 171.

²⁵⁴ Sinoué, a.e., s. 172.

²⁵⁵ Fahmy, a.g.e., s. 253.

²⁵⁶ Fahmy, a.g.e., s. 252.

²⁵⁷ Fahmy, a.g.e., s. 254-255.

²⁵⁸ Faroqhi, a.g.e., 2012, s. 92.

şekilde ele alan çalışmaların gösterdiğinin aksine öncü konumda da değildir.²⁵⁹ Ancak şüphe yok ki çok daha pratik ve esnektir; daha az bürokratik ve kurumsal engelle karşı karşıyadır. Mesela İngilizlerin İskenderiye'yi işgal girişiminde esir düşmüş İskoç askerlerini muallim/eğitimli ve muntazam/düzenli bir ordu tesis edilmesinde uzman olarak kullanmaya ilk fırsatta başlamıştır.²⁶⁰

Benzer şekilde, Napoléon ordusu dağıtıldığında iş bulmak üzere Mısır'a akın eden Fransız subayları işe alacaktır. Bu bağlamda Napoléon'un son yenilgisinden sonra 1824 yılında Fransız ordusunda boşta kalan askeri personelden oluşan ilk heyet Kavalalı tarafından Mısır'a getirilmiştir.²⁶¹ Mısırlı fellahın orduya alınması için Paşa'yı ikna edenler Fransa'dan gelen bu askeri personeldir. Gerekçeleri ise Napoléon'un Fransız köylülerini orduya alması ve bunda başarı kaydetmesidir.²⁶² Netice itibariyle Mısır'da yeni bir düzen kurulabilmesinde Fransızların destekleri büyüktür. Böylece Mısır, yeni tür bir ordu kurma tasarısını kısa vadede başarıyla gerçekleştiren ilk Osmanlı eyaleti olacaktır.²⁶³

Diğer taraftan Napoléon'un ordusunun, İmparatorun askeri dehasına yoğunlaşmış çalışmaların inandırmak istediği kadar iyi ikmal edilen ve gerektiği kadar düzenli olan bir ordu olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir.²⁶⁴ Fakat buna rağmen Paşa'nın Napoléon'un ordusu hakkında bilgi sahibi olduğu ve kendi ordusunu kurmaya başladığında ondan etkilenmediğini iddia etmek zordur. Ama yine de Mehmet Ali'nin Batı tipi reformlara, özellikle Fransızlarınkine olan hayranlığı fazla abartıldığı bir gerçektir. Fransızları örnek almış ve kendi ihtiyaçlarına uyacak şekilde onları modellemiş olan Kavalalı, Osmanlıları da aynı düzeyde örnek olarak gördüğü açıktır. Dönemin Osmanlı reform girişimlerinden, özellikle de askeri alandaki değişim ve dönüşümler hakkında fikir sahibi olduğu ve Paşa'nın kendi modern ordusunu kurma aşamasında bunlardan istifade ettiğini gösteren bazı kanıtlar mevcuttur. Mesela Kavalalı, III. Selim'in Napoléon'dan alarak kurduğu yapıyı tercih etmiştir.²⁶⁵ Tercihindeki sebep, daha kurulma aşamasında

²⁵⁹ Fahmy, a.g.e., s. 81.

²⁶⁰ Yeşil, a.e., s. 242.

²⁶¹ Lewis, a.g.e., s. 342.

²⁶² Marsot, a.g.e., s. 57.

²⁶³ Mitchell, a.g.e., s. 81.

²⁶⁴ Fahmy, a.g.e., s. 185.

²⁶⁵ Fahmy, a.g.e., s. 80.

bulunan küçük bir ordu için Napoléon modelinden ziyade III. Selim'in modelini daha uygun bulmasıdır.²⁶⁶ Ancak bunu uygularken etrafındaki adamların tamamının yine Fransız olduğunu belirtmek gerekiyor.²⁶⁷ Bu açıdan Fransız etkisine yakından bakmakta yarar var.

Mehmet Ali Paşa'nın vali tayin edilmesinde Fransa'nın ya da sahadaki adamlarının doğrudan bir katkısı olduğunu söylemek pek mümkün görünmüyor. İngiltere'nin ise Kavalalı'nın iktidarı ele geçirmesini önlemeye dönük herhangi bir çaba sarf ettiği söylenemez. İngilizlerin öncelikli ilgisi, Fransızların tekrardan Mısır'a dönüşlerini en iyi hangi otoritenin engelleyebileceği olmuştur. İngilizlerin, Osmanlıların Fransızları Mısır'dan tahliyelerindeki performanslarını görmeleri, Memluklerin Mısır'ı korumada Osmanlılardan daha etkili olabileceği yargısına varmalarına yol açtığı ileri sürülmektedir. Dolayısıyla İngilizler, kendileriyle iş birliği yaparak Fransızlara karşı savaşan Memluk beylerine genel af çıkarması yönünde Osmanlılara baskı yapmışlardır.²⁶⁸ Bu süreçte doğal bir seyir olduğu kabul edilse bile İngilizlerin, Osmanlıların tekrardan Mısır gibi önemli ve stratejik bir bölgede hâkimiyetlerini kurmalarını tercih etmeyeceği düşüncesinin arka planda işleyen bir siyaset olduğu söylenebilir. Kendi etkilerinin olduğu ve kontrol edebilecekleri yerel bir unsur tercih etmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Fransızları istemeyen Osmanlı ve Memlukler ile Memlukleri de istemeyen Osmanlı göz önüne alındığında Memluk Beyleri oldukça elverişli bir denge siyasetinin ana unsuru olarak tercih edilebilecektir.

Tüm bunlarla birlikte ittifak yapmak için seçim anı geldiğinde Paşa Fransızlarla birlikte harekete geçmeyi tercih etmiştir. Başka bir ifadeyle Fransızları kendi politikasının itici gücü olarak seferber etme tercihinde bulunmuştur.²⁶⁹ İngilizlerin Memlukler ile ittifak kurma çabalarının tabii ki bunda payı olduğu düşünülebilir.²⁷⁰ Zira 1807'de kalkıştıkları Mısır işgalinde Memluk hizbiyle iş birliği

²⁶⁶ Fahmy, a.g.e., s. 89.

²⁶⁷ Driaault, a.g.e., s. 98.

²⁶⁸ Darrell Dykstra, "The French Occupation of Egypt, 1798-1801", **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 133.

²⁶⁹ Gilbert Sinoué, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 1999, s. 96.

²⁷⁰ Abdulkarim Rafeq, "Farklı Bir Güç Dengesi, 18 ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu", **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2011, s. 279.

yapmışlardır.²⁷¹ Aslında Fransızların Mısırdan tahliye edilmelerinin öncesine giden bir ilişkiden bahsetmek daha doğru olacaktır. 1800 Haziran'ında Osmanlıların kendilerini cezalandırmalarından korkan Memlukler, İngilizlere sığınmışlar ve kendileri adına af çıkartmışlardır.²⁷² Mezkûr süreçte İngilizlerin Elfi Bey ile olan ittifak ve beklentileri bunun en somut örneğini oluşturur.²⁷³ Bu bağlamda Cebertî, Mehmet Ali Paşa gibi düşünmektedir:

İngilizlerin Müslümanların sultanının düşmanı olduğunu biliyorsunuz. Şimdi onun topraklarına saldırdılar, İskenderiye'ye girdiler ve daha önce de Fransızların yaptığı gibi Mısır'ı ele geçirmeye çalışıyorlar. Size Elfi'nin [İngilizlerin Memluk müttefiki] ricaları uyarınca sizi korumak ve size zafer kazandırmak için geldiklerini söyleyeceklerdir; onlara inanmayın ve bilin ki eğer ülkeyi ele geçirirlerse, Fransızlara benzemez; Fransızlar hiçbir dine bağlı değildir ve sadece özgürlük ve eşitlik adına hareket ederler, hâlbuki İngilizler kendi dinlerine sıkı sıkıya bağlıdır ve başka dinlere karşı nefret beslerler. Bu nedenlerle bu gavurlara destek vermeniz ve onlara Müslümanları öldürmeleri için yardım etmeniz yanlış olur.²⁷⁴

Yine, İngilizler Fransızların Mısır'dan çıkarılmalarında her ne kadar Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ederek bu sürece destek verseler bile Osmanlılar tekrardan Mısır'da otoritelerine inşa etme çabasında karşılarına çıkan Memlukleri öldürmenin ya da hapsedmenin; bunlar mümkün değilse de en azından sürmenin yollarını ararken Fransızların tekrardan geri dönmelerini engellemenin çözümünü Memlukleri desteklemekte görecektir.²⁷⁵ İngilizlerin böyle bir planı fiiliyata geçirerek Memlukler üzerinden statükoyu koruma yoluyla hem Fransızları bölgeden uzak tutma hem de daha önemlisi Osmanlı'nın Mısır üzerindeki hâkimiyetini eskisi gibi zayıf bırakma siyasetini aynı anda icra etme gayesi güttükleri anlaşılmaktadır. Ancak hesaba katılmayan Kavalalı faktörü bu siyaseti, yani ikili (Osmanlı-Fransız) tasfiye planı neticesinde Mısır'da İngiliz nüfuzunun yerleşmesini yaklaşık yarım yüzyıl geciktirmeyi başaracaktır. 1838 Baltalimanı Antlaşması sonrasındaki dönemde

²⁷¹ Rafeq, a.g.m., s. 287.

²⁷² Nikola et-Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark, Mahtûtatü Nikola et-Türk**, Tah. Emel Beşşûr, Trablus, Jarrou Press, 1993, s. 251.

²⁷³ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. IV, s. 53; Driault, a.g.e., s. 96-100.

²⁷⁴ Akt. Sinoué, a.e., s. 96-97. Buradaki Mehmed Elfi Bey detayı önem arz etmektedir. Zira, İngilizler 5 Mart 1803 tarihinde Mısır'dan ayrılırken yanlarında Elfi Bey ile birlikte Memluklerden 15 kişiyi yanlarında İngiltere'ye götürmüşlerdir. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 289. Yaklaşık dört sene sonra kalkıştıkları Mısır işgalinde Elfi Bey'i yanlarında geri getirmeleri İngilizlerin ne yapmak istediklerini açıkça göstermektedir.

²⁷⁵ Dykstra, a.g.m., s. 133.

ekonomik daralma ve Süveyş Kanalı Projesi yapımı esnasındaki mali gelişmeler Mısır maliyesinin borç batığına saplanmasına ve iç karışıklıklara sebebiyet verecektir. Bu buhranlar ise 1882 İngiliz işgalinin yolunu açacaktır.²⁷⁶

Sahadaki İngiliz- Memluk ittifakı, diplomasideki Osmanlı-İngiliz birlikteliği Kavalalı'yı adeta doğal müttefik olarak Fransızları görmeye sürüklemiştir. Askerî modernleşmedekine benzer şekilde, Fransa etkisi ve irtibatı eğitim alanında da ortaya çıkmıştır. Doğal olarak yurtdışı eğitimi için İtalya'dan sonra Fransa tercih edilecektir. Böylece Mehmet Ali Paşa tarafından Fransa'ya eğitim tahsil etmek üzere gönderilen öğrenciler kurulan ikili ilişkilerin daha da güçlenmesine destek sağlamışlardır. Bunun yanında Kavalalı, Mısır'ı kalkındırmak gayesiyle Fransa'dan çeşitli meslek gruplarından örneğin avukat, mühendis, askerî uzman ve bilim adamları getirtmiştir. Hem gelen Fransız meslek erbabı hem de Fransa'da eğitim gören öğrenciler, Mısır'da Fransız ve Batı kültürünün yayılmasını sağlamışlardır. Fransız kültürü ve dili Mısır'da yerli kültür ve dilden sonra ikinci sırayı almıştır. 1882 İngiliz işgali üzerinden 30 sene sonra bile okullarda ve bürokraside, Fransızca ikinci sıradaki önemini korumaya devam edecektir. Mesela, Mısır posta pulları ve sokak adları Arapça ve Fransızca yazılmaktaydı. Fransızca yayımlanan Mısır gazeteleri yayın hayatına devam ediyordu. Mısır'ın modern kanunları Fransa kanunları örnek alınarak yapılmaktaydı. İngiliz işgal yönetimi, Fransızların açtıkları okulların birçoğunu kapatmalarına rağmen Fransız tesirini ortadan kaldırmakta oldukça zorlanmışlardır.²⁷⁷ 1882 İngiliz işgali sonrası ilk vali olan Lord Cromer ise 1904 senesine kadar İngiliz kültürlük siyasetinin devam ettiği, hâlbuki bu döneme kadar Fransız kültür ve dilinin Mısır'da kendine oldukça sağlam bir yer edinmiş olduğu tespitinde bulunur.²⁷⁸ Mısır eğitim müfredatındaki Fransızcanın ayrıcalıklı

²⁷⁶ İç karışıklık ve tepkiler Urabi Paşa gibi Mısırlı liderlerin, Vatan Parti'si çatısı altında "Mısır, Mısırlılarındır" söylemi etrafında İkili Kontrol ve Borçların Tasfiyesi Kanunu'na karşı tavır aldıkları süreçtir. Bkz. Süleyman Kızıloprak, **Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 40. Dolayısıyla, Batı-karşıtı bir söylem ortaya çıkmıştır. Fakat ilerleyen dönemde Paşa, Osmanlı Devleti tarafından yapılacak herhangi bir askeri müdahaleye İngiltere ve Fransa'ya yapacağı savunmadan daha kuvvetli bir direnç göstereceğini kapalı kapılar ardında dillendirmeye başlayacaktır. Bkz. Kızıloprak, a.e., s. 81.

²⁷⁷ Akt. Kızıloprak, a.g.e., s. 232.

²⁷⁸ İnayet, a.g.e., s. 41.

konumu 1930’larda dahi devam ederek Fransız okullarının diğer yabancı okullardan daha fazla öğrenci bulundurmasını sağlayacaktır.²⁷⁹

Diğer taraftan, silah gücüyle işgal edilerek Fransız sömürgesi yapılmak istenen Mısır, ironik bir şekilde işgal ortadan kaldırıldıktan sonra dil ve kültürünün yanında Fransız ürünleri için de büyük bir pazar hâline gelmiştir.²⁸⁰ Aynı şekilde, Fransız ordusu Mısır’da kısa bir süre kalmasına rağmen ülkeyi bariz bir şekilde etki altında bırakmıştır.²⁸¹

1801 sonrası Fransızlar İngilizlerin yardımıyla Mısır’dan çıkartıldıklarından 1882 tarihinde İngilizler tarafından işgal edilene kadar Mısır; kültürel, sosyal, iktisadi ve siyasi açılardan büyük oranda Fransız tesirinde kalmıştır. Özellikle Kavalalı dönemi ve Süveyş Kanalı Projesi bu bağlamda iddiayı güçlü bir şekilde destekler mahiyettedir. Ordunun modernleştirilmesi ve yeni eğitim müesseselerinin kurulmasının ötesinde Kavalalı, ziraat ve sanayi alanında Jumel gibi Fransızlar ile iş birliğine giderek uzun lifli pamuğun Mısır’da üretilmesini sağlamıştır. Yine Jumel’i dokuma fabrikalarından birine yönetici yapmıştır.²⁸² Böylece Fransızlarla yakın temas birçok mecrada devam etmiştir. Tüm bu etkileşimler neticesinde, Mısır’daki kalkınma hamleleri ve benzerî gelişmeler bütünüyle Fransız eseri olarak görülecektir.²⁸³ Yine bununla bağlantılı olarak, Mısır’ın Batı uygarlığını izlemesindeki nedeninin Fransızların kendi kültürlerini Mısır’da yaymak üzere gösterdikleri çaba olduğu, ancak aynı zamanda Mısırlıların bu kültürü almak için gayretlerinin de bir noktaya kadar önem arz ettiği ileri sürülecektir.²⁸⁴

Tüm bu süreç için, konjonktürel bir dağılımdan bahsedilebilir. Fransız-Mısır ilişkileri her iki tarafı da aşan bir bağlama sahip olduğu görülürse daha sağlıklı bir değerlendirmenin önü açılmış olacaktır. Zira Fransa’nın Mısır’a ilgisi her ne kadar XVII. yüzyıla kadar götürülse de işgal sürecinin ve sonrasındaki gelişmelerdeki Fransız etkisinin, İngiliz-Fransız sömürge rekabetinden ayrı bir şekilde sadece

²⁷⁹ Hitti, a.e., s. 724.

²⁸⁰ Sinoué, a.e., s. 205.

²⁸¹ Fahmy, a.g.e., s. 78.

²⁸² Sinan Yazıcı, 19. Yüzyıl Mısır’da Devletin İnşası: Osmanlı Cihan Devletinden Modern Dünya Sistemine, Ankara, TODAİE Yayınları, 2016, s. 192.

²⁸³ Altundağ, a.e., s. 81.

²⁸⁴ İnayet, a.g.e., s. 38, 40.

Fransa'nın her şeyden bağımsız bir hamlesi, hatta olumlu bir katkısı olduğunu söylemek çok makul gözükmemektedir.

Tarihsel bilgiler, Mehmet Ali Paşa'nın herhangi bir sınır tanımayacağına tanıklık etmektedir. Osmanlı ile mücadelesinde batılı güçleri sürekli hesaba katması, denge siyaseti ve rasyonel bir stratejinin yansımaları olarak kolaylıkla okunabilir. Dolayısıyla nihai olarak Avrupa'ya karşı bir planının olmadığı söylenemez. Bu bağlamda uyguladığı iktisadi tekeller hatırlanabilir. Gelvin de Avrupalı devletlerin sınai kalkınma için gerekli olan devlet tekelleri ve korumacı gümrük tarifelerini içeren iki temel politikaya tamamen karşı olduklarını ileri sürer.²⁸⁵ İngilizlerin Osmanlı'ya dayattıkları 1838 Baltalimanı Antlaşması tamamen bu durumla alakalı olarak gündeme gelecektir. Hatta buradaki hedefin Osmanlı ekonomisinden öte daha çok Mısır ile alakalı olduğu iddia edilebilir. Dahası Osmanlı'nın Kavalalı'dan intikamını geç dahi olsa bu şekilde aldığı duygusal izdüşümünün bu anlaşmada mevcut bulunduğu söylenebilir. 5 yıl kadar öncesinde, İngiltere Başbakanı Palmerston'un "Hindistan yolunun Türkiye'de olması herhangi bir faal Arap devletinde olmasından iyidir"²⁸⁶ şeklinde yaptığı açıklama Baltalimanı Antlaşması'nda ortaya çıkacak İngiliz siyasetinin habercisi niteliğindedir. Bu minval üzere, Palmerston'ın sadece Paşa'yı ülkede kurduğu tekellerinden vazgeçirmek zorunda bırakmakla, kanatlarının kırılabilceğini düşünmesi²⁸⁷ bölgede güçlü bir

²⁸⁵ Gelvin, a.g.e., s. 85.

²⁸⁶ Abid Davışa, **Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa**, Çev. Lütfi Yalçın, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2004, s. 25; Ortaylı, Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlık isteği ve bunu sağlamak için birtakım diplomatik girişimlerde bulunmasının Osmanlı Devleti'ni İngiltere'ye yakınlaştırdığını; bu nedenle de 1838'de İngiltere'nin ticari etkinliğini pekiştiren sözleşmenin yapıldığını belirtir. Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 54. Fakat yazar aynı eserde 1838'deki antlaşmanın XVII. yüzyıldan beri devam eden kaçak ticaretin belgelenmesinden ve kontrol altına alınmasından başka bir şey olmadığını belirterek Baltalimanı Antlaşması'nın Osmanlı lehine yapılmış olduğu imasında bulunmaktadır. Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 104. Findley, antlaşmayla Osmanlı'nın serbest ticaret ilkelerine uyacağı taahhüdünde bulunduğunu; serbest ticaret ilkelerini benimsemesinin de öyle düşünülerek verilmiş bir karar olmadığını ileri sürer. Hem Baltalimanı hem de Tanzimat'ın Mehmet Ali Paşa'ya karşı Avrupalıların desteğini kazanmak için yapıldığını ve serbest ticaretin de Kavalalı'ya büyük zararlar vereceği beklentisiyle icra edildiğini dile getirir. Bkz. Carter Vaughn Findley, "Osmanlı İdari Mirası ve Modern Ortadoğu", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 229. Bruce Masters, Mısır'a dayatılan şartların İngiliz çıkarına olduğunu söylemektedir. Bkz. Masters, a.g.e., 204. Özetle, kısa vadede Mısır ekonomisinin çökertilmesi, uzun vadede ise Osmanlı ekonomisinin rekabetinin kırılmasını hedefleyen bir anlaşma olduğu belirtilebilir.

²⁸⁷ Fahmy, a.g.e., s. 294.

aktörün İngilizler tarafından asla istenmeyen bir durum olduğunu tekrardan vurgular niteliktedir.

Keyder, benzer şekilde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın denemesinin başarısızlığa uğramasında içsel unsurların bulunmasının yanında, bu çabaya asıl darbeyi vuran faktörün uluslararası hegemonik gücün müdahalesi olduğunu söyler. Dolayısıyla İngiltere ve Osmanlı'nın iş birliği yaparak Mısır'a dayattıkları 1838'deki antlaşmanın mezkûr denemeyi hayata geçirilemeyecek şekilde ortadan kaldırdığını belirtir.²⁸⁸ Kısacası Avrupalı güçler, Kavalalı'nın başarılarından memnun olmamışlar ve Osmanlı-Kavalalı mücadelesinin neredeyse tamamında her ne kadar ticarete Avrupa'ya ham madde ihracı yapsa ve karşılığında mamul maddeler için canlı bir pazar olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi valisine, onun kontrolü altında potansiyel olarak yenilenmiş bir güce karşı koruma yoluna gitmişlerdir.²⁸⁹

Diğer taraftan, Mısır'daki gelişmelerde diğer pay sahibi kesim ise “sosyal bilim” denen yeni dinin müntesipleri olan Saint Simoncular²⁹⁰ olmuştur. Dünyayı sanayileştirme projelerine Mısır'da başlamak üzere 1830'larda doktor, mühendis ve öğretmenler olarak Kahire'ye gelmişlerdi.²⁹¹ Bunlar, Simon'un kendi ifadesiyle din yerine aklın kılavuzluğunu seçen görüş etrafında örgütlenmekteydiler.²⁹² Bu düşüncede olanlar kendilerine ait ideal toplum kavramıyla Kavalalı'yı Mısır'da fiiliyata geçen aydınlanmacı bir despot olarak görmekteydi. Mehmet Ali Paşa'nın tarıma dayalı Avrupa tarzı sanayi kalkınması çabasının arkaplanında yer alan Saint Simoncuların Mısır'ın kalkınma projesini finanse edebilmek için dış borca yönelmesinin temelini attığı da ifade edilmektedir.²⁹³

Eğitimin tatminsizliği tahrik etmesi ve doyurulması imkânsız arzuları harekete geçirmesi kaçınılmaz görüldüğünden her çağda güçlü ve zengin insanların

²⁸⁸ Çağlar Keyder, “Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni”, **Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, Çev. Şennur Özdemir, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s. 146.

²⁸⁹ Erik Gilbert & Jonathan T. Reynolds, **Dünya Tarihinde Afrika, Tarih Öncesi Günümüze**, Çev. Mehmet Demirkaya, İstanbul, Küre Yayınları, 2016, s. 328.

²⁹⁰ Fransız ütöpik sosyalist Claude Henri de Saint Simon'un (1760-1825) felsefesi birçok yönden Comte'unkine benzetmekle birlikte hayırsever sanayiciler tarafından işletilen planlı ve sosyalist tarzda bir ekonominin tesisi düşüncesini de kapsamaktadır. Bkz. Gelvin, a.g.e., s. 165.

²⁹¹ Albert Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Çev. Latif Boyacı & Hüseyin Yılmaz, İstanbul, İnsan Yayınları, 2000, s. 69.

²⁹² Muhammed Hüseyin, **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, Çev. Sezai Özel, İstanbul, İnsan Yayınları, 2004, s. 17

²⁹³ Rafeq, a.g.m., s. 288.

sıradan halkın eğitilmesi meselesine şüpheyile yaklaşımlarını²⁹⁴ XIX. yüzyıl başlarında Mısır'da Kavalalı örneklemiştir denebilir. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın modernleşme çabaları Fritz Steppat'ın yorumu çerçevesinde, eğitimin kitleselleşmesinin engellendiği ve sınırlı bir çevre içinde tutulduğu bir modernleşme olarak fiiliyata geçirilmeye çalışılan savunmacı modernizasyon kapsamında değerlendirilebilir.²⁹⁵ Issawi'nin isabetli tespitinde olduğu gibi, Kavalalı'nın eğitim siyasetinin basit bir amacı vardı: O da mümkün olduğunca en kısa sürede Avrupa'nın tekniğine yeterince hâkim olan uzmanlar topluluğunu kendisine modern ordu ve bürokrasiyi yönetmede yardım etmek üzere eğitmekti.²⁹⁶ Mehmed Ali bizatihi eğitim fikrine karşı çıkmıştır. 1830'lardaki eğitim reformları sağlık reformları gibi dolaylı ya da dolaysız şekilde askeri ihtiyaçlarla ilintili olmuştur.²⁹⁷

Yukarıdaki söylenenlere paralel olarak Mehmet Ali'nin Mısır'ın çıkarlarının öncülüğünü yapmaktan çok, zengin bir Osmanlı vilayetinde çeşitli reformlara girişmiş ve bu gayretlerin semeresinden kendisinden sonra ailesinin de yararlanmasını istemiş hırslı bir Osmanlı valisi olduğu söylenebilir. Bizatihi bu dönemdeki güç mücadelesi ve rekabetinde hiçbir zaman doğrudan Padişah hedef alınmamıştır. Çünkü Kavalalı, Osmanlı Hanedanı ile boy ölçüşebilecek bir şecereye sahip değildi.²⁹⁸ Ancak sahadaki hâkimiyeti ile Mısır ve çevresine tahakkümü bu dezavantajı bertaraf edecek imkânları Paşa'ya verecektir. Mezkûr hâkimiyeti, Mehmet Ali Paşa'nın en önemli eserlerinden birisi olan, “güvenli” bir Mısır oluşturabilmesini mümkün kılmıştır. Bu durum, Kavalalı'ya ne kadar karşı olurlarsa olsunlar gezginlerin tanıklıkları ve konsolos raporlarıyla sık sık dile getirilmiştir.²⁹⁹

Özetle, Osmanlı saltanatına bağlı Mısır eyaletinin XIX. yüzyılın başlarında Mehmet Ali Paşa yönetiminde gerçekleştirdiği gelişme yüzyılın ikinci çeyreğine taşranın merkeze karşı ayaklanması ve neredeyse merkezdeki (İstanbul) iktidarın yıkılmasına yol açıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın mağrur halefi, oğlu İbrahim Paşa,

²⁹⁴ John Taylor Gatto, **Eğitim Bir Kitle İmha Silahı: Zorunlu Eğitimin Karanlık Dünyasına Bir Yolculuk**, Çev. Mehmet Ali Özkan, İstanbul, EDAM, 2016, s. 48.

²⁹⁵ Akt. Alev Erkilet, a.e., s. 219.

²⁹⁶ Charles Issawi, **Egypt: An Economic and Social Analysis**, London, Oxford University Press, 1947, s. 19-20.

²⁹⁷ Fahmy, “The Era of Muhammed Ali...”, s. 160.

²⁹⁸ Fahmy, a.g.e., s. 297.

²⁹⁹ Sinoué, a.e., s. 192.

1831’de hareket geçerek Beyrut ile birlikte tüm bölgeyi egemenliğine almıştı. Uzun süredir devam eden Osmanlı-Mısır uyuşmazlığı ancak, Mısır valiliği Mehmet Ali Paşa’da kalmak ve öldükten sonra oğullarına geçmek şartıyla halledilebilecektir.³⁰⁰ Bununla birlikte, dönemin küresel güçleri dikkate alındığında 1841 yılı itibariyle dengelerin oldukça değiştiği görülecektir. Osmanlı devleti üzerinde koruyuculuğunu kurmak isteyen Rusya gerilemiş, Fransa’nın Mısır üzerinde sağlamak istediği üstünlük bertaraf edilmiş ve 1833’te imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması devre dışı kalmıştır. Neresinden bakılırsa bakılsın, tüm bu süreçteki gelişmelerden avantajlı çıkan tek devlet İngiltere olduğu görülecektir.³⁰¹

Batılı devletlerin genel olarak Mısır meselesine yaklaşımlarına bakıldığında bu soruna müdahil olan Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rusya olduğu görülmektedir. Avusturya çok etkin olmamakla birlikte Rusya siyasetini destekler bir tavır takındığı anlaşılmaktadır. Fransa’nın, Mehmet Ali’ye yakın konumuyla ve devlet olarak iktisadi, askerî gelişmelerdeki etkin rolü itibariyle Kavalalı tarafını desteklediği bir gerçekse de diplomatik olarak semere veren bir güç olma yönünden başarısız olmuştur. İngiltere bu sürecin başlarında kendisini en dışarıda tutan devlet iken Rusya, en faal ve fiiliyatta en müdahil devlet konumunda bulunmuştur. Rusya’nın son gelişmelerle ele geçirdiği seçkin konum Britanya’yı harekete geçirecek ve İngilizler nihai hamleleriyle payitahtın yanında mahsul veren bir rol üstlenecektir.

Batılı büyük devletlerin müdahaleleri ne derecede olursa olsun Osmanlı-Mısır arasındaki savaş İmparatorluğun aleyhine neticelenmiştir. Sonuç maddi ve manevi olarak küçülen ve valisine mağlup olan bir devlet portresidir. Süreçteki batılı müdahalenin payına düşen ise bazen isteksizliklerinden bazen de güçlerinin yetmemesinden kaynaklanan unsurlardır ki mevcut akıbetin önünü almada yetersiz kalmıştır. Fransa başarısız bir diplomasi izlemiştir. İngiltere, Payitahtı kendi başına bırakmıştır. Rusya gerek söz verme gerekse uygulamaya koyma aşamasında en etkili devlet olmuştur. Avusturya ise Rusya’ya kefil olmaktan başka pek bir şey yapmış değildir.³⁰²

³⁰⁰ Davut Dursun, **Ortadoğu Neresi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s. 167-168.

³⁰¹ Sander, a.g.e., s. 303.

³⁰² Altundağ, a.e., s. 144-145.

1.3. Osmanlı-Mısır Modernleşmesi

Batı-merkezli/merkezci tarih yazımının izlerinin sürülebileceği alanların başında kuşkusuz iktisat tarihi gelmektedir. Zira Modern Batı'nın kendisini maddi olarak gösterdiği alan iktisadi yapı, kapitalist düzendir. Doğu ile irtibata geçmesi de bu maddi güç üzerinden olmuştur. Şark'a dair bilgisi, daha net bir ifadeyle önyargısı oryantalist literatüre dayanmaktadır. Bu mecrada zihniyet dünyasının fiiliyatı desteklediği bir yapıdan bahsedebiliriz. Dolayısıyla sömürgeciliğe ön açan ve eşlik eden oryantalizm, Batı'nın Doğu'ya dair bakış açısını şekillendirmiştir. Batı'nın XIX. yüzyılda Şark'a dair değerlendirmesi ise Şark'ın, Batı'nın ıslah edici destek ve çalışmalarına ihtiyacı olduğu yönündedir.

Kavalalı dönemi Mısır'da gerçekleştirilen değişim, dönüşüm, ıslah ve modernleşme çabalarına dair literatürde iki başat tesir ve kaynaktan bahsedilebilir. Hem milliyetçi tarihçiliğin hem de Avrupalıların dile getirmedikleri, Kahire'deki siyasal ve düşünsel hareketlerin Avrupa'dan çok İstanbul'u örnek aldıklarına dair yorumu bunlardan birini oluşturmaktadır.³⁰³ Tam tersi yorumlar da mevcuttur. Mesela Faroqhi, Sultan II. Mahmut'un planlarının Mısır valisi örneğinden esinlendiğini,³⁰⁴ isyancı vali tarafından oluşturulan modele uygun bir şekilde orduda görev yapacak ve gerekli eğitimlerden geçtikten sonra Avrupa tarzında savaşacak askerlere sahip olabilmenin yollarını aradığını ileri sürmektedir.³⁰⁵ Masters³⁰⁶ ve Hathaway de benzer görüşleri paylaşır.³⁰⁷

İhsanoğlu ise, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da başlattığı çok yönlü modernleşme hareketinin temelinde Osmanlı örneğinin yer aldığını ve bu ilham kaynağının izlerini ve etkilerini birçok alanda görmeyen mümkün olduğunu dile

³⁰³ Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 17.

³⁰⁴ Örneğin Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da Almanca ve Fransızca gibi dillerin öğretilmesinde istihdam edilmek üzere Müslüman öğretmen getirilmesi için II. Mahmut'un Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya müracaat etmesi hem gidişattaki karşılıklı teması hem de Mısır'ın daha tecrübeli oluşunu ispatlar niteliktedir. Bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006, s. 44.

³⁰⁵ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 20.

³⁰⁶ Masters, a.g.e., s. 164.

³⁰⁷ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 281; Özkoç, a.g.e., s. 82. Benzer diğer bir yorum için bkz. Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, Çev. Türkay Yöney, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 23.

getirir. Bu alanların başında, diğer sahalardaki modernleşmenin itici gücü olan ordu; dolayısıyla buna bağlı olarak eğitim kurumlarının inşası ve bunlar için gerekli kitapların temini için matbaanın kurulması yer almaktadır. Mısır'da bahsi geçen alanlarda yapılan yeniliklerde daha önce İstanbul'da yapılanlar örnek alındıysa da zamanla Mısır, payitahtı geride bırakarak daha hissedilir gelişmeler kaydetmiştir.³⁰⁸ Örneğin, Lewis yerel bir matbaa kurulması meselesinde Mehmet Ali Paşa'nın Sultan Mahmut'a öncülük ettiğini hatırlatır.³⁰⁹ Zürcher de eğitim alanında Mehmet Ali'nin başlattığı örneği izleyen padişahın 1827'de küçük bir öğrenci grubunu Avrupa'ya eğitim için gönderdiğini zikrederek Mısır'a öncü bir konum atfeder.³¹⁰ Baer ise kanunlaştırma faaliyetlerinde, özellikle de ceza hukukunda Mısır'ın Osmanlı'yı önelediğini, yapılan kanunların Mısır'a has ve sadece orada geçerli olacak şekilde oluşturulduğunu, Tazimat sürecinin ancak Said döneminde Mısır'da uygulamaya konulmaya başlandığını belirtmektedir.³¹¹ Ortaylı orduda, maliyede, tarım ve sanayide Mehmet Ali'nin II. Mahmut'tan daha önce ve başarılı bir şekilde reformları gerçekleştirdiğini ileri sürer.³¹²

Tarihsel sürece bakıldığında, maceraperest bir Fransız olan Comte de Bonneval'ın (Humbaracı Ahmet Paşa) 1730'larda askeri ıslahat için görevlendirilmesiyle topçu birliklerinde köklü ıslahat yapmasına kadar yani yaklaşık yüz yıl öncesine giden bir Osmanlı askerî modernleşmesinden bahsedilebilir.³¹³ 1775'te Mühendishane-i Bahr-i Hümayun ve 1795'te Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un kurulması ile başlayan sürecin kurumsallaşması olarak okunabilir.

³⁰⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA, 2006, s. XIX.

³⁰⁹ Bernard Lewis, **Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınları, 2006, s. 13.

³¹⁰ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 70.

³¹¹ Gabriel Baer, "Tanzimat in Egypt--The Penal Code", Vol. XXVI, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, London, University of London, 1963, s. 29. Kavalalı'nın hukuki alandaki değişikliklerde Mısır'ın yapısına uygunluğu önemseddiği görülmektedir. Örneğin bir Fransız danışmanın bütçe ve mali düzenleme tekliflerine onaylarken Fransız tarzı iki meclisli bir parlamento ihdas edilmesi önerisini Mısır'a uygun olmayacağı gerekçesiyle geri çevirmiştir. Bkz. Ayhan Ceylan, **Osmanlı Taşra İdari Tarzı Olarak Eyalet-i Mümtaze ve Mısır Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2014, s. 71.

³¹² Ortaylı, a.g.e., s. 52.

³¹³ Dankwart A. Rustow, "Askerî Miras", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 368.

Mukayeseli olarak döneme göz atıldığında, 1790-1850 arası yani III. Selim'in tahta çıkışından Kavalalı'nın ölümüne kadar geçen süreye damgasını vuran, Osmanlı ve Mısırlı yöneticilerin mevcut askeri düzenlerini Avrupa devletlerinin ordu yapılarına dönüştürmek üzere yaptıkları askeri reformlar olmuştur.³¹⁴ Özellikle Mısır, Orta Doğu'da ordunun ve onu destekleyen kurumların devlet himayesinde batılılaştırılmasının ilk sürekli programını örneklemektedir.³¹⁵ Kavalalı'nın modernleştirme çabaları Fransızların başlattıkları sürecin devamı olarak da görülmüştür.³¹⁶ Hatta Fransız işgali Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın ordunun modernleşmesi gerektiği kanaatine varmasına sebep olduğu söylenmiştir.³¹⁷ Osmanlı'ya bir bütün olarak bakıldığında, Mısır işgalinin Osmanlıları batılı gelişmelere daha duyarlı hale getirdiği yorumu yapılabilir.³¹⁸ Bölgesel açıdansa George Antonius'a göre Mehmet Ali Paşa'nın soyunun yönetici olduğu dönemindeki Mısır, modernleşmenin Arap dünyasına giriş kapılarından biri olarak değerlendirilir.³¹⁹ Bu bağlamda Fahmy sürece dair, daha somut, toparlayıcı ve karşılaştırmalı bir okuma yapar:

Mehmet Ali ve Padişah II. Mahmut'un askeri reformları şaşılacak derecede benzerdir. İkisi de Padişah III. Selim'in 1807'de tahttan indirilmesinde önce kurduğu Nizam-ı Cedid'ten etkilenmiştir. İkisi de kendi alanlarında yeni taktikler ve talim şekilleri getirir ve böylesi yeni teknikleri ayrıcalıklı konumlarına yönelmiş doğrudan bir tehdit olarak gören geleneksel askerî kastlardan kurtulmak zorunda olduklarının farkındadır. Mehmet Ali Memluklerden 1811'deki meşhur Kale katliamı ile kurtulur;³²⁰ Mahmut ise, yeni

³¹⁴ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Agora Kitaplığı, 2008, s. 71. Bu reformlar her iki tarafın halefleri tarafından askeri olmayan alanlara doğru genişletilecektir. Bkz. Cleveland, a.e., s. 93.

³¹⁵ Cleveland, a.e., s. 76.

³¹⁶ Arnold Toynbee, **Medeniyet Yargılanıyor**, Çev. Ufuk Uyan, İstanbul, Yeryüzü Yayınları, 1980, s. 81.

³¹⁷ Alev Erkilet, **Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler**, Ankara, Hece Yayınları, 2004, s. 219.

³¹⁸ C. Ernest Dawn, **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, Çev. Bahattin Aydın & Taşkın Temiz, İstanbul Yöneliş Yayınları, 1998, s. 139.

³¹⁹ Bernard Lewis, "Çağdaş Arapça'nın Siyaset Terminolojisinde Osmanlı Mirası", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 303. Bunlardan diğeri ise Misyonerlik okullarında yetişmiş Lübnanlı Hristiyanlardır. Lewis Osmanlıların da modernleşme sürecinin aktörlerinden görülmesi gerektiğini ifade etmektedir.

³²⁰ Burada ayrıca II. Mahmut'un 1812 Rus savaşını fırsat bilerek oluşturmaya çalıştığı modern orduyu 1815 yılında ayanların ileri gelenlerini ortadan kaldırmak için kullanmış olduğunu hatırlamakta yarar var. Bkz. Kemal H. Karpat, "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırma", **Osmanlı**

talim şekillerini tesis etmek üzere 1826'da Yeniçerilerden kurtulur. Dahası, ikisi de Avrupalı devletlerin şiddet araçlarının tek elde toplanması ve ordularının öldürme kapasitesinin artırılması yolunda önemli mesafe aldığını ve bu askeri reformlar alanında Kahire'nin ve İstanbul'un oldukça geride kaldığını fark eder. Bunları Avrupalılardan ödünç almadan veya çeşitli Avrupalı danışmanların ki bunların en ünlüleri Süleyman Paşa (Albay Sèvres) ve Yüzbaşı (daha sonra Mareşal) Helmuth von Moltke'dir, [onların] desteği olmadan reformlarının altının ciddi şekilde boş kalacağını anlamış görünürler.³²¹

Ancak uygulamada farklılıklar ortaya çıkacaktır. Her iki teşebbüste de eski kurumların ortadan kaldırılması benzerlik arz etse bile Payitaht, Kahire kadar kararlı bir eylem icra edememiş ve onun kadar başarılı olamamıştır. Filiyatta iki taraf arasındaki tüm savaşları kaybetmesi bunun en çarpıcı delilidir.³²² Çünkü Yeniçeriliğin ilgası payitaht ve çevresiyle sınırlı kalmış, merkezden uzak bölgelere nüfuz edememiştir.³²³ Tüm bunlara ilaveten, İmparatorluğun kendi içinde yaşadığı sorunlara müdahalede ve onların çözümünde Mısır valisine müracaat edilmesi de aynı tezi destekler mahiyettedir. Zira Padişah, Vehhâbi ayaklanmasının bastırılması, Sudan'ın denetim altına alınması ve Yunan İsyanı'nın bertaraf edilmesinde Mısır valisini yardıma çağırmıştır.³²⁴ Aslında ilk ikisi tamamen Kavalalı'nın kendi ordusuyla çözdüğü sorunlardır. Üçüncüsünde ise Kavalalı en belirleyici unsur olacaktır. İkinci başat tesir ise Fransa'nın Mısır modernleşmesindeki dolaysız etkisi ve talep edilen müdahalesidir. Fakat her iki yönelimde de nihai referans noktası Batı'nın müesseseleri ve usulü, yani iş tutma biçimidir. Mısır açısından birinci tesirde, Osmanlı'nın batılı dönüşüm tecrübesinin alınması, yani dolaylı temas/modernleşme, ikinci tesirdeyse dolaysız temas/modernleşme örneği karşımıza çıkar. Fakat her ne şekilde olursa olsun Osmanlı ve Mısır'daki

Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu, Haz. Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 216.

³²¹ Fahmy, a.g.e., s. 262. Cebertî, kale katliamına eserinin dördüncü cildinde detaylıca yer vermiştir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 148-155. Ayrıca bu olayla ilgili yapılmış bir çalışmaya bakılabilir. Selda Güner, "Abdurrahman El-Caberti ve Giovanni Reggio'nun Anlatılarında "Kahire Kale Katliamı" (Mart 1811) ve Memlüklerin Mısır'dan Tasfiyesi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11/2, 2016, 47-68.

³²² Fahmy, a.g.e., s. 262-263.

³²³ Altundağ, a.e., s. 27.

³²⁴ Fahmy, a.g.e., s. 273.

modernleşme/batılılaşma Ortaylı'nın tabiriyle adı konmadan başlaması itibariyle benzeşmektedir.³²⁵

Nihai neticeye bakılırsa özellikle Kavalalı'nın öncülüğündeki Mısır modernleşmesindeki Mehmet Ali'nin kurduğu askeri yönetimin batı karşısında bir anlam ifade etmediği gibi bütün yerleşik gelenekleri de yerinden eden bir vaziyetle sonuçlandığı ortadadır.³²⁶ Gabriel Baer, Mehmet Ali'nin büyük ölçekli endüstrileri kurmasının loncaların çöküşü ve yok olmasından sorumlu olduğunu belirtir.³²⁷ Mevcut normlardan uzaklaşılarak III. Selim'in Nizam-ı Cedit'e Anadolu Türklerini almasına benzer şekilde Kavalalı da Mısır köylülerini askere almıştır.³²⁸ Dolayısıyla teknik boyutu ön planda olan modernleşmeye ordudaki demografik dönüşümler de eşlik etmiştir. Başta hiç alakası olmamakla birlikte, zira devletin mevcut halkını nüfus sayımı ve asker kaydı gibi uygulamalarla daha fazla denetime sokması ve baskılaması anlamına gelen bu değişim, yani zamanla "uluslaşmanın" mayalanacağı yer olan ordulardaki demografik dönüşüm, teleolojik okumayla milliyetçi söylemin ana tematik unsuru olarak tarih yazımında merkezi konumu üstlenecektir.³²⁹

Benzer şekilde, Babiâli'nin çabaları başarılı olduğu oranda mevcut gelenekleri bozmuş ve yerine modern muadillerini tam olarak oturtamamış ağır aksak bir dönüşüme yol açmıştır. Diğer taraftan Mısır'da yukarıdan dayatılan reformların bir ulus yaratma gayesi gütmek yerine egemenin kendi otoritesini tesis etmeye odaklanması,³³⁰ süreci akamete uğratan nedenlerden biri olarak görülmüştür. Ancak her iki modernleşme sürecinde de Batı ile etkileşimin Fransa üzerinden gerçekleşmiştir. Bu noktada, Kavalalı'nın İstanbul'a benzer şekilde Fransa ile iletişime geçerek bu süreci icra etmesinde XIV. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa siyasetinde Osmanlı'nın müttefik olarak Fransa ile hareket etmeye çalıştığı tarihsel mirasının mı yoksa bizzat Fransa'nın Mısır işgalinin mi etkili olduğunun

³²⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 23.

³²⁶ Marshall G. S. Hodgson, **Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History**, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, s. 221.

³²⁷ Gabriel Baer, "Social Change in Egypt: 1800-1914", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 142.

³²⁸ Cleveland, a.e., s. 79.

³²⁹ Genel olarak ise Osmanlı tarihi, Arap devletleri için modern ulus-devlet ideolojilerini destekleyecek "yeni tarih"i test etmeye karşı bir entelektüel maske olarak kullanılacaktır. Bkz. Rıfa'at Ali Abou el-Haj, **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Oktay Özel & Canan Şahin, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 24.

³³⁰ Özkoç, a.g.e., s. 204.

aydınlatılması gerekiyor. Ancak şu bir gerçek ki işgal sonrası dönemde İngilizler, Memluk beyleri ile ilişki kurmaya, onlar adına siyasi ve diplomatik girişimlerde bulunmaya, kendilerine silah desteği sağlamaya başlamışlar,³³¹ Fransızlar ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yı destekleyen bir strateji izleyerek işgal akabinde Mısır'da etkinliklerini devam ettirmenin, hatta arttırmanın yollarını aramışlardır.³³² Osmanlılar açısından ise Ocak 1807'ye gelindiğinde safların öncesine nazaran tekrardan değiştiği görülmektedir. İstanbul'dan Mehmet Ali Paşa'ya Fransız elçisiyle ilişkilerini geliştirmesi ve muhtemel İngiliz işgaline yönelik bölgeyi tahkim etmesini emreden iki ferman gönderilecektir.³³³

1.4. Kavalalı Mehmet Ali Paşa

Mehmet Ali, hicri 1184/miladi 1770 senesi başında³³⁴ küçük bir liman kasabası olan Kavala'da doğmuştur.³³⁵ Literatürdeki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kökenine dair tartışmalar süreklilik arz etmektedir. Paşa'nın Arnavut kökenli olduğu iddiası paylaşılan en yaygın kabulü oluşturmaktadır. Kavalalı'nın Türk kökenli olduğu da ileri sürülmüştür. Fransız işgali sonrası, İngiliz-Osmanlı ortak askeri müdahalesi için Mısır'a ayak basan altı bin Osmanlı askeri arasında Kavalalı Mehmet Ali de bulunmaktaydı.³³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, sadrazamın İstanbul'a dönüşünden sonra geride kalan askerlerin ekserisinin Arnavutlardan oluştuğu için tamamına Arnavut nazarıyla bakıldığına dikkat çekmiştir.³³⁷ Yusuf Akçura da Rumeli'den gelen birliklerin çoğunun Arnavut olduğunu ve Mehmet Ali Ağa'nın müfrezesinin bunlar arasında yer aldığını, dolayısıyla kendisinin Arnavut olduğu

³³¹ Yeşil, a.e., s. 20, 29, 31, 113; Marsot, a.g.e., s. 51.

³³² Yeşil, a.e., s. 23, 52, 54, 115.

³³³ Yeşil, a.e., s. 53.

³³⁴ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 24.

³³⁵ Bu tartışma ve iddiaları güzelce özetleyen en güncel çalışma öncesinde İngilizcesi yayınlanan "Aslına Dönüş" isimli eserdir. Bkz. Bkz. Heath W. Lowry, İsmail E. Erünsal, **Remembering One's Roots Mehmed Ali Paşa of Egypt's Links to The Macedonian Town of Kavala: Architectural Monuments, Inscriptions & Documents**, İstanbul, Bahçeşehir University Press, 2011; Heath W. Lowry, İsmail E. Erünsal, **Aslına Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler**, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2011 s. 1.

³³⁶ Sinoué, a.e., s. 50.

³³⁷ Ahmet Cevdet Paşa, , C. VII, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniyye, 1309, s. 216.

iddiasının ortaya atıldığını ileri sürer.³³⁸ Tüm bunların yanında Kürt olduğundan bahseden çalışmalar da mevcuttur.³³⁹ Ancak bu minvaldeki rivayetlerin tamamen şifahi iddialara dayanması ve oldukça muğlak ifadelerle desteklenme yoluna gidilmesi pek dayanağının olmadığına işaret etmektedir.³⁴⁰ Netice itibariyle, literatürün Mehmet Ali Paşa'nın Arnavut kökenli olduğu yönündeki iddiaların hâkimiyetinde şekillendiği kolaylıkla söylenebilir.³⁴¹

Buradaki asıl sorun, meseleye dair herhangi aydınlatıcı bir belgenin bulunmaması, Kavalalı'nın bilinen bir aileden gelmemesi ve daha da önemlisi bizzat kendisinin verdiği çelişkili beyanatlardan kaynaklanmaktadır. İhsanoğlu, Mehmet Ali Paşa'nın menşei ve ailesine dair en sağlıklı bilgi kaynağının, Kavala doğumlu olan ve onunla sıhrîyet bağı ile akrabalığı bulunan Mehmet Arif Paşa'nın *İber el-Beşer fî'l Karn el-Salis Aşer* adlı kitabı olduğunu söyler. Eserin basılmasına rağmen Mehmet Ali Paşa konusunda çalışanların istifade edememesinin başlıca sebebini, eserin kütüphanelerde fazla nüshasının bulunmaması bağlamaktadır.³⁴² Şüphesiz İhsanoğlu'nun ileri sürdüğü nedenin pek makul olduğu söylenemez. Mesele daha çok eserin dilinden ve içeriğine dair malumat eksikliğinden kaynaklanıyor gibi görünmektedir.

Mehmet Ali Paşa'nın bazen esnek olmakla beraber inatçı ve cesur bir kişiliğe sahip olduğu söylenmiştir. Taraflı olmasının yanında Doktor Clot'un *Mémoires*'sı

³³⁸ Akçura, a.g.e., s. 89.

³³⁹ Kayalı, a.g.e., s. 22; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, **A Short History of Egypt**, Cambridge, Cambridge University Press, 1985, s. 53. Ayrıca bu iddiayı ileri süren bir çalışma için bkz. Dürriye Avni, Mahmud Zayed, Mustafa Avd, **Mısır'da Kürtler**, Çev. Harun Ünal, İstanbul, Nûbihar Yayınları, 2015, s. 116-119.

³⁴⁰ Örneğin herhangi bir kaynak belirtilmeden şu ifadelere yer verilmiştir: “Kanaatimizce asıl ve güvenilir kaynakların verdiği bilgilere göre [hangi kaynaklar?] Mehmet Ali Paşa'nın soy olarak Kürt asıllı olduğudur.” Bkz. Dürriye Avni v. d., s. 116. Ya da şu ifadeler kendinden menkul kaynakça oluşturmaktadır: “Edindiğim bilgiye göre- ki bunu da Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da kadılık görevi yapmış bir zatın yazmış olduğu bir kitapta okumuştum.” Kaydına verilen dipnotta “Bu kadının yani hâkimin kimliği ve ismi hakkında epeyce gayret sarf etmemize rağmen ne kitaba ve ne de bu kadının adına ulaşabildik. Gerçi bu aileden olan bazı torunlarına ulaşma yolunu da denediğimiz gibi, yazık ki bu da sonuçsuz kaldı, onlardan da kimseye ulaşamadık. Ola ki belki ileriki dönemlerde bu esere veya bu aileden bazılarına ulaşma ve bilgi edinme imkânımız doğabilir. Ama şimdilik bu mümkün değil.” Bkz. Dürriye Avni, vd., s. 117. Hiçbir şey söylemediğini aktarabilmek için tam olarak alıntı yapılması tercihe şayan bulunmuştur.

³⁴¹ Örneğin Hodgson'un eserinde Kavalalı, Arnavut subay olarak zikredilmektedir. Bkz. Hodgson, a.e., s. 220.

³⁴² İhsanoğlu, a.e., s. 23.

Paşa'nın kişiliğine dair önemli bir tanıklıkta bulunmaktadır.³⁴³ Şişmanlığı sevmediğinden Said'in berbat görünmesinden hoşnut olmadığı ve bu sebeple de oğlunun çok kötü bir çocukluk geçirmesine yol açtığı rivayet edilmektedir.³⁴⁴ Engel tanımayan, çok hırslı, acımasız ve insanları etkileyen bir karaktere sahipti. Yabancı misafirleri, soylu olsalar dahi, ona hayran kalmadan önce kendilerini delici bakışlarıyla titretirdi. Askerî ve siyasi dehayı kendi kişiliğinde birleştiren nadir bir şahsiyete ve yeni gelişmeleri kavrayan keskin bir zekaya sahip; eğitimsiz olmasına rağmen bağınaz ve dar görüşlülükten uzak bir yapıda olduğunu söylenmiştir.³⁴⁵ İnsanı şaşırtan bir ahlaki gücü vardı; onu hiçbir şey yıkamazdı. Olaylar ne kadar umutsuzluk verici olursa olsun, o her zaman onları aşmayı başarabilmiştir. Acıyı umursamaz. Çok büyük bir felaket bile gündelik neşesine gölge düşürmezdi. Dolayısıyla yakalandığı hastalık ne olursa olsun şikâyet ettiğini duyan çıkmamıştır.³⁴⁶

Clot Bey, Paşa'nın çok asabi ve gergin bir tabiatı olduğunu; çok hareketli olduğunu, kolaylıkla etki altına alınabildiğini ve duygularını saklamayı beceremediğini söyler.³⁴⁷ Ayrıca kişiliğinin en çok güvensizlik niteliğiyle bilindiği nakledilir.³⁴⁸ Ortaylı, Kavalalı'yı Osmanlı Rumelisi'ndeki derebeyleri kapsamında değerlendirir. Bütün başarı ve yeteneklerine rağmen bu çevrenin dışına çıkamadığını; Tepedelenli Ali Paşa, İşkodralı Mustafa Paşa, Vidinli Pazvantoğlu gibi büyük ayanların tutum, davranış ve dünya görüşüne sahip; kozmopolit ve sadece hükümlerlik düşünen bir vali olduğunu ve kesinlikle Arap ulusçuluğunu temsil etmediğini belirtir.³⁴⁹

Kavalalı'nın yapısıyla ilgili çifte kişiliğe sahip bir karakterde olduğu yorumu yapılmıştır. Hayatına dair yazarlar kendisiyle alakalı "hem aslan hem tilki" nitelimesinde bulunmuşlardır.³⁵⁰ Dolayısıyla cesaret ve uyanıklığa sahip bir kişilikte ve tecrübe birikimiyle eyleme geçen bir idari vasıfta olduğu görülmektedir. Görevine

³⁴³ Sinoué, a.e., s. 33.

³⁴⁴ Marsot, a.g.e., s. 66.

³⁴⁵ Mansfield, a.g.e., s. 80.

³⁴⁶ Akt. Sinoué, a.e., s. 34.

³⁴⁷ Sinoué, a.e., s. 34.

³⁴⁸ Sinoué, a.e., s. 35.

³⁴⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 52.

³⁵⁰ Sinoué, a.e., s. 43.

son verilen sabık Vali Hurşid Paşa kendi el yazısıyla “arkamda imparatorluğun en müthiş asisi olacak bir adam bırakıyorum. Sultanlarımızın hiçbir zaman ne onunki kadar kurnaz politikaları ne de onun kadar kararlı ve güçlü adamları olmuştur” ifadelerini kaleme aldığı aktarılmaktadır.³⁵¹

Aynı zamanda sabırsız olduğu da işaret edilmiştir: Üç ayda çevrilebileceği söylenen bir kitabı, üç parçaya bölüp üç kişiye taksim ederek 2 ay içerisinde bitirilmesini emredebilmekteydi.³⁵² Bayındırlık işleri genel müdürü olarak görev yapan Linant de Bellefonds ise baraj yapımına dair şöyle bir anekdot aktarır: Mısır’da kararlaştırılan işlerin hemen tamamlanması istenirdi. Bir şey talep edildiği takdirde ne pahasına olursa olsun yapılmalıdır; hızlı hareket edildiğinde bütün yollar makbuldür. Yapılanın sağlam ve dayanıklı olması önemli değildir; önemli olan derhal kullanılabilmesidir ve bunun için ne gerekirse yapılması makul karşılanmaktaydı.³⁵³ Kavalalı aceleciliğine yönelik uyarılara karşı; bana hizmetlerini sunan elli kişiden kırk dokuzunun sahte olduğunu biliyorum. Aralarındaki tek elması bulmak için hepsini dememem gerek. Hepsini satın alıyorum, değerli elması bulduğumda kazancım sahtelerinden ettiğim zararı yüz kez karşılıyor diyerek karşı çıkmıştır.³⁵⁴ Bu durum Kavalalı’nın Mısır’daki reform ve modernleşme sürecini açıkladığı gibi aynı zamanda sürecin görünmeyen maliyetini de gözler önüne sermektedir.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ya dair diğer bir tartışma ise kendisinin okuma yazma bilip bilmediği hususudur. Hourani, Paşa’yı kırklı yaşlarında ancak okumayı öğrenen eğitimsiz biri olarak tanımlar.³⁵⁵ Akçura, Kavalalı’nın hükmetme ve idaredeki kabiliyetinin yanında ümmi olduğunu ileri sürenlerdendir.³⁵⁶ Paşa, okuma yazma öğrendiğinde 47 yaşında olduğunu bizzat kendisi ifade etmiştir.³⁵⁷ Marsot, bundan dolayı eğitime yönelik hevesinin ifrat sınırlarında dolaştığını belirtir.³⁵⁸ Fakat

³⁵¹ Sinoué, a.e., s. 87.

³⁵² Sinoué, a.e., s. 44.

³⁵³ Sinoué, a.e., s. 213.

³⁵⁴ Sinoué, a.e., s. 169. Paşa’nın “okuduğum tek kitap... insanların yüzleridir ve çok nadir yanılırım” şeklindeki sözü yukarıdaki tespitle çelişmektedir. Bkz. Fahmy, a.g.e., s. 7.

³⁵⁵ Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, s. 67.

³⁵⁶ Akçura, a.g.e., s. 89.

³⁵⁷ John Bowring, **Report on Egypt and Candia**, London, W. Clowes and Sons, 1840, s. 147.

³⁵⁸ Marsot, a.g.e., s. 57; Mansfield, a.g.e., s. 83.

yine de kendisini ve eğitim durumunu oldukça soğukkanlı bir şekilde değerlendirebilmiştir:

Beni kendinizle kıyaslamayın. Beni etrafımdaki cehaletle değerlendirin. Mısır’da ve İngiltere’de aynı kuralları uygulayamazsınız; bugünkü seviyenize varabilmeniz için yüzyılların geçmesi gerekti, benimse arkamda sadece birkaç yıl var. Sizde, önderlerinin söylediklerini anlayan birçok akıllı adam var. Ben ise beni anlayabilecek ve emirlerimi uygulayacak çok az sayıda adam bulabiliyorum. Bana bilgi verebilecek kişiler arıyorum. Bazen başkalarının davranışları beni üzüyor; ancak bazen de kendi yaptıklarına üzüldüğüm. İyi bir eğitim almadım. Okuma yazmayı kırk yedi yaşında öğrendim.³⁵⁹ Kendi ülkemden daha ileri ülkeleri ziyaret edemedim; bu nedenlerle sizin yapabildiklerinizi başarmam ve bulunduğunuz seviyeye varmam mümkün değil. Zor olan başlangıç. Mısır’ın toprağını karıştırmak için elimde bir çapa vardı. Ürün elde edebilmek için şimdi de bir küreğim var. Bütün çabam bir saban edinmek için...³⁶⁰

Mehmet Ali, Mısır milliyetçi projesinde yararlı olduğu kadar diğer milliyetçilikleri etkileyecek derecede çekici olmuş; Mısırlı tarihçiler kadar Avrupalıları da büyülemiştir.³⁶¹ Mısırlı milliyetçi tarihçilerin kendisine rağmen ulusal bir kahraman ilan ederek³⁶² anlatılarının merkezine koyduğu Kavalalı’nın Mısırlı tebaasıyla ilişkisine bakıldığında mevcut ulusçu kurguyu tersine çeviren bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin Arapça konuşan ve Türk’ten daha çok “Mısırlı” olarak kabul edilen oğlu İbrahim’e nazaran Mehmet Ali Türkçeden başka bir dil konuşmamıştır.³⁶³ Kavalalı’nın Mısırlı tebaasıyla alakalı düşünceleri en doğru şekilde belki de eğitim politikalarının ardında yatan mantık ele alınarak değerlendirilebilir. Paşa, genellikle eğitim kurumlarını yaygınlaştırdığı, peş peşe okullar açtığı, Avrupa’ya eğitim almaları ve dil öğrenmeleri için öğrenciler yolladığı ve modern bir basın ile Doğu’nun ilk düzenli gazetesini kurduğu için takdir edilse de

³⁵⁹ Mehmet Ali Paşa’nın okuma yazma bilmediğine dair iddiaların varlığı da söz konusudur. Bkz. Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır Valiliği: Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998, s. 29.

³⁶⁰ Akt. Sinoué, a.e., s. 36.

³⁶¹ Fahmy, a.g.e., s. 300.

³⁶² Fahmy, a.g.e., s. 24. Paşa ordusunu oluştururken istemeden de olsa, on binlerce Mısırlı askere yirmi yılı aşan bir süre boyunca “Osmanlı’ya” karşı bir nefret duygusu aşılayarak onların deneyimlerini homojenleştirmiş ve böylece kolektif bir ulus tahayyülü yaratılmasına yardımcı olmak suretiyle Mısırlı milliyetçi kurgunun doğuşuna farkında olmadan katkı sağlamıştır denebilir. Fahmy’nin ifadesi yorumlanarak aktarılmıştır. Fahmy milliyetçiliğin doğuşuna katkı sağladığını ileri sürmektedir. Tam ifade için bkz. Fahmy, a.g.e., s. 261.

³⁶³ Sinoué, a.e., s. 42; Mansfield, a.g.e., s. 80.

kitlelerin eğitilmesi hususunda ciddi çekinceleri olan biriydi.³⁶⁴ Örneğin Paşa, oğlunun yeni okullar açılması talebine cevaben Mısır'daki kitleler arasında eğitimi yaygınlaştırma amacı gütmeyi söyledi ve yoksulların eğitildiklerinde neticenin ne olacağını görmek istiyorsa Avrupalı kralların başına gelenlere bakmasını salık verir.³⁶⁵ Zaten uygulamaya konulan eğitim sisteminde ana gaye, bir ordu oluşturmak üzere askerleri eğitmek ve orduya yönelik teknisyen yetiştirmektir.³⁶⁶ Okulların açılması, orduyu idare edecek, bürokrasiyi yürütecek insanların yetiştirilmesi ve bunları yetiştirecek kişilerin eğitilmesi gibi temel ve sınırlı bir gayeye matuftu.

Mehmet Ali Paşa'yı ziyaret edenler onun kişiliğine dair bazı niteliksel tahlillerde bulunmuşlardır. Örneğin Hamont, Paşa'nın kafasında bir sorun olmadığına konuşmasının ilgi çekici olduğu aktarır. Madden, "davranışı samimi, cana yakındı ve yüksek bir zekâyı gösteriyordu. Tavırları ve özellikle el hareketleri çok iyi eğitim almış bir insan olduğunu gösteriyordu. Yürüyüşü derin bir asaleti yansıtıyordu" der. Prens Pückler-Muskau ise vali tarafından kabul edilmenin çok kolay olduğunu, hiçbir hükümdarın yanına girmenin bu kadar kolay olmadığını dile getirmiştir. Sinoué, Prens'in tanıklığının Mehmet Ali'nin Batı'da gösterildiği gibi despot olmadığına bir işaret olarak görülebileceğini söyler.³⁶⁷ Bir başka tanık olarak Mouriez, Mısır'a 1847'de gelmiş ve yaklaşık 3 sene orada kalmıştır. Böylece ülkeyi tafsilatlıca tanıma imkânı elde etmiştir. Ülkeyle alakalı tenkitleri oldukça fazla olmasına rağmen Paşa'ya dair kanaatleri genellikle olumludur.³⁶⁸

Vali oluşundan itibaren Paşa'nın İstanbul'daki hükümete yaklaşımı konjonktürel bir seyir izlemiştir. Esnek ve değişken bir *reel politik* takip ettiği görülmektedir. Örneğin Mekke Valisi olan yeğeni Ahmet Paşa'ya hitaben 1822 tarihli yazdığı mektubunda; geleneklere takıntılı ve kendi çıkarlarının farkında olmayan bir idarecinin, geleneklerin kölesi olacağını; böylesi bir yöneticinin ise halk tarafından yönetici olarak kabul göremeyeceğini yazmıştır. Müşahede edebilen herkes için bir zamanlar güçlü ve kudretli bir devlet kuran Osmanlıların şu anda zayıflamasının ve vezirlerinin tören ve gelenek saplantısı yüzünden sorunlarla

³⁶⁴ Fahmy, a.g.e., s. 275. Tebaasından nefret ettiği ise diğer bir güçlü iddiadır. Bkz. Cleveland, a.e., s. 82.

³⁶⁵ Fahmy, a.g.e., s. 275.

³⁶⁶ Mitchell, a.g.e., s. 131.

³⁶⁷ Sinoué, a.e., s. 43.

³⁶⁸ Sinoué, a.e., s. 48.

boğuşmasının aşikâr bir durum olduğunu belirtir.³⁶⁹ Pratik düzlemde de Kavalalı, 1830’larda izlediği siyaset gereği Hicaz bölgesindeki propagandalarda, II. Mahmut’un tüm yaptığı işin kafirleri taklit etmek olduğunu; halifelîğe ve sultanlığa layık bir hükümdar olmadığını dillendirmiştir. Kendisini ise dinin savunucusu ve kurtarıcısı olarak vasıflandırmıştır.³⁷⁰ Kavalalı’nın payitahta İslam’dan uzaklaştıran reformlarından dolayı yönelttiği eleştirilerinde İslamî bir tavırdan ziyade siyasi bir manevra yaparak kendine alan açmak gayesi güttüğü kolaylıkla söylenebilir. Bunun sağlaması Mısır’daki kendi uygulamalarından yapılabilir. Ayrıca Hourani bu bağlamda hem 1830’larda Suriye ve Hicaz’ı yöneten Mısır hükümetini hem de onun yerini alan Osmanlı yönetimini bölge Müslümanlarının dinî geleneğe ve yüksek İslami değerlere karşı çıkan batılılaştırıcı hükümetler olarak gördüğünü belirtir.³⁷¹

Kavalalı’nın oğlu İbrahim Paşa, Osmanlı’ya yönelik tavrında babasına nazaran her zaman daha keskin ve mesafeli olmuştur. Örneğin 1822 tarihli babasına yazdığı mektubunda Osmanlı’yı “beş yüzyıldır tiranlık ve hainlik yapan” kişiler olarak vasıflandırmaktadır.³⁷² Mehmet Ali Paşa ise aynı tarihlerde Padişah’tan affını dilemekte ve kendini İslam ve Osmanlı Devleti’nin mütevazı bir hizmetkârı olduğunu ifade etmektedir. Hatta Osmanlı’ya karşı ardı ardına kazandığı savaşlardan sonra bile muhtelif şehirlerde cuma hutbelerinin kendi adına mı yoksa Padişah’ın adına mı okunacağı sorulduğunda, Padişah adına okunmasına devam edilmesini emreder.³⁷³ Fahmy, Paşa’nın padişahın İslam’ın egemen olduğu topraklardaki manevi otoritesine rıza göstermesi gerektiğinin farkında olduğunu belirtmektedir.³⁷⁴ Kavalalı 1824 senesinde yeğeni İbrahim’i eğitim için bir yere göndermeye karar verdiğinde, onu Londra ya da Paris gibi Batı’ya değil, İstanbul’a göndermiştir. İkamet ettiği sarayı Osmanlı zevkine göre döşenmiştir. Ayrıca Kahire’de şehre hâkim bir konumda inşa ettirdiği cami de Osmanlı tarzına göre yapılmıştır. Dolayısıyla Fahmy’ye göre Paşa’nın dünyası, bir Osmanlı dünyasıdır.³⁷⁵

³⁶⁹ Fahmy, a.g.e., s. 52.

³⁷⁰ Altundağ, a.e., s. 58.

³⁷¹ Hourani, a.g.m., s. 89.

³⁷² İbrahim Paşa yaklaşık on sene sonra Konya’dan hareket ettiğini babasına bildirdiği başka bir mektubunda, “meş’um Sultan Mahmut tahtta durdukça hakiki bir sulh temin edilemez, itilaflara kati bir son verilemez” diyecektir. Bkz. Altundağ, a.e., s. 103.

³⁷³ Fahmy, a.g.e., s. 70.

³⁷⁴ Fahmy, a.g.e., s. 57.

³⁷⁵ Fahmy, a.g.e., s. 72.

Mehmet Ali Paşa'nın, Abdülmecid'e bağlılığını arz etmek için İstanbul'a gitmesi, Fransız hükümeti tarafından yadırganmış ve o esnada Fransa'da bulunan oğlu İbrahim Paşa'ya bu durum iletilmiştir. Mehmet Ali, Mısır'a döndüğünde mezkûr olay üzerine Mısır'ın istiklalini kendisinin ve oğlu İbrahim'in sağlayacağını ancak onlardan sonra bu durumu kimsenin temin edemeyeceğini; Mısır'ın mutlaka İngiltere'nin eline geçeceğini ileri sürmüştür. Bundan ötürü, Osmanlı Devleti'ne merbutiyeti muhafaza etmenin evla olduğunu belirtir. Abbas Paşa da Mehmet Ali Paşa'nın bu sözüne atıfta bulunarak "Konsoloslara bağlanacağıma, babam gibi metbûuma itaat ederim" diyecektir.³⁷⁶

Yönetim skalasında Kavalalı'nın pozisyonu, bir tarafta Osmanlı Padişahı diğer tarafta fellah tebaaları ile bir anlamda feodal beyin konumuna oldukça benzer bir durum arz etmektedir. Üstünde, Mehmet Ali'nin meydan okuyabileceği ve de okuduğu, feodal bir beyin kölelere hükmeden tahakkümünü andıran Padişah'ın otoritesi vardır. Aynı şekilde Paşa, Mısır'ı kendi tımarı olarak görmektedir. Hem İstanbul'da Padişah'ın hem de Mısır'da halkın karşısındaki çelişkili konumu dikkate alındığında, Mehmet Ali'nin yönetimini meşrulaştırmak için güveneceği tek merci kendisidir.³⁷⁷ Zaten Padişah'a baş kaldırmayı meşru kılacak makul bir neden bulamadığından "Mehmet Ali olmak bana yetiyor" sözünü sarf edecektir. Aslında bu açıdan bakıldığında Mehmet Ali Paşa, yalnızca İmparatorluk içindeki konumuyla ilgilenen ve kendisinden sonra ailesinin geleceğine dair endişe duyan Osmanlı valisi olmaktan öte bir şey olmadığı görülür.³⁷⁸ Hourani'nin diplomatik kaynaklardan yola çıkarak 1838-1840 yıllarında Kavalalı'nın Suriye ve Anadolu'ya ilerlemesinin bir amacının Türk saray siyasetçileri arasında bulunan kendi arkadaşlarını iktidara getirmek olduğunu belirtmesi de³⁷⁹ Kavalalı'nın Osmanlı dünyası içinde kendisine yer açma çabasında olduğunu ileri süren düşünceleri destekler mahiyettedir.

Diğer taraftan Fransızlar, Kavalalı'nın büyüklüğünün Napoléon'a benzemesinden kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Her ikisinin de gerçekleştirmek istediği hedefleri olduğu ama iki adamın da İngilizler tarafından engellediğini iddia ederler. Driault'un *Mohamed Aly et Napoléon* isimli eseri buna örnek olarak

³⁷⁶ Kızıltoprak, a.g.e., s. 13.

³⁷⁷ Fahmy, a.g.e., s. 276.

³⁷⁸ Fahmy, a.g.e., s. 277.

³⁷⁹ Hourani, a.g.m., s. 86-87.

zikredilebilir.³⁸⁰ Mehmet Ali'nin Napoléon'a hayranlık duyduğu ve Fransız kültürünün etkisi altında kaldığı söylenmiştir.³⁸¹ Paşa, Napoléon Bonaparte'ın adeta hayranıdır. Hatta çevresindekilerin kendisini “ikinci bir Napoléon olduğu” yönünde ikna ettikleri belirtilmektedir. Kavalalı'nın, Napoléon'a dair derin bir hürmet ve takdir beslemekte olduğu, hatta Nil vadisinin ihyası açısından kendisini Bonaparte'ın siyasi varisi addettiği ileri sürülmüştür.³⁸² Öyle ki Paşa, kendisini ziyarete gelenlere Napoléon'un 1769'da doğmasıyla benzerlik kurmak amacıyla kendisinin de aynı yıl doğduğunu söylemiş olduğu aktarılmaktadır.³⁸³ Tüm bu rivayetleri destekler mahiyetteki somut göstergelerden biri Napoléon'un biyografisinin Türkçeye tercüme edilerek Bulak Matbaası'nda basılmasıdır.³⁸⁴

Dodwell ise Mehmet Ali'nin Mısır'daki başarılarını, İngilizlerin Hindistan'da yaptıklarına benzetmektedir.³⁸⁵ Karl Marx, Mehmet Ali Paşa'nın reformlarını takdir etmiş ve kendisini “sarığı gerçek bir kafayla ikame eden tek adam” olarak tanımlamıştır. Mısır'ın ise zamanın Osmanlı İmparatorluğu içinde ayakta kalan tek unsur olduğunu ileri sürmüştür.³⁸⁶ Drovetti, Kavalalı için “ondan daha makyavelist bir Türk bulmak imkânsızdı” değerlendirmesinde bulunur.³⁸⁷

Birtakım yazarlar ise Kavalalı'nın Suriye'yi fethetme arzusunun bir imparatorluk kurma, daha açık ifadeyle bir Arap imparatorluğu oluşturma isteğinin bir parçası olduğunu belirtmektedirler. Bu görüş özellikle Paşa'yı Nasır tarafından geliştirilecek *panarap* hareketinin öncüsü olarak görmek isteyen Arap taraftarı tarihçilerce desteklenmiştir.³⁸⁸ Kutluoğlu ise Mehmet Ali Paşa'nın Suriye seferinin ulusal ya da ırksal motivasyonla yapıldığını destekleyecek herhangi bir somut delilin olmadığını; ayrıca bağımsızlık iddialarının kaynaklar tarafından net bir şekilde

³⁸⁰ Edouard Driault, **Mohamed Aly et Napoléon (1807-1814)**, Le Caire, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale pour La Société Royale de Géographie d'Égypte Société Royale de Géographie d'Égypte, 1925.

³⁸¹ Sinoué, a.e., s. 11.

³⁸² Driault, a.g.e., s. 98.

³⁸³ Heath W. Lowry, İsmail E. Erünsal, a.e., s. 1.

³⁸⁴ Fahmy, a.g.e., s. 78.

³⁸⁵ Dodwell, a.g.e., s. 263. Ayrıca Dodwell kitabının iç kapağına Mehmet Ali'nin Charles-Joseph-Edmond Sain de Boislecomte'a söylemiş olduğu “je n'ai fait en Egypte que les anglais ont fait aux Indes” ifadesini koymuştur. Kavalalı mealen “İngilizler'in Hindistan'da yaptıklarını ben Mısır'da yaptım” demektedir.

³⁸⁶ Lutskiy, a.e., s. 59.

³⁸⁷ Yeşil, a.e., s. 204.

³⁸⁸ Sinoué, a.e., s. 287.

desteklenemeyeceğini ileri sürmektedir.³⁸⁹ Bunlara rağmen milliyetçi kurgulamada Suriye'nin alınmaya çalışılması Arap birliği ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Ancak Kavalalı'nın müşavirlerinden olan Clot Bey'in bu duruma dair oldukça jeo-stratejik merkezli izahatlarını dikkatle ele almak icap ediyor:

Suriye'nin Mehmet Ali'nin elindeki ülkelere ilhakı zaruri bir mesele idi. Nil kenarında teessüs edecek müstakil bir devlet büyük bir varlık teşkil edebilirdi. Fakat bu gayeye varmak için Suriye'nin Mısır'a ilavesi elzemdi. Memleketin umumi vaziyeti, kendisini harici, bilhassa Süveyş üzerinden gelecek istilalara karşı koruyacak bir vaziyette değildi. Tarihte Fatımilerin ve Napoléon kumandasındaki Fransızların yapmış oldukları seferler istisna edilecek olursa, İranlıların, Yunanlıların, İslamların ve nihayet Türklerin yaptıkları muazzam istilaların daima şarktan, Suriye üzerinden, Mısır'a geldiklerini görmekteyiz. Bundan dolayı Mısır'ın müstakil olarak emniyet içinde yaşaması ancak Suriye'yi hudut yapmakla mümkündür. Çünkü Mısır'ın tabii hudutları Süveyş'te değil Toroslar'dadır.³⁹⁰

Prokesch-Osten, Suriye meselesinde Mehmet Ali'yi haklı görmektedir. Yerine getirerek başardığı işlerin bir karşılığı olduğunu düşünür.³⁹¹ Hadiseye Osmanlı hükümeti zaviyesinden bakan Altundağ ise Kavalalı'nın nihayetinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir valisi olduğunu ve verilen emirleri yerine getirmesinden daha doğal bir şey olamayacağını belirtmektedir. Bunları muvaffakiyetle yerine getirmesi, kendisine Suriye'nin verilmesini hiçbir zaman gerektirmez. Devletin en çok hizmet ve yardıma muhtaç olduğu bir zaman diliminde yerine getirilen hizmetlerin karşılığında memleket toprağından parça verilmesi hâlinde II. Mahmut'un bir müddet sonra İstanbul'u terk etmek zorunda kalacağı bir durum husule gelmiş olacağına dikkat çeker.³⁹² Ancak şunu eklemek yerinde olacaktır; Mehmet Ali'nin mevcut konumu normal validen ötedir. Payitaht ile Paşa arasındaki hiyerarşi İstanbul'un siyasi, askerî, iktisadi yönlerdeki güçsüzlüğü ve buna karşı Kavalalı'nın fevkalade güçlü konumu neticesinde alt üst olmuş bir duruma gelmişti. Talepler, resmî emirler kabilinden addedilse de zahirde olan bununla tam örtüşmemektedir. Örneğin Vehhâbi başkaldırısı ve Yunan ayaklanmasıyla ilgili merkezden gelen emirlere yanıt verilmesinin şekli ve süresi, yani olumlu veya

³⁸⁹ Muhammed H. Kutluoğlu, **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998, s. 61, 189.

³⁹⁰ Akt. Altundağ, a.e., s. 35; Süleyman Abu İzzeddin, **İbrahim Bâşa fi Suriye**, Beyrut, 1929, s. 2-3.

³⁹¹ Altundağ, a.e., s. 59.

³⁹² Altundağ, a.e., s. 60.

olumsuz olması ya da ne zaman cevap verileceği ve eyleme geçileceği meselesi, neredeyse tamamen Mehmet Ali'nin inisiyatifinde kalmıştır.

Kavalalı'nın Mısır ekseninde Osmanlı'ya ve Batılı devletlere yönelik düşünceleri kendisinin nasıl bir siyaset takip etmeye çalıştığı anlamaya katkı sağlayabilir. Mehmet Ali Paşa 1837'de Prens Pückler-Muskau'ya kendi başarı hikayesinin Mısır toprağını, bütün kısıtlamalardan uzak, yüzyılların uykusundan uyandırdığı gün ile başladığını söylemiştir.³⁹³ Paşa bu bağlamda ömrünü Mısır'a adadığını, başkalarına imkânsız görünen işleri başardıysa bunu ardından gelen paşalar keyif sürsün diye yapmadığını dile getirmiştir. Mısır'ın İngilizleşmesi ve Türkiye'nin Ruslaşmasını hiçbir zaman kabul edemeyeceğini belirtir.³⁹⁴ Sultanın en sağlam desteği olmak arzusunda olduğunu ancak kimsenin kendisinin isteğini anlayamadığını ileri sürer. Her zaman Avrupa'nın iyiliğini düşündüğüne inandığını ve temsilcilerinin söylediklerini dinleyip sözlerine güvendiğini, ancak bunda yanılmış olduğunu itiraf eder.³⁹⁵ Bu yukarıda bahsedilen konjonktürel tavır almaya verilebilecek somut bir örnektir. Kavalalı, kendi siyasetini desteklediği ölçüde Avrupalı devletlerle ilişkilerini iyi tutmayı sürdürmüştür. Benzer şekilde Osmanlı-Mısır ikili ilişkilerinde inişli çıkışlı bir sürecin takip edildiği söylenebilir. 1830'ların başına kadar pozitif belki de en azından dengeli bir siyaset izlediği görülmektedir. Takip eden 10 senelik süre zarfında ilişkiler tamamen kopmuş, savaşlar yapılmıştır. 1840'larında başlarında tekrardan ilişkilerin nispeten normale döndüğü bir döneme girecektir.

1.5. Matbaa ve Neşir Faaliyetleri

Mısır'da Arap harfleriyle basım ve neşir Fransız işgal sürecinde Napoléon'un getirdiği matbaa ile başlamıştır.³⁹⁶ Bu mecrada, Mısır'da 3 Temmuz 1798'de faaliyete geçen ilk matbaa Jean Joseph Marcel'in kurduğu *Imprimerie Orientale et Française*'dir. İskenderiye'de kurulduktan dört ay sonra, Ekim ayının sonunda

³⁹³ Sinoué, a.e., s. 116.

³⁹⁴ Sinoué, a.e., s. 11.

³⁹⁵ Sinoué, a.e., s. 370.

³⁹⁶ Lewis, basının Orta Doğu'ya girişinin Fransız Devrimi'nin bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Bu minvalde Osmanlı'da ilk gazete 1795 senesinde yayın hayatına başlayan ve Fransız Elçiliğinde basılan *Gazette Française de Constantinople*'dür. Bkz. Lewis, *Ortadoğu...*, s.12.

Napoléon'un emriyle Kahire'ye taşınmış olan matbaa Latin, Yunan ve Arap harfleriyle baskı yapabilecek kabiliyeteydi ve Mısır tarihinde Arap harfleriyle baskı yapan ilk matbaa olmuştur.³⁹⁷

1798 senesi Ağustos ayının ortalarında kurulan Joseph Marc Emmanuel Aurel tarafından yönetilen *Imprimerie de Marc Aurel*, Mısır'da faaliyete geçen ikinci matbaadır. Resmî gazete olan *Le Courier d'Egypte* 29 Ağustos 1798'den itibaren burada basılmaya başlanmıştır. 1801 Temmuz'una kadar toplamda 116 adet çıkmıştır.³⁹⁸ 1 Ekim'den itibaren de bilimsel ve edebi neşir olan *La Décade Egyptienne* yine aynı matbaada basılacaktır. *Le Courier d'Egypte* beş günde bir yayınlanan bir gazete olup dahilî ve mahallî haberlere yer vermektedir.³⁹⁹ *La Décade Egyptienne* ise *Institut d'Egypt* bünyesinde ziraat, eğitim, hastalıklar ve Mısır içtimai hayatına dair meseleler ile alakalı yapılan araştırmaların yayınlandığı bir dergiydi.⁴⁰⁰ On günde bir çıkan dergi sonrasında ayda bir yayınlanacaktır.⁴⁰¹ Bunların ikisi dışında Abdullah Menou et-*Tenbih/Avertissement* isimde Arapça bir gazete çıkarmayı düşünmüş fakat fiiliyata geçirememiştir.⁴⁰² Fakat kaynaklarda ihtilaf görülmektedir. Vatikotis, *Tenbih*'in bir müddet neşredildiğini ve Kahire'deki divan haberlerine yer verdiğini ileri sürmektedir.⁴⁰³

1798 Ekim'inde Marcel'in matbaası, İskenderiye'den Kahire'ye taşındıktan sonra *Imprimerie Nationale au Cairo* adı altında üçüncü bir matbaa olarak faaliyetlerine devam etmiştir.⁴⁰⁴ Fransız işgali süresince kurulan matbaalarda halka dağıtılmak üzere öncelikle propaganda⁴⁰⁵ amacı taşıyan bildiriler tab edilmiştir.⁴⁰⁶

³⁹⁷ İhsanoğlu, a.e., s. 329; Hsiang, a.g.t., s. 16.

³⁹⁸ İbrahim Abduh, *Târihu't-Tibâa ve's-Sahâfe fi Mısır hilâl el-Hamleti'l-Fransiyye, 1798-1801*, Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, 1949, s. 59.

³⁹⁹ Şeyyâl, *Târihu't-Terceme fi Mısır...*, s. 28.

⁴⁰⁰ Salaheddine Boustany, *The Press During the French Expedition in Egypt, 1798-1801*, Cairo, Al-Arab Bookshop, 1954, s. 23.

⁴⁰¹ Nesimi Yazıcı, "Vekayi-i Mısıriye Üzerine Birkaç Söz", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ocak 1991, S. 2, s. 268.

⁴⁰² İbrahim Abduh, *Âlâmu's-Safahâti'l-Arabiyye*, Kahire, Matbaatü't-Tevekkül, 1944, s. 10.

⁴⁰³ Panayiotis Jerasimof Vatikotis, *The Modern History of Egypt*, London, Cox & Wyman Limited, 1969, s. 467.

⁴⁰⁴ Hsiang, a.g.t., s. 17.

⁴⁰⁵ Hitti, a.e., s. 745.

⁴⁰⁶ Nikola et-Türk, Fransızların beraberlerinde Mısır'a getirdikleri matbanın kurulması için yer tahsis edildiğinden ve eserine aldığı bu bildirilerin bazılarında Mısır'daki Fransız matbasında basıldığı bilgisini vermektedir. Örneğin bkz. Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 99, 153, 182.

Bunun dışında 20 civarında kitabın baskısı yapılmış olup basılan eserler çoğunlukla Fransızların kendi kullarımlarına yönelik olmuştur.⁴⁰⁷

Arap harfleriyle baskı yapan matbaa faaliyetleri 1801'de Fransızların Mısır'dan çıkarılmasıyla durmuştur.⁴⁰⁸ Mehmet Ali Paşa'nın girişimleriyle 1821'de tekrar kurulup, bir sene sonra faaliyete geçirilmiştir. Gerek Mısır gerekse Osmanlı genelinde yeni bir sürecin başlangıcı olan 1820'li yıllar Osmanlı toprakları için hem matbaa hem de basın açısından tekrardan bir canlanmanın görüldüğü dönem olmuştur.⁴⁰⁹ Böylece, Arap âleminin en büyük matbaası olan Bulak Matbaası eski matbaanın enkazı üzerine tesis edilecektir.⁴¹⁰

Fransızlar Mısır'dan çekildikten sonra Bulak matbaasının 1822 yılında faaliyetlerine başlamasına kadar Mısır'da herhangi bir matbaa eylemi gerçekleşmemiş olduğu görülmektedir. Matbaanın yaklaşık yirmi sene gibi bir süre sonra faaliyete geçmesi Memluk ve Osmanlılar arasındaki mücadelelerden kaynaklanan siyasi kargaşa ve onun doğal bir neticesi olan iktisadi sorunlarla açıklanabilir. Bununla birlikte 1815 yılında matbaa işini öğrenmek üzere İtalya'ya gönderilmiş olan bir grup 1821'de yanlarında üç baskı makinasıyla geri döndüklerinde Bulak matbaası kurulacaktır. Böylece Mısır'daki ilk, dünyada ise en uzun soluklu Müslüman Arap matbaası ortaya çıkmıştır. Mehmet Ali Paşa matbaa tekniği ile kâğıt yapımını öğrenmek, dil ve ilim tahsil etmek üzere Avrupa'ya öğrenci göndermeye ileriki yıllarda da devam edecektir. Bu dönemde 1826'da 44, 1828-1832 arası 108, 1844'te 70 olmak üzere Kavalalı döneminde toplamda 349 öğrenci Avrupa'ya benzer amaçlarla gönderilmiştir.⁴¹¹

Matbaada baskıya giren yazılı metinlerin başında jurnal adı verilen zamanla *el-Jurnal el-Hidivî* adını alan ve yüksek rütbeli memurları finans, tarım, eğitim ve üretim gibi alanlarda bilgilendiren bülten mahiyetinde raporların periyodik şekilde

⁴⁰⁷ J. Heyworth-Dunne, **An Introduction to the History of Education in Modern Egypt**, London, Burleigh Press, 1938, s. 99. Basılan bazı kitapların listesi için bkz. Boustany, a.g.e., s. 14.

⁴⁰⁸ Gamal el-din el-Shayyal, "Historiography in Egypt in the Nineteenth Century", **Historians of the Middle East**, Ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1962, s. 406-407.

⁴⁰⁹ Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınları, 2015, s. 21.

⁴¹⁰ Halid Azeb & Ahmed Mansur, a.e., s. 37. Akıncı, bu matbaanın Fransızların İskenderiye'de bırakmış oldukları matbaaya çeki düzen verilerek kurulduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Gündüz Akıncı, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973, s. 43.

⁴¹¹ Hsiang, a.g.t., s. 89, 91. Daha geniş bir dönem ve öğrenci adedine dair farklı rakamlar zikredilmektedir. Örneğin Hitti, 1813-1849 arasında İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya toplamda 311 öğrenci gönderildiğini söyler. Bkz. Hitti, a.e., s. 724.

Türkçe-Arapça olarak basılması gelmektedir. Aralık 1828 tarihinde resmî gazete olarak çıkmaya başlayan ve *el-Jurnal el-Hidivî* ile benzer amaçlar güden *el-Vakâ'i 'u'l-Mısriyye* ile beraber bu jurnalin basılmasına son verilmiştir.⁴¹²

Aralık 1828'den itibaren genellikle haftalık olarak, Arapça ve Türkçe çıkacak *el-Vakâ'i 'u'l-Mısriyye* (Vekâyi-i Mısriyye) gazetesinin⁴¹³ yayın faaliyetleri arasındaki önemi ayrıdır. İcra edilen faaliyetlere dair malumatın yönetim kademelerindeki memurlara iletilmesi hedeflenmiştir. Bu amaca matuf gazete, yönetim kademelerindeki mülki erkan ile ilmiye sınıfı mensupları ve askerlerin abonelik sistemine dahil edilmeleri akabinde kendilerine düzenli olarak gönderilmiştir.⁴¹⁴ Fahmy, gazetenin daha geniş bir Osmanlı okuyucu kitlesinin Paşa'nın başarılarını ve yönetiminin İstanbul'daki Sultan'dan daha üstün olduğunu ortaya koyarak etkileme amacı taşıdığını belirtmektedir.⁴¹⁵ İlerleyen yıllarda daha stratejik ve ideolojik misyonlar üstlenen gazetenin sayfalarında, Osmanlı yönetimine karşı aşağılayıcı kampanyalar, hatta hilafetin kime ait olması gerektiğine dair tartışmalar yer bulacaktır. Koloğlu'na göre bu durum, Osmanlı hükümetinin *Takvim-i Vekayi*'i yayın hayatına başlatmasını tetiklemiştir.⁴¹⁶ Paşa, Avrupa kamuoyu için ise *Takvim-i Vekayi*'nin Fransızca nüshası olan *Le Moniteur Ottoman* örneği olan *Le Moniteur Egyptien*'i 1833'te çıkartmaya başlayacaktır.⁴¹⁷

Reform hareketine ve teknik dönüşümlere destek olan bir unsurdan söz etmek gerekirse, kuşkusuz ilk akla gelen matbaa olacaktır. Basılan kitaplar, Mısır'da tesis edilmeye çalışılan yeni düzene hizmet ederek girilen reform hareketlerini besleyen ve devlet memurlarının yürüttükleri hizmetlerdeki ihtiyaçlarının yanı sıra kültürel ihtiyaçlarını da karşılayan eserler olmuşlardır.⁴¹⁸ Bulak Matbaası'nın kurulmasında öncelikli sebep ordudaki komutan ve askerlerin eğitime yönelik kitaplar basmak olmuştur. Örneğin, Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin (ö. 1826) Fransızcadan

⁴¹² Hsiang, a.g.t., s. 20-21, 33-34.

⁴¹³ Koloğlu, a.e., 24. Gazete, 1263-1267/1847-1851 arası dört sene boyunca sadece Türkçe olarak neşredilmiş. Bkz. Yazıcı, a.g.m., s. 270.

⁴¹⁴ Yazıcı, a.g.m., s. 270.

⁴¹⁵ Fahmy, "The Era of Muhammad Ali...", s. 170.

⁴¹⁶ Orhan Koloğlu, **Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi, 2017, s. 148; *Takvim-i Vekayi* de ilk nüshalarından itibaren Mehmet Ali ve çıkardığı gazeteyle polemiğe girmiştir. Galiz bir dille Mehmet Ali Paşa'ya çatmakla kalmayıp, payitahtın resmi görüşünü bazen uydurma haberler bazen de abartılı yorumlarla neşretmiştir. Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 192-193.

⁴¹⁷ Yazıcı, a.g.m., s. 268.

⁴¹⁸ İhsanoğlu, a.e., s. 180; Hsiang, a.g.t., s. 87.

tercüme ettiği *Vesâyânâme-i Seferiyye* (1238/1822) matbaada basılan ilk iki eserden biridir.⁴¹⁹

Mısır'da matbaanın kuruluşundan 1858 yılına kadar Türkçeden Arapçaya tercüme edilerek baskısı yapılan kitapların ekseriyeti bürokrasi ve ordu için ihtiyaç duyulan idari ve kanuni düzenlemeler ile askerî eğitim kitapları olmuştur.⁴²⁰ Bu çerçevede matbaanın başlatılan reform sürecini hızlandırıcı ve kolaylaştırıcı bir rol üstlendiği görülmektedir. 1822-1842 tarihleri arasında çoğunlukla yeni açılan okul ve eğitim kurumlarının ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik birçok eserin baskısı yapılacaktır.

Bu süreçte Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplarla Batı'da yayımlanmış bilimsel ve teknik eserlerin tercümeleri yayın hayatına kazandırılmıştır.⁴²¹ Bu kitapların ekseriyetinin Arapça olmayıp Türkçe olarak basıldığı hatta askerî, denizcilik, matematik ve teknik konulara dair olanların neredeyse tamamının Türkçe basıldığı görülür.⁴²² Diğer taraftan 1826'da Bulak ve İskenderiye matbaaları halka fen, tarih ve coğrafya alanlarında altmış dört farklı eser sunmuştur.⁴²³ Sinoué, halkın herhangi bir kitapla ilgilenecek durumda olmadığını; baskıdan çıkan kitapların, dükkânlara gönderildikten sonra çürümeye terk edildiklerini, diğer yandan azınlıkların durumunun bunun tam aksine olduğunu, okuma ve tartışma ortamlarından kütüphane oluşturmaya uzanan kültürel bir hareketlilikten bahsedilebileceğini belirtir.⁴²⁴ Sinoué'nin iddia ettiklerinin tam aksine, birçok kitabın devletin matbaası olan Bulak'ta halk tarafından sipariş verilerek, basılması talep edilmiştir.⁴²⁵ Dolayısıyla özel matbaaların yanında devlet matbaalarındaki şahısların taleplerine binaen basılan kitaplar, kültür hayatındaki canlılığa işaret etmekte olup, halkın bu tür talepleri matbaaya olan teveccühü ortaya koymaktadır.

1822-1851 tarihleri arasında 30 yıllık zaman diliminde Mısır'da 472 farklı çalışma olmak üzere birden fazla basılanlarla birlikte toplamda 570 adet kitap

⁴¹⁹ İhsanoğlu, a.e., s. 86, 512-513. *Dizionario Italiano e Arabo* isimli Don Raphael tarafından hazırlanan İtalyanca-Arapça sözlük ilk basılan diğer eserdir. Bkz. Hsiang, a.g.t., s. 81, 249.

⁴²⁰ İhsanoğlu, a.e., s. 390.

⁴²¹ Sinoué, a.e., s. 185.

⁴²² Bernard Lewis, **Tarihte Araplar**, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Anka Yayınları, 2003, s. 230.

⁴²³ Sinoué, a.e., s. 185.

⁴²⁴ Sinoué, a.e., s. 186.

⁴²⁵ İhsanoğlu, a.e., s. 584-585.

neşredilmiştir.⁴²⁶ Bu eserler, 42 tane dili tespit edilemeyenle birlikte 255'i Arapça, 259'u Türkçe ve 14'ü Farsça basılmıştır.⁴²⁷ İlk on yıllık periyot olan 1822-1832 arası dönemde toplam 86 kitabın; 1832-1842 arasında ise 277 eserin baskısı yapılmıştır. 1842-1851 arasındaki dönemde toplam 170 kitap baskıya girecektir.⁴²⁸ 1822-1851 arası 30 senelik periyotta Mısır'da neşredilen toplam 570 adet kitabın 526 tanesinin, yani %92,3'ünün baskısı Bulak Matbaasında yapılmış olduğu tespit edilmiştir.⁴²⁹ 1822-1843 arası Bulak'ta basılan 243 kitaptan 125'i Türkçe'dir.⁴³⁰ Bunlardan 11 adedi tarih alanıyla ilgilidir. En çok baskı 66 adet olarak askerlikle alakalı alanlarda yapılmıştır.⁴³¹ 1822-1848 arası Bulak'ta basılan 253 eserin 57'si Osmanlı edebiyatının seçkin örneklerinden olması, çevirilerin idari ve askerî eğitimdeki ihtiyaçlara cevap vermenin ötesinde yüksek kültürel muhitin edebi zevklerini ve estetik yönelimlerini karşılaması söz konusudur.⁴³²

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da basılan tarih alanındaki eserlere dair genel bir değerlendirme yapmak gerekirse bu yekûnun Osmanlı'ya dair kroniklerden dünya ve Batı tarihine ait eserlere uzanan renkli ve geniş bir yelpaze oluşturduğu söylenebilir.⁴³³

Türkçe basılan tarih eserleri dikkate alındığında, bunların çevrilmesinin arkasındaki başlıca dürtünün siyasi ve askerî olduğu müşahade edilecektir. Kültürel olarak ise modernleşmeyle ortaya çıkan dönüşümün oluşturduğu atmosferin mevcut tercüme dinamizmini açıklamada önemli bir amil olduğunu söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Kayda değer sayıdaki matbaanın tesisi bu iddiaları destekler bir mahiyet arz eder. Mesela, Mısır'da Bulak matbaasının haricinde kurulan özel matbaalarla birlikte devletin *Matbaatü'l-Kal'a*, *Matbaatü Medreseti't-Tıb bi-Ebi Za'bal*, *Matbaatü Sarayı Ra'sü't-tîn bi'l-İskenderiye*, *Matabatü Mektebi't-Topçiyye*

⁴²⁶ Hsiang, a.g.t., s. xxv. İstanbul'daki Mühendishane Matbaası'nda 1797-1824 arasında yani 27 sene boyunca toplamda 66 parça/ adet kitabın baskısı yapılmıştır. Bkz. Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane: Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995, s. 259.

⁴²⁷ Hsiang, a.g.t., s. xxv-xxvi.

⁴²⁸ Hsiang, a.g.t., s. 78-79.

⁴²⁹ Hsiang, a.g.t., s. 31.

⁴³⁰ Koloğlu, **Türk-Arap İlişkileri...**, s. 147.

⁴³¹ İhsanoğlu, a.e., s. 180.

⁴³² İhsanoğlu, a.e., s. 196. Fahmy, 1820-1840 arası basılan kitapların yarısından fazlasının askerî sahaya dair olduğunu belirtir. Bkz. Fahmy, "The Era of Muhammad Ali...", s. 170.

⁴³³ İhsanoğlu, a.e., s. 207.

bi-Tarra ve diğerleri gibi birçok matbaa Kavalalı dönemi Mısır'da faaliyet göstermişlerdir.⁴³⁴ Kavalalı dönemi sonrasında da faaliyetlerine devam eden Bulak Matbaası ise ekonomik sıkıntılardan ötürü 1861 yılında kapatılacak ve bir sene sonra da Abdurrahman Rüşdü Bey'e devredilecektir.⁴³⁵

1.6. Tarih Alanındaki Tercüme ve Neşir Faaliyetleri

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı'da tercüme faaliyetlerinin kurumsallaşma sürecine girdiği görülmektedir. Osmanlı'da devletin daha önce tercüme faaliyetlerini yürüten Rum dragomanların Yunan isyanı akabinde sorun yaratabilecekleri düşüncesiyle görevlerine son verilmesiyle 1821'de Tercüme odası kurularak yeni tercüman ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir. 1833'e kadar küçük çapta kalan ve tercüman yetiştiren Oda, bu tarihten itibaren Avrupa dillerinden çeviriler yapmayı da üstlenecektir.⁴³⁶

Benzer şekilde Mısır'da aynı dönemde tercüme faaliyetlerine girişmiş ve çeviri işini kurumsallaştırmıştır. Modern Batı bilimlerini öğrenme ve Avrupalı uzmanları bu alanda istihdam etme zarureti, her şeyden evvel yabancı dil bilmeyi gerektirmiş ve çeşitli sahalarda tercüme yapabilecek kişilere ihtiyaç duyulmasına yol açmıştır. Böylece *Medresetü'l-Elsün* yani Diller Okulu, Rifaa Râfi el-Tahtavi (ö. 1873) riyasetinde Haziran 1836 tarihinde faaliyete geçmiştir.⁴³⁷ Ancak Diller Okulu'nun açılmasından önce matbaanın 1822'de faaliyetlerine başlamasıyla Batı'dan, özellikle de Fransızcadan tercümeler yapılarak birçok eserin basılmış olduğu bir gerçektir.

Tercüme hareketinin itici gücü, modern bir yönetim ve ordu tesisine yönelik çabalardan husule gelmiştir.⁴³⁸ Ordudaki üst rütbeli komutanların Türkçe bilmeleri hasebiyle askerî eğitim faaliyetleri için bu alanda yazılmış kitapların Türkçeye çevrilmesi gerekmiş ve Mehmet Ali, bu sahada özellikle Fransızcadan çok sayıda eserin tercümesini istemiştir.⁴³⁹ Mehmet Ali Paşa döneminde 1822-1848 tarihleri

⁴³⁴ Diğer matbaalar için bkz. Hsiang, a.g.t., s. 156.

⁴³⁵ İhsanoğlu, a.e., s. 337; Hsiang, a.g.t., s. 164.

⁴³⁶ Quataert, a.g.e., s. 131.

⁴³⁷ Hsiang, a.g.t., s. 106.

⁴³⁸ İhsanoğlu, a.e., s. 147.

⁴³⁹ İhsanoğlu, a.e., s. 87.

arasında Mısır'da askeri eğitim alanında 73 adet eserin Türkçeye çevrilerek basılmıştır.⁴⁴⁰

1822-1851 arasında Arapçaya tercüme edilen tarih eserleri büyük oranda kadim zamanlardan modern döneme Batı tarihiyle alakalı kitaplardır. Bunların dışında 1826'da Paris'e beş yıllık süreyle eğitim görecektik öğrencilerden sorumlu olarak Paris'e giden Ezher mezunu genç ulemadan olan Şeyh Rifaa et-Tahtavi, Paris'e ait düşünce ve görüşlerini yazdığı *Tahlis el-Ibrîz fî telhîsi Bâris* isimli kitap 1834'te Arapça; 1839 senesinde ise Mehmet Ali Paşa'nın arzuhalcisi Rüstem Besim'in çevirisiyle Türkçe olarak *Seyahatname-i Rifaa* ismiyle basılmıştır.⁴⁴¹ Yine seyahatname türünde Batı'da yazılmış olan kitaplardan *Siyaha fî Amrika* 1262/1845'te ve *Siyahat 'ül-Hind* ise 1265/1848'de basılmıştır.⁴⁴²

İsmail Habib Sevük, XIX. yüzyılın ilk yarısında teknik sahadaki tercümeler dışında tarih, felsefe, edebiyat alanlarındaki tercümelere bakıldığında ilk çevirilerin tarih sahasından yapıldığını ve bu durumun İstanbul'dan önce Mısır'da başladığını ifade etmektedir.⁴⁴³ Bu mecrada İsmail Habib, XIX. yüzyılın başlarında Mısır'daki tercüme faaliyetlerinin önemine dikkat çeken ilk Türk ilim adamıdır.⁴⁴⁴

Ancak Kavalalı döneminde Batı dillerinden yapılan çevirilerin, Batı tarihine dair olanlarının III. Ahmed zamanında Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın öncülüğünde yapılan sistematik tercüme hareketiyle benzer hususiyetler taşıdığı görülmektedir.⁴⁴⁵ Her iki taraftaki tercüme faaliyetinde de Batı dillerinden yapılan tercümelerin, siyasi ve pratik hatta pragmatik saiklerle ortaya çıktığı söylenebilir. Örneğin Hourani, Mehmet Ali'nin modern Avrupa'nın siyasi düşüncesine pek değer vermediğini; kitaplara ilgisinin ise kendisine yönetim sanatı öğretecek olmalarından

⁴⁴⁰ İhsanoğlu, a.e., s. 91.

⁴⁴¹ İhsanoğlu, a.e., s. 161.

⁴⁴² Hsiang, a.g.t., s. 148-149.

⁴⁴³ İsmail Habib Sevük, **Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercümeler**, c. II, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1941, s. 599.

⁴⁴⁴ Johann Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results", **Translations: (Re)shaping of Literature and Culture**, Ed. by Saliha Paker, İstanbul, Boğaziçi University Press, 2002, s. 108.

⁴⁴⁵ 1720'li yıllarda İstanbul'da Arapça ve Farsçadan tercüme edilen önemli tarih eserleriyle birlikte Batı dillerinden iki kitap Türkçeye çevrilmiş olduğu görülmektedir. Bu iki eser, Avusturya ile alakalı olan Almancadan, İran hakkındaki eser ise Latince'den tercüme edilmiştir. Nemçe Tarihi ile ilgili eser, 800-1662 yılları arası Avusturya tarihine ve Osmanlı-Avusturya münasebetlerine dair kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Tercümesi Nevşehirli İbrahim Paşa'nın emri ile Osman bin Ahmed tarafından yapılmış ve günümüze yazma hâlinde ulaşmıştır. İhsanoğlu, a.e., s. 166-167.

kaynaklandığını söyler. Bilhassa Napoléon ile ilgili kitaplar tercüme edilip kendisine okunmuştur.

Emri üzerine Machiavelli'nin, nazırı Artin tarafından hızlı bir şekilde günde on sayfalık bir tercüme ile kendisine teslim edildiği aktarılmaktadır. Artin, dördüncü gün Paşa'nın kendisini durdurarak, kendisinin çevirdiği kısımları okuduğunu, ilk on sayfadaki söylenenlerden farklılık arz eden pek yeni bir şey görmediğini; kitabın ilerleyen sayfalarında gelişeceğini ümit ettiğini, ancak gittikçe alelade bir durumla karşılaştığı söylemiştir. Dolayısıyla Machiavelli'den öğrenecek fazla bir şey olmadığını; kendisinin onun bildiği hilelerden daha fazlasını bildiğini belirterek tercümeyle gerek kalmadığını bildirmiştir.⁴⁴⁶ Bu anekdot, Kavalalı'nın oldukça pragmatik ve şahsi hareket ettiği ve birçok çeviriyi bu sebeple yaptırdığı bilgisini doğrular mahiyettedir.

Yapılan çeviriler, dil ve içerik açısından değerlendirildiğinde, sağlık ve mühendisliğe dair eserlerin tamamı Fransızcadan tercüme edilmiş olduğu görülmektedir. Tarih alanındaki tercümelerde yine Fransızcanın hâkimiyeti bulunmaktadır. Şüphesiz nihai kesinlikte olmamakla birlikte toplamda on dokuz tarih eserinin bu süreçte basıldığı tespit edilmiştir. Toplam sayıya oranlandığında bunun oldukça az olduğu kolaylıkla anlaşılabacaktır. Tarih kitaplarından dokuzu Fransızcadan, üçü İngilizceden, biri Yunancadan, biri Arapçadan, biri İtalyancadan ve biri de Türkçeden olmak üzere toplamda on altı eser tercüme edilmiştir. Tercüme olmayan diğer dört eserden üçü Türkçe, diğeri ise Arapça olarak basılmıştır. Tercüme edilen dile bakıldığında yedi kitabın Türkçeye, geri kalan dokuzunun ise Arapçaya çevrildiği görülmektedir.

⁴⁴⁶ Hourani, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, s. 67-68. Ancak mezkûr eserle ilgili hem mütercim hem de baskısı yapıp yapılmadığına dair kaynaklarda ihtilaf vardır: Örneğin Heyworth-Dunne, eserin basılmadığı ve Kahire Kütüphanesi'nde yazma olarak bulunduğunu ileri sürmektedir. Bkz. J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic", **Journal of the Royal Asiatic Society**, V. 72/4 (1940), s. 338; Şeyyâl, *el-Emir fi İlmi't-Tarih ve's-Siyase ve't-Tebir* ismiyle Antoine Rafeal Zahur tarafından İtalyancadan Arapçaya 1824'te çevrildiğini kaydeder. Bkz. Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme**..., s. 238; Bir başka çalışmada ise Machiavelli'nin *Il principe* adlı eserinin Mehmed Ali Paşa'nın emriyle mütercimlerinden yine Rafâ'îl Zâhûr (1759-1831) tarafından tercüme edildiği; ve Mısır Milli Arşivi'nde bulunan bu eserin bir başka Arapça tercümesinin ise 1832 yılında Don Raphael tarafından *Kitâbu'l-Emir* başlığıyla yapıldığı söylenmektedir. Bkz. Arzu Meral, "Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elşün (Diller Okulu, 1835)", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XXXVII (2011), s. 80.

Çevirilerin 14 tanesi Batı tarihinden yapılan tercümelerden oluşmaktadır. Geri kalan iki tercümeden her biri İslam tarihi kapsamında olup *Koçi Bey Risalesi* Türkçeden Arapçaya; *Terceme-i Siyer-i Halebî* ise Arapçadan Türkçeye çevirisi yapıp basılan kitaplardır. Koçi Bey'in risalesi XVII. yüzyıl başlarında kaleme alınmıştır. Halebî'nin siyeri ise yine 1776 senesinden önce bir tarihte kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yazıldığı dönem dikkate alındığında gerek çevirisinin yapıldığı gerekse Bulak'ta basıldığı tarih açısından güncel bir eser olarak kabul edilebilir.

Batı tarihinden yapılan tercümelerin sekizi modern Batı tarihiyle alakalı kitaplardır. Robertson'ın eserlerinden çevrilmiş kitaplar erken modern dönem Batı tarihiyle ilgilidir. Geri kalan üç çeviri ise kadim döneme dair kitaplardan oluşmaktadır. Yazıldıkları zaman dilimleri açısından bakıldığında Batı tarihinden yapılan 14 eserden on üçü modern dönemde kaleme alınmış oldukları görülmektedir. Sadece *Tarih-i İskender bin Filibos* milattan sonra II. yüzyılda yazılmış bir eser olması ve Yunanca yazılması hasebiyle diğer tercümelerden ayrılmaktadır.

Aşağıda tarih alanıyla ilgili tercüme ya da telif eserlerin bir listesi çıkarılmıştır. Eserlerin ne zaman ve nerede basıldığı, hangi dilde kim tarafından yazıldığı, hangi dile tercüme edildiği, kim tarafından çevrildiği ve kaç defa basıldığına dair malumatlar verilmektedir.

Koçi Bey Risalesi

Koçi Bey'in XVI. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı kurumlarındaki yozlaşmayı tarihsel süreçleriyle tahlil ettiği ve IV. Murad'a (ö. 1640) sunmuş olduğu risalenin Arapça çevirisi Divan Kâtibi olan Abdullah Aziz b. Halil Efendi tarafından 1825 yılında tamamlanmıştır. IV. Murad için yazılan Osmanlı Devleti'ndeki sorunlara temas eden bu risalenin Mehmet Ali Paşa tarafından tercümesinin istenmesi dikkate şayandır. Çeviri yazma hâlinde kalmış, baskıya girmemiştir. Bu haliyle, valinin çevresindeki Türkçe bilmeyen belirli bir kitlenin istifadesine sunulduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁷ Yine de özellikle yönetici erkin Türkçe konuştuğu akla getirildiğinde eserlerin neden Türkçe olarak basılmayıp da Arapçaya çevrildiğini izah

⁴⁴⁷ İhsanoğlu, a.e., s. 159.

etmek zorlaşmaktadır. Fakat buna rağmen, bu tür bir eserin tercümesinin yapılması Mısır idarecilerinin, Osmanlı'nın yaşadığı sorunları anlama çabası içinde bulunduklarını ve Osmanlı'nın kendine dönük tenkitlerini dikkate alarak siyaset geliştirmeye çalışmış olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr

Ahmet Vasıf Efendi'nin tarihinin ilk baskısı 1243/1827 senesinde yapılmıştır. Eser ikinci defa 1246/1830 tarihinde yine Bulak'ta basılmıştır.⁴⁴⁸ Vakanüvis Vâsıf Efendi'nin arada birkaç yıllık fasılalarla olmakla birlikte 1166-1219/1752-1805 seneleri arasını kapsayan eserinin Bulak'ta baskıya girmiş olması Mısır'ın Osmanlı siyaseti ve tarihine ilgisini gösteren ikinci eserdir. Üç sene aralayla iki defa basılması bu alakayı daha da vurgulayan bir durum olmuştur. Dolayısıyla basılmak üzere seçilen eserlerin bir gayeye matuf olarak seçildiği anlaşılmaktadır.

Katerina Tarihi/Tarih-i Rusya

1827 yılında Navarin'de Mısır donanmasının yakılması 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, İbrahim Paşa'nın Kütahya'ya kadar ilerlemesi karşısında Osmanlı'nın Rus yardımına başvurması gibi olaylar muvacehesinde Jean Henri Castéra (ö. 1838) tarafından yazılmış ve Batı'da ilk baskısı 1797'de yapılmış⁴⁴⁹ olan *Histoire de Catherine II, Impératrice de Russie* isimli kitabı dragoman/tercüman olan İakovos Argyropoulos (Yacovaki/Yakovaki Efendi) Fransızcadan Türkçeye çevirmiş ve eser Bulak'ta 1829 senesinde basıldıktan sonra Amedci Sadullah Efendi'nin tashihiyle tekrardan 1246/1830 tarihinde basılmış olduğu Babinger'in eserinde zikredilmektedir.⁴⁵⁰ Üçüncü defa 1268/1861 senesinde basılacaktır.⁴⁵¹ *Katerina*

⁴⁴⁸ Hsiang, a.g.t., s. 347; İhsanoğlu, a.e., s. 207, 449; Halid Azeb & Ahmed Mansur, a.e., s. 110.

⁴⁴⁹ Strauss, "Turkish Translations...", s. 109.

⁴⁵⁰ Babinger, a.g.e., 1982, s. 338; J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations...", s. 337; Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 239; Hsiang, a.g.t., s. 96; Tanpınar ise 1824 (1240) tarihinde Kahire'de basılmış olduğunu yazmıştır. Ancak başka güncel bir çalışmada 1829 ve 1831 senelerinde Mısır'da, 1861'de ise İstanbul'da basılmış olduğu belirtilmektedir. Bkz. Arzu Meral, "A Survey of Translation Activity in the Ottoman Empire", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XLII, 2013, s. 116; İhsanoğlu, a.e., s. 168, 441. Ancak Meral başka bir makalesinde herhangi bir kaynak göstermeksizin Katerina Tarihi olarak bilinen Rusya tarihinden (*Histoire de l'impératrice Catherine II de Russie, précédée d'un court aperçu de l'histoire de la Russie depuis son origine*) Yakovaki Efendi'nin eseri olarak bahsetmektedir. Bkz. Meral, a.g.m., 2011, s. 81.

⁴⁵¹ Bkz. Özege, a.g.e., C. II, s. 799.

Tarihi/Tarih-i Rusya, Koçi Bey Riselesi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâiku'l-Ahbâr'dan sonra güncel siyasetin takibi gayesiyle çevrilip ve basılan üçüncü eserdir.

Terceme-i Siyer-i Halebî

İbrahim b. Mustafa b. İbrahim el-Hanefi el-Halebî el-Mudarî'nin (ö. 1190/1776) altmış üç beyitlik *Nazmü's-Sîre* adlı eserinin⁴⁵² Mütercim Asım tarafından Arapçadan Türkçeye açıklamalı tercümesidir.⁴⁵³ Bulak matbaasında 1248/1833 tarihinde basılmıştır.⁴⁵⁴ 1251/1835 senesinde tekrardan baskısı yapılmıştır.⁴⁵⁵

Tarih-i İtalya

Carlo Giuseppe Guglielmo Botta'nun (ö. 1837) iki kısımdan oluşan tek cilt hâlindeki *Storia d'Italia dal 1789 al 1814* isimli eserinin birinci kısmının ilk yedi bölümü yani 1796 senesine kadar olan kısmı çevrilmiştir. Çevrilen kısımda özellikle Bonaparte'nın askerî seferlerinden bahsedilmektedir.⁴⁵⁶ *Tarih-i İtalya*, nam-ı diğer Napoléon Tarihi alt başlığıyla Türkçeye Abdullah ve İbrahim Paşa'nın memluklerinden olan Hasan Efendi tarafından tercüme edilmiş ve 1833 senesinde İskenderiye'de basılmıştır.⁴⁵⁷

Bonabart Tarihi

Mémorial de Saint-Hélène, Fransız imparatoru Napoléon'a sürgünü esnasında gönüllü olarak eşlik etmiş olan Emmanuel Augustin de Las Cases (1766-1842) tarafından yazılmış ve ilk baskısı 1823'te sekiz cilt hâlinde yapılmış eserden 50

⁴⁵² Es-Seyyid Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed el-Muradi, *Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni's-Sâni Aşer*, C. I, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 1988, s. 37-39.

⁴⁵³ Mustafa S. Kaçalın, "Mütercim Asım Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXII, 2006, s. 201; Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi: Osmanlı Tarihi 1218-1824/1804-1809*, Haz. Ziya Yılmaz, C. I, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015, s. cxxxii.

⁴⁵⁴ Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 239; Hsiang, a.g.t., s. 98; İhsanoğlu, a.e., s. 498-499.

⁴⁵⁵ İhsanoğlu, a.e., s. 160.

⁴⁵⁶ Strauss, "Turkish Translations...", s. 117.

⁴⁵⁷ Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 240; Seyfettin Özege, *Eski Harlerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, C. I, İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası, 1971, s. 169; İhsanoğlu, a.e., s. 172, 493.

sayfalık özet çıkarılarak Fransızcadan Türkçeye çevrilmiş bir kitaptır. Dolayısıyla Napoléon'un otobiyografisi değildir. Bulak'ta 1833'te baskısı yapılmıştır.⁴⁵⁸

Tarih-i Nabolyon Bonabarta

Rovigo Dükü Anne-Jean Marie René Savary'nin (1774-1833) Paris'te 1828 senesinde sekiz cilt olarak basılmış olan *Mémoires du duc de Rovigo pour servir à l'histoire de l'empereur Napoléon* isimli kitabın sadece ilk cildi,⁴⁵⁹ *Tarih-i Napoléon Bonaparta* adı altında Fransızcadan Türkçeye Hasan ve Aziz Efendi tarafından tercüme edilmiş ve 1249/1833-34'te İskenderiye Saray Matbaası'nda basılmıştır.⁴⁶⁰

Muhtasaru Tercemeti'l-Meşâhiri'l-Kudemâ el-Felâsife

François de Salignac de la Mothe Fénelon'un (ö. 1715) *Abrégé des Vies des Anciens Philosophes: Avec un Recueil de Leurs Plus Belles Maximes* isimli Fransızca eseri *Muhtasaru Tercemeti'l-Meşâhiri'l-Kudema el-Felasife* adıyla Abdullah b. Hüseyin el-Mısırî tarafından Arapçaya tercümesi yapılmış ve 1252/1836 senesinde Bulak'ta basılmıştır.⁴⁶¹ *Tarihu'l- el-Felasife el-Yunaniyyin* ve *Tarihu'l- Kudama el-Felasife* isimleri taşıyan tercümeler de muhtemelen aynı kitabın çevirisidirler.⁴⁶²

Bidâyetü'l-Kudemâ ve Hidâyetü'l- Hukemâ

Mustafa Seyyid Ahmed ez-Zerrabî ve Ebu's-Suud ve Muhammed Abdurrezzak tarafından Fransızcadan Arapçaya çevrilip ilk baskısı 1254/1838'de, ikinci baskısı ise 1282/1865'te Bulak'ta yapılmıştır.⁴⁶³ Hsiang, *Târîhu'l-Mısriyyîn* ve *Târîhu'l-Kudemâ el-Mısriyyîn* isimli eserlerin⁴⁶⁴ *Bidâyetü'l-Kudemâ ve Hidâyetü'l-Hukemâ* adlı çeviriyle aynı olabileceğini ileri sürmektedir. Eser, Tahtavî tarafından farklı Fransızca kaynaklardan derlenmiş antik tarih üzerine yazılan bir kitaptan yola çıkılarak tercüme edilmiştir.⁴⁶⁵

Tarih-i İskender bin Filibos

⁴⁵⁸ Strauss, "Turkish Translations...", s. 109-110.

⁴⁵⁹ Hsiang, a.g.t., s. 522.

⁴⁶⁰ Strauss, "Turkish Translations...", s. 109; Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 240; İhsanoğlu, a.e., s. 493; Özege, a.g.e., C. I, s. 398

⁴⁶¹ Hsiang, a.g.t., s. 380; Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 245.

⁴⁶² Hsiang, a.g.t., s. 380; Hsiang, a.g.t., s. 103.

⁴⁶³ Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 245.

⁴⁶⁴ Halid Azeb & Ahmed Mansur, a.e., s. 111.

⁴⁶⁵ Hsiang, a.g.t., s. 220.

1838’de Bulak’ta basılan *Tarih-i İskender bin Filibos* adlı çeviri diğerlerinden ayrılmaktadır. Kitap, Yunan asıllı George Rhasis (Yorgaki Razi) tarafından Yunancadan Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁶⁶ Nicomedialı (İzmir) Flavious Arrianus’un (M.S. 96-180?) müellifi olduğu *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις* (Anábasis Alexándrou; İskender’in Seferi) isimli kitap, günümüzde dahi Büyük İskender’e ait en önemli ve güvenilir kaynaklardan biri olarak addedilmektedir.⁴⁶⁷ Eserin İngilizceye tercümesi, E. J. Chinnock tarafından 1884 yılında yapılmıştır.⁴⁶⁸ Mehmet Ali’ye hayran olan ve onu “ikinci Makedonyalı” olarak adlandıran Rifaa Tahtavî, Paşa’nın Büyük İskender’in hayatını okumayı sevdiğini söylemektedir.⁴⁶⁹ Dolayısıyla eserin çevrilmesi Kavalalı ve İskender’in Makedonyalı olması üzerinden kurulan benzerliğe dayandırılmaktadır.⁴⁷⁰ Eserin çevrilmesindeki diğer daha önemli saik ise *Napoléon Tarihi*’nde olduğu gibi bu kitabın da İskender’in düzenlediği seferleri askerî açıdan ele alması olmuştur.⁴⁷¹

Letâifu Ahbâr’il-Üvel fî men Tasarrafe fî Mısır min Erbâbi’d-Düvel

Tarih-i İshaki olarak da bilinen ve Muhammed b. Abdulmuti el-İshakî (ö. 1650) eseri olan bu kitap 1251/1835 tarihinde Kahire’de basılmıştır.⁴⁷² Ayrıca kitabın derkenarında Abdullah Şarkâvî’nin, *Tuhfetü’n-Nâzırîn fî man Veliye Mısır mine’l-Mülûk ve’s-Salâtîn* isimli eseriyle birlikte 1310/1892 senesinde Kahire’de el-Matbaatü’l-Yemeniyye tarafından tekrardan basılmış olduğu tespit edilmiştir.⁴⁷³

Mirâtü’l-Kâinât

⁴⁶⁶ Johann, Strauss, “The millets and the Ottoman language: The contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th centuries)”, *Die Welt des Islams*, 35/2 (November, 1995), pp. 203-206; Ed. Dimitris Tziovas, *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, London and New York, Routledge, 2007, s. 48; Meral, a.g.m., 2013, s. 116: Farklı mütercim tarafından ve Fransızcadan çevrilmiş olduğu da söylemektedir. Bkz. Hsian

⁴⁶⁷ Strauss, “Turkish Translations...”, s. 118; İhsanoğlu, a.e., s. 172; Halid Azeb & Ahmed Mansur, *Matbaatu Bulak*, İskenderiye, Mektebetü’l-İskenderiyye, 2005, s. 111.

⁴⁶⁸ Arrian The Nicomedian, *The Anabasis of Alexander: The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great*, Trans. by E. J. Chinnock, London, Hodder and Stoughton, MDCCCLXXXIV [1884], s. 2; Eser, *İskender’in Seferi (Aleksandrou Anabasis)* adıyla Furkan Akderin tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 2005 tarihinde Alfa Yayınları’ndan basılmıştır.

⁴⁶⁹ İhsanoğlu, a.e., s. 173.

⁴⁷⁰ Akıncı, a.g.e., s. 69.

⁴⁷¹ Strauss, “Turkish Translations...”, s. 119.

⁴⁷² Hsian, a.g.t., s. 63, 339.

⁴⁷³ Bkz. Muhammed Abdülmü’tî el-İshaki, *Kitabü Ahbari’l-Üvel fî men Tasarrafe fî Mısır min Erbabi’d-Düvel*, Kahire, Matbaatü’l-Yemeniyye, 1310.

Nişancızade Mehmed b. Ahmed b. Ramazan (ö.1621) tarafından Türkçe olarak kaleme alınan sekiz bölümden oluşan Türkçe yazılmış dünya tarihinin ilk baskısı 1257/1841 ve ikinci baskısı yine Türkçe olarak 1269/1852 senelerinde Bulak'ta yapılmıştır.⁴⁷⁴ İstanbul'da ise eser ancak 1873'de basılacaktır.⁴⁷⁵

İskoç tarihçi William Robertson'dan Yapılan Tercümeler

İskoç tarihçi William Robertson'ın (1721-1793), kaleme aldığı ve 1817 tarihinde dört cilt hâlinde Londra'da basılan *History of the Reign of the Emperor Charles V* (1500-1558) isimli eserinin mukaddimesi,⁴⁷⁶ *İthâfu 'l-Mulûk el-Elibba bi-Tekaddum el-Cemiyât fî Bilâd Urubba* adıyla Halife Mahmud tarafından Arapçaya çevrilmiş ve 1258/1842'de Bulak'ta basılmıştır. *İthâfu Mulûk ez-Zamân bi-Târîhi el-İmbarator Şarİkan*, yine aynı kişi tarafından tercüme edilerek I. cildi 1260/1844, II. cildi 1262/1845 ve III. cildi 1266/1849 senesinde Bulak'ta baskıya girecektir.⁴⁷⁷ Şeyyâl'in mukaddime olarak zikrettiği çeviri, muhtemelen dört cilt hâlinde basılan eserin ilk cildini oluşturmaktadır. Çünkü 1850'deki basılan eser üç ciltten oluşmaktadır.⁴⁷⁸ Yine bir başka çeviri, Robertson'ın yazmış olduğu ve 1817 tarihinde dört cilt olarak Londra'da basılan *History of America, Tarih-i Amerika* ismiyle Ali Rıza Efendi tarafından İngilizceden Türkçeye kazandırılmış ve 1274/1858'de Bulak'ta basılmıştır.

Târîhu Mulûki Fransa min Mebdei Mülkihim ilâ el-Melik Lui Filib

Fransız kralları ve dönemlerine dair özet şeklinde Fransızca yazılmış olan eser,⁴⁷⁹ Arapçaya Hasan Kasım Efendi tarafından tercüme edilmiş olup 1264/1847'de Bulak matbaasında basılmıştır.⁴⁸⁰ Eserin müellifi ve ismine dair kaynaklarda herhangi bir malumat zikredilmemiştir.

Voltaire'den Yapılan Tercümeler

⁴⁷⁴ Hsiang, a.g.t., s. 376.

⁴⁷⁵ İhsanoğlu, a.e., s. 209.

⁴⁷⁶ Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 248; İhsanoğlu, a.e., s. 491.

⁴⁷⁷ Hsiang aslında bu iki isim altında iki farklı farklı kitap olarak zikredilenin tek bir kitabın ciltleri olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Hsiang, a.g.t., s. 300.

⁴⁷⁸ Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 251.

⁴⁷⁹ Hsiang, a.g.t., s. 521.

⁴⁸⁰ Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l Harake...*, s. 253; Hsiang, a.g.t., s. 367.

1731’de basılmış olan 1682-1718 tarihleri arasında yaşayan XII. Karl’a dair Voltaire’in (ö. 1778) yazdığı *L’Histoire de Charles XII, Roi de Suède, Matâliu’ş-Şumûs es-Siyer fî Vakâi’u Karlos es-Sâni Aşar* ismiyle Muhammed Mustafa el-Beyyâ’ tarafından tercüme edilen ve 1257/1841’de Bulak’ta basılmış olan diğer eseridir.⁴⁸¹ Yine, ilk cildi 1759, ikinci cildiye 1763 tarihinde basılmış olan 1672-1725 arasında yaşamış Rus imparatoru I. Petro hakkında yazılmış olan *Histoire de L’Empire de Russie sous Pierre le Grand* isimli iki ciltlik tarih, *el-Ravzu’l-Ezher fî Târîhi Butrus’il-Ekber* adıyla Ahmed Ubeyd et-Tahtavî tarafından Arapçaya çevrilerek 1266/1850’de Bulak’ta baskıya girmiştir.⁴⁸²

El-Masâbihu’l-Münîre fî Tevârîhi’l-Kurûni’l-Ahîra

Fransız tarihçi Félix Ragon’ın (ö. 1872) 1839’da Paris’te basılan *Abrégé de Histoire Générale des Temps Modernes depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu’à la mort de Louis XIV* isimli 1453-1715 arası dönemi işleyen tarihi Arapçaya Hanefî Hind b. İsmail tarafından tercüme edilerek 1266/1849’da Bulak’ta basılmıştır.⁴⁸³

1850’lerden sonra da tarih alanında tercüme faaliyetleri devam etmiştir. Örneğin çevirisini Pirizade Mehmet Sahib Efendi’nin yaptığı İbn Haldun’un eseri, *Terceme-i Mukaddime-i İbn Haldun* adıyla Bulak matbaasında 1274/1858’de basılacaktır.⁴⁸⁴ İstanbul’da 1844’de basılan İslam âleminin büyük âlim ve tarihçilerinden addedilen Ebu Cafer Muhammed b. Cerir el-Taberi’nin meşhur *Târîh’ul-Ümem ve’l-Mülûk* isimli tarihi yine Bulak’ta 1301/1884’te basılacaktır.⁴⁸⁵ Türkçe öğrenen talebeler için basılan kitabın sadece ilk cildi çevrilmiş olup mütercimi belli değildir.⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Şeyyâl, *Târîhu’t-Terceme ve’l Harake...*, s. 248.

⁴⁸² Şeyyâl, *Târîhu’t-Terceme ve’l Harake...*, s. 254; Youssef M. Choueiri, **Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State**, London, Routledge, 2003, s. 213.

⁴⁸³ Hsiang, a.g.t., s. 366.

⁴⁸⁴ İhsanoğlu, a.e., s. 498.

⁴⁸⁵ İhsanoğlu, a.e., s. 140.

⁴⁸⁶ İhsanoğlu, a.e., s. 491.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA MİSİR'DA TARİHÇİLİK

2.1. Osmanlı Dönemi Mısır Tarihçiliğinin Genel Seyri

Mısır'da Osmanlı dönemi tarih yazıcılığı alanına bakıldığında tarihçilerin iki farklı sınıfa mensup oldukları; ilmiye ve askeriye kökenli tarihçilerin, tarih yazım alanına hâkim olduklarını görülmektedir.⁴⁸⁷ Döneminde Ezher Şeyhliği yapan Ahmed Çelebi b. Abdulgânî'nin (ö. 1685) *Avdetü'l-İşârât fî men Tevellâ Mısre'l-Kâhire mine'l-Vüzerâ ve'l-Bâşât* isimli eseri ve Yusuf Mellavânî'nin (ö. 1719) *Tuhfetü'l-Elbâb bi-men Meleke Mısır mine'l-Mülûk ve'n-Nüvvâb*, ulema sınıfına mensup tarihçilerin yazdığı eserlere örnek olarak zikredilebilir.⁴⁸⁸ Holt tarafından “Demurdâşî grubu” olarak isimlendirilen, Mustafa b. İbrahim el-Meddah el-Kınalı'nın (ö. 1737?) *Târîhu Vekâi' Mısre'l-Kâhire* ve Ahmed Kethuda el-Demurdâşî'nin *ed-Durretü'l- Mesûne fî Ahbâri'l-Kinâne* isimli eserleri ise asker kökenliler tarafından yazılmış tarihlere örnek olarak verilebilir.⁴⁸⁹ Osmanlı dönemi Mısır tarihçiliğinin diğer bir karakteristiği yine Holt'un isimlendirmesiyle söylenecek olursa, “sultan-paşa” kronikleridir.⁴⁹⁰ Bu bağlamda Batılı kaynaklarda yer verilmeyen ancak bu geleneğin en tipik örneğini oluşturan Mustafa es-Safavî el-Kal'âvî'nin (ö. 1814) *Safvetü'z-Zamân fî men Tevellâ alâ Mısır min Emîr ve Sultân* isimli tarih eseridir.⁴⁹¹ Eser, Mısır'ı İslam tarihi bağlamına oturtmaktadır. İslam fethiyle başlatılan tarihsel süreç, Osmanlı öncesini hızlı bir şekilde özetlemekte,

⁴⁸⁷ A. Abd al-Rahim, “Yusuf al-Mallawani's Tuhfat al-Ahbab and Ahmad Shalabi ibn Abd al-Ghani's Awdah al-Isharat”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 39.

⁴⁸⁸ Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim tarafından açıklama olarak tahkik edilmiş ve 1978 yılında Kahire'de basılmıştır. A. Abd al-Rahim, a.g.m., s. 39, 43-44.

⁴⁸⁹ Abd al-Wahhab Bakr, “Interrelationships among the Damurdashi Group of Manuscripts”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 79-80.

⁴⁹⁰ P. M. Holt, “The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. XXIV, 1961, s. 215; P. M. Holt, “Al-Jabarti's introduction to the history of Ottoman Egypt”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. XXV, 1962, s. 39.

⁴⁹¹ Bkz. Mustafa es-Safavî el-Kal'âvî, *Safvetü'z-Zamân fî men Tevellâ alâ Mısır min Emîr ve Sultân*, Tah. Muhammed Ömer Abdülaziz Ömer, İskenderiye, Dâru'l-Maârif el-Cem'ıyye, 2006.

sonrasında ise üst çatı olarak Osmanlı padişahlarını anlatım şablonuna oturtmakta, ana anlatımını ise Mısır'da valilik yapan 129 paşanın görev dönemleri etrafında kurmaktadır. Sultan-Paşa kroniğinin tipik karakteri sayılan, paşaların görev sürelerini baz alan yarı biyografik yarı tarihsel anlatım üzerinden eser şekillendirilmektedir.

Üst çatıyı dönemin sultanının oluşturduğu, Mısır'a gönderilen paşaların ise anlatıda ana karakter olarak yer aldığı bu türün,⁴⁹² Osmanlı döneminde Mısır'daki tarih yazıcılığına XIX. yüzyıl başlarına kadar hâkim olduğu söylenebilir. Bu tarzdaki kroniklerin muhtevastaki ana hatları, siyasi olaylar, doğa hadiseleri, biyografiler ve ilginç vakıalar oluşturmaktadır.⁴⁹³

XIX. yüzyıl başlarında, Abdurrahman el-Cebertî ve muasırları olan Abdullah eş-Şarkâvî, İsmail el-Haşşâb ve Ahmed er-Recebî, yani Ezher uleması tarihçilik sahasını tamamen temsil eder konuma yükselmişlerdir. Bu durum, Mısır'daki askerî taraflar arasındaki yani Yeniçeriler, Memlukler ya da Memluklerin kendi arasındaki mücadeleler, Fransız işgali ve her ikisinin yol açtığı siyasi, iktisadi ve toplumsal istikrarsızlıkların, askerî kanattan herhangi bir tarih eserinin yazılabilmesini engellemiş olması ihtimaliyle açıklanabilir. Ezher uleması, askerî sınıfa nazaran, Fransız işgali süreci de dahil, büyük oranda kendi pozisyonunu korumaya devam etmiştir. Ve bu konumunu, verdiği tarih eserleri üzerinden de doğrulamaktadır ki tez kapsamında ele alınan tüm tarih eserleri, ilmiye sınıfı mensubu kişiler tarafından kaleme alınmıştır.

“Sultan-paşa” kroniklerinde bulunan usûl ve ana temalar, Cebertî'nin hacimli eseri *Acâib*'inde bazı değişikliklerle⁴⁹⁴ birlikte yer almaya devam etmiştir. Tarihi hadiselerin, biyografilerle birlikte ele alındığı *Acâib*, yüzyıl başlarında, Osmanlı tarih yazım geleneğinin temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır, ancak “sultan-paşa” kronikleri çeçevesinde değerlendirmek pek mümkün olmayacaktır. *Acâib* Memluk biyografi külliyyatından istifade ederek *tarâcimini* oluşturmasıyla “paşa kroniği” geleneğinden

⁴⁹² Jane Hathaway, “Sultans, Pashas, Taqwims, and Mühimmes: a Reconsideration of Chronicle-Writing in Eighteenth Century Ottoman Egypt”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 58.

⁴⁹³ Cebertî'nin *Acâib*'i, yukarıda bahsedilen içerik yelpazesinin güçlü bir temsilcisi olarak kolaylıkla kabul edilebilir.

⁴⁹⁴ Cebertî örneğın, terâcim geleneğinde, ölen kişilerin alfabetik olarak sıralanması usulünü terk etmiş, bunun yerine önem sırasına göre bir tasnifi tercih etmiştir. Hathaway, **Sultans, Pashas, Taqwims...**, s. 64.

ayrılmaktadır. Fakat her halükârda Cebertî, yazdığı tarihlerle birlikte bir Osmanlı tarihçisidir⁴⁹⁵ ve bu bağlamda değerlendirilmesi eserlerini daha etraflıca anlamaya imkân sağlayacaktır. Şarkâvî'nin eseri ise tam manasıyla tarih yazım geleneğinin devamı niteliğindedir. Recebî ve Haşşâb'ın tarihleri de kısmen bu çerçeveye dahil edilebilir.

O dönemde Mısır'da yaşamış olan tarihçilerin, tarih alanında telif ettikleri eserler ya da bu alanda daha önce yazılan bir eserin yapılan tercümeleri veya o dönemde Mısır'da basılan tarihle alakalı kitaplar tez kapsamında değerlendirilme yoluna gidilmiştir. Buna ek olarak, Mısırlı olmayıp orada yaşamamış olmasına rağmen Nikola et-Türk'ün Fransızların Mısır'ı işgaline dair kaleme aldığı çalışma, Mısır'a gelmesi ve görgü tanığı olarak eserini telif etmesi sebebiyle tezin kapsamına dahil edilmiştir.

Tez kapsamındaki tarih eserlerini çoğunlukla ulema sınıfına mensup kişilerin kaleme alması ve bugüne ulaşan nesir metinlerin çoğunun yazarı olmaları, kendilerinden ve kendi ilgilerinden söz etmelerini beraberinde getirmiştir.⁴⁹⁶ Kendi tarihlerini kendilerinin yazmaları, ulemanın bizzat bulundukları toplumdaki konumlarının önemini, farkında olarak veya olmayarak, vurgulamış olabilmeleri ihtimalini her zaman barındırmaktadır.⁴⁹⁷ Bu tür biyografik külliyat, ulemanın kendisini yazması ve yazdıkları şeylerin de gelenekselleşmiş klişeler çerçevesinde teşekkül etmesi gibi belli handikapları barındırması olumsuz yanını oluşturmaya rağmen tarihçiler için zengin bir malzeme sunmayı sürdürmektedir.

Memluk Sultanlığı'nın ortadan kaldırılmasıyla birlikte artık Osmanlı padişahlarına sunulmak üzere hazırlanacak ve bol tezhipli vakayinamelerin yeni muhatabı İstanbul olacaktır. Arap vilayetlerindeki müellifler, Osmanlı öncesi müverrih geleneklerini sürdürmenin yanı sıra bazı değişikliklere gitmişlerdir.⁴⁹⁸ Abou el-Haj'ın ifade ettiği üzere, geleneklere bağlı kalmak günümüz tarihçileri

⁴⁹⁵ Hathaway, **Sultans, Pashas, Taqwims...**, s. 78; Bjorneboe, a.g.e., s. 93. Eser muhteva ve tarih yazım geleneği açısından klasik tarzda yazılan son Mısır tarihi ve biyografiler kitabı olması yönüyle başka bir öneme sahiptir. Şeşen, a.g.e., s. 355.

⁴⁹⁶ Humphreys, a.g.e., s. 233.

⁴⁹⁷ Lars Bjorneboe, **In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)**, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 39.

⁴⁹⁸ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 166-167.

tarafından bir yaratıcılık eksikliği, orijinalliği olmayan basit taklitler olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki, Osmanlı yazarları, seleflerinin çalışmalarını ve kadim tarih yazımını tekrardan üretmelerinin, söz konusu tarihçilerin etkin oldukları kendi dönemleri açısından siyasi ve toplumsal değeri olduğu bir gerçektir.⁴⁹⁹ Başka bir ifadeyle, tekrardan üretilen her metin kendi bağlamında farklı ve yeni anlamlar kazanmaktadır. Bu da hiçbir zaman salt bir tekrardan üretim olarak görülemez. Kendisinde kabul ya da reddi barındırır. Dolayısıyla başlı başına bir bakış açısı ve yorum biçimiyle geçmişte tekrardan kendi döneminin yorum süzgecinden geçirir.

Osmanlı dönemi Mısır'ı ile ilgili en iyi bilinen tarih kaynağı olan, geç dönem Memluk tarihçisi İbn İyas ile Cebertî'nin vakayinameleri önemlerini hâlâ korumaktadırlar. XIX. yüzyılın başlarında İslam tarih yazıcılığı eski yazım formlarını korumaya devam etmiştir.⁵⁰⁰ Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî tez yazım sürecinde gerek hacim ve muhteva gerekse üslup açısından en önemli tarihçi olarak karşımıza çıkmaktadır. İki müstakil ve bir de dört ciltten müteşekkil, kapsamlı genel bir tarih eseri bulunması hasebiyle tezin ilgili kısımları boyunca üzerinde fazlaca durulması icap eden bir tarihçi olacaktır. Zikri geçen iki müstakil metni Fransız işgali dönemini ele almaktadır. İlki sadece işgalin ilk yedi ayını kayıt altına almış; ikincisi ise ilkinde olmayan bir mukaddimeye sahiptir ve üç buçuk senelik dönemi kapsamaktadır. Dört ciltlik eseri ise 1688-1821 yılları arasındaki dönemi; 1688-1776 arası muhtasar olmak üzere, giderek daha ayrıntılı bir üslupla kaleme alınmış bir eser hüviyetine sahiptir. Bu bölümde öncelikle Cebertî'nin hayatı ve akabinde ise *Acâibu'l-Âsâr fî't-Terâcimi ve'l-Ahbâr* isimli eseri ve tarih usulü incelenecek, müstakil iki mezkûr eseri ise bir sonraki bölümde, Fransız işgali ve tarih yazıcılığı başlığı altında tarihçi Nikola et-Türk'ün eseriyle karşılaştırılarak incelenecektir.

2.2. Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî (ö. 1825)

Mısır'da yetişecek olan değerli tarihçi Abdurrahman b. Hasan b. Burhaneddin el-Cebertî, 1753/1754 (h. 1167) tarihinde⁵⁰¹ Kahire'de doğmuştur.⁵⁰² Abdurrahman

⁴⁹⁹ Abou el-Haj, a.g.e., s. 94.

⁵⁰⁰ Franz Rosenthal, "Historiography: Islamic Historiography", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Ed. David L. Sills, V. VI, s. 407-412.

⁵⁰¹ Bu tarih, Cebertî'nin kendi doğumuyla ilgili verdiği tarihtir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. 231.

el-Cebertî, Halvetî tarikatına bağlı ve Hanefî mezhebine mensup idi.⁵⁰³ Dedeleri Ezher'deki Cebertî Revakı'nın şeyliğini yapmışlardır. Babası Burhaneddin Hasen b. İbrahim b. Hasen ez-Zeyla'î el-Cebertî el-Akılî (ö. 1188/1774) Ezher'de İslami ilimler alanında dersler vermiş, ünlü bir riyaziyeci/matematikçidir.⁵⁰⁴ Oğlu dahil, birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁵⁰⁵ Ezher'de seçkin bir Hanefî alimi olan Şeyh Hasan (1699-1774) bugün Cibuti olarak bilinen ve Kızıldeniz'in Güney ucunda, Yemen'in karşısında, Afrika'nın boynuzunda yer alan Cebert'ten gelen talebelerin gittiği kısmın şeyhliğini/idareciliğini yapmıştır.⁵⁰⁶

Cebertîler dindar ve bilgili bir aile olup Mısır'daki ticari etkinliklerden yararlanmışlardır. Ünlü bir alim olan babası Hasan el-Cebertî Kızıldeniz'de bir süre komutanlık yapmış ancak askeri ve ticari yaşantısını bir kenara bırakarak ilmi çalışmalar yapmaya koyulmuştur. Tarihçi Cebertî, 1774 yılında ölen babasından kalan miras⁵⁰⁷ sayesinde bir yandan dersler verdiği bir yandan kitaplar yazabildiği rahat bir yaşam sürecektir.⁵⁰⁸ André Raymond, Pascal Coste tarafından yapılan suluboya bir resimde büyük ihtimalle resmedilenin Cebertî olduğunu ileri sürer.⁵⁰⁹ Eğer bu doğru kabul edilirse, mezkûr resim Cebertî'nin yukarıda bahsedilen zenginliğini görsel bakımdan doğrulayan bir belge mahiyetindedir. Bahsedilen

⁵⁰² Mehmet Maksudoğlu, "Cebertî, Abdurrahman b. Hasan", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. VII, 1993, s. 190.

⁵⁰³ Cebertî, Acâib'in birinci cildinde Halveti tarikatına dair oldukça tafsilatlı bilgiler vermektedir. Tarikata intisap merasiminden, nefis mertebelerinden, tarikattaki silsileden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. I, s. 342-346; Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde**..., s. 269. Cebertî, İsâviyye gibi diğer tarikatlardan da yeri geldiğinde bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, **Mahzaru't-Takdis bi-Zevâli**..., s. 93-94; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III, s. 44-45. Aşâir adıyla bilinen ve Cebertî tarafından "şeytani/sapık" olarak isimlendirilen tarikatlara da değinilmektedir. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. IV, s. 140-141.

⁵⁰⁴ Hasen el-Cebertî'nin hal tercemesi için bkz. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. I, s. 452-467; Şeşen, a.g.e., s. 355.

⁵⁰⁵ Kasım Kırbıyık, "Cebertî, Hasan b. İbrahim", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. VII, 1993, s. 191.

⁵⁰⁶ Edward William Lane, **Manners and Customs of the Modern Egyptians**, London, East-West Publications, 1895, 218-129; Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde**..., s. 156, 299.

⁵⁰⁷ Babası zengin bir kızla evlenmişti; eşinin Bulak'ta dükkânları, kiralık evleri (reb) ve bir kervansarayı vardı. Ayrıca Kızıldeniz'de ticaret ve kaptanlık yapan Memlukler buradaki etkinlik ve servetten Cebertîlerin istifadesine imkân tanımışlardı. Bkz. Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi**..., s. 87. Zenginliğini göstermesi açısından şu bilgi önemlidir: Üç ayrı evi ve her birinde hizmetçi ve cariyelerle beraber birer hanımı bulunan Cebertî'nin söylendiğine göre sayıları kırkı bulan çocuklarından sadece Abdurrahman el-Cebertî hayatta kalmış, diğerleri küçük yaşta ölmüşlerdir. Bkz. Kırbıyık, a.g.m., s. 191.

⁵⁰⁸ Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi**..., s. 87.

⁵⁰⁹ Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi**..., s. 88.

iktisadi ve siyasi bağımsızlığının eserlerini, özellikle de *Acâib*'ini mümkün mertebe tarafsızca ve eleştirel bir tarzda yazabilmesine imkân tanımış olduğu söylenebilir.

İşgal sonrası Fransızların oluşturduğu [Menou'nun kurduğu son] divanda diğer ilim adamıyla birlikte üye olarak yer alan⁵¹⁰ Cebertî'nin ömrünün sonlarına doğru Mehmed Ali Paşa'nın sarayında muvakkitlik yaptığı iddia edilmiştir.⁵¹¹ Fakat, kendisinin Kavalalı muhalifi olduğu bilgisiyle bu kayıt zıtlık teşkil etmektedir. İlgili DİA maddesinde ise Cebertî'nin Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya baştan beri cephe aldığı ve ölümüne kadar muhalefetini sürdürdüğü belirtilmiştir. 27 Ramazan 1237/12 Haziran 1822'de oğlu Halil'in öldürüldüğü,⁵¹² bu konuda birçok söylenti çıkarıldığı ve olayın, Cebertî'nin Mehmed Ali Paşa'nın yönetimini eleştirmesiyle irtibatlı olduğu dedikoduları yayıldığı ifade edilmiştir. Bu hadiseden dolayı yaşadığı büyük üzüntü neticesinde Cebertî'nin gözlerinin kör olduğu,⁵¹³ evine kapanıp vefatına kadar evinden çıkmadığı, dahası onun da bir suikasta kurban gittiği ya da boğularak öldürüldüğü ileri sürülmüştür.⁵¹⁴ Bu iddia, Cardin'in Cebertî'nin eserlerinden yaptığı tercümenin yayımlandığı tarihe, yani 1838 yılına kadar geri gitmektedir. Moreh, hiçbir müstensihin Cebertî'nin oğlunun öldürülmesinden kaynaklı aşırı üzüntü sonucu görme yetisini kaybettiği şeklindeki Cardin'in tanıklığını destekler bir not düşmediklerine dikkat çeker.⁵¹⁵

Diğer bir çalışmada ise eserinde takip ettiği prensip dolayısıyla Mehmet Ali Paşa tarafından öldürtüldüğü belirtilmektedir.⁵¹⁶ Moreh'in ifadesiyle “kaderin bir cilvesi” olarak Cebertî'nin yazdığı etraflı biyografilerin aksine samimi dostu Hasan el-Attâr dahil çağdaşı olan herhangi bir kimse tarafından kendisiyle alakalı hiçbir şey yazılmamıştır. Kavalalı ve çevresi tarafından *persona non grata*/istenmeyen kişi ilan

⁵¹⁰ Hathaway, *Osmanlı Hâkimiyetinde...*, s. 278; Şeşen, a.g.e., s. 355.

⁵¹¹ Şeşen, a.g.e., s. 355; Maksudoğlu, a.g.m., s. 190.

⁵¹² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, Introduction s. 13; Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...*, s. 49.

⁵¹³ Thomas Philipp & Moshe Perlmann (ed.), *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, Trans. by D. Creelius, B. Abd al-Malik, Ch. Wendell and M. Fishbein, V. I, Stuttgart, Steiner, 1994, s. 5; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. m17; Shmuel Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî: His Life, Works, Autographs, Manuscripts and the Historical Sources of Ajâib al-Âthâr*, Oxford, Oxford University Press, 2014, s. 21.

⁵¹⁴ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...*, s. 51; Maksudoğlu, a.g.m., s. 190.

⁵¹⁵ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...*, s. 51.

⁵¹⁶ Şeşen, a.g.e., s. 355.

edilmesinin bunda etkili olduğu tahmin edilmektedir.⁵¹⁷ “Muhaliif” tarihçinin yaşadıkları, kendi çağdaşlarının sessiz tanıklıklarında kayda geçerek kaybolmuştur.

Cebertî'nin ölüm tarihine dair kaynaklarda hiçbir bir kayıt mevcut olmadığı gibi mezar taşında da bir bilgi bulunmamaktadır.⁵¹⁸ Bu sebepten ötürü Cebertî'nin ölüm tarihi hakkında tarihçiler ihtilaf halindedirler. Delanoue, 1824 sonları ya da 1825 başlarında, Crabbs 1824-1826 arasında, Moreh 1825-1826, Muhammed Enis 1825'te, Ayalon 1825 sonu ya da 1826 başında, *History of Egypt*'in editörleri olan Thomas Philipp & Moshe Perlmann ise 1825 ya da 1826 yılında ölmüş olabileceğini kaydetmektedir.⁵¹⁹ Moreh, Cebertî'nin tereke satışı ile alakalı mahkeme kaydından yola çıkarak ölümü tarihinin, 24 Ramazan 1240/ 11 Mayıs 1825 olduğunu ileri sürmektedir.⁵²⁰ Moreh, Cebertî'ye ait vakıfların çocuklarına intikali ile alakalı mahkeme kayıtlarından bahsettiği kısımda ise miladi olarak 11 Mart 1825 tarihini vermektedir.⁵²¹ Ancak Moreh, 24 Ramazan 1240 tarihini her iki yerde de yanlış çevirmiştir. Doğru şekilde çevrildiğinde, tarih 12 Mayıs 1825 olacaktır.⁵²² Daha güncel başka bir çalışmasında mahkeme prosedürlerinden yola çıkarak 24-26 Ramazan 1240, yani 14-16 Mayıs 1825 tarihi aralığını vermiştir.⁵²³

2.2.1. Tarih Tanımı ve Anlayışı

Cebertî tarih ilmini; tanımı, mevzusu, gayesi ve faydaları başlıkları altında ele almaktadır. Tarih; insan toplumlarına, ülkelerine, örf ve âdetlerine, sanatlarına, soylarına ve yaşamlarına dair malumatın araştırıldığı bir ilimdir.⁵²⁴ Mevzusu; peygamberler, veliler, âlimler, filozoflar, şairler, krallar, sultanlar vd. gibi geçmişte yaşamış insanların hayatlarıdır. Gayesi; geçmişteki hadiseleri mahiyet (ne olduğu) ve

⁵¹⁷ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 49, 53.

⁵¹⁸ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 49.

⁵¹⁹ Thomas Philipp & Moshe Perlmann (ed.), a.g.e., s. 5.

⁵²⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. m8.

⁵²¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. m17.

⁵²² <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> Erişim tarihi: 15.02.2019.

⁵²³ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 52.

⁵²⁴ Moreh, bu tanımın Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1571), *Miftâhu's-Saâde* isimli eserinden alınmış olabileceğine dikkat çekmiştir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 1. Cebertî, geçmişte yazılmış kitapların adedine işaret ederken Taşköprizâde'nin eserini referans göstermiş olması, bu eserin kendisinde bulunduğu delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla, tarihin tanımını buradan almış olması muhtemeldir. Moreh'in hatırlatması için Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 1. Ayrıca, bu benzerliğe dikkatimi çeken Yahya Koç'a teşekkür ederim.

keyfiyet (nasıl olduğu) açısından incelemektir. Faydası; geçmişteki hadiselerden ibret ve öğüt almaktır. Geçmiş milletlerden helak olanların durumuna düşmekten sakınmak için zamanın meydana getirdiği değişim ve dönüşümlere kafa yorarak tecrübe melekesi kazanmaktır. Geçmiştekilerin yaptığı iyi işleri [örnek] almak, kötülüklerinden de uzak durmaktır. Fânî şeylerden yüz çevirmek, bâkî olanı talepte gayret sarf etmektir.⁵²⁵ Cebertî'nin tarihin tanımı, gayesi ve faydasına yönelik yazdıkları Taşköprizâde'ninkilerle büyük benzerlikler taşımaktadır. Taşköprizâde tarihin tanımını, mevzusunu ve faydalarını aşağıdaki şekilde vermektedir:⁵²⁶

أشخاصهم وصدائهم وعاداتهم ورسومهم ولدانهم الطوائف أحوال معرفة وهو التاريخ؛ علم
الأزدياء من الماضيّة الأشخاص أحوال وموضوعه؛ غيرذلك، الذي ووف ياتهم وأزدياءهم
العبارة وفائدته؛ وغيرهم، والسلاطين والملوك والشعراء والحكام والعلما والأولياء
الزمن تقلبات على بالوقوف التجارب ملكة وحصول بها والتدريج الأحوال بذلك
النافع من نظائر هلاوي س تجلب المضار من ذلك ما أمثال عن ليدترز

Cebertî'nin çok küçük bir değişiklik ve bazı eklemeler yaparak Taşköprizâde'nin tanımını kullandığı anlaşılmaktadır:⁵²⁷

وعاداتهم ورسومهم ولدانهم الطوائف أحوال معرفة عن فيه بحث علم التاريخ أن
من الماضيّة الأشخاص أحوال وموضوعه، ووف ياتهم وأزدياءهم وأشخاصهم وصدائهم
منه؛ والغرض يره، وغ والسلاطين والملوك والشعراء والحكام والعلما والأولياء الأزدياء
الأحوال بذلك العبارة وفائدته؛ كاذت، وكيف هي حيث من الماضيّة الأحوال الوقوف
عن العاقل ليدترز الزمن تقلبات على بالوقوف التجارب ملكة وحصول بها والتدريج
أقوالهم سوء ويحتجب أفعالهم خياري س تجلب السالفين المذورة لأهم من الأحوال الهالكين
الباقي طلب في ويوجد تهدي في ويوجد

Cebertî, tarih ilminin kendisinden ibret ve öğüt alınacak yüce bir ilim olduğunu belirtmektedir. Mısırlı tarihçiye göre, tarih ilmi, âkil kimsenin kendisini geçmişteki emsalleriyle kıyas yapmasına imkân tanımaktadır. Cebertî, İmam Şâfi'nin "tarih bileninin fikri güçlenir" sözünü aktararak, tarih ilminin önemine dikkat çekmeye çalışmıştır. Allah'ın insanı yaratmasından itibaren geçmişte yaşamış halkların nesilden nesile daima kendi geçmişlerini öğrenmeye özen gösterdiklerini; ancak hicri XIII/miladi XIX. yüzyıla gelindiğinde insanların, tarih ilmini ihmal ettiklerini ve işi olmayanların uğraşı olarak gördüklerini belirtmektedir. Bu tespitlerle birlikte

⁵²⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 1-2; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 1.

⁵²⁶ Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âtî'l-Ulûm*, C. I, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1975, s. 231.

⁵²⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 1-2; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 1.

Cebertî, tarihî tanıklığın ve bunu kayda geçirmenin ne kadar ehemmiyetli olduğunu kendi üstlendiği vazife üzerinden göstermeye çalışmıştır:

Bu çağda her şey tersine döndü; [tarihin] itibarı azaldı, hüküm verilirken başvuru ilkeleri bozuldu. Olaylar ne defterlere ne kitaplara kaydediliyor. Zamanın uğraşları fayda sağlayamadan, kaybolup gidiyor. Geçen ve giden de geri döndürülemez. Dünyadan elini eteğini çekmiş ve gündelik meşguliyetlerden uzaklaşmış bu hakir, kendi köşesinde inzivaya çekilmiş, gözden ırak, zamanın getirdiği iyilikleri ve kötülükleri sayarak, kendisini avutmasa, neler olup bittiği tamamen unutulacak.⁵²⁸

Cebertî tarih ilminin, kendi içinde birçok ilmi barındırdığına, tarih olmadan, hiçbirinin kökeninin tespit edilemeyeceğine ve ilimlerin gelişemeyeceğine işaret etmektedir. Örneğin kurrâ, müfessir, mühaddis tabakâtının; sahabe ve tâbînin siyerlerinin, müçtehid, nahiv âlimi, filozof ve tabip biyografilerinin, peygamber ve gazve tarihlerinin; salihlerin hikâyelerinin, devlet yöneticileriyle ilgili bilgilerin, öğüt, ibret ve örnekliklerin, coğrafya ve ülkelerle ilgili malumatın ortaya çıkamayacağına dikkat çekmektedir. Bu alanlarda yazılmış birçok kitabın mevcut olduğunu, *Miftâhu's-Saâde*'de 1300 kitabın zikri geçtiğini, ancak mesela tarih alanında telif edilen eserlerin, kitapta bahsedilenlerden daha fazla olduğunu belirtmektedir.⁵²⁹

Cebertî tarihin tanımını yaptıktan ve kendisinden önceki kaynakları tartışarak eserini nasıl yazdığını bahsettikten sonra, kitabının mukaddime kısmında insanın ortaya çıkışı ve toplumun oluşumundan yola çıkarak adalet ve hilafet/yönetim kavramlarını ele almaktadır. Adaletin beş mertebede ortaya çıktığını izah eder: 1) peygamberlerde, 2) alimlerde, 3) yöneticilerde, 4) insanların birbiri arasındaki iktisadi ve hukuki ilişkilerde ve 5) her bir ferdin hayatta üstlendiği roller itibarıyla sorumlu olduğu alanlarda. Ardından yine adaletin siyasi ve içtimai olarak nasıl tesis edileceğini ve hangi sebeplerle adaletin ortadan kalkabileceğini tartışmaktadır.⁵³⁰ Cebertî, ümmetin/İslam toplumunun doğruluk üzere oluşunun önce ulema sonrasında

⁵²⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 5; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 4.

⁵²⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 5; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 4.

⁵³⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 12-22.

yöneticiler ile olacağına, yöneticilerin doğruluk üzere oluşunun da ulemanın doğruluk üzere oluşuna bağlı olduğuna dikkat çekmektedir.⁵³¹

Cebertî'nin bağlamsız bir şekilde siyasetten ve adaletten bahsetmiş olmasını makul karşılamak mümkün değildir. Zira Memluklerin fiilen Mısır siyasetine hâkim oldukları, Fransızların Mısır'ı işgal ederek yönettikleri, Osmanlı'nın Mısır'a tekrardan hâkim olmaya çabaladığı geçiş süreci ve Kavalalı'nın vali olmasıyla birlikte Mısır'da müstakil bir idareci konumuna geldiği dört dönem, Cebertî'nin yaşadığı ve tanık olduğu zaman dilimlerini oluşturmaktadır. Mezkûr bu dört dönem ise savaşlarla, mücadelelerle, iç çatışmalarla, salgınlarla, isyanlar ve işgalle dolu bir dönem olmuştur. Cebertî'nin kendinden önceki dönemi yazdığı kısımlarda da karşısına pek farklı bir tablo çıktığı söylenemez.

Netice itibariyle Cebertî'nin tarih ilminin önemine dikkat çekmesi ve ardından adalet meselesini ele alması bir arada değerlendirildiğinde mantıklı bir bütünlük olduğu ortaya çıkar: Adaletin mutlak kaynağı, ilahîdir; öncesinde vahiy sonrasında sünnettir. Diğer bir tabirle, dikey hiyerarşiye sahiptir ve insana peygamberler aracılığıyla ulaşır, bu vahiydir; öncelikle uygulanması da peygamberler tarafından icra edilir, bu da sünnettir. Sonrasında da alimler tarafından bu bilgi korunur, geliştirilir ve adaletin, halifeler/yöneticilerce uygulanmasına nezaret edilir. Tüm bu süreçlerin ortaya çıktığı ve tecrübe edildiği alan ise insanlık tarihidir. Bu tarihin, kayıt altına alınması ve insanlığın geçmiş hafızasının korunması, tarihçilerle gerçekleşmiştir ve gerçekleşmektedir. Bu noktada Cebertî'nin işaret ettiği ibret ve öğüt alınan bir geçmişin, böyle olabilmesi için de yazılan ve kayıt altına alınan bir geçmişin önemi kendiliğinden tebarüz etmektedir. Dolayısıyla Cebertî'nin, ilahi buyruk ve onun insan eliyle icra edilmesinin tezahürlerinin, yani geçmiş bilgisinin bilinmesinin, adaletin tahakkukunu mümkün kılacak iki ana unsur olduğunu belirtmeye çalışmıştır. Bu manada Humphreys'in X. yüzyıldan itibaren İslam tarih yazım geleneğine hâkim olduğunu söylediği siyasi basiret ve ahlaki nasihatın kaynağı haline gelen tarihin, Cebertî'de de benzer kaygılarla kendini devam ettirdiği görülmektedir.⁵³²

⁵³¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 352.

⁵³² R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, Çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2004, s. 168.

Tarihçi Cebertî hakkında, tarihçilik mesleğini icra etmesi ile ilgili genellikle olumlu yorumlar yapılmıştır. Fransızların Mısır'ı işgali esnasında ortaya koydukları hacimli bir araştırma olan *Description de l'Égypte* ile kıyaslandığında Cebertî'nin daha tarafsız bir tarihi kayıt bırakmıştır. Batı literatüründe, bu bağlamda Cebertî'nin tarihçiliğinin oldukça takdir topladığı bir gerçektir.⁵³³ Arnold Toynbee bugüne kadar gelmiş geçmiş önemli tarihçilerin bir listesi çıkarıldığında Cebertî'nin bu listede yerini alacağını belirtir.⁵³⁴ Benzer bir yaklaşımla David Ayalon da Cebertî'nin, Müslüman dünyasında tüm zamanların en büyük tarihçilerinden biri, modern dönemin ise en büyük tarihçisi olduğunu dile getirmiştir. Hatta daha da ileri giderek Cebertî'nin hiçbir tarihçilik ekolünden gelmediğini ve kendisinin ona has herhangi bir tarih ekolü oluşturmadığını, şaheser çalışmasının ise tamamen izole bir olgu olduğunu ileri sürmektedir.⁵³⁵

Aslında belki de farkında olmadan Ayalon, Cebertî'ye hak ettiği payeyi verme heyecanıyla, onu tarihin önemli bir şahsiyeti kılma gayretindeki aşırılığı Cebertî'yi tarih-dışı bir kategoriye itmektedir. Hiçbir gelenekten gelmediği, kendisinin yine herhangi bir gelenek oluşturmadığı ve eserinin tecrit edilmiş bir olgu olduğu iddiası Cebertî'yi tarih-dışı bir figür hâline getirmektedir. Kısacası Cebertî her ne kadar istisnai bir tarihçi olsa da kendisinin yazdıkları *ex nihilo*/ademden ortaya çıkmadığı bir gerçektir.⁵³⁶ İslam tarih yazıcılığının iki ana türü olan ahbâr/umumi tarih ve tabakat/biyografik eserler özellikle de Memluk tarihçiliğinde iki farklı tür bir arada telif edilerek *el-Havâdis ve'l-Vefayât* şeklinde yeni bir tür

⁵³³ Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840*, Austin, University of Texas Press, 1979, s.113.

⁵³⁴ Arnold J. Toynbee, *Civilization on Trial*, New York, Oxford University Press, 1948, s. 77.

⁵³⁵ David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23, 1960, s. 218-219; David Ayalon, "The Historian Al- Jabarti", *Historians of the Middle East*, Ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1962, s. 392.

⁵³⁶ Di-Capua, a.g.e., s. 8. Peter Gran, Kenneth Cuno, Nelly Hanna çorak arazi tezini (wastland thesis) çürütmek için gayret eden tarihçiler olarak zikredilebilir. Jane Hathaway de Cebertî saplantısının Mısır'daki tarih yazımını daha geniş bir açıdan değerlendirme çabasının önüne geçtiğini söylemekte ve Cebertî'yi uzun süre sessizliğe bürünmüş Memluk tarih geleneğinin bir varisi olarak konumlandırmanın, yazdığı eserleri Osmanlı tarih yazıcılığı bağlamına yerleştirmeye dönük herhangi bir çabayı engellediğine dikkat çekmektedir. "Sultans, Pashas, Taqwims, and Mühimmes: a Reconsideration of Chronicle-Writing in Eighteenth Century Ottoman Egypt", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 51.

ortaya çıkarmış olup klasik İslam tarih yazım usulünün devamı niteliğindedir.⁵³⁷ XIX. yy. başlarında Cebertî'nin eseri bu geleneğin tipik bir örneğini sunar.

Bu minvalde Hanna yerinde bir tespitle, Cebertî'nin eserlerinin, yegâne olgu ya da izah edilemez bir muamma olarak görmek yerine kendi zamanı bağlamında anlaşılacağını hatırlatmaktadır.⁵³⁸ Dolayısıyla Ayalon'un iddialarının delillendirilmesi tartışmaya açık hale gelmektedir. Cebertî'nin, *Acâib*'inin mukaddimesinde bu eserlerin büyük bir kısmının varlığından bahsetmemesi, onları kullanmadığı ya da Osmanlı dönemi Mısır'ında tarih alanında herhangi bir şey üretilmediği anlamına gelmez. Tam aksine, P. M. Holt, 1968'deki çalışmasında Osmanlı döneminde Mısır'da 18 tarihçi tespit etmiş;⁵³⁹ D. Crecelius ise 1990'da yayımladığı makalesinde, sadece XVIII. yüzyılda yazılmış 14 tarih eserini ortaya çıkarmıştır.⁵⁴⁰

Şarkâvî'nin işgal sürecindeki bazı hadiselerle dair özet mahiyetinde aktardığı bilgiler sayılmazsa Cebertî'nin, XVIII. yüzyılın son çeyreği ile XIX. yüzyılın başındaki 20 yıllık Mısır tarihine dair tek otorite olduğu aşıkardır. Kuşkusuz Cebertî, fevkalade bir iş çıkararak günümüze vazgeçilmez bir tarihi kaynak bırakmıştır. Mısırlı tarihçi, tüm bunları yaparken hem kullandığı, kendisinden önce yazılmış kaynaklar üzerinden hem de yazım usulü bakımından tümüyle İslam tarih yazımı geleneğinin XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başındaki önemli ve yerinden edilemez bir temsilcisi konumundadır. Kendisinden sonra bir ekol oluşturamadığı ifadesi de tashihe muhtaç görünmektedir. Zira Cebertî sonrası Batı ile etkileşimin artmaya başladığı, çevirilerin yapıldığı ve tabiri caizse klasik geleneğin dönüşmeye başladığı bir dönem olmuştur. Dolayısıyla aslında Ali Mübarek gibi müellifler hem klasik geleneği devam ettirmişler hem de modern usulleri eserlerine dahil etmişlerdir.

İzole bir olgu meselesine gelince, Cebertî döneminin insanıdır ve iyisiyle kötüsüyle tanıklığını kitaplarına dercetmiştir. Anlatısıyla olduğu gibi yaşantısıyla da

⁵³⁷ Samira Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *TİD*, I (1983), s. 31-32.

⁵³⁸ Nelly Hanna, "The Chronicles of Ottoman Egypt: History or Entertainment", *The Historiography of Islamic Egypt (c.950-1800)*, Ed. Hugh Kennedy, Leiden, Brill, 2001, s. 245.

⁵³⁹ Bkz. P. M. Holt, "Ottoman Egypt: (1517-1798): An Account of Arabic Historical Sources", Ed. P. M. Holt, *Political and Social Change in Modern Egypt*, London, Oxford University Press, 1968, s. 6-10.

⁵⁴⁰ Bkz. D. Crecelius, Ed., "Introduction", *Eighteenth Century, the Arabic Manuscript Sources*, Regina Books, California, 1990, s. 3-4; Hanna, *The Chronicles of Ottoman Egypt...*, s. 238.

hadiselerin cereyan ettiği Kahire’de bulunmuştur. Duyguları, öfkesi, sevinci, üzüntüsü, yani olumlu ve olumsuz tepkileri olayların ve anlatısının bir parçasıdır. Tüm bunlar dikkate alındığında tarihçilikteki başarısını tecrit edilmiş bir olguya hapsetmek tarihsel açıdan pek de makul olmayacaktır.

Osmanlı payitahtında ulema ya da diğer kişiler, genellikle alimler ve şairler gibi muayyen bir meslek grubunun biyografilerini (tabakat) yazmışlardır. Bunlar büyük Memluk çağının ilk örneklerinden etkilenmişlerdir.⁵⁴¹ Mısırlı tarihçinin eserinde 1688-1821 arasını kapsayan dönemin tevârih ve tabakât türleri birleşerek doruğa ulaşmıştır. Ancak genel kabul gören görüşlerin aksine Cebertî Memluk tarih yazımını diriltirken tek başına değildir. Cebertî’nin anlatısı ondan önceki XVIII. yüzyıl tarihlerine kendisinin kabul ettiğinden ve dile getirdiğinden çok daha fazla şey borçludur. Ve bu tarihçi Murtaza el-Zebidî’nin iş birliğiyle Şam başmüftüsü Halil el-Muradî tarafından planlanmış çok geniş, “vilayetler arası” tabakât projesinin desteğiyle terceme-i hal toplamaya başlamışken her iki ismin de 1791 senesinde vebadan ölmesi üzerine Zebidî’nin tabakatı ile baş başa kalmıştır. Sonrasında, kendi kaleme alacağı eserine bu kaynakları dahil edecektir.⁵⁴² Dolayısıyla mevcut geleneği devam ettirmiştir. Goldziher, Cebertî’nin *Acâibü’l-Âsâr* çalışmasının Mısırlı tarihçi Takıyyüddin el-Makrizi (ö. 1442) tarafından yazılan *el-Mevâiz ve’l-itibâr fî Zikri’l-Hitat ve’l-Âsâr* isimli eserini devam ettiren bir kitap olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁴³

Nelly Hanna, bazı kusurlarına rağmen Cebertî’nin vefayâtının XVIII. yüzyıl sosyal tarihi için vazgeçilmez bir kaynak olduğu ileri sürer. Cebertî’nin yazdığı vefayât, ilgili kişi hakkında bazen önemli bilgiler vermektedir. Maalesef bu kapsamdaki bir “biyografi”, bir kişinin hayatını tamamen anlamak için yetersizdir. Vefeyât genelde politik aktivitelere, yönetici sınıfın faaliyetlerine ve çoğunlukla şehirlerde meydana gelen çatışmalara odaklanmaktaydı. Temel olarak meslekî ya da politik olaylar ve başarılar ele alındığında ise basit konulardan (mesela aile konusu) nadiren bahsediyordu. Bunun ötesinde Cebertî’nin vefeyâtı, genellikle belirli sosyal

⁵⁴¹ Bu etkileşimi, diplomatik muaşeretini inceleyen şu çalışma doğrulamaktadır Bkz. Muslu, a.g.e., s. 237.

⁵⁴² Abdul-Karim Rafeq, “Syrian Manuscript Sources for the History of Eighteenth Century Ottoman Egypt”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 107; Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 169.

⁵⁴³ Ignace Goldziher, **Klasik Arap Literatürü**, Çev. Azmi Yüksel & Rahmi Er, İstanbul, Vadi Yayınları, 2016, s. 209.

grupları, yani emirleri ve alimleri konu alıyor, diğer grupları ihmal ediyordu. Çok nadiren Kasım eş-Şereybi veya Mahmut Muharrem gibi tüccarlardan bahsediyor, diğer sıradan insanları ise tamamen görmezden geliyordu.⁵⁴⁴

Cebertî'nin tanıklığı ve tarafsızlığı hangi dönemleri övdüğü ve hangilerini yerdiği üzerinden tartışılabilir. Örneğin 1760'lı yıllara dair “o zamanlar bütün kent refah içindeydi, güvenlik egemendi, bolluk mesken tutmuştu kenti” şeklindeki şahitliği, vakanüvislerde rastlanan kendi zamanlarının zorlukları karşısında geçmişe öykünen ve genellikle geçmiş zamanı öven (*laudator temporis acti*) kalıplaşmış ifadeler olarak addedilmemelidir. Çünkü bu dönem İbrahim Kethüda'nın babasının yakın dostu olan Osman Bey'i sürdüğü ve eski Mısır'ı silip süpüren Ali Bey'in Abdurrahman Kethüda tarafından yönetime getirildiği zamanı kapsıyordu. Dolayısıyla Cebertî her ikisinden de son derece nefret ediyor olması mezkûr döneme dair acımasız eleştiriler getirmesini gerektirmesine rağmen bu şekilde davranmaması sağlıklı bir tanıklık yaptığını düşünmeye imkân tanımaktadır.⁵⁴⁵ Mesela Kavalalı'ya dair sabit bir düşünceye sahip olmadığını görüyoruz. 1805'te Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yönetimini Mısır için yeni bir başlangıç, valinin kendisini şeriata saygılı ve ulemanın tavsiyelerine kulak veren ideal bir hükümdar olarak sunarken; 1816'ya geldiğinde büyük bir düş kırıklığı içinde, müstebitleşen iktidarından duyduğu hoşnutsuzluğu ve Mısır'ın önde gelen ulemasının bu duruma kayıtsızlığını dile getirecektir.⁵⁴⁶

Cebertî, tarihi hadiseleri açıklarken genelde içinden çıkılamayacak kadar kötü durumlarda ayetlere sıkça başvurmakta ve işgalin nihai sebebini Müslümanların hâlihazırdaki durumuna bağlamaktadır. “Rabbin, zulme sapan toplulukları yakaladığında işte böyle yakalar! Şüphesiz onun cezalandırması pek elem vericidir, pek çetindir!”⁵⁴⁷ “Rabbin, halkı iyilik peşinde olan ülkeleri haksız yere helâk edecek değildir.”⁵⁴⁸ “O ülkelerin insanları inansalar ve günahattan sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık. Fakat yalanladılar; biz de

⁵⁴⁴ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 6.

⁵⁴⁵ Raymond, **Yeniçerilerin Kahiresi...**, s. 67.

⁵⁴⁶ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 280-281.

⁵⁴⁷ Kur'an'ı Kerim, Hûd Suresi, 102, Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 131.

⁵⁴⁸ Kur'an'ı Kerim, Hûd Suresi, 117, Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 131.

ettikleri yüzünden onları yakalayıverdik.”⁵⁴⁹ “Biz, ülkeleri ancak halkı zulüm de ısrar edince helâk ederiz.”⁵⁵⁰

2.2.2. Yazım Usulü ve Kaynakları

Üslup ve usul açısından Cebertî İslam tarih yazım geleneğini tam manasıyla devam ettirmiştir. Seci üslubuyla yazmaya çalıştığı kısımlara sürekli olmasa da rastlanmaktadır. Yine sıklıkla başvurulmamakla birlikte yer yer ayet, hadis, şiir ve darbimesel kabilinden unsurlarla anlatımını desteklediği görülmektedir. Eser isminden de anlaşıldığı üzere, ahhâr (tarih) ve terâcimden (biyografi) oluşmaktadır. Cebertî’nin dört ciltlik eserinde başlarda biyografilerin tarih anlatısı kısımlarından daha fazla hacim kapladığı görülmektedir. Bu, Cebertî’nin kendisinin tanık olduğu dönem yani, 1776-1777 öncesine tekabül etmektedir. *Acâib*’in ilk iki cildi, biyografilerin merkezde olduğu ve etrafının tarihi hadiselerin kayıtlarıyla örüldüğü bir metin izlenimi uyandırmaktadır.

Annalistik yani, başta kabaca yıllara ve aylara göre zamansal tasnifi yapılan eserde, müellif kendi zamanına yaklaştıkça tarihsel hadiseleri, daha detaylı şekilde, aylara ayırarak aktarmıştır. Anlatıyı çevreleyen zamansal ayrımlardır. Bir sene ile başlanır, ay ay aktarım sürdürülür. Dolayısıyla tematik değil kroniktir, kronolojiktir. Herhangi bir hadisenin, belirli bir dönemin, ya da padişah, vali gibi önemli bir şahsiyetinin etrafında kümelenen bir anlatı değildir. Yani yukarıda bahsedilen “sultan-paşa kroniği” geleneğinin dışında kalmaktadır. Yönetici şahsiyetlerin yerini zaman kategorisi almaktadır ve Mısırlı tarihçi bu açıdan daha nötr bir aktarım imkânı yakalamıştır. Tabiri caizse eser, “objektif bir kronolojik tasnif”e sahiptir denebilir.

Bu açıdan da çıplak/saf zaman dizgisi anlatıya yön veren objektif bir esneklik sunar. Zamansal yelpazenin tarihi hadiselerle doldurulması, seçilen tematik bir çerçevenin anlatıyla oluşturulmasına/kurgulanmasına nazaran daha objektif boyuta işaret eder. Zira tematik anlatım tarihçiyi bir kurguya gitmeye zorlamaktadır. Kronik/zaman kayıtlı anlatım ise cereyan eden hadiseleri imkân nispetinde iki zaman periyodu arasına koymakla iktifa eder. Bu manada kronikler kurguya gitmezler ve geçmiş anlatıya dökerek bozmazlar. Aksine tematik merkezli tarih, kurguya mecbur

⁵⁴⁹ Kur’an’ı Kerim, A’râf Suresi, 96, Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 133.

⁵⁵⁰ Kur’an’ı Kerim, Kasas Suresi, 59, Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 134.

kalmaktadır. Dolayısıyla Humphreys'ın Arapça tarih yazımının hususiyetleri arasında zikrettiği, hadiseleri aktarırken mümkün mertebe zamansal kesinliğe riayet etmeleri, net tarihler vermeleri, yıllık çerçeve kullanmaları gibi usullere⁵⁵¹ Cebertî'nin de bağlı kalarak eserini telif ettiği gözlemlenmektedir.

Cebertî, rivayetindeki eksik ya da fazlalıklardan kaynaklı sebeplerden ötürü veya naklin tahrif olmasının önüne geçmek için hadiseleri anlatırken özetleme yoluna gittiğini belirtmiştir. Anlatılacak olan hadisenin doğruluğunun tespit edilememesi veya olayın gerçekleşir gerçekleşmez aktarılmasından uzak durulması gibi sebepler nedeniyle, cereyan eden vakıaların tam manasıyla tamamlanmasının/yazılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla, olayları, güçlü ve yaygın bir nakille doğruluklarını tespit ettikten sonra yazdığını, bunların çoğunun da tahrifata uğramamış genel olaylar olduğunu ve çoğu zaman kendisi tarafından doğruluğunu tespit edebilmek için sonraya bırakılanlar olduğunu dile getirmektedir. Mısırlı tarihçi, bu tür hadiseleri, taslaklarına kaydettiğini, sonrasında uygun kısımlara işlediğini ifade etmektedir.⁵⁵² Aynı zamanda, bildiği ve öğrendiği hadiseleri aktardığını, unuttuğu ya da haberi olmadığı durumları ise kaydedemediğini söyleyerek eserinde yer verdiği olayların yanında, değinemediklerinin de bulunduğunu belirtme ihtiyacı hissetmiştir.⁵⁵³ Müellif, aktardığı hadisenin doğruluğundan emin olmadığı yerlerde ise bu durumu açıkça ifade edecektir.⁵⁵⁴

Cebertî bazı olayları iki sebebe binaen kayıt altında aldığını belirtmektedir: Örneğin iklimsel hadiseleri, vaktinden önce gerçekleşmesi durumunda kaydettiğine, yine bu tür olayların yanı sıra; savaş, çatışma, büyük salgınlar ve toplu ölümler, yöneticilerin ya da çocuklarının doğum tarihlerinin, şer'î meselelere taalluk eden olayların halk tarafından sene ay şeklinde herhangi bir tarih belirtilerek kaydının tutulmadığından, kendisinin mezkûr tarihi gelişmeleri kaydetmeye özen gösterdiğine işaret etmiştir. İlimler, özellikle de ilmü'l-ahbâr/tarih ilmi yazılıp kayıt altına

⁵⁵¹ Humphreys, a.g.e., s. 167.

⁵⁵² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 146.

⁵⁵³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 179.

⁵⁵⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 209, 212, 215.

alınmadığında, geçmişteki hiçbir şeyin sonraki nesillere ulaşamayacağına dikkat çekmiştir.⁵⁵⁵

Mısırlı tarihçinin tarafsızlığı ve güvenilirliği, özellikle de *Acâib* söz konusu olduğunda genel kabul görmüştür. Moreh, Cebertî'nin Halvetî meşrep bir sufi olarak tanık olduğu zorbalıkları, İslam adaleti açısından tenkite tabi tuttuğunu ve bunu dini bir vecibe olarak gördüğünü ve bunları yerine getirirken de Osmanlı sultanından ya da Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın zulüm ve baskısından çekinmediğini belirtmektedir.⁵⁵⁶ Moreh'in yorumu çelişkili bir şekilde, iki farklı Cebertî portresinin oluşmasına yol açmaktadır: İlki, Osmanlıların kendisine bir şey yapmasından korkan ve *Mazhar*'ı bu endişeyle kaleme alan bir Cebertî; diğeri, Halvetî bir sufi olan ve hak ve adaletten ayrılmadan *Acâib*'i yazan Cebertî. Moreh'in görüşündeki handicap, iki eseri değerlendirirken Cebertî'yi olduğundan daha keskin bir şekilde konumlandırmasından kaynaklanmaktadır. Aslında Mısır'daki Fransız işgaline sonuna kadar karşı olan ve tüm sıkıntılara rağmen İslami bir yönetimin devam etmesini uman tek bir Cebertî vardır. Cebertî'nin üslubundaki yoğunluk farklılığını ya da bakış açısındaki değişimi yorumlamak bu nihai gerçeği anlamaya en azından Moreh'te engel olduğu anlaşılmaktadır.

Cebertî'nin tarihinin açık, belîğ bir üslupla yazılması ve birkaç baskısının yapılması tarihçiler adına avantaj olarak zikredilmelidir. Ayrıca dönemi için neredeyse tek ciddi, özgün, güvenilir ve kapsamlı bir Arapça kaynak olarak kabul görmektedir.⁵⁵⁷ *Description de l'Égypte*'teki tasvirler ile Cebertî'nin anlattıkları kıyaslandığında, Mısırlı tarihçinin daha güvenilir olarak kabul edildiği görülmektedir.⁵⁵⁸ Ayrıca, Fransız kaynakları Cebertî'nin eserine müracaat etmişlerdir. Ayalon, Fransızların belirttiklerinden daha fazla Cebertî'den alıntı

⁵⁵⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 322.

⁵⁵⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. m9. Sultan ya da vali herhangi bir güç odağı olarak kabul edilirse, Moreh'in bu değerlendirmesi, *Müdde* ve *Acâib* için geçerlidir. Fakat *Mazhar* için aynı yorumu yapmak dikkat ve ihtiyata ihtiyaç duymaktadır.

⁵⁵⁷ Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", s. 233; Hathaway, **Osmanlı Mısırı'nda Hane**..., s. 28; Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 45.

⁵⁵⁸ Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", s. 233; Suraiya Faroqhi & Randi Deguilhem, **Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar**..., s. 275.

yaptıklarına ve kendi ellerinde bulunan kaynaklara kıyasla Cebertî'nin eserinin üstün olduğuna dikkat çekmektedir.⁵⁵⁹

Cebertî'nin tarihi, Fransız aydınlarının *Description de l'Égypte*'te tasvir ettikleri canlı, aydınlık, muhteşem yani işgal edilmeye layık Mısır portresinin tam tersi bir Mısır'a yer vermiştir. 1798 yılı yıkım, bozulma, fesat, savaş ve fitne dönemi olarak aktarılır.⁵⁶⁰ Fahiş fiyatlar koyduklarından ölümüne dayak atılan ya da kulaklarından dükkânlarının kapısına çivilenen esnaf tasvirleri,⁵⁶¹ günümüz tarihçilerine o dönemki hayata dokunmalarını sağlayacak çarpıcı detaylar sunmaktadır.

Cebertî'nin *Müdde*, *Mazhar* ve *Acâib* isimli eserlerinden ilk ikisinin tamamı kendi dönemi, üçüncüsünün ise son üç cildi yine kendi yaşadığı dönemin olaylarına yer vermektedir. 420 sayfadan oluşan ilk ciltte, 1688-1776 arasındaki 100 seneden fazla olan zaman dilimi anlatılmaktadır. 1753 senesinde doğduğu kabul edilirse ve eserinin mukaddimesinde 1776 senesinden sonrasının, kendi çabasıyla yazdıklarından oluştuğunu zikretmesi dikkate alınırsa, tarihinin takriben bir asırlık dönemi başka kaynaklardan elde ettiği bilgilerden derlediği anlamına gelmektedir.

Acâib'in ilk iki cildinin kaynakları arasında, Yusuf Mellavânî'nin (ö. 1719) *Tuhfetü'l-Elbâb bi-men Meleke Mısır mine'l-Mülûk ve'n-Nüvvâb* yer almaktadır. Kitap, XVII ve XVIII. yüzyıllar için sosyal, siyasi ve iktisadi tarih açısından önemli bir kaynaktır. Cebertî tarafından bazen birebir bazen de kendi ifadeleriyle alıntı yapılarak bolca kullanılmıştır.⁵⁶² Mellavânî'nin kitabının yanı sıra, Ahmed Çelebi ve Ahmed Kethuda'nın eserlerine de Cebertî tarafından yoğun bir şekilde başvurulmuş olduğu yapılan araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır.⁵⁶³ Örneğin, Ahmed ed-

⁵⁵⁹ "L'histoire arabe Abd-êr-Rahman, que déjà nous avons si souvent citée, trace de la position du peuple égyptien, immédiatement après le départ des Français, un tableau qui rend inutiles tous les détails que nous pourrions emprunter à d'autres sources", **Histoire scientifique et militaire de l'expédition française en Égypte, d'après les mémoires, matériaux, documents inédits**, C. X, Paris, Denain, 1834, s. 10. Akt. Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", s. 233-234.

⁵⁶⁰ Kalın, **Ben, Öteki...**, s. 294-295.

⁵⁶¹ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 180.

⁵⁶² Abd al-Rahim, **Yusuf al-Mallawani's Tuhfat al-Ahbab and...**, s. 45-46; Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 92.

⁵⁶³ Aslında bu tespit ilk defa Holt tarafından yapılmıştır. Bkz. "Ottoman Egypt (1517-1798): An Account of Arabic Historical Sources", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 3-12. Crecelius, Holt'un bu tespiti yaptığını ancak geliştirmedini ileri sürmektedir. Bkz. Daniel Crecelius, "Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and Ahmad Katkhuda 'Azaban al-Damurdashi: Two Sources for al-Jabarti's 'Aja'ib al-Athar Fi'l-Tarajim

Demurdâşî'nin yazma halindeki eseri 589 sayfadan oluşmakta ve 1688-1756 arasını kapsamaktadır.⁵⁶⁴ Ahmed Çelebi'nin tarihi, 1517-1737 arasını ihtiva etmektedir. Demurdâşî grubunda yer alan diğer bir eser ise 1688-1737 arasını içermektedir.⁵⁶⁵ Crecelius, Cebertî'nin Ahmed Çelebi ve Ahmed Demurdâşî'den benzer hadiseleri aktarırken Çelebi'nin bilgilerini dikkate aldığını ileri sürmüştür.⁵⁶⁶ Aslında her bir eser, bazı meselelere diğerinden daha fazla yoğunlaşmıştır. Ahmed Çelebi, genel itibariyle daha fazla malumat sunmakta olup, Osmanlı-Memluk askeri ileri gelenler arasındaki çekişmelere odaklanmakta, salgın, kuraklık, iklimle dair olağan dışı değişiklikler, sıradan insanlar ve ulema hakkında daha çok ayrıntı vermektedir. Anlatımında da gün, ay ve yıl olarak daha net tarihler barındırmaktadır.⁵⁶⁷ Ahmed Demurdâşî'nin tarihi ise Memluk emirleri arasındaki mücadelelere dair daha detaylı bilgiler içermektedir.⁵⁶⁸ Tarihsel kapsam itibariyle Cebertî'nin 1737'ye kadar Ahmed Çelebi'nin tarihinden, 1737-1756 arasını ise Ahmed Dermurdâşî'nin tarihinden istifade ederek yazdığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁹ Dolayısıyla, Crecelius'un ifadesiyle, *Acâib*'i, Cebertî'nin kaynaklarını belirsizleştirerek, Çelebi'nin tarihinin dışında kaynağının olmadığı yönündeki iddiasının aksine, 1688-1756 arasındaki dönem için birincil kaynak olarak kabul etmek yanlış olacaktır.⁵⁷⁰ Yine Crecelius'un tespit ettiği, British Museum'daki Ahmed Demurdâşî nüshasının Tanta'daki Ali Bey Camisi'nde 1215/1800 yılında istinsah edildiği bilgisi, Cebertî'nin bu nüshayı kullanma ihtimaline işaret etmektedir.

Cebertî'nin 1756-1770'ler arasındaki dönemi hangi kaynakları kullanarak yazdığı henüz tespit edilememiştir.⁵⁷¹ Netice itibariyle, Cebertî, *Acâib*'in kaynaklarını zikretmekten imtina etse de yapılan güncel çalışmalarla, kendisinin 1776 öncesini yazarken yoğun bir şekilde Ahmed Çelebi b. Abdülgani el-Hanefî'nin

Wa'l-Akhbar", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 90-91.

⁵⁶⁴ Eser, tahkikli neşri ve İngilizce tercümesiyle 1991 yılında basılmıştır. Daniel Crecelius and Abd Al-Wahhab Bakr, (Trans.), **Al-Damurdashi's Chronicle of Egypt 1688-1755, al-Durra al-Musana fi Akhbar al-Kinana**, Leiden, E. J. Brill, 1991.

⁵⁶⁵ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 91.

⁵⁶⁶ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 94.

⁵⁶⁷ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 94, 97.

⁵⁶⁸ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 97.

⁵⁶⁹ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 99.

⁵⁷⁰ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 100, 102.

⁵⁷¹ Crecelius, **Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and...**, s. 100-101.

1516-1737 arasını ihata eden *Avdahü'l-İşârât fî men Tevellâ Mısre'l-Kâhire mine'l-Vüzerâ ve'l-Bâşât* (اوضح الاشارات فيمن تولى مصر القاهرة من الوزراء و الباشات) isimli tarihi⁵⁷² ile Demurdaşî grubu kroniklerinden olan, Ahmed Demurdaşî'nin 1688-1755 yılları arasını kapsayan *Kitâbü'd-Dürreti'l-Musâne fî Ahbâri'l-Kinâne* (كتاب الدرّة المصانة في اخبار الكنانة) isimli kitabından⁵⁷³ istifade ettiği, hatta birinci cildini kaleme alırken birçok yerde önemli ölçüde birebir alıntılar yaptığı ortaya çıkarılmıştır.⁵⁷⁴ Cebertî'nin haberdar olduğu, ancak nadiren başvurduğu diğer bir kaynak ise Ali eş-Şazeli'nin 1123/1711 senesi olaylarını anlattığı 92 sayfalık yazma eseridir.⁵⁷⁵

Moreh, Cebertî'nin kuvvetle muhtemel, *Müdde*'yi 1798'de, *Mazhar*'ı 1801'de ve *Acâib*'in ilk üç cildini de 1805-1806 senesinde kaleme almış olduğunu ileri sürmektedir.⁵⁷⁶ Ayalon, Cebertî'nin 1190/1776-1777'den itibaren düzenli olarak notlar aldığı kanaatine varmıştır.⁵⁷⁷ Aslında Moreh de Cebertî'nin *Acâib*'in II. cildinden itibaren daha uzun ve tafsilatlı bir şekilde yazmaya başladığını söyleyerek, dolaylı bir ifadeyle Cebertî'nin sürece yayılan bir yazma faaliyetine işaret etmektedir.⁵⁷⁸ Ancak ilk üç cildin 1805-1806 senelerinde yazıldığına yaptığı vurgu ve Muradî ve Zebîdî'nin 1791 senesinde peş peşe ölmeleriyle birlikte Cebertî'nin yazma işini Fransız işgaline kadar bir kenara bıraktığı yönündeki değerlendirmesi, 1791-1798 arası dönemde, yani yaklaşık 8 sene Cebertî'nin hiçbir şey yazmadığı ve onu harekete geçiren yegâne unsurun da Fransız işgali olduğu değerlendirmesinin ön plana çıkmasına yol açmıştır.⁵⁷⁹ Zihni arka planda ise Fransız işgalinin geri kalmış,

⁵⁷² D. Crecelius, "Ahmad Shalabi Ibn 'Adb al-Ghani and Ahmad Kathuda 'Azaban al-Damurdashi: Two Sources for al-Jabarti's 'Aja'ib al-Athar fi al-Tarajim wa'l-Akhbar", **Eighteenth Century, the Arabic Manuscript Sources**, Ed. D. Crecelius, Regina Books, California, 1990, s. 89-101. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 181-182. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim tarafından tahkikli neşri yapılarak 1978 yılında Kahire'de basılmıştır.

⁵⁷³ Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim tarafından tahkikli neşri yapılarak 1989 yılında Kahire'de; açıklamalı İngilizce tercümesi ise Abd al-Wahhab Bakr ve Daniel Crecelius tarafından yapılarak 1991 yılında Leiden'da basılmıştır. Bkz. Crecelius, a.g.m., 2001, s. 225.

⁵⁷⁴ Jane Hathaway (Ed.), **Al-Jabarti's History of Egypt**, Princeton, Markus Wiener Publishers, 2009, s. 3. Kullandığı kaynaklara dair araştırma için bkz. Hathaway, **Osmanlı Mısırı'nda Hane**..., s. 28; Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 181.

⁵⁷⁵ André Raymond, "The Opusculum of Shaykh Ali al-Shadhili: a Source for the History of the 1711 Crisis in Cairo", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 38.

⁵⁷⁶ Moreh, **Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân**..., s. 537.

⁵⁷⁷ Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", s. 223.

⁵⁷⁸ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. I, s. m5.

⁵⁷⁹ Moreh en güncel çalışmasında, Cebertî'nin *Mazhar*'ı yazmasında gösterdiği başarısının kendisini 1805-1806 arası *Acâib*'ini yazmak üzere hakerete geçirdiğini ileri sürerken yukarıdaki tespitlerinin

uzlet halindeki Mısır'a getirdiği canlılığın tarih yazımını da harekete geçiren bir faktör olduğu iması yer almaktadır.

Cebertî eserlerini kaleme almadaki başarı ve titizliğini maalesef kullandığı kaynakları zikretmede göstermemiştir. Kendinden önce yazılan eserleri zikretmediği gibi çağdaşı ve arkadaşı olan İsmail el-Haşşâb'ın iki eserinden de bahsetmemektedir. Crecelius, Cebertî'nin gururlu ve kıskanç olmasından dolayı kendisine rakip olarak gördüğü kişilerin çalışmalarını zikretmediğini ileri sürer.⁵⁸⁰ Netice itibariyle Cebertî, oldukça karanlık bir tablo çizmiştir. *Acâib*'in mukaddimesinde, geçmişte yazılmış ve kendisinin haberdar olduğu birçok eseri sıralamış ve bunların tümünün unutulup gittiğini, bunlardan bir kısmının, medreselerin kütüphanelerinde bulunduğunu, sahaflar arasında dolaştığını, Mağrip ve Sudan'a götürüldüğünü, geri kalanların ise savaş ve iç karışıklıklarda zayi olduğunu, onlardan geriye kalanları ise Fransızların alıp, ülkelerine götürdüklerini, bahsettiği kitaplardan sadece bazılarını dağınık parçalar halinde gördüğünü belirtmektedir.⁵⁸¹

Şüphesiz, kadim ilim geleneğinde, modern dönemlerin alıntı ve atıf usulü mevcut değildi. Dolayısıyla modern dünyanın kriterleriyle, geçmişteki ilim geleneğini ve tarihçiliği eleştirmek doğru kabul edilemez. Moreh de benzer minvalde, geçmişteki ulemanın telif hakkına ihtimam göstermeyip bilakis ilme, İslam tarihine hizmete özen gösterdiklerini, tarihçiler ve edebiyatçılar arasında birebir

aksine bir iddiayı dile getirmektedir. Bu izahatta, Cebertî'nin *Mazhar*'ı kaleme almasındaki sâikin Fransız işgali olmadığı, bilakis Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın talebi olduğunu ileri sürülmektedir. Bir spekülasyon yaptığımız takdirde belki de *Müdde*'nin dahi bu talebin yerine getirilmesi yolundaki taslaklardan biri olduğunu söylebiliriz. Moreh'in iddiası için bkz. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 44. Yine aynı çalışmanın başka bir yerinde, Cebertî'yi harekete geçiren temel saik olarak Şamlı tarihçi Muhammed Halil el-Murâdî'nin Hint kökenli Murtaza ez-Zebîdî'den Mısır ulemasının biyografilerini kayıt altına alması talebi vesilesiyle Cebertî'nin hocası ez-Zebîdî tarafından çalışmaya dahil edilmesi olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 171-172.

⁵⁸⁰ Daniel Crecelius, "Al-Jabartî's 'Aja'ib al-athar fi al-tarajim wa'l-akhbar and the Arabic Histories of Ottoman Egypt in the Eighteenth Century", **The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)**, Ed. Hugh Kennedy, Leiden, Brill, 2001, s. 232-233.

⁵⁸¹ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 11; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. I, s. 5. Abdurrahim de belirttiği üzere, Fransız Milli Kütüphanesi'nde Mısır'a dair birçok yazma eser bulunmaktadır. Bkz. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 11. Cebertî, İbn İyâs, İbn Zenbel, Yusuf el-Karamânî gibi isimlerden de bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 36. Günümüzdeki yapılan araştırmaların da ortaya çıkardığı üzere, Cebertî'nin kendisinden önce yazılmış epey bir esere başvurduğu ve eserleri, kitabını yazarken kullandığını tespit edilmiştir. Dolayısıyla, Cebertî'nin neden böyle bir "karartmaya" tevessül ettiğini anlamak pek mümkün görünmemektedir. Takdire şayan kabul edilen tarihçiliğinin itibarını zedeleyen yegâne unsurun, bu olduğunu söylemek abartı olmayacaktır.

alıntının intihal/hırsızlık olarak görülmediği, bu durumun sadece şiirde geçerli olduğu tespitini yapmaktadır.⁵⁸² Ancak Cebertî'deki asıl sorun, kaynak gösterip göstermemesi değil, birçok kaynağı fazlasıyla kullanmasına rağmen herhangi bir kaynağa müracaat edemediğini ya da etmediğini belirtmesindedir.

Cebertî, *Müdde* ve *Mazhar*'ı kastederek, kendi yazdıklarını önceki dönemlerle bir araya getirmek istediğinde, asker kökenli bazı kimselerin kaleme aldıkları, dili zayıf, farklı şekillerde yazılmış ve bazı hadiselerle dair eksiklerin bulunduğu birtakım tarih fasiküllerinden başka bir şey bulamadığını belirtmiştir. Cebertî, bu gruptaki fasiküllerden birinin, Ahmed Çelebi b. Abdülgânî'ye ait olduğunu,⁵⁸³ Osmanlıların Mısır'ı ele geçişi (1517) ile diğerleri gibi hicri 1150/1737-1738 tarihleri arasını kapsadığını, ancak onu da ödünç alan biri tarafından geri getirilmediğini söylemektedir. 1738 yılı ile kendi dönemi arasındaki zaman dilimini kimsenin yazmadığını, dolayısıyla kendisinin yaşlıların tanıklıklarına, sukuk defterlerine ve mezar taşlarına nakşedilen bilgilere müracaat ettiğini, bu şekilde 1170/1756-1757'ye ve sonrasına yani, 1190/1776-1777'ye kadar olan dönemi, kendi zamanına kadar yazdığına işaret etmektedir. Cebertî eserini, herhangi ileri gelen birine, vezir ya da emire yazmadığını, herhangi bir devlete riyakarca yaltaklanmadığını, yazarken insan ahlakıyla çelişecek bir şekilde övmediğini ve yermediğini vurgulamaktadır.⁵⁸⁴ Kendisinin de belirttiği üzere, Cebertî'nin siyaseten herhangi bir yerde konumlanmamış olması, eserini yazarken kendisinin mümkün mertebe objektif kalmasını sağlayan en önemli faktör olmuştur.

Kendi yaşamış olmadığı ve şifahi tanıklığa tam manasıyla başvuramayacağı dönemi kendisi zikretmese de yazılı kaynaklardan istifadeyle özetleme yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Kendi dönemiyle alakalı yazdıkları büyük oranda şahsi tanıklıklarına dayanmaktadır. Anlatımını güçlendiren ve tarihçiliğini ispat eden önemli hususiyeti ise Kahire'ye İstanbul'dan gelen fermanlar, iki taraf arasında yapılan yazışmalar, Fransızların divanlarda aldıkları karar metinleri, halka duyurulmak üzere bastırılan bildiriler, duyurular, Vehhâbilerin gönderdikleri tebliğ

⁵⁸² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. m6.

⁵⁸³ Cebertî eserinde, açıkça ismini zikrettiği kaynaklardan biri, Ahmed Abdülgânî Çelebi'nin tarihidir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 66.

⁵⁸⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 11-12.

ve davet mektupları, ulema, eşraf ve ayan biyografileriyle tarih eserini telif etmiş olmasıdır.

Yukarıda bahsedilenlerin dışında, Cebertî'nin, Osmanlıların 1517'de Mısır'ı ele geçirdikten sonra, geri dönerken yollarında Abbasi Halifesi'ni ve birçok zanaat erbabını İstanbul'a götürdüğünden bahsettiği, ancak kitapların alındığına temas etmediği görülmektedir.⁵⁸⁵ Ayalon, Osmanlı döneminde Mısır'daki tarih yazımının gerilemesini, Osmanlıların Mısır'ı ele geçirmesiyle, Mısır'ın devlet merkezi konumundan eyalet seviyesine gerilemesi ve önemli ölçüde tarih eserinin Kahire'den, İstanbul'a taşınmasına bağlamaktadır.⁵⁸⁶ Burada özellikle patronaj/himayenin Kahire'den, İstanbul'a kaymasıyla alakalı bir etkinin daha baskın olduğundan bahsedilebilir. Mısır'da bulunan eserlerin İstanbul'a götürüldüğü iddiası kabul edilse bile bu durumun, tarihçilerin kendi dönemlerini yazmaya engel teşkil etmeyeceği aşîkârdır. Ancak, eski devlet merkezinin taşra konumuna düşmesinin ve bunun neticesinde eskisine nazaran patronajın ortadan kalkmasının tarih eserlerinin yazıl/a/mamasına dolaysız etki ettiği kolaylıkla söylenebilir.

Cebertî tüm olup bitenleri, soğukkanlı bir şekilde nakletmesi, tarihçilik başarısını ortaya koymaktadır. Cebertî'nin şüphesiz en büyük başarısı da budur. Hiçbir zaman sağduyu ve soğukkanlılığını kaybetmeden mümkün merteye, etrafında olup biteni kayıt altına almayı sürdürmüştür. Cereyan eden olayları sansürlemek yerine, tarihe dönük ileride oluşturulacak hayali bir geçmiş inşasının önüne geçilmesine katkı verecek kayıtları tutarak, kendi dönemi için üzerine düşen tarihçilik vazifesini elinden geldiğince ifa etmeye çaba harcamıştır. Bu durum aynı zamanda Cebertî'nin anlatımının, yaşadığı olaylarla hesaplaşmasının bir tezahürü olduğunu ortaya koymaktadır. Mukaddimesinde, tarih kitabını kimseye ithafen yazmadığı, yazdıklarının da bir iç hesaplaşma olduğu yorumuyla birlikte değerlendirildiğinde eserin dönemine yönelik kaleme alınmadığı, bilakis gelecek nesillerin okuması için, onlara hem tarihi bir vesika hem de "öz eleştiri" olarak bırakıldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

⁵⁸⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 22.

⁵⁸⁶ David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23, 1960, s. 218.

2.2.3. Bakış Açısı

Cebertî yaşadığı ve eserlerini kaleme aldığı süreçte Mısır'da dört farklı iktidarın yönetimini müşahade ve mütalaa etme imkânı bulmuştur. İlki, Paşa'nın geri planda kaldığı, Memluk Beylerinin Mısır'ı yönettiği işgal öncesi dönem; ikincisi, Fransız işgal süreci; üçüncüsü, Osmanlı ordusunun hâkimiyeti ele aldığı ve sonrasında tekrardan Mısır'a vali atadığı görece Memluk Beylerinin tasfiye olduğunu dönem; sonuncusu ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği dönemidir. Bu dört dönem iyi ve kötü yönleriyle, Cebertî'ye yeterince mukayeseli bir bakışıyla tarihsel süreci tahlil ve tenkit etme imkânı sunmuştur. Kıyaslama ve değerlendirme yaptığı kısımlar, tarihçilere Cebertî'nin tüm bu değişim ve dönüşümlere dair ne düşündüğünü görme ve anlama fırsatı vermektedir. Dolayısıyla, dört farklı yönetim dönemini (Osmanlı-Memluk, Fransız, Osmanlı ve Kavalalı dönemi) birbiriyle kıyaslama yoluna giderek eksiğiyle fazlasıyla değerlendirmeye çalıştığı görülmektedir. Yeri geldiğinde Osmanlı askerlerinin zorbalıklarına sebep Fransız yönetiminin tercih edilebileceği ifadesine yer verebilmektedir.

Mukaddimesinde de bahsettiği üzere, adalet ve hakkaniyet arayışı anlatısındaki bakış açısına yön vermiştir. Bu bağlamda belki de en büyük açmazı Ezher ulemasına, kendisinin de mensup olduğu zümreye karşı sessiz kalmış olması oluşturmaktadır. Fransız işgali sonrası kurulan divanlarda başkanlık yapan, üye olan, Kavalalı'nın vali oluşuna destek ve kefil olan Ezher ulemasına Cebertî herhangi bir eleştiri yöneltmemiştir. Başlangıçta sessiz kalması ve sonrasında ise Kavalalı'dan beklenenlerin boşa çıkması neticesinde tepkilerini dile getirmesi, Cebertî'nin de Kavalalı'nın iktidara gelişinin desteklendiği şeklinde yorumlanabilir. Ayalon,⁵⁸⁷ Cebertî'nin Mısır valisi olan Kavalalı'ya karşı olan nefretinin onu, Paşa'nın reformlarının ve yönetiminin iyi taraflarını görmesini ve yaşadığı zorlukları

⁵⁸⁷ Birincil kaynaklar üzerine yapılmış çalışmalar, tarihçinin işini kolaylaştırdığı kadar zorlaştırmaktadır. Özellikle alanında güçlü olan akademisyenlerin kurduğu bir cümle, yaptığı bir değerlendirme kolayca ve hızlı bir şekilde literatüre dahil olmaktadır. Birincil kaynaklara gidemeyen ya da gitmeyenlerin bu sürece katkıları oldukça fazladır. Somutlaştırmak gerekirse David Ayalon Cebertî'ye dair öncü çalışmalar yapmış ve saygınlığı alanında kabul görmüş bir tarihçidir ve aynı zamanda yukarıdaki kolayca delillendirilemeyecek olan iddianın da sahibidir. Bu mesele, tezin ilerleyen kısımlarında tartışılmaktadır.

anlamasını engellediğini ileri sürmektedir.⁵⁸⁸ Aslında Cebertî beklenilenden ve Ayalon'un kendisini tasvir ettiğinden daha tarafsız bir tarihçilik örneği sunar.⁵⁸⁹

Burada iki hususa değinmek yerinde olacaktır: Tarihin ve tarihçinin mesleğinin doğası icabı, geçmişte yaşanmış olayların tümünden, birtakım hadiselerin seçilerek aktarılması bir zorunluluktur. Tarihçinin dikkatini her şey çekemeyeceği gibi, sıradan hadiseler ya da rutinleşmiş olaylar, aktarılmaya değer bulunmaz. Tarihçi, kendi bilgi birikimine sahip bir bakış açısıyla, kültürel ve entelektüel arka planla, dinî ve mezhebî dünyasıyla, yetiştiği kültürel muhitin duygu ve ön yargılarıyla, ideolojik handikaplarıyla mücehhez bir şekilde, ait olduğu toplumun bir ferdi olarak geçmişe bakmaktadır. Bunun aksi mümkün değildir ve olamaz. Dolayısıyla geçmişte kaleme alınmış bir eserin de aynı illetlerle ortaya çıktığını belirtmek izahtan varestedir. Cebertî'nin yaptığı gibi, bir başka tarihçi de ancak yukarıda bahsedilenleri örnekleyerek geçmişteki bir esere yaklaşabilir. Seçilmiş hadiseler arasından bir kısmını alarak, yani tekrardan bir seçki yaparak bir önceki dönemi özetlenme yoluna gider. Böyle bir usulün, yanıltıcı bir tablo ortaya çıkarması çoğu zaman mümkündür. Ama tüm tarih eserleri, daima metinlerinde yer alanlar üzerinden bir şekilde fikir vermektedirler. İyi ya da kötü, dolaylı veya dolaysız olarak bir şeylerin yolunda gittiğini veya pek çok şeyin yolunda gitmediğini tarihçinin dikkatine sunacak ayrıntıları kendilerinde bulundurdıklarını kendilerinden sonra gelen ve o dönemi inceleyen tarihçilere hissettirirler.

Winter, Cebertî'nin Osmanlı askerlerinin davranışlarını katı bir şekilde eleştirmesini ve onları kötü Müslümanlar olarak görmesini 300 yıl önceki İbn İyas'ın yazdıklarına benzetmektedir.⁵⁹⁰ Winter'ın tespitini doğrular mahiyetteki benzerlikler 300 sene arayla yazılmış iki eserde de dikkat çekici bir şekilde yer almaktadır: Ramazan'da oruç tutmayan, namaz kılmayan, kadınlara ve çocuklara tacizde bulunan Osmanlı askerleri İbn İyas tarafından aktarılmıştır. Aradaki fark İbn İyas'ın daha sistematik ve kapsamlı eleştiriler yöneltmesidir. Padişah'ın kana susmamış bir zorba

⁵⁸⁸ Ayalon, **The Historian al-Jabarti and His...**, s. 234; Ayalon, **The Historian Al- Jabarti**, s. 399.

⁵⁸⁹ Örneğin, Ekim 1813'te Paşa'nın eşinin hacca giderken yolda sıkıntı çeken diğer hacılara yardım ettiğini aktarmaktadır. Jane Hathaway (Ed.), **Al-Jabarti's History of Egypt**, s. 315-316.

⁵⁹⁰ Michael Winter, "Attitudes toward the Ottomans in Egyptian Historiography during Ottoman rule", **The Historiography of Islamic Egypt (c.950-1800)**, Ed. Hugh Kennedy, Leiden, Brill, 2001, s. 208.

olduğu ve içki içtiği,⁵⁹¹ Osmanlı kadılarının cahil oldukları, hatta göreve getirdikleri bir kadının eşekten bile daha cahil olduğu, şeriatın hiçbir şey anlamadığı yönündeki ifadeler⁵⁹² İbn İyas tarafından dile getirilmiştir. Bu noktada İbn İyas'ın Memluk olduğunu, iktidarda iken Memluklerin yönetimini de katı bir şekilde eleştirmekten geri durmadığını, ancak, yine de Osmanlılardan daha iyi bir rejime sahip oldukları kanaatini taşıdığını belirtmekte yarar var.⁵⁹³

Özellikle, İbn İyas'ın Memluk olmasıyla karşılaştırıldığında Cebertî'nin etnik olarak, ekonomik ve siyasi açıdan herhangi bir şekilde yönetim erkiyle iltisaklı olmayışı, kendisinin objektifliğini ve iktidar değişiklikleri sürecinde ise esnekliğini temin eden en önemli faktör olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla Ayalon'un iddia ettiğinin aksine, Cebertî katı bir bakış açısını bertaraf edecek imkânlarla daima sahip olmuştur.

Diğer taraftan, Cebertî'nin üç eserinde Fransızlara yönelik farklı tutum takındığı iddiası başta Moreh olmak üzere Mısır çalışan günümüz tarihçileri tarafından dile getirilmektedir. Hathaway, Cebertî'nin ilk metni olan *Müdde*'de diğer iki tarihindekinden daha vurgulu bir şekilde Fransızların teknik başarılarına yönelik hayranlığının yer aldığını ileri sürer. Hathaway, Cebertî'nin Fransızların mimari ve bilimsel başarılarını zaman zaman açık bir şekilde ifade ederken diğer eserlerinde en azından dolaylı şekilde onaylamadığı görüşünü taşımaktadır.⁵⁹⁴

Cebertî kroniğine, Sultan Selim ve Süleyman dönemlerine ait heyecanlı bir anlatıyla başlar ve Hulefa-i Raşidin (632-61) döneminden sonra Mısır'daki en iyi yönetimin Osmanlılar tarafından kurulduğunu ifade eder. Bruce Masters, Memluk beyi Ali el-Kebir, namı diğer Bulutkapan Ali Bey'in hırslarının küstahlığı karşısında yaşadığı şokun⁵⁹⁵ tarihçiye Osmanlı hanedanını desteklemesinde ilham vermiş olabileceğini ileri sürer.

Moreh; *Acâib*'in Fransızlar Mısır'dan çekildikten sonra Osmanlı askerlerinin orada yol açtığı felaketleri gözlemledikten sonra kaleme alındığına ve bu durumun Cebertî'ye Fransızlar karşısındaki Osmanlı, Memluk ve diğer Müslüman unsurları

⁵⁹¹ İbn İyas, **Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi**, Trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016, s. 141, 178, 192.

⁵⁹² İbn İyas, a.g.e., s. 155.

⁵⁹³ Winter, "Attitudes toward the Ottomans...", s. 197-198.

⁵⁹⁴ Hathaway, **Al-Jabarti's History of Egypt**, s. 190.

⁵⁹⁵ Masters, a.g.e., s. 59, 69.

tekrardan gözden geçirmesine imkân sağladığına dikkat çekmekte, Cebertî'nin *Acâib* ve *Mazhar*'daki tezatlarının, ilk elden bir Arap'ın Batı'nın kendi dünyasında oluşturduğu etkiye dair düşüncelerinin ne olduğunu gösterdiğini söylemektedir.⁵⁹⁶

Eserinde Cebertî, asker grupları, Paşa ve Memluk Beyleri arasındaki kavgaların, mücadele ve savaşların anlatımına İstanbul'dan gelen tayin, terfi, doğum ve benzeri haberleri aktararak ara vermektedir. Eserle ilgilenen kişi satırlara aktarılan bu tabloyu okurken adeta yorulmaktadır. Öldürülen insanlar, yağmalanan evler oldukça olumsuz bir tasvirle araştırmacıyı karşı karşıya bırakır.

Volney (ö. 1820) 1783-1785 yılları arasında Mısır'da bulunmuştur. Bu dönem, 1798'e kadar dinmeyecek bir bunalımın ve iç savaşın ülkeyi kasıp kavurduğu, 1792'ye kadar sürecekt veba salgını ve kıtlığın hüküm sürdüğü bir zaman dilimiydi. Volney tanıklığını şu ifadelerle kaydeder: "Bu başkent ile Mısır'ın tümü en içler acısı yoksulluğu şu son üç yıl içinde yaşamıştı. Dizginlenemeyen bir zulmün yol açtığı alışlageldik acılara, önceki yıllarda yaşanan karışıklıkların acılarına şimdi de hepsinden daha yıkıcı olan doğal afetler eklendi".⁵⁹⁷ Tüm bu tanıklıkların Cebertî'nin kaydettikleriyle mukayeseli olarak ve Fransız işgalinin Osmanlıların Mısır'daki herhangi bir hâkimiyetinin olmadığı iddialarıyla ele alınması daha da anlamlı hale gelecektir.

Diğer taraftan, Cebertî'nin Osmanlı-İngiliz ittifakına dair yorumlarına bakıldığında, ittifakı, ortaya çıkardığı neticeler itibarıyla, değerlendirmesinin olumlu tonda olduğu görülmektedir. Gelişmeleri, "Allah bu dini facirlerin/fasıkların eliyle de güçlendirir" hadisiyle birlikte değerlendirmiştir.⁵⁹⁸ Cebertî, Mısır'daki gelişmelerin yanı sıra, Hicaz bölgesindeki Vehhâbi hadisesinden de bahsetmiştir. Nadiren de olsa Avrupa'da gerçekleşen Napoléon komutasındaki Fransızların, Avusturya ve Rusya arasında cereyan eden savaşlarına temas etmiştir.⁵⁹⁹

Fransızlara dair daha doğru bir ifadeyle Fransızların da temsilcisi olduğu batıya yönelik değerlendirmelerine bakıldığında, Cebertî'nin batı medeniyetinde mihenk taşının teknik/teknolojik üstünlük değil, İslam medeniyetinde olduğu gibi adalet olduğunu düşünmektedir. Toynbee, Kahireli ilim adamı olan Cebertî'nin işin

⁵⁹⁶ Jabarti, *Al-Jabartî's Chronicle...*, s. 23.

⁵⁹⁷ Akt. Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi...*, s. 123.

⁵⁹⁸ Buhâri, Cihat 77, 181; Müslim, İman 178. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III, s. 272.

⁵⁹⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III, s. 430.

özünü kavradığını, ancak batının hâlâ bu meseleyi anlayamadığını dile getirmekten çekinmemiştir.⁶⁰⁰

Cebertî'nin tarihî hadiselerle bakış açısına, onları değerlendirme biçimine, yönelttiği eleştirilere, tahlil ve analizlerine, yorumlama şekline, benimsediği üslup ve yazım tarzına bundan sonraki bölümlerde daha etraflıca yer verilecektir.

2.2.4. *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr* (1688-1821)

Eser dört ciltten oluşmakta olup, 1688-1821 tarihleri arasında kapsamaktadır. Birinci ciltte XVIII. yüzyıl başlarından 1190/1776 yılına kadar gerçekleşmiş olan hadiseleri, ikinci ciltte, 1190-1212/1776-1798 tarihi arasındaki olayları, üçüncü ciltte 1213-1220/1798-1806 arasında, dördüncü ciltte ise 1220-1236/1806-1821 dönemindeki hadiseler kaydedilmiştir. İlk üç cildi 1220/1805-1806⁶⁰¹ dördüncü cildi ise hadiselerin kaydedildiği dönem olan 1221-1236 (1806-1821) tarihleri arasında kaleme alınmış olduğu Cebertî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁰² *Acâib*'in dördüncü cildinde, en son 1821 senesi Eylül ayına ait hadiselerden bahsedilmekte ve Rum meselesiyle alakalı gelişmelerin bir sonraki ciltte ele alınacağı belirtilerek dördüncü cilde son verilmektedir.⁶⁰³

Mısırlı tarihçinin eserinin dördüncü cildinin sonundaki ifadelerinden kitabının yazımına devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu beyanına rağmen Cebertî'nin eserine 1821'den sonra devam edemeyişi, görme yetisini kaybetmesiyle açıklanmaktadır.⁶⁰⁴ Zira 1825 senesinde vefat edecek olan tarihçi, yaklaşık dört sene boyunca herhangi bir şey yazmamıştır. Bu kadar hacimli bir eserin müellifinin yazmayı bırakmasını başka bir şekilde izah etmek pek mümkün durmamaktadır. Yazabilme imkânı olsaydı yazmayı sürdürürdü. Fakat, Cebertî herhangi birisine olayları yazdırmayı da tercih etmediği anlaşılmaktadır. Bu durum ise görme yetisini kaybetmesinin oğlunun ölümüyle alakalı olmasından ileri geldiği söylenebilir. Böyle bir sebeple irtibatlı olmasaydı Mısırlı tarihçinin eserini yazmaya bir şekilde devam etmesi beklenirdi.

⁶⁰⁰ Toynbee, a.g.e., s. 85.

⁶⁰¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 348.

⁶⁰² Ahmet Özel, "Acâibu'l-Âsâr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I, 1988, s. 314.

⁶⁰³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 376.

⁶⁰⁴ David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23, s. 228; Bjorneboe, a.g.e., s. 93.

Cebertî ve oğlu Halil'in başına neler geldiği hususunda şimdiye kadar gün ışığına çıkarılmış tarihî vesikalar günümüz tarihçisinin net bir yargıya varmasına henüz imkân tanımamaktadır.

1100/1688-1190/21 Ekim 1776 arası hadiseleri anlattığı tarihinin birinci cildinde Cebertî, kronolojik tasnifini yıllara göre yapmıştır.⁶⁰⁵ Bazı yıllara hiç yer vermemiş bazılarını da birer sayfada özetlemiş, bazı olayları ise ay ve gününe kadar detaylı bir şekilde aktarmıştır.⁶⁰⁶ Eserde bazen de gündelik, sıradan hadiseler yer verilmiştir.⁶⁰⁷ Bu tür detaylar, Cebertî'nin yazılı kaynaklara müracaat ettiğine işaret etmektedir. *Acâib*'te, İslam tarih yazım geleneğine bağlı kalınarak, tarihi hadiselerin aktarılmasının yanı sıra vefeyât kısmında ulemadan, eşraf ve âyandan ölen kimselerin biyografileri kayıt altına alınmıştır.

Birinci ciltte, ciddi bir orantısızlık olduğu göze çarpmaktadır. 1688-1776 arası 88 senelik dönemi kapsamakta olup, 420 sayfadan oluşmaktadır. 335 sayfası vefeyâta, 85 sayfası ise tarihe ayrılmıştır. Bazı seneler, bir paragraf, yarım sayfa ya da bir sayfada özetlenmiştir.⁶⁰⁸ Ortaya çıkan tablo, Cebertî'nin elindeki biyografileri esas aldığı, aralara kısaca senelere dair girizgâh mahiyetinde haberler koyduğu izlenimini uyandırmaktadır. Tabii ki bunu, olumsuz bir durum olarak yorumlamak doğru olmayacaktır. Ayalon'un da dikkat çektiği üzere, vefeyât kısımları, ulema ve Memluklerle sınırlı kalsa ve ulema biyografileri Memluklere nazaran daha klişe bir formatta verildiği söylene de⁶⁰⁹ Mısır tarihinin anlaşılmasına katkı sunduğu aşîkardır. Bunun en somut örneği Cebertî'nin babasının hal tercemesini verdiği bölümdür.⁶¹⁰ İlim tahsil edilen kitaplar, babasının kütüphanesinde bulunan eserler, Arap, Acem ve Türk kökenli öğrencilerin yanı sıra Avrupa'dan ilim tahsili için babasına gelen öğrencilerle ilgili malumat, Ezher'in XVIII. yüzyılda ilim dünyasındaki konumuna dair fikir veren önemli detaylara sahiptir.

⁶⁰⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 42, 655; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 26, 391.

⁶⁰⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 30.

⁶⁰⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 50.

⁶⁰⁸ *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 409, 442, 452, 484.

⁶⁰⁹ Ayalon, "The Historian al-Jabartî and His Background", s. 236. Humphreys, Cebertî'nin eserinde yer verdiği emir ve âlim biyografilerinin bugünkü manadaki biyografiye karşılık gelmese de gerçeğe yakın harika portreler sunduğunu ileri sürmektedir. Humphreys, a.g.e., s. 239.

⁶¹⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 452-467.

Vefeyât kısmında yer verilen en önemli şahsiyetlerden bir diğeri ise Bulutkapan Ali Bey'dir. Cebertî'nin oldukça detaylı bilgiler verdiği Ali Bey'in hal tercemesinde onun zamanı, mahkemelerdeki rüşvetin ve haksız yargılamaların ortadan kalktığı, bu tür işlere karışanların, toplumda karışıklık çıkaranlar ve yol kesenlerin, soyguncuların ciddi şekilde cezalandırıldıkları, memlekete huzur ve emniyet geldiği, insanların geceleri dahi rahatça seyahat edebildikleri bir dönem olarak tasvir edilmektedir.⁶¹¹ Cebertî, diğer meselelerde olduğu gibi burada da yönetimde kimin olduğu ve oraya nasıl geldiğiyle asla ilgilenmemektedir. Osmanlı'ya baş kaldırmış birinin, memlekette huzur ve sükuneti sağlamış olması ve haksızlıklar ile hukuksuzlukları ortadan kaldırmış olması Cebertî tarafından yeterli görülerek olumlu karşılanmıştır. Dolayısıyla, Fransız yönetimi hariç, kimin yönettiği ile değil, nasıl yönettiği ile ilgilenmiş olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu yüzden Bulutkapan Ali Bey, bir isyancı olarak değil, bilakis adil bir yönetici olarak resmedilmiştir.

Diğer açıdan bakıldığında Cebertî'nin, vakanüvis geleneğinin dışında kalmakta olduğu söylenebilir. Herhangi bir resmi vazife üstlenerek *Acâib*'i kaleme almaması ve yazdığı dönemin kendisinden önceki evreleri de kapsamayı itibariyle bir vakanüvisten farklı olarak ele alınmasını gerektirmektedir. Her iki unsur Cebertî'nin eserinin, Osmanlı-İstanbul merkezli yazılan vekâyinamelerden ayrıldığını göstermektedir. Eserde, Mısır'a odaklanması ve dolayısıyla, saltanat merkezli bir bakış açısının bulunmaması, Cebertî'yi yerel tarihçilik açısından ve saltanat-taşra bağlamında maduniyet tarih yazımı çerçevesinden ele alınmasına kapı aralamaktadır. Yaptığı tarihçiliğin "merkez" tarafından eleştirilmesi,⁶¹² Cebertî'nin çabasının bu açılardan dikkate alınmasını bir kez daha vurgulamaktadır.

İlk cildin girişinde, bir sonraki bölümde incelenecek olan *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis*'dakine benzer şekilde kısa bir tarih özeti verilmiştir. Bu kısımda birkaç cümle ile insanın yaratılışına temas edilmekte, son peygamber üzerinden İslam dönemine geçilmektedir. Dört halife, Emeviler ve Abbasiler bir

⁶¹¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 447. Haşşâb'ın benzer olumlu kanaatleri için bkz. Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 46.

⁶¹² *Mazhar*'ın mütercimi, Cebertî'nin tarihçiliğini eleştirmektedir. Bkz. *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 23 Safer 1282/17 Temmuz 1865, S. 201, s. 804; Cebertî, *Târîh-i Mısır, Terceme-i Behcet Efendi*, İstanbul, Ceridehâne Matbaası, 1282, s. 259-260.

paragrafta verilerek Abbasi Hilafeti'nin zayıflamasıyla ortaya çıkan Tolunoğulları, İhşîdîler, Fatimîler ve Eyyübîler'den oldukça kısa bir şekilde bahsedildikten sonra, daha detaylı olarak Memlukler dönemi anlatılmaktadır. Memluk Devleti'nin Osmanlılar ile yaptığı savaşla 1517'de yıkıldığı, Mısır'ın Osmanlı yönetimine geçtiği ve İslam tarihinin başlarındaki haline, naiplik yönetimine/merkeze bağlı bir yönetimine geri dönüldüğü belirtilmektedir.⁶¹³

Cebertî, Yavuz ve Kanuni dönemlerini olumsuz bir şekilde ele almamıştır. Ancak peşi sıra Osmanlı Devleti döneminde Mısır askerleri arasında şeytani ve cahiliye bidatlerinin zuhur ettiğini, nifak ve ayrılıkların ortaya çıktığını, kötü esnaf ehlinin de bu ayrılıklara katıldığını, kabilevâri ayrışmaların yaşandığını, Kasımiyye ve Fikariyye grubu olarak ordunun ikiye bölündüğünü dile getirmektedir.⁶¹⁴

Acâib'in ikinci cildi 1776-1798 arasını yani, 22 senelik bir dönemi kapsamaktadır. 275 sayfalık bir hacme sahip olan bu ciltte 105 sayfa tarihi hadiseler, 170 sayfa ise vefeyâta ayrılmıştır. 420 sayfalık ilk ciltle kıyaslandığında 1/4 oranında daha kısa olan bu dönemin daha detaylıca yazıldığı görülmektedir. Yine, vefeyât ve tarih mukayesesi açısından, ilk ciltteki dengesiz dağılımın nispeten daha oranlı bir şekil aldığı görülmektedir. Ancak yine de vefeyâtın, tarih kısmından hacimce fazla olma durumunda herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır.

1786, 1787, 1788 ve 1789 seneleri daha detaylı anlatılmakla birlikte, 1796, 1797 ve 1798 senelerine hiç temas edilmemiş, geri kalan seneler ise ilk cilttekine benzer oranlarda birer ya da ikişer sayfa anlatılarak özetlemiştir. İkinci cilde ait diğer bir üslup değişikliği, Cebertî'nin 1787 senesinden itibaren yazdığı hadiseleri ay ay tasnif etmeye başlamış olmasıdır. Kronolojideki derinlik, yazılan döneme hakimiyetin bir alameti şeklinde okunabilir. Birinci ciltte olmayan ve ikinci cildin sonlarına doğru ortaya çıkan bu kronolojik tasnif, Cebertî'nin hem muhtevayı hem de üslubu, bizzat kendisinin oluşturmaya başladığına delalet etmektedir.

Buradaki istatistiklerden yola çıkılarak, Cebertî'nin oldukça düşük bir tempoda olsa da yazmaya devam ettiği söylenebilir. 1220/1805-1806 senesinde bizzat kendisinin eseri yazdığını zikretmesini, peyderpey yazmış olduğu

⁶¹³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 22-37.

⁶¹⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Abdurrahim, C. I, s. 36; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 23.

müsveddeleri derleyip topladığı şeklinde okumak daha doğru olacaktır. Diğer bir hususiyet ise birlikte çalışma yaptığı kişilerin 1791’de ölmesiyle, bu tarihten itibaren Cebertî’nin yazdığı hal tercemelerinin bizzat kendisine ait olduğudur. Moreh, Cebertî’nin Zebîdî’nin *Mu‘cemü’l-Muhtas* eserindeki hal tercemelerinden 168 tanesini, bazı değişikliklerle birlikte *Acâib*’e aldığını tepsit etmiştir.⁶¹⁵ Bununla birlikte, ikinci ciltteki vefeyâtın hacmindeki büyüklük, vefeyât kısımlarının eserin merkezinde olmaya devam ettiğini göstermektedir. Aslında, vefeyât ve tarihin çoğu zaman iç içe geçmiş olması, bu ayrımın katı bir şekilde yapılmasını engelleyen bir unsurdur. Bu açıdan tekrardan bakıldığında, Cebertî’nin 1791’de yazma işini bıraktığı, 1798’deki işgal süreciyle tekrar başladığını ileri sürdüğü Moreh’in iddiası üzerinde bir keza daha düşünmek icap ediyor.

İkinci cildin başında, 28 Mart 1776 tarihli bir hadiseye yer verilmektedir. Fakat Cebertî, birinci cildin bitiminde en son 21 Ekim 1776 tarihli bir olaydan bahsetmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak, Cebertî’nin ciltler arası geçişte senelere tam manasıyla riayet etmediği söylenebilir. Örneğin ikinci cildin sonunda, zamanını net olarak belirterek verdiği en son olay, 31 Mayıs 1798 tarihine ait ay tutulması hadisesidir. Ancak Cebertî 1797 ve 1798 senelerini bir paragrafta özetlemiştir. Dolayısıyla teknik olarak 1798 senesine ikinci ciltte yer verilse bile, 1798’deki olaylardan tam manasıyla üçüncü ciltte bahsedilmeye başlanacaktır.

Acâib’in üçüncü cildi, 24 Haziran 1798 tarihli olaylarla başlamakta ve 21 Mart 1806 tarihiyle sona ermekte olup yaklaşık 8 senelik bir dönemi kapsamaktadır. Bu cilt, 357 sayfalık hacim ve sekiz senelik bir periyot ile *Acâib*’in dört cildi arasında en tafsilatlı ve yoğunluklu olanıdır. Cebertî’nin bu cildin sonunda belirttiği⁶¹⁶ 21 Mart 1806 tarihi itibarıyla ilk üç cildin yazımının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Üçüncü ciltteki muhteva dağılımına bakıldığında, 317 sayfa tarihi hadiseler, 40 sayfa ise hal tercemelerine ayrılmış olduğu görülür. Böylece birinci ve

⁶¹⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. m10. Moreh bir başka çalışmasında 145’ten fazla biyografinin, bazıları birebir bazısının ise birtakım değişikliklerle *Acâib*’e Cebertî tarafından dahil edildiğini belirtmektedir. Shmuel Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî: His Life, Works, Autographs, Manuscripts and the Historical Sources of Ajâib al-Âthâr**, Oxford, Oxford University Press, 2014, s. 181, 185. El-Hâc Muhammed Kettânî’nin Cebertî’nin birkaç biyografi dışında tüm biyografileri hocası Murteza ez-Zebîdî’nin eserinden aşırıldığına dair eleştirileri için bkz. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 45.

⁶¹⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 438.

ikinci ciltlerdeki vefeyât ile tarih dağılımı, üçüncü ciltle birlikte tersine dönmüştür. Artık ilk iki cildin aksine, anlatımın ana eksenini, tarihi hadiselerin oluşturduğu ve vefeyât aktarımının oldukça arka planda kaldığı bir dağılım ortaya çıkmıştır. İki ana unsurun bu değişime etkisinden bahsedilebilir: Cebertî, içinde yaşadığı ve tanıklık ettiği ve bunun doğal bir neticesi olarak da detaylarına vâkıf olduğu, hafızasının tazeliğiyle kayıt altına aldığı bir dönemi yazmaktadır. 1791’de hocasının ölümüyle birlikte artık hal tercemeleri çalışmasında kendi başına kalmıştır.

Cebertî eserinin üçüncü cildini oluştururken, *Müdde* ve *Mazhar*’da yazdığı kısımları gözden geçirerek kullandığı anlaşılmaktadır. 2 Ocak 1802 ile 21 Mart 1806 arası dönem ilk defa bu ciltte kaleme alınmıştır. Bu kısım, üçüncü ciltteki tarihi hadiselerden müteşekkil 317 sayfanın, 130 sayfasını kapsamaktadır. Yani, 1/3 oranından daha fazla bir kısım, ilk defa burada yazılmıştır ve Cebertî’nin bu kısımda yazdıklarını, herhangi başka bir metniyle mukayese imkânı artık ortadan kalmaktadır. Bundan sonraki sürece dair kaydettikleri, imkân dahilinde Recebî’nin yazdıklarıyla karşılaştırılabilir.

Mısırlı tarihçi, yeri geldikçe eserine koyduğu isme uygun tuhaflikları ve farklı hadiseleri zikretmeye özen göstermiştir. File benzeyen çocuk,⁶¹⁷ iki başlı buzağı,⁶¹⁸ bir meczuba intisab eden bir kadının erkek elbiseleri giyerek şeyh olması ve insanların onun evliyalığına inanmaları,⁶¹⁹ yedi saat sürececek bir deprem olacak kehanetini dikkate alan insanların evlerini terk etmeleri,⁶²⁰ mehdi olduğunu iddia eden Magripli bir adam,⁶²¹ geçmişte yaşadığını ileri süren bir kişi,⁶²² iki kafalı tek vücutlu doğan çocuk,⁶²³ Kahire’ye gelen filler,⁶²⁴ Bektaşî Tekkesi’nin alınan rüşvetlerle onarılması,⁶²⁵ Memluklerin gelenek ve göreneklerine dair bilgiler,⁶²⁶ Mısırlıların sünnet cemiyetiyle ilgili detaylar,⁶²⁷ Nil nehrinin debisinin yükseldiği

⁶¹⁷ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 14.

⁶¹⁸ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 99.

⁶¹⁹ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 126-127.

⁶²⁰ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 226.

⁶²¹ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 65; Cebertî, *Mahzaru’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 126.

⁶²² Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 258.

⁶²³ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 293.

⁶²⁴ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 324.

⁶²⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 170.

⁶²⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 171.

⁶²⁷ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 146.

tarihler ve bu hadisenin kutlanması,⁶²⁸ 1735 senesinde peygamberlik iddiasında bulunan birisinin ortaya çıkması,⁶²⁹ 19 Mayıs 1735 tarihinde kıyametin kopacağı iddiasının ortaya atılması ve büyük kitlelerin buna inanmaları ve hayatlarının geri kalan kısmını bu tarihe göre düzenlemeleri⁶³⁰ gibi muhtelif ayrıntılar *Acâib*'i tamamlayan temalar olarak ortaya çıkmaktadır.

2.2.4.1. Yazmalar ve Yapılan Baskılar

Acâib, Cebertî'nin Kavalalı'yı ve oğlu İbrahim'i sert bir şekilde eleştirmesinden dolayı, basılması Kahire'deki yönetim tarafından uzunca bir süre yasaklanmıştır.⁶³¹ Cebertî'nin tarih eserinin neşredilmesine dair yasak ancak 1878 tarihinde kaldırılmıştır. Bu tarihe kadar mevcut nüshaları sistematik bir şekilde yok edilmeye çalışıldığı ileri sürülmüştür.⁶³² Corci Zeydan Bulak baskısında,⁶³³ Anastase-Marie al-Kirmili ise Irak Müzesi'ndeki *Acâib* nüshasında Kavalalı eleştirilerinin silindiğini ileri sürenlerdendir.⁶³⁴ Ancak bu iddia, Moreh'in de ortaya koyduğu üzere gerçeği yansıtmamaktadır.⁶³⁵ Mevcut yazma nüshalar Moreh'in iddiasını desteklemektedir. Ayrıca yine Moreh'in dikkat çektiği üzere, 1820'lerin başında Kavalalı gücünün zirvesindedir. İsteddiği takdirde bütün yazmaları ortadan kaldıracak kudrettedir. Buna rağmen böyle bir harekete girişmediği anlaşılmaktadır.⁶³⁶ Dolayısıyla iddia edilenlerin aksine, *Acâib* ne imhaya ne de sansüre maruz kalmıştır. Sadece matbaada basılması uzun süre yasaklı kalacak ve müellifinin ölümden yaklaşık 53 sene sonra basılabilecektir.

Acâib ile alakalı ilk neşir, Matbaatü Cerîdeti Mısır tarafından 1295/1878'de eserin sadece üçüncü cildinin *Târihu'l-Fransaviyye fî Mısır* ismi altında basılmasıyla

⁶²⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 59, 70, 97, 111, 137, 165, 171, 204, 212, 216, 232.

⁶²⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 168.

⁶³⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 169.

⁶³¹ David Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 23, s. 229.

⁶³² Di-Capua, a.g.e., s. 35.

⁶³³ Corci Zeydan, *Târihu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire, Hindâvî, 2013, s. 1484.

⁶³⁴ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 49.

⁶³⁵ Moreh, Cambridge yazmaları ile Bulak baskısı arasında Kavalalı'nın eleştirildiği kısımlarda hemen hemen hiç farklılık olmadığına işaret etmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, Introduction, C. I, s. 17; Ayrıca bkz. ve karşı. Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 49, 160.

⁶³⁶ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 51.

gerçekleşmiştir.⁶³⁷ Eserin tamamı ilk defa bir sene sonra, Bulak Matbaası'nda 1297/1879-1880'de basılmıştır.⁶³⁸ 1301-1302/1883-1884'te İbn Esîr'in on iki ciltlik *el-Kâmil fi't-Târih* isimli eserin derkenarında neşredilmiştir. 1322-1323/1904-1905'te el-Matbaatü'ş-Şarkıyye, eseri dört cilt halinde basmıştır.⁶³⁹ 1958-67 arasında ise yedi cilt hâlinde Kahire'de yeni bir baskıyla neşredilmiştir.⁶⁴⁰ 1997 senesinde, Bulak baskısı baz alınarak, Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim tarafından tahkikli neşri yapılmış ve dört cilt halinde Kahire'de basılmıştır.⁶⁴¹ Bu bağlamda *Acâib*'e dair; *Müdde*, *Mazhar*, *Evdahu'l-İşârât*, *Dürretü'l-Masûne*, *Mu'cemü'l-Muhtas* ve *Acâib*'in farklı nüshalarını karşılaştırarak ve ilgili yerlerde birbirinden yapılan alıntılarını belirterek 2013'te yayımlanan Moreh'in yaptığı tahkikli neşir,⁶⁴² en güncel ve titiz çalışmadır.⁶⁴³ Zira Arapça tahkikli neşirlerin tamamında ve 1994'te İngilizce tercümede sadece Bulak baskısı baz alınmıştır.⁶⁴⁴ Moreh aynı zamanda çalışmasının girişinde, yazmalarla ilgili etraflıca bilgi vermektedir.⁶⁴⁵

2.2.4.2. Yapılan Çeviriler

Dönemiyle ilgili en önemli kaynakların başında gelen bu eserle ilgili birçok tahkik çalışması yapılmış ve mezkûr tarih kitabı farklı dillere çevrilmiştir. İlk tercüme, Fransızcaya sadece üçüncü cildin özet bir çevirisiyle, Cardin tarafından yapılmış⁶⁴⁶ ve *Journal d'Abdurrahman Gabarti pedant l'occupation Française en*

⁶³⁷ Ayalon, *The Historian al-Jabarti and His...*, s. 230; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, Tah. Abdurrahim, s. m4.

⁶³⁸ Mahmud eş-Şarkâvî, *Mısır fi'l-Karni's-Sânî Aşer*, C. I, Kahire, Mektebetü'l-Anglo el-Mısıriyye, 1957, s. 31; Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", s. 230; Necdet Öztürk & Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013, s. 220.

⁶³⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, Tah. Abdurrahim Abdurrahman, s. m4.

⁶⁴⁰ Abdurrahman el-Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, C. I-VII, Tah. Hasan Muhammed Cevher vd., Kahire, Matbaatü Lecneti'l-Beyânî'l-Arâbî, 1957-1965.

⁶⁴¹ Abdurrahman el-Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcimi ve'l-Ahbâr*, Tah. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire, Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısıriyye, I-IV, 1997.

⁶⁴² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. m14-m15.

⁶⁴³ Abdurrahman el-Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, C. I-IV, Tah. Shmuel Moreh, Jerusalem, Printiv Press, 2013.

⁶⁴⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. m11.

⁶⁴⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. m11-16.

⁶⁴⁶ Alexandre Cardin, *Journal d'Abdurrahman Gabarti pendant l'Occupation Française en Égypte, Suivi D'un Précis De La Môme Campagne, Par Mou'alleme Nicolas el-Turki*, Traduits de l'Arabe, Paris, Dondey-Dupré, 1838. Moreh, Cardin çevirisiyle ilgili, birçok ilim adamının çevirinin eksikliğine dikkat çektiğini ancak kimsenin tercümeyi dikkatlice incelemeyeceği tespitinde bulunmaktadır. Kısa bir karşılaştırma ile çevirinin; *Mahzar* ve *Müdde*'de bulunmayan, sadece *Acâib*'te geçen kısımlardan yapıldığını yaptığı karşılaştırmalı alıntılarla göstermekte ve Cardin

Égypte ismiyle 1835'te İskenderiye'de ve 1838'de ise Paris'te basılmıştır.⁶⁴⁷ *Acâib*'in Fransızcaya tam metin olarak ilk tercümesi *Merveilles Biographiques et Historique ou Chronique de Cheikh Abd-el-Rahman el-Djabarti* adıyla yapılmıştır. Çeviri, 1888-1896 seneleri arasında Kahire'de basılmıştır.⁶⁴⁸ Ayalon, çevirinin aşırı derecede hatalı ve kötü olduğunu söylemekte ve kullanılmasının sakıncalı olacağı uyarısında bulunmaktadır.⁶⁴⁹ 1979'da ise sadece üçüncü cildinin Fransızcaya çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁰ Eserin tamamı İngilizceye 1994 senesinde tercüme edilmiştir.⁶⁵¹ *Acâib*, farklı zamanlarda Rusça ve Almancaya da çevrilmiştir.⁶⁵²

Bundan sonraki kısımlarda eser, dönemin ön plana çıkan tema ve unsurları etrafında ele alınacaktır. Bu tür bir usul takip edilerek Ezherli tarihçinin bakış açısı, olayları tahlil etme biçimi, siyasî, iktisadî, askerî, dinî meseleri değerlendirme şekli yedi başlık altında ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylelikle takip ettiği usul ve eserine dahi ettiği muhteva masaya yatırılarak dönemin daha iyi bir şekilde anlaşılmasının yolunun açılmasına çaba gösterilecektir.

2.2.4.3. Osmanlılar ve Mısır'ın Yönetimi

XVIII. yüzyılın aktarılmaya çalışıldığı *Acâib*'in ilk cildi, Mısır'ın bu dönemine dair günümüz tarihçilerinin fikir sahibi oldukları bilgileri büyük oranda teyit eden bir anlatım hattına sahiptir. 1706'da Azeb ve Müteferrika askerleri

çevirisinin *Acâib*'in üçüncü cildinden yapılmış özet bir çeviri olduğu sonucuna varmaktadır. Bkz. Moreh, *Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân...*, s. 537-539; Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...*, s. 162. Bu çevirinin eserin tam bir çevirisi olmadığı hakkında Karş. Babinger, a.g.e., 1982, s. 369. Eserin isminin Fransızca birebir tercümesi *Délivrance de l'Égypte par la Sortie de la Nation Française* olarak zikredilmiştir. Cardin, a.g.e., s. 5.

⁶⁴⁷ Yusuf İlyan Serkis, *Mu'cemü'l-matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarrebe*, Kahire, Matbaatu Serkis, 1928, s. 676.

⁶⁴⁸ Abd-el-Rahman el-Djabarti, *Merveilles Biographiques et Historique ou Chronique de Cheikh Abd-el-Rahman el-Djabarti*, Traduites de l'Arabe par Chefik Mansour Bey, Abdulaziz Kahil Bey, Gabriel Nicolas Kahil Bey, Iskender Ammoun Effendi, Kahire, Imprimerie Nationale, 1888-1896.

⁶⁴⁹ Ayalon, "The Historian al-Jabarti and His Background", s. 230.

⁶⁵⁰ 427 sayfa olan eserin Fransız işgali başlığıyla çevrilip yayımlanması sadece üçüncü cildin tercümesi olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Joseph Cuoq, *Journal d'Un Notable du Caire durant l'Expédition Française, 1798-1801*, Traduit et annoté par Joseph Cuoq Préface de Jean Tulard, Paris, Albin Michel, 1979.

⁶⁵¹ Bkz. *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt*, I-IV, Trans. by Thomas Philipp & Moshe Perlmann, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1994.

⁶⁵² Shmuel Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî: His Life, Works, Autographs, Manuscripts and the Historical Sources of Ajâib al-Âthâr*, Oxford, Oxford University Press, 2014, s. 165, 360.

arasında çıkan karışıklıklar,⁶⁵³ Yeniçeriler arasında çıkan fitne hadisesi,⁶⁵⁴ 1709'daki ocaklar arasında barış yapılması ve kısa sürede barışın bozulması,⁶⁵⁵ askerler ile birlikte sancak beylerinin, valiyi azletmekle tehdit edip, istedikleri emri yazdırmaları,⁶⁵⁶ Temmuz 1709'da, esnaf ve zanaatkarlara yedi ocaktan herhangi birine bağlı askerlerle olan irtibatlarının kesilmesi yönündeki emrin uygulanamaması,⁶⁵⁷ 1711'de Kahire'de patlak veren karışıkların 70 gün devam etmesi ve bu esnada insanların iş yerlerini kapatıp, evlerini terk etmek zorunda kalmaları,⁶⁵⁸ vali Hasan Paşa döneminin fitne, savaş ve kötülüklerle geçtiğinin belirtilmesi,⁶⁵⁹ 1713'te aylarca süren veba salgını,⁶⁶⁰ Fikarîler ve Kâsımîler arasında idari makamların paylaşılarak taksim edilmesinin⁶⁶¹ geçmişte olduğu şekliyle devam ettiğinin belirtilmesi⁶⁶² ve toplumsal ayrışmaya yansıdığına işaret edilmesi,⁶⁶³ istedikleri fermanı yazmadığı için valinin azledilmesi ve yerine getirdikleri kaymakamdan/vekilden istedikleri kararın çıkartılması,⁶⁶⁴ 1730'larla birlikte Kâsımîlerin düşüşe geçmesi ve Fikarîlerin bir kolu olan Kazdağlıların yükselişe geçmesi⁶⁶⁵ gibi hadiseler Cebertî'nin yüzyıl başındaki Mısır tasvirinde öne çıkan temalardır. Cebertî, Mısır'daki bozulmaya dair vurgusunu İbrahim Kethuda el-Kazdağlı dönemi başlangıcıyla tarihlendirmektedir.⁶⁶⁶

Acâib'in ikinci cildinin tematik dağılımına bakıldığında, eserin birinci cildine benzer şekilde, Memluklerin siyasi arenaya hakimiyetleri baskın bir tarzda kendini göstermektedir. Osmanlı'nın Mısır'ı yönetmek üzere gönderdiği valiler, tarihçi Cebertî'nin anlatımına nadiren dahil olmuşlardır. Tarihçinin, anlatmadığı şeylerin de

⁶⁵³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 36.

⁶⁵⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 38.

⁶⁵⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 41.

⁶⁵⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 41.

⁶⁵⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 43.

⁶⁵⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 46-47.

⁶⁵⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 55.

⁶⁶⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 62.

⁶⁶¹ Osmanlı merkezi yönetimin ani bir kararla 1138/1725-1726 senesinde çıkardığı emirlerde önemli görevlerin, Fakarîler ve Kâsımîler arasında taksimini istemekte olduğu görülmektedir. Hathaway, *Osmanlı Mısır'ında Hane*..., s. 83. Geleneksel güç dengesini korumak üzere böyle bir siyaseti takip eden Osmanlı yönetiminin mevcut hizipleşmeleri daha da keskinleştirdiği söylenebilir.

⁶⁶² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 71.

⁶⁶³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 73.

⁶⁶⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 74-75.s

⁶⁶⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 75, 162, 165.

⁶⁶⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 231.

aslında birçok şeyi daha iyi anlattığı bilenen bir prensiptir. Osmanlıların Mısır'daki hakimiyetleri meselesinde bu prensibin sıkça kendini örneklemektedir. Cebertî, 22 senelik dönemi anlattığı *Acâib*'inin ikinci cildinde oldukça sınırlı sayıda valiye/paşaya temas etmiştir. Bunun nadir örneklerinden biri, 1781 Haziran-Temmuz 1782 arası 13 ay süreyle Mısır valiliği yapan Melek Mehmet Paşa'dır. Müellif, validen, farklı ilim dallarına, araştırma ve incelemeye meraklı bir kişi olarak bahsetmektedir. Görevden ayrılırken Memluk beylerinin kendisine hediyeler takdim ettiğini, paşayı hiçbir sorguya tabi tutmadıklarını belirtmektedir.⁶⁶⁷ Bir diğer vali ise 1750'de görev yapan Şehlâ Ahmed Paşa'dır. Paşa'nın matematik ilmine olan rağbetinden bahsedilmektedir.⁶⁶⁸ Hekimoğlu Ali Paşa'nın valilik döneminde ise huzur ve sükûnetin hâkim olduğu, karışıklıkların ortadan kalktığı belirtilmektedir.⁶⁶⁹ Ancak, paşalara dair bu tür olumlu tasvirler oldukça sınırlı kalmıştır.

Mısır'daki Osmanlı yönetiminin genel karakteristiğinin, 1780, 1784 ve 1795'te⁶⁷⁰ görev yapan valilerin durumu gibi olduğu anlaşılmaktadır. İlkinde, hac kervanının yağmalanmasından dolayı Memluk beyleri, paşayı azletmişlerdir.⁶⁷¹ İkincisinde, Emir Murad Bey'in tek başına valiyi azlettiği, valinin de itirazsız bir şekilde bu duruma itaat ettiği anlatılmaktadır. Cebertî, valinin yönetimde olduğu dönemi, sıkıntıların, zorlukların ve pahalılığın her şeye hâkim olduğu bir evre olarak tasvir etmiştir.⁶⁷² Bir başka örnek ise 1789 senesinden verilebilir: Valinin et fiyatlarının düşürülmesine dair kararının uygulanmadığı, piyasadaki tağşiş edilmiş para ve altınların, yeni oranlama için darphaneye getirilmesine yönelik emrinin dikkate alınmadığı, insanların mevcut hal üzere alışverişlerine devam ettikleri aktarılmaktadır.⁶⁷³

Yukarıda aktarılan bu tür gelişmeler ise haksızlık ve hukuksuzlukların tarihsel süreci tayin etmesi anlamına geliyordu. 1784 senesi, baskı ve zorbalıklarla vergilerin toplandığı,⁶⁷⁴ ahlaksız insanların makam sahibi olduğu, emniyet ve

⁶⁶⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 84.

⁶⁶⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 211.

⁶⁶⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 173.

⁶⁷⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 316.

⁶⁷¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 68.

⁶⁷² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 98.

⁶⁷³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 210.

⁶⁷⁴ 1789 senesindeki vergi toplama sürecinde de benzer zulüm ve zorbalıklardan bahsedilmektedir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 212.

huzurun ortadan kalktığı, yolların kesildiği, kervanların soyulduğu, fellahın köylerini terk ettiği, açlıktan insanların ölen hayvanları yedikleri ve birçok insanın açlıktan öldüğü, insanların yemek ve içmekten başka bir meseleyi konuşamaz hale geldiği, pahalılıkların arttığı, karışıklıkların ardı arkası kesilmediği bir dönem olarak özetlenmektedir.⁶⁷⁵

1793 senesi de hemen hemen benzer şekilde, zulümlerin devam ettiği, ailelerin dağıldığı, memleketin harap olduğu, insanların şehirlere göç ettiği, sokakların ve yolların kadınlar ve çocuklarla dolup taşıdığı, her yeri açlık çılgınlıklarının kapladığı ve çok sayıda insanın açlıktan öldüğü haberleriyle anlatılmaktadır.⁶⁷⁶ 1795 yılına gelindiğinde ise, bütün haksız vergilerin kaldırıldığı ancak bu kararın sadece bir ay uygulanabildiği, sonrasında kat kat daha fazla vergilerin getirildiği belirtilmektedir.⁶⁷⁷ Aslında bu “negatif üslup” Cebertî’nin eserinde, özetlemeye müracaat ettiği kısımların genel karakteristiğini oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, Cebertî herhangi bir senenin özetini yapmaya başlaması, okuyucunun kendisini tümüyle olumsuz bir tabloda bahsedileceğine hazırlaması anlamına gelmektedir.⁶⁷⁸ Kötü olan genel gidişatın özetinin de aynı olması gayet doğal bir durumdur. Dolayısıyla genel anlatı, bu tür özetlerin klişeleşmiş kalıp tasvir olduğunu düşünmeyi engellemektedir.

Osmanlı dönemi Mısır’ında öne çıkan önemli olaylardan biri de hac ibadetinin yerine getirilmesi için yola çıkan kervan kabileleridir ve dönemin anlaşılmasına katkı sağlayacak detayları kendisinde barındırmaktadır. Hacıların yaşadıkları sıkıntıların yegâne sebebinin *urban surresi* denilen, bedevilere gönderilen erzak ve zahirenin teslimatlarının yapılmaması olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷⁹ Bunun ciddi sonuçları olmuştur. Bedeviler 1780’de, Hac kervanına saldırmıştır. Cebertî’nin aktarımına göre çatışmalar 10 saat sürmüş, kabiledeki birçok asker ve insan hayatını kaybetmiştir.⁶⁸⁰ 1785 ve 1786 senelerinde yol güvenliğinin sağlanamamasından, hacılar Medine’yi ziyaret edememişlerdir. Bedevilerin yolları kapatması neticesinde,

⁶⁷⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 98-99.

⁶⁷⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 284.

⁶⁷⁷ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 310.

⁶⁷⁸ Başka bir seneden verilen özet için bkz. Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 191; Cebertî, *Mahzaru’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 242.

⁶⁷⁹ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 109, 158.

⁶⁸⁰ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 68.

kafiledeki hayvanlar ve insanlar açıklıktan ölmüşlerdir. 1786 senesinde tüccar kervanı ve hacılar, baştan aşağıya soyulmuş, kadınlar esir alınmıştır. Medine yolunda 7 gün boyunca süren çatışmalarda hacıların 1/3'ü hayatını kaybetmiştir.⁶⁸¹ 1786 senesi, Osmanlı'nın Mısır'a ordu gönderdiği sene olması itibariyle yaşananlar daha da önem arz etmektedir.

22 yıllık periyotta, siyasi tabloyu kısa süreli olarak değiştiren 1786 senesinde Osmanlı'nın Mısır'a asker göndermesi olmuştur. Osmanlı ordusu yanlarında getirdiği fermanda, geliş sebeplerinin, Memluk İbrahim ve Murad Bey'i ortadan kaldırmak ve hâlihazırdaki zulümleri sona erdirmek olduğu kaydedilmiştir.⁶⁸² Ezherli tarihçinin aktarımıyla ifade edilirse, Kaptan Hasan Paşa'nın Mısır'a çıkışı, zamanın mehdisi gelmiş gibi büyük bir sevinç ve memnuniyetle karşılanmıştır.⁶⁸³ Cebertî, Hasan Paşa'nın Mısırlıları kandırmak ve aldatmak için vergileri indirdiği, insanların Osmanlıların nasıl yönettiğini bilmediklerinden mevcut duruma ikna olarak Memluklerden uzaklaştıkları ve bir an önce ortadan kaldırılmalarını talep eder hale geldikleri tespitinde bulunmaktadır.⁶⁸⁴

Sonraki gelişmeler, Cebertî'yi tespitinde haklı olduğunu gösterir mahiyette seyredecektir. Cebertî, tahrir adı altında vergilerin tekrardan geri geldiğini, halkın Hasan Paşa'ya tepki gösterdiğini ve ondan umutlarını kestiklerini, Osmanlı askerlerinin zulmünün arttığını, insanlara kötü muamelelerde bulunduklarını belirtmektedir.⁶⁸⁵ Dolayısıyla Cebertî, Hasan Paşa'nın Mısır'a gelişinin zarardan başka bir şey getirmediğini, zulümleri kaldırmak gayesiyle gelen Osmanlıların zulüm ve baskıyı daha da yerleşik hale getirmekten başka bir şey yapmadıklarını ileri sürmektedir.⁶⁸⁶ 27 Eylül 1786 tarihinde Hasan Paşa'nın başkanlığında toplanan divanda, İbrahim ve Murad Bey Osmanlı Devleti'ne bağlı kalarak Yukarı Mısır'da ikamet etmelerine müsaade edilmiş ve Kahire'ye geri dönmemeleri şartı ile affedildikleri ilan edilmiştir.⁶⁸⁷ Sonuç itibariyle, Memluk meselesini de tam

⁶⁸¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 109, 121, 158.

⁶⁸² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 130.

⁶⁸³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 135; Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı**..., s. 27

⁶⁸⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 129.

⁶⁸⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 166.

⁶⁸⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 173.

⁶⁸⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 172; Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı**..., s. 27. 24 Haziran 1789 tarihinde İstanbul'dan gelen yazıda Memluk emirleriyle mücadeleye devam edilmesi emredilmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 211.

manasıyla çözemeden geri dönen ordu, Osmanlı seferinin başarılı olmadığına tanıklık etmiştir.⁶⁸⁸ Yaklaşık 12 sene sonra Mısır'ın yaşayacağı Fransız işgali de bunu ayrıca teyit edecektir.

1786 seferiyle, Osmanlıların Mısır'daki düzeni eski haline getirmek için çaba sarf ettikleri, çıkardıkları emirlerden takip edilebilmektedir. Özellikle, Gayrimüslimleri ilgilendiren kısımlar dikkat çekici detaylara sahiptir. İslam toplum düzeniyle alakalı çıkarılan emirlerde, Gayrimüslimlerin binek hayvanlarına binmemeleri, Müslümanları kendi altlarında çalıştırmamaları, cariye ve köle satın almamaları, şayet hâlihazırda yanlarında köle ve cariye varsa onları satmaları ya da azat etmeleri, kendilerine tahsis edilen vergileri ödemeleri yönünde uyarılar yer almaktadır. Bu emirler, farklı tarihlerde tekrarlanmıştır.⁶⁸⁹ Cebertî, uyarıların peşi sıra yapılan teftişlerde Gayrimüslimlerin evlerinde çok sayıda cariye ve köle bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁹⁰ Mezkûr emirlerin haricinde, Gayrimüslimlere yönelik izahı mümkün olmayan emirlerin de çıkarıldığı görülmektedir. Gayrimüslimlerden İbrahim, İsmail, İshak, Yusuf ve İsa gibi peygamber isimleri taşıyanların, isimlerini değiştirmeleri istenmiştir.⁶⁹¹

1786 yılında gerçekleştirilen sefer ile alakalı ilginç olan bir detay ise, Hasan Paşa'nın ulemaya kafir Memluklerin yönetimine, yaptıkları zulüm ve zorbalıklara nasıl rıza gösterdiklerini ve neden onlara karşı birleşip, Memlukleri Mısır'dan çıkarmadıklarını sormuş olmasıdır.⁶⁹² Bu diyalog, siyasi ve askerî olarak sahada olması gereken ve hatta tam da bu gerekliliğin olmamasından kaynaklanan bir sorunu, Paşa'nın ulemaya maletme çabası ya da çözümü ulemada araması daha büyük bir soruna işaret etmektedir.

Yukarıda bahsedilmeye çalışıldığı üzere Cebertî, Hasan Paşa ile birlikte Mısır'a gelen Osmanlı askeriyle alakalı pek olumlu bir tablo sunmamıştır.⁶⁹³ Osmanlı askerlerinin bir yeri ele geçirdiklerinde ilk yaptıkları işin, esnaf ve zanaatkarların

⁶⁸⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 211.

⁶⁸⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 137, 140, 182.

⁶⁹⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 141.

⁶⁹¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 140.

⁶⁹² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 131.

⁶⁹³ İbn İyas'ın tarihinde de Osmanlı askeri ile ilgili benzer bir olumsuz tablo yer almaktadır: Aç gözlü oldukları, çarşıda at üzerinde yemek yedikleri, dindarlıklarının az olduğu, halk arasında alenen şarap içtikleri, Ramazan'da oruç tutmadıkları, ahlaksız oldukları belirtilmektedir. İbn İyas, a.g.e., s. 189.

dükkanlarına gelerek kendi renk ve işaretlerini çizerek, onların kazançlarına ortak olmaları olduğunu belirtmektedir. Tarihçi, Kahire’de de aynı uygulamaya başvurduklarını ve insanlara zulmederek sıkıntı çıkardıklarını ifade eder.⁶⁹⁴ Osmanlı askerlerinden gelecek zarara binaen kadınların çarşıya çıkmamaları uyarısında bulunulması, Yusuf Bey isminde birisinin evinde yetmişe yakın kadının ölü bulunması gibi hadiseler, Bulak’ta askerlerin kadınlara sıkıntı vermesi, çarşı esnafına yönelik saldırıları, aldıkların şeylerin parasını ödememeleri, askerlerin durumunu ortaya koyan önemli ve temsil gücü yüksek sahnelerdir.⁶⁹⁵

Memluklerin siyasi güçlerini, daha önceki kısımlarda Mısır valilerini azlettikleri hadiseler üzerinden tespit etmek mümkündür. İktisadi güçleri de yine Cebertî’nin verdiği detaylardan takip edilebilir. Hasan Paşa’nın gelişiyile Memluklerin bütün mallarına el konulmuş ve sahip olduğu Habeşli, siyahi ve beyaz köleler satışa çıkarılmıştır.⁶⁹⁶ Paşa’nın bu uygulamasına hem ulema hem de Memlukler karşı çıkmışlar, insanların eşlerinin ve hür kimselerin satılmasının dinen caiz olmadığını söyleyerek tepki göstermişlerdir.⁶⁹⁷

Cebertî’nin Osmanlı Devleti ile alakalı meselelere *Mazhar*’a nazaran *Acâib*’te daha fazla değinmiş olduğu görülmektedir. Bu, Cebertî’nin ucu Osmanlılara uzanacak değerlendirmeleri yapmaktan geri durmasından, Osmanlı ordusunun tahliye sonrası yönetimi devralmasıyla idari, askerî ve iktisadi açılardan ortaya çıkan sorunlara değinmeye imtina etmesine kadar geniş bir yelpazeye sahiptir. Cebertî aynı zamanda, Fransızların neşrettikleri bildirilerde Osmanlılarla ilgili kısımları sansürleme yoluna gitmiştir. Örneğin 14 Haziran 1799 tarihinde halka dağıtılan bildiride, Osmanlıların Mısır topraklarında hükmünün ortadan kalktığı ve

⁶⁹⁴ Cebertî, esnafın şikâyetleri üzerine kısa bir süre sonra Paşa’nın bu tür uygulamalara müdahale ederek ortadan kaldırdığını ve insanların rahata kavuştuklarını belirtmektedir. Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 138. Fransızların Mısır’ı tahliyesiyle birlikte Kahire’ye giren askerlerin yalnızca renk ve nişanları dükkanlara koyduklarından bahsetmekte, ortaklıklarına dair bilgi vermemektedir. Karş. Cebertî, *Mahzaru’t-Takdis bi-Zevâli*..., s. 283; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 227.

⁶⁹⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 165, 185.

⁶⁹⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 139.

⁶⁹⁷ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 140, 148.

Osmanlıların Memluklerden daha zalim oldukları ifade edilmiştir. Bu bildiriye sadece *Acâib*'te yer verilmiştir.⁶⁹⁸

Osmanlı ve Fransızlar arasında yapılan ilk antlaşmaya binaen Fransız askerlerin şehri terk etmeye başlamasıyla, Osmanlı askeri şehre peyderpey girmiş ve çarşı esnafına ortak olma işine girişmiş oldukları kaydedilmekte, yapılan şikâyetlerin ise askerin yaptığı işin kendi çirkin âdet ve usullerinden olması itibariyle normal karşılanarak yetkililerce dikkate alınmadığı aktarılmaktadır.⁶⁹⁹ Askerlerin genellikle yiyecek sektöründe alım satım ve ticaret işlerine girdikleri, insanlara zorbaca davrandıkları, çarşı esnafını ve dükkan sahiplerini haraca bağladıkları, ve her gün gelerek paralarını tahsil ettikleri, fırından aldıklarının, kahvehanelerde içtiklerinin parasını ödemedikleri, istedikleri sahalarda tekel oluşturup en yüksek fiyattan ürünleri sattıkları, zabitanın kendileri üzerinde hiçbir hükmü bulunmadığı, halkı evlerinden zorla çıkararak kendilerinin oturdukları, insanların askerlerin evlerini ele geçirmemeleri için rüşvet vermek zorunda kaldıkları ve benzeri hadiseler ayrıntılarıyla kaydedilmiştir.⁷⁰⁰ Askerlerin halka yaptıkları zorbalıklar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Zikredilenlerin yanı sıra, bazı askerlerin dükkân sahiplerine gelip, para dolu cüzdanlarını düşürdüklerini söyleyip onlardan para almaya çalışmaları, değeri bozulmuş paraları zorla gümüş dirhemlerle değiştirttikleri, kadınlara umumi yerlerde sarkıntılık ettikleri aktarılmaktadır.⁷⁰¹

Cebertî'nin anlattıkları, durumun taşrada da farklı olmadığını ortaya koymaktadır. Askerlerin emirle geldiklerini ileri sürerek, köylülerden harcırah talep ettikleri, köylerin yönetiminden sorumlu olanlardan yüksek miktarlarda vergi istedikleri, kadınlara saldırdıkları, hayvanları kaçırdıkları, binek hayvanı kiralayıp, تنها bir mahalde sahibini öldürerek hayvanını sattıkları, tüm bunların neticesinde

⁶⁹⁸ Karş. Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 131; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 82. Benzer hadiseler için ayrıca bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 280.

⁶⁹⁹ Cebertî bu değerlendirmeleri sadece *Acâib*'te yapmaktadır. Karş. Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 166-168; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 100.

⁷⁰⁰ Bu kısımlar sadece *Acâib*'te yer almaktadır. Karş. Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 290-291; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 234. Benzer hadiselerin 1517 senesinde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Bkz. İbn İyas, a.g.e., 151.

⁷⁰¹ Bu kısımlar sadece *Acâib*'te yer almaktadır. Karş. Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 295-296; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 242.

fellahın köylerini terk ederek, şehirlere göç ettiği ve birçok insanın özellikle de fellahın Fransızların uygulamalarını temenni eder duruma geldiği belirtilmektedir.⁷⁰²

Mısırlı tarihçi, Osmanlıların daha önce arzuhallerde belirtilen ve uygulanan miktarları yükselttiklerini, para tahsili için “şeytani” hilelere müracaat ettiklerini kaydetmiştir.⁷⁰³ 25 Ağustos 1805’te yaşanan hadiselerin taşradaki durumu, tam manasıyla ortaya koyduğu söylenebilir. Köyleri önce Osmanlı askeri olan *delilerin* yağmaladığı, ardından bedevilerin talan ettiği, sonrasın da ise bir başka askeri birliğin geride kalanları soyup yağmaladığı kaydedilmektedir. Cebertî özellikle *delilerden* oluşan askeri birliğin, Hurşid Paşa tarafından kendisine, Arnavut ve Memluklere karşı yardım etmesi gayesiyle getirildiklerini, halka *delilerin* gelişine kadar sabretmeleri söylendiğini, ancak gelmelerinin daha fazla zarar ve sıkıntıdan başka hiçbir işe yaramadığını kaydetmektedir.⁷⁰⁴

Cebertî, Ekim ayını özetlerken bahsettiği tek mevzu, askerin yaptığı zulüm ve zorbalıkların artışıdır. Bu durumun hangi hadde ulaştığı, şehrin cadde ve sokaklarını dolduran köylülerin çokluğundan anlaşılmaktadır.⁷⁰⁵ Yine, 1802 Şubat ayına denk gelen Ramazan Bayramı’nda askerlerin arbeye çıkarma korkusuyla kutlamaların yapılamadığı, hakkını isteyen bir satıcının Osmanlı askeri tarafından öldürülmesi, Osmanlı yönetiminin ön plana çıkan temalarını oluşturmaya devam etmiştir.⁷⁰⁶ Kısacası, Osmanlı askerine değinilmesi demek, zulüm, zorbalık, haksızlık ve hukuksuzluktan bahsedileceği anlamına gelmekteydi. Cebertî, insanların askerlerin el koymasından korktuklarından binek hayvanlarını evlerinin içine saklamaya başladığından bahsetmektedir.⁷⁰⁷

Yukarıdaki alıntılardan anlaşıldığı üzere Osmanlıların yönetimi, Fransız işgal idaresinden devralmasından sonraki süreçte Osmanlılara dair anlatı, neredeyse

⁷⁰² Bu kısımlar sadece *Acâib*’te yer almaktadır. Karş. Cebertî, **Mahzaru’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 295-296; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 243. Benzer hadisiler için ayrıca bkz. Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 280. Devam eden Osmanlı-Memluk mücadelelerinin hayatı durma noktasına getirdiğini, insanların Fransız yönetimine rıza gösterecek hale geldikleri kaydedilmiştir. Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 293.

⁷⁰³ Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 262.

⁷⁰⁴ Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 421.

⁷⁰⁵ Bu kısımlar sadece *Acâib*’te yer almaktadır. Karş. Cebertî, **Mahzaru’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 296-297; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 248.

⁷⁰⁶ Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 253, 255. *Mahzar*, 1216 Ramazan ayı öncesi bir tarihe kadar gelmekte olduğundan, 5 Ocak 1802 tarihinden sonraki hadiseler sadece *Acâib*’in üçüncü cildinde yer almaktadır.

⁷⁰⁷ Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 280.

tamamen olumsuz bir tabloya sahiptir. Olaylar, tüm çıplaklığıyla detaylıca tasvir edilerek, yaşanan hadiselerin münferit olmadığına, bütün sürecin bu şekilde cereyan ettiğine işaret edilmektedir. Güvenliğin ve can emniyetinin olmadığı bir Mısır tasviri Cebertî'nin anlatımındaki karakteristik tema olmuştur. Örneğin, insanların akşam karanlığı çöktükten sonra zorunlu kalmadıkça asla sokağa çıkmadıkları, tehlikeyi göze alıp çıkanların ise başlarında kuş varmışçasına sessizce hareket ettikleri kaydedilmektedir.⁷⁰⁸ Dolayısıyla gelişmelerin aktarıldığı dönemde valilik yapan Hüsrev Paşa'dan olumlu bir şekilde bahsedilmesini beklemek doğru olmayacaktır. Cebertî, Hüsrev Paşa'yı kan dökmeyi seven, hak etmeyene cömert, hak edene ise cimri davranan, işleri bilmeyen, kötü bir yönetici olarak tasvir etmiştir.⁷⁰⁹ Hurşid Paşa'nın Mısır'dan ayrılışı da benzer şekilde, tahrip edip yıkmak için çabaladıkları Mısır'dan ve ganimetlerinden kopmalarının kolay olmadığı ifade edilerek değerlendirilmiştir.⁷¹⁰

1 Eylül 1803 tarihine gelindiğinde ise koyulan vergilere halkın karşı çıktığı, indirilmesi için aracıları devreye soktukları ve rüşvet verdikleri belirtilmekte, tahıl getiren ticaret gemilerinin yağmalaması sebebiyle kıtlık ve sıkıntıların yaşandığı anlatılmaktadır.⁷¹¹ Kutlamalarda bile halk öldürülmüştür. Cebertî, 18 Ağustos 1804 tarihine denk gelen Nil'in taşması üzerine yapılan kutlamalar esnasında, askerlerin açtığı ateş sonucu halktan kadın ve erkek birçok kimsenin öldüğünü kaydetmektedir.⁷¹² Başka bir hadisede ise Mısırlı birinin Osmanlı asker elbisesiyle yakalandığı, askerlerle birlikte hareket edip halka zulmettiği gerekçesiyle yetkililer tarafından diğer askerlerle beraber öldürüldüğü belirtilmektedir.⁷¹³

Güvenliği sağlamakla yükümlü olan askerlerin, insanları ulu orta soymaları ve benzerî hadiselerin sürekliliği, Mısır halkının, yetkililer tarafından askerlerin yaptıkları eylemlerden dolayı cezalandırılacağına dair inancını artık yitirdiğine işaret etmektedir.⁷¹⁴ İlerleyen zaman diliminde gerçekleşen hadiseler, Cebertî'nin yorumunu destekler mahiyettedir. Halk, kendisini askerlerin zorbalıklarından

⁷⁰⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 294.

⁷⁰⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 301.

⁷¹⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 417.

⁷¹¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 326.

⁷¹² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 379.

⁷¹³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 386.

⁷¹⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 329.

korumak için dükkanlarında silah bulundurmaya, hatta yanlarında taşımaya başlamıştır.⁷¹⁵ 1805 senesi sonuna denk gelen Ramazan ayında da insanların rahat yüzü görmedikleri, askerlerin vereceği sıkıntılardan korktuklarından gece dışarı çıkmaktan çekindikleri aktarılmaktadır.⁷¹⁶

Osmanlı idaresinin iktisadi ve siyasi gücünün ne durumda olduğunun anlaşılması için bir başka örnek olarak 20 Ocak 1805'te hazırlanan surre alayı verilebilir. Cebertî, kisve nazırının perişan bir halde olduğunu, alayın düzensiz ve tertipsiz bir şekilde bulunduğunu, mahmilin Mısır'dan gönderilen hediye ve eşyaların total ve küçük bir deveye konulduğunu tasvir ederken, kinayeli bir şekilde âdetâ Osmanlı yönetiminin Mısır'daki vaziyetini betimlemektedir.⁷¹⁷ Diğer taraftan, Cebertî 20 Mart 1805'te Minye'yi ele geçiren Osmanlı askerlerinin sanki Malta'yı fethetmiş gibi sevindiklerini belirterek Osmanlı yönetiminin durumuna dair kanaatlerini ortaya koymaktadır.⁷¹⁸

Cebertî, Kavalalı döneminde İstanbul'daki önemli gelişmeleri aktarmaya devam etmiştir. III. Selim'in tahtan indirilmesi, Nizam-ı Cedid ve Yeniçeriler arasındaki mücadeleler, II. Mahmud'un çocuğunun dünyaya gelmesi gibi İstanbul ve saray merkezli hadiseleri, bilgisi dahilinde aktarma yoluna gitmiştir. İstanbul'daki gelişmelerin bazıları Kahire'ye ulaşan yazışmalarla ya da Cebertî'nin metniyle sınırlı kalmamış olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Sultan Mahmud'un dünyaya gelen çocuğu vesilesiyle Mısırlıların her ezan vakti top atışları eşliğinde, yedi gün boyunca kutlama yaptıkları anlatılmaktadır. Cebertî, geçmişte sadece Sultan'ın doğan erkek çocukları için kutlama yapıldığını, fakat ilk defa bir kız çocuğu için de aynı kutlamaların icra edildiğini belirtmekte,⁷¹⁹ ancak hadisenin garipliğini aktarmanın dışında herhangi bir yorum yapmamaktadır. Normalde gerçekleşmeyen bu tür bir hadisenin niçin icra edilmiş olabileceği, aslında önemli bir detaya işaret olarak okunabilir. Bu kutlamanın icra edilmesini, Kavalalı'nın sahada artan gücü karşısında padişahın her fırsatta kendini Mısır halkına hatırlatma çabasının bir parçası şeklinde

⁷¹⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 413.

⁷¹⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 428.

⁷¹⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 388. 24 Eylül 1815 tarihinde gönderilen surre alayı ve mahmil için de benzer tasvirler yapılmaktadır. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 267.

⁷¹⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 392.

⁷¹⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 207-208.

değerlendirmek imkân dahilindedir. Zira Paşa, Hicaz seferiyle Mısır'daki muhkem konumunu daha “bölgesel” bir mecraya taşımıştır.

2.2.4.4. Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Yönetimi

Olumlu ya da olumsuz içeriğinden bağımsız, *Acâib*'in son cildinde anlatının merkezine gittikçe Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yerleştiği ve tarihsel seyirde kendini ön plana çıkardığı görülmektedir. Önceki valilerin aksine, Cebertî'nin anlatımının Kavalalı etrafında örülmeye başlaması, vailinin sahadaki gücünün etkinliğiyle doğru orantı bir şekilde *Acâib*'in metnindeki konumunu hazırlamıştır. Sultan-paşa kronik geleneğinin, Cebertî'nin eserinin son cildinde, olumlanması ya da olumsuzlanmasından bağımsız, güç merkezi anlamında “paşa sultan” kroniğine dönüştüğü müşahede edilmektedir. Dolayısıyla, göreve gönderildiğinde kaleye çıkan ve Memlukler tarafından azledildiği zaman da kaleden inerek İstanbul'a dönmekten başka bir şey yapmayan vali profilinden, oğlunun doğması sebebiyle dahi kutlamalar yapılan bir vali profiline dönüşen sürece Cebertî'nin tanıklıkları kayıtsız kalmamıştır.⁷²⁰ Kavalalı Mehmet Ali Paşa, *Acâib*'teki anlatıya ilk defa 23 Nisan 1803 tarihindeki bir hadiseyle dahil olmuştur.⁷²¹ Cebertî, 27 Mayıs 1803 tarihli hadisede Kavalalı'yı efendimiz Mehmed Ali ifadesiyle tazimkâr bir üslupla zikretmiştir.⁷²² Ancak, Cebertî yaşanan gelişmelerle birlikte, Kavalalı'nın “şeytani desiselerini” görme şansı yakalayacaktır.⁷²³

1803 ve 1804 senesi başındaki karışık ve şiddetli ayaklanmalarının çoğunun arka planında Mehmet Ali'nin olduğu Cebertî tarafından ortaya koyulmuştur.⁷²⁴ Mayıs 1804'te Cebertî'nin Mehmet Ali hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduğu görülmektedir. Mehmet Ali, alışılmadık bir şekilde kaba ve tamahkar bir kişi olarak tasvir edilmiştir.⁷²⁵ Cebertî'nin Paşa'ya yönelik açık bir şekilde ilk düşmanlığı 1809 Temmuz'unda ortaya çıkar.⁷²⁶ Ancak genel olarak bakıldığında Cebertî mümkün

⁷²⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 76, 140.

⁷²¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 296.

⁷²² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 307.

⁷²³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 349.

⁷²⁴ Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt*, s. 227.

⁷²⁵ Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt*, s. 229.

⁷²⁶ Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt*, s. 280.

mertebe tarafsız kalarak Kavalalı'nın lehinde ve aleyhinde olan meseleleri kaydetmeye özen göstermiştir.⁷²⁷

Cebertî'nin anlatımından 10 Mayıs 1805 tarihinde Kavalalı'nın Cidde valisi tayin edildiği, ancak 13 Mayıs 1805'te Mısır ileri gelenleri tarafından kendisinin Mısır valisi olarak seçildiği, 17 Temmuz 1805 tarihinde ise Osmanlı yönetimi tarafından, Mısır valisi olarak atanarak valiliğine resmiyet kazandırıldığı görülmektedir.⁷²⁸ Osmanlı Devleti'nin Kavalalı'yı bir şekilde Mısır'dan uzaklaştırma çabası içinde olduğu, 1 Temmuz 1806 tarihli yazışmada Kavalalı'nın, bu sefer Selanik valiliğine tayin edildiği, 10 Temmuz'da ise Mısır valiliğinden azledildiği belirtilmektedir. Cebertî, Kavalalı'nın savaş hazırlıklarını girişerek, gelen emre itaat etmeyeceğine yönelik harekette bulunduğunu, askerî ileri gelenlerle istişare ederek, fikir birliğine vardıklarını, Kavalalı'nın yanında saf tuttuklarını, Kavalalı'nın iktidarında zenginleşmiş kim varsa, kazanımlarını kaybetmemek için Paşa'yı desteklediklerini yazmaktadır.⁷²⁹ Henüz bir hafta geçmeden, başta Şarkâvî olmak üzere, Ezher ulemasının Osmanlı yönetiminin kararına karşı, Kavalalı'nın yanında yer aldığı aktarılmaktadır.⁷³⁰ Ulemanın buradaki tavrının, Cebertî tarafından herhangi bir yorumda bulunulmadan aktarılması, bu grubun bir önceki çıkar gurubunun dışında tutularak değerlendirildiğine işaret etmektedir. Akabinde ise, ileri gelenler ve askeri gruplar, Mısırlıların tümünün Kavalalı'nın adaletinden ve yönetiminden memnun olduğunu belirten ve Mısır'a vali olmasını talep eden arzuhalî İstanbul'a göndermişlerdir.⁷³¹ Cebertî, 1806 Temmuz'unda Ömer Mekram ve Abdullah Şarkâvî önderliğindeki ulemanın Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valilik görevini uzatması için önlerine Paşa'yı öven hazır bir metni imzalamak zorunda kaldıklarına değinir.⁷³² Kendisinin "pervasızca aldatıcı" bir içeriği olan dilekçeyi imzalamayı reddettiğini belirtir.⁷³³

⁷²⁷ Ömer Abdülaziz Ömer, **Abdurrahman el-Cebertî ve Nikola et-Türk, Dirâse Mukârane**, Beyrut, Dâru'l-Ehad, 1978, s. 46.

⁷²⁸ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 402, 403, 411.

⁷²⁹ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. IV, s. 10-11.

⁷³⁰ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. IV, s. 14.

⁷³¹ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. IV, s. 18-19.

⁷³² Hathaway, **Al-Jabarti's History of Egypt**, s. 245.

⁷³³ Hathaway, **Al-Jabarti's History of Egypt**, s. 250.

Mezkûr talebe cevaben, Osmanlı Devleti tarafından 22 Eylül 1806 tarihli gönderilen yazıda, Mısırlıların kendisinin yönetiminden memnuniyetlerine, ulemanın ve ileri gelenlerin de bu duruma şahitliklerine binaen ve Hac vazifesinin icrası, Haremeyn'in ulufelerinin ve hububatının gönderilmesinin temini şartıyla, Reşit, Dimyat ve İskenderiye'nin gelirlerinin İstanbul'un uhdesinde kalması ve kendisinin Memluklerle savaşmaması kaydıyla, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliğinin devamına karar verildiği belirtilmiştir. Zikredilen şartların yanı sıra, Kavalalı'nın oğlu İbrahim, 23 Ekim 1806 tarihinde Musa Paşa ile birlikte rehin olarak İstanbul'a götürülmüştür.⁷³⁴ Yukarıdaki yazıdaki ifadelerde ve Paşa'nın oğlunun rehin alınmasında görüldüğü üzere, Osmanlı yönetimi işi şansa bırakmamak için elindeki imkânları seferber etmiştir. Kavalalı'nın valiliğe atanmasının, kendisi haricindeki referanslarla gerçekleştiği ve kendisine koşulan şartları yerine getirdiği takdirde tam manasıyla valiliğinin “onaylanacağı” açıkça ifade edilerek kerhen atandığı ima edilmektedir.

Kavalalı'nın kendisini valiliğe taşıyan, ulema-asker ittifakından sonra, Mısır'a hakimiyetinin önünü açan önemli diğer bir hadise, 29 Ocak 1807 tarihinde İngiliz müttefiki Mehmet Elfi Bey'in ölümü olmuştur. Cebertî, Elfi'nin ölüm haberi teyit edildiğinde, Kavalalı'nın mecliste “şimdi Mısır'a sahip oldum” dediğini aktarmaktadır.⁷³⁵

Acâib'in müellifine göre, Paşa insanların ellerindeki malları müsadere etmede ve ele geçirmede tamah eden, tabiatı itibariyle kıskanç, kötü ve tamahkar bir karaktere sahiptir.⁷³⁶ 1813 başlarında patlak veren veba salgını esnasında Paşa'nın adamlarından birisinin ölmesi üzerine rutin olarak başvuru olan yakma ve temizlik uygulaması üzerine Cebertî, Paşa'nın ve etrafındakilerin dünya hayatını sevdikleri ve ölümden korktukları yorumunda bulunmuştur.⁷³⁷ Paşa'nın güç, nüfuz ve emniyetten hoşlandığı, her ne şekilde olursa olsun ya da her nereden gelirse gelsin para

⁷³⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 20-21. 18 Ekim 1806 tarihinde gelen bir başka emirde, Mehmet Ali Paşa'nın valiliğinin onaylandığı yinelenmekte ve kendisine Haremeyn ile alakalı yapılması gerekenler tekrardan hatırlatılmaktadır. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 22.

⁷³⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 24.

⁷³⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 165.

⁷³⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 204

kazanmayı ve kâr etmeyi sevdiği belirtilmektedir.⁷³⁸ Tarihçi Cebertî, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kendi çağdaşları arasında kimsede bulunmayan geniş bir ufka sahip olduğunu, şayet Allah'ın onu yaptığı işlerde adaletli olmasını muvaffak kılsaydı kendi zamanının büyüleyici ve yegâne yöneticisi olacağı yorumunu yapmıştır.⁷³⁹

Mısırlı tarihçi, Kasım-Aralık 1221/1806 senesi Ramazan ayının askerlerin çıkardıkları sorunlardan uzak, huzur ve sükûnet içinde geçtiğini yazmaktadır.⁷⁴⁰ Ancak bunun iyileşmeye giden bir süreç olmadığı anlaşılmaktadır. 17 Nisan 1807 tarihli aktarılan gelişmelerde, askerlerin farklı bölgelerdeki halka rahatsızlık verdiklerine, insanların hayvanlarına el koyduklarına ve ekinlerini yağmaladıklarına, kadınlara saldırdıklarına, kölelere tecavüz ettiklerine ve onları sahiplenip sattıklarına, Cebertî tarafından kinayeli bir üslupla “mücahitler işte bu şekilde işler yapıyorlar” ifadeleriyle yer verilmektedir. İnsanlara yapılan zulümler sebebiyle, halkın Fransızların geri gelişini, askerlerin ise yok olup gitmelerini temenni eder duruma geldiklerini, Osmanlı asker taifesinin dinle diyanetle alakalarının bulunmadığı, kendilerine yönelik bu minvalde söylenenleri duyduklarında ise, kin ve düşmanlıklarını arttırdıkları, halka “bunlar Müslüman değiller, çünkü bizden nefret ediyorlar ve Hristiyanları seviyorlar” ifadeleriyle tepki gösterdikleri kaydedilmektedir.⁷⁴¹ 7 Ağustos 1807 tarihli aktarılan başka bir olayda, yine askerlerin, insanların hayvanlarını ve mahsullerini yağmaladıkları, özellikle de sucuların bu talanlardan dolayı iş yapamaz hale geldikleri, bu sebeple su fiyatlarının arttığı belirtilmektedir.⁷⁴² İskenderiye'ye çıkartma yapan İngilizlerle savaşmak için, bölgeye giden askerlerin durumu da diğer olumsuz gelişmelerden farklılık arz etmemektedir. İnsanların evlerine izinsiz giren, hane sakinlerini evlerinden çıkararak kendileri yerleşen askerin ortaya çıkardığı tablo, burada da benzer şekilde tecrübe edilmiştir. Bu süreçte, ilim ehlinden olan bazı kimselerin evlerine de askerlerin zorla girmek istedikleri, kendilerine bu evlere girilmemesi, ilim erbabına hürmet edilmesi hatırlatıldığında ise, “sizler, Müslüman değilsiniz, bu beldenin Hristiyanlar

⁷³⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 285.

⁷³⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 301.

⁷⁴⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 22.

⁷⁴¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 59-60.

⁷⁴² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 72.

tarafından ele geçirilmesini temenni ediyordunuz ve onların bizlerden daha evla olduğunu söylüyordunuz. Biz, Müslüman ve mücahitler olarak, Hristiyanları buradan defettik. Böylelikle, biz sizlerden daha fazla bu evlerde kalmayı hak ediyoruz”⁷⁴³ dedikleri, Cebertî tarafından aktarılmaktadır. Kavalalı’nın oğlu İbrahim Bey de insanları evlerinde çıkarma hususunda, benzer eylemlere başvurmuştur.⁷⁴⁴ Bu bilgi, bu tür eylemlerin bir grup askerin yaptığı aşırılıklar olmadığını, bilakis askerlerin en üst mevkideki komutanlar da dahil olmak üzere mezkûr harekete başvurduklarını teyit etmektedir. Dolayısıyla, bölge sakinlerine yönelik bu tavrın, sistematik bir şekilde ve kitlesel olarak sergilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Askerin, halka yönelik bu minvaldeki tepkileri, farklı hadiselerin anlatımı esnasında sürekli yinelenmektedir. Mısırlı Müslümanların devamlı surette askerin çıkardığı sıkıntılara maruz kalması, askerlerin mevcudiyetine yönelik hoşnutsuzluklarını, fiilî/davranışlarında ve şifahi/sözlü ifadelerinde gösterdiklerini tahmin etmek zor olmasa gerekir. Dolayısıyla, burada yer verilen diyalogların gerçeği temsil ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Çünkü, askerin anlatıya dahil olması neredeyse sadece sorun ve sıkıntılardan bahsedilecek tahminiyle eşit hale gelmektedir. İnsanların kendilerinden asla emin olamadıkları, sokakta yürürken havaya ateş eden, evlerin haremlerine giren, kadın ve çocukları huzursuz edip korkutan, Ramazan ayında halkın yiyeceklerini talan edip, gün ortasında yiyip içen asker profili, Cebertî’nin anlatımındaki ana sahnelerden biri olarak sürekli işlenmektedir.⁷⁴⁵ Hatta Ramazan aylarının ana mevzusu genelde askerin dine ve diyanete uymadıklarının anlatımına ayrılmıştır. Ramazan’da gün ortasında çubuk, nargile içen ve kahvehaneleri zorla açtırıp kahve yaptırmakla kalmayan, haşhaş ve içki içen, kumar oynayan, kadın erkek karışık halde Ramazan ayı gecelerinde eğlenen, dinî bütün sorumlulukların kendilerinden düşmüşçesine ve hesap vermeyecekmişçesine her türlü dini yasağı çiğneyen asker tasviri ve onlara katılan

⁷⁴³ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 77-78.

⁷⁴⁴ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 119.

⁷⁴⁵ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 83, 170. Geceleri, tuvalet ihtiyacı sebebiyle evlerinden çıkan insanların askerler tarafından soyulduğuna, eserde yer verilmektedir. Bu hadiseye karışanlar arasında, ileri gelenlerden birisinin oğlunun da bulunduğu tespit edildiği, ancak bu olayın üstünün kapatıldığı belirtilmektedir. Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 127.

Mısırlı Müslümanların durumu, toplumu bozan kesimin büyük oranda asker taifesi olduğunu ortaya çıkarmaktadır.⁷⁴⁶

Kendisi oruç tutmadığı gibi, içtiği nargile ya da çubuğun dumanını oruç tutanlara üfleyerek onlarla dalga geçen, camide kadınla zina yapan asker profili, Kavalalı döneminde de işlerin değişmediğine işaret etmektedir.⁷⁴⁷ Cebertî, Ramazan ayındaki kötü tablonun bayramda da aynı şekilde devam ettiğini, oruç tutanların oruçlarını açmaktan başka bayramın geldiğini gösteren bir farklılık yaşanmadığını, insanların yeni elbiseler dahi giy/e/mediklerini, yeni elbise diktirenlerin, piyasasının kötü durumundan dolayı elbiselerinin terzilerde rehin kaldığını belirtmektedir.⁷⁴⁸

İlerleyen süreçte, şehirlerde bulunun ve toplumsal huzursuzluğa sebebiyet veren askerlere dair birtakım önlemlerin alındığı anlaşılmaktadır. 1815 Ağustos sonlarına doğru, polis ve zabıta gibi görevliler hariç tutularak, askerlerin silah taşımalarının yasaklanmasına yönelik alanın kararlar, toplumda baş gösteren sorunların çözümü için atılmış bir adım olduğu söylenebilir. 1816 Mart ayında ise mezkûr sebep ve sıkıntılardan dolayı, Kahire'deki askerler şehrin dışına çıkarılacaklardır.⁷⁴⁹

Köylülerin durumuna bakıldığında, koyulan vergiler ve tahsili açısından herhangi bir değişiklik yaşanmadığı ortaya çıkmaktadır. Köylülerin ellerinde ne varsa satarak beldelerinden kaçtıkları, bu sebepten Şam ve Anadolu'nun, Mısır'dan firar eden köylülerle dolup taşıdığı belirtilmektedir.⁷⁵⁰ Cebertî, bu sefer insanların Kahire sokaklarını doldurduklarından bahsetmemiştir. 1810 senesi Mart ayında gerçekleşen bu hadise, Kavalalı'nın yönetimini, Kahire'de tam manasıyla kurduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, köylerinden kaçan insanların, Kahire'yi kendileri açısından "emniyetli" bir yer olarak bulmadıklarını göstermektedir. 1820 senesine gelindiğinde de fellahın vergi tahsili ile ilgili yaşadığı sıkıntılar devam etmiştir.⁷⁵¹

Diğer önemli bir husus ise Gayrimüslimlerin Kavalalı dönemindeki konumunun ne durumda olduğu meselesidir. Cebertî'nin anlatımında, Paşa ve Arnavut askerlerin ön plana çıkmaktadır. Fakat Cebertî tarafından verilen bir detaydan, Fransız işgal dönemine nazaran Gayrimüslimlerin durumunun pek

⁷⁴⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 247.

⁷⁴⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 264.

⁷⁴⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 265.

⁷⁴⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III, s. 264, 287.

⁷⁵⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 128.

⁷⁵¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 362.

değişmediği anlaşılmaktadır. Örneğin, Ermenilere yönetim kademelerinde yer verildiği, neticesinde de bağları bahçeleri ekip biçtikleri, ev ve saraylar inşa ettikleri belirtilmektedir. Cebertî, tek sıkıntı çeken kesimin Mısırlı Müslüman halk olduğunu dile getirmektedir. Gayrimüslimlerin işledikleri bir suç neticesinde sürüldüklerinden bahsettiği bir hadisede, şayet aynı eylemi Müslümanlar yapsaydı ölümle cezalandırılacaklarını söyler.⁷⁵² Cebertî'nin bu meseleye dair tanıklıkları Recebî'nin iddia ettikleriyle örtüşmemektedir. Recebî eserindeki *Devletü'l-ketebeti'l-Müslimîn* ismiyle meseleyi ele aldığı beşinci bölümde, “bürokrasi”yi Müslümanlar lehine ihya ettiğinden bahsetmektedir.⁷⁵³ Recebî'nin yazdıklarının aksine Müslüman kesimin gerek yönetim kademesindeki temsilinde gerekse halk nezdinde durumunun pek de değişmemiş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Mısırlı tarihçi, Kavalalı döneminden genelde olumsuz şekilde bahsetmekle birlikte yeri geldiğinde, Mısır'da yaşanan olumlu gelişmeleri de kaydetmiştir. Mühendishane ve baruthanenin kurulması, hububat ihracında kullanılmak üzere büyük ve küçük ebatta gemilerin yapılması, bağ, bahçe ve sulama alanlarının oluşturulması, zeytin ve dut ağaçlarının dikilmesi, dokuma atölyelerinin kurulması, set ve köprülerin inşa edilmesi gibi önemli hadiseler Cebertî tarafından genişçe yer verilmiştir.⁷⁵⁴ Bunların haricinde, yapıldıktan sonra Mahmudiye ismi verilecek olan kanalın açılma çalışmalarından,⁷⁵⁵ Reşit'te boğazın sağ ve kuzey kısımlarına duvar inşa edilmesinden bahsedilmektedir. Cebertî, özellikle inşa edilen bu duvarın en büyük işlerden biri olduğunu vurgulamıştır.⁷⁵⁶ Aktarılan bu gelişmelerin yanı sıra, Paşa'nın 1817 senesi Nisan ayında her beldeden evlenme yaşına gelmiş 10'ar erkek ve kız çocuğunu evlendireceği ve mehirlerini kendi cebinden ödeyeceğinden

⁷⁵² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 296, 321.

⁷⁵³ Karş. Recebî, a.g.e., s. 209.

⁷⁵⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 298-301.

⁷⁵⁵ Kanalın kazılması tamamlandıktan sonra Mahmudiye ismi verilmiştir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 364.

⁷⁵⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 322-323. Kanalın kazımına 1819 Şubat ayında hâlâ devam edildiği, Nisan ayında kanalda çalışan birçok kişinin soğuk ve aşırı zorluklardan öldüğü, haziran ayında fellahın hasat mevsimi geldiği için çalışmak istemedikleri, çalışma esnasında yorgunluk ve halsizlikten yere düşenlerin hâlâ canlı olsalar bile üzerine toprak atıldığı belirtilmektedir. Kanal 1820 senesi ocak ayı ortalarında tamamlanmıştır. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 352, 354-356, 359.

bahsedilmektedir.⁷⁵⁷ Yine, 1817 senesinde başlanan ve 1818'de de devam eden donanmanın kurulması ve etrafında oluşan meslek kollarında iş öğretilecek ve gündelikçi olarak çalıştırılmak üzere dört bin Mısırlının istihdam edileceği bilgisine yer verilmiştir.⁷⁵⁸ 1820 senesi ortalarında Tosun Paşa'nın oğlu Abbas'ın sünnet cemiyeti esnasında kutlamalar yapılmış, ziyafetler verilmiş ve fakir ailelerden 400 çocuk sünnet edilmiş olduğu anlatılmaktadır.⁷⁵⁹

Özellikle bu tarih ve genel itibariyle öncesindeki gelişmeler, Kavalalı'nın yönetiminde yaklaşık on senelik bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Yaşanılan tüm olumsuzluklara rağmen, Cebertî'nin bu hadiseleri gayet tarafsız bir şekilde eserine dahil etmesi, Kavalalı muhalefetinden dolayı birçok olumlu gelişmeyi değerlendirememesine dönük kendisine David Ayalon ve diğer tarihçiler tarafından yönetilen eleştirilerin tekrardan gözden geçirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

2.2.4.5. İktisadi Gelişmeler

Cebertî'nin tarihçiliği, iktisadi gelişmeleri kayıt altına almasında da kendini göstermektedir. Ayalon'un yerinde tespitiyle Cebertî, darphane, para, piyasa ve fiyatlara dair Müslüman tarihçilerin çoğunun aksine, oldukça zengin ve değerli bilgiler sunmaktadır.⁷⁶⁰ 1696 yılına dair fiyatlar, kıtlık, açlık, yoksulluk ve pahalılık ile alakalı gelişmeler kaydedilmiştir.⁷⁶¹ 1704 senesinde fiyatların artmasından ve dilencilerin çoğalmasından bahsedilmekte, Yemen ve Hindistan'dan ticaret gemilerinin gelmemesinden kaynaklı Hint kumaşı ve yün fiyatlarının yükseldiğine işaret edilmektedir.⁷⁶² İstanbul'dan gelen emirle altın ayarında değişiklik yapıldığı kaydedilmektedir.⁷⁶³ Batı'dan Efrenc kahvesi (muhtemelen Antiller'den Fransızların getirdiği kahveyi kastediyor) geldiğini yeşil ve Yemen kahvesine nazaran daha iri

⁷⁵⁷ Yine benzer tarihlerde sünnetsiz olan çocukların Avrupa'ya Mısır'da bulunmayan meslek dallarında eğitim almak üzere gönderileceği haberi üzerine herkesin çocuğunu sünnet ettirdiği kaydedilmektedir. Ancak bu haberi asılsız çıktığını belirtilmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 320. Avrupa'ya öğrenci gönderimine dair kaynakların geneli tarih olarak 1826 ve sonrasını vermektedir. Sadece Hitti, 1813 senesinden itibaren Batı'ya öğrenci gönderildiğini ileri sürmektedir. Bkz. Hitti, a.e., s. 724.

⁷⁵⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 340-341.

⁷⁵⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 363.

⁷⁶⁰ Ayalon, "The Historian Al- Jabarti", s. 401.

⁷⁶¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. 30.

⁷⁶² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. 36.

⁷⁶³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. I, s. 38.

taneli olduğunu, Yemen kahvesiyle karıştırılarak, ucuza satıldığını, çünkü tat ve lezzet bakımından Yemen kahvesinden daha alt kalitede olduğunu aktarmaktadır.⁷⁶⁴

Cebertî paralarda yapılan tağşiş meselesine yeri geldiğinde detaylıca temas etmiştir. 1806 Mart ayındaki iktisadi gelişmelere değindiği kısımlarda, kahve ticaretinin sadece Frankla yapıldığını belirtmektedir. Nedenini ise Mısır'daki tedavülde bulunan paraların sürekli tağşişe maruz kalması neticesinde insanların yabancı paraları daha güvenli bularak ticaretlerinde onları kullanmalarıyla açıklamaktadır. İnsanların “Kafirlerin paralarına” gösterdikleri rağbet üzerine bu paraların da darphaneye sokularak tağşiş edildiklerini ve bir müddet sonra bu durumun anlaşıldığını ve bozulan paraların bakır paradan kıymet bakımından bir farkı kalmayacak durumu geldiğini kaydetmekte ve içinden çıkılamayacak haldeki vaziyeti “bizi aldatan bizden değildir” hadisiyle açıklamaya çalışmaktadır.⁷⁶⁵ Bozulan paralar sebebiyle insanların kazançlarında % 25 oranında değer kaybı yaşadıklarını, ayrıntılı hesaplarla göstererek, iktisadi vaziyeti daha somut bir çerçevede sunmaya gayret etmiştir.⁷⁶⁶

Cebertî, iktisadi durumun bu hal üzere devam ettiğini, önüne gelenin kendi çıkarına göre parayla ilgili duyuru yaptığını, ancak kimsenin söylenenlere dönüp bakmadığını dile getirmekte ve zaten sıkıntıların asıl kaynağının bunlar olduğu yorumunu yapmaktadır. Ezherli tarihçi, 1220/1805-1806 senesinde ortaya çıkan gelişmeleri, kıyamet alametleri gibi gördüğünü belirterek eserinin üçüncü cildini tamamlamıştır.

Bunların dışında, Kavalalı döneminin alameti farikası olan iktisadi tekeller, yavaş yavaş *Acâib* anlatısına dahil olmaya başlar. Temmuz 1812 tarihli hadisede, Paşa'nın Mısır'a gelen ticaret gemilerinin getirdikleri eşyanın tamamını zimmetine aldığı, sonrasında aracılara/toptancılara dilediği fiyattan sattığı görülmektedir.⁷⁶⁷ Cebertî tarafından, tekellerin gittikçe iç üretime döndüğü aktarılmaktadır. Yönetim tarafından halktan ellerinde bulunan hiçbir şeyi kendisi dışında kimseye satmamaları uyarısında bulunulduğu, insanların ellerinde ve evlerindeki hububata zorla el konulduğu ve toplananların tamamının tüccar gemileriyle Batı'ya ihraç edildiği, yine

⁷⁶⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 170.

⁷⁶⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 432.

⁷⁶⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 433.

⁷⁶⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 170.

İngilizlerin binek hayvanı ihtiyacı için Paşa'ya geldikleri, halkın elindeki atların toplanarak İngilizlere satıldığı kaydedilmektedir.⁷⁶⁸ Tarihçi Cebertî, Paşa'nın tahıl tekeli oluşturduğunu, piyasadaki mahsullerin tamamını belirlediği fiyattan kendisi satın aldığı ve sonrasında ise elindeki hububatı, askerlerine dahi bizzat Kavalalı'nın sattığını aktarmaktadır.⁷⁶⁹

Aynı süreç şeker, pirinç ve sabunda oluşturulan tekelerde de yaşanacaktır.⁷⁷⁰ Cebertî, insanların evlerinde kestikleri hayvanların bile etini yiyemediklerini, etlerin halka sadece mezbaha üzerinden satıldığını dile getirmektedir. Köylülerin hayvanları satın alınarak, kesildikten sonra etlerinin halka yetkililer tarafından satılmıştır. Köylülerin ise, geceleri şehre gelip hayvanlarını diledikleri fiyattan satmaya başladıkları, hadisenin yaygınlaşması üzerine askerlerin bu durumu engellemek üzere geçiş güzergahlarına çıktıkları kaydedilmektedir. Cebertî'nin ifadesiyle insanlar, hayvanlarını bir şekilde satmaya devam etmişlerdir.⁷⁷¹

Diğer taraftan, fiyat artışlarının Kavalalı döneminde de sürdüğü gözlemlenmektedir. Ancak bu seferki fiyat yükselişleri siyasi kargaşa, savaşlar, yolların emniyetsiz oluşu gibi güvenlik sebeplerinden ileri gelmemiştir. Bu dönemde piyasanın seyrini, getirilen vergiler ve oluşturulan tekel ekonomisi tayin etmiştir. Yeni iktisadi üretim ve oluşturduğu piyasa, Kavalalı'nın merkezinde olduğu bir idari-iktisadi sistemde şekillenmiştir. Paşa'nın piyasayı tahakküm altına alarak tekel ekonomisi oluşturması, halkın pazarda satılan ürünlere, Paşa'nın lahanası, Paşa'nın karnabaharı, Paşa'nın turpu, Paşa'nın ebe gümeci gibi isimler takmasında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Paşa ayrıca, et, yağ ve bal gibi diğer ürünlerde tekel kurmuş ve Anadolu'dan gelen odun gibi, başka ürünleri de kendi tekel ekonomisine dahil etmiştir.

Vergi oranlarına bakıldığında, Müslümanların, 1/10 oranında, yani Hristiyanlara nazaran dört kat daha fazla vergi verdiği görülmektedir. Yine Cebertî'nin hesaplamasına göre, odun ve kömür gibi yakacak maddelerin fiyatları on

⁷⁶⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 178-179.

⁷⁶⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 239, 294.

⁷⁷⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 254, 298, 365.

⁷⁷¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 317. Bir Müddet sonra on baş hayvandan fazla olmamak kaydıyla isteyenlerin şehre gelerek hayvanlarını satmalarına izin çıkmıştır. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 319.

kat artmış, hatta alçı taşında 13 kattan daha fazla artış yaşanmıştır.⁷⁷² Bununla birlikte, Paşa'nın tekeli, ticaret ve üretim mallarıyla sınırlı kalmamıştır. Kavalalı, bina yapımında ihtiyaç duyduğu marangoz, doğramacı, inşaat ustası ve mimarları ücret mukabilinde çalıştırmak üzere kendi bünyesine almaya çalışmıştır. Cebertî, bu sebeple insanların ihtiyaç halinde piyasada usta bulamaz duruma geldiğini, Paşa'nın bu talebi karşısında birçok kişinin iş yerlerini kapattığını, başka mesleklere geçtiğini anlatmaktadır.⁷⁷³ 1815 senesi, talep edilen vergiler, oluşturulan tekeller, ortaya çıkan pahalılık, görmezden gelinen esnaf ve toptancılar, varını yoğunu satan insanlar ve borçla geçinmeye çalışanların durumuyla özetlenmektedir.⁷⁷⁴

Kendisinden önce, Memluklerin iltizam toprakları olan arazilerin mülkiyetinin de Kavalalı'nın tekeline geçtiği görülmektedir. Yukarı Mısır, Said bölgesindeki hemen hemen bütün araziler, mültezimler devre dışı bırakılarak Paşa'nın hesabına kaydedilmiştir.⁷⁷⁵ Böylelikle hem toprakların işlenmesi hem de mahsuller üzerine koyulan vergilerinin toplanması Paşa'nın tekeline geçmiştir. Memluklerin tamamen devre dışı bırakılmasıyla "Paşa'nın devleti" tüm Mısır'a hâkim olacaktır. Said'i kontrol altına almak için Kavalalı'nın oğlu İbrahim Paşa'nın bölgeye düzenlediği seferler, Cebertî tarafından Moğol istilalarına benzetilmiştir. Mısırlı tarihçi, İnsanlara koydukları vergileri toplarken türlü türlü zulümlere başvurdıklarını, hatta yakaladıkları bir adamı bir tahtaya bağlayarak ateş üzerinde çevirdiklerini aktarmaktadır.⁷⁷⁶ Diğer taraftan, vergi tahsilinde başvuru bu tür katı usullerin yanında, verginin toplanmasından sorumlu kişilerin halktan, saman ya da bir somun ekmek bile olsa ücretini ödemedi bir şey aldıkları takdirde, önemli bir kişi olsa dahi cezalandırıldıkları Cebertî tarafından belirtilmektedir.⁷⁷⁷ Bu ayrıntı, Kavalalı'nın kurduğu düzenin iyi taraflarına dikkat çeken önemli bir bilgidir.

Cebertî'nin tarihçiliğindeki başarılı taraflardan biri de iktisadi olayları aktarmanın yanı sıra, Kahire esnaf ve zanaatkarlarına dair oldukça önemli detaylara

⁷⁷² Cebertî'nin yaptığı kıyaslamalarda, Kavalalı döneminin kendisinden önceki döneme nazaran fiyatlarda ve vergilerde fahiş oranlarda artışlar yaşandığı görülmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 294.

⁷⁷³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 183-186.

⁷⁷⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III, s. 268-269.

⁷⁷⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 213.

⁷⁷⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 214-215.

⁷⁷⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 294.

temas etmesi olmuştur. 1229/1814 senesi hicri yeni yılın kutlamaları esnasında esnaf kollarının geçit töreniyle alakalı, tasvir ettiği kısımlar bu açıdan zengin bilgiler ihtiva etmektedir.⁷⁷⁸ Yine darphanede para basılmasına,⁷⁷⁹ paranın değer kaybetmesine ya da tağşiş edilmesine değinmesi, fiyat artışlarından, vergi oranlarından, ticaretten ve ticaret güzergahlarından bahsetmesi iktisat tarihi açısından faydalı detaylara sahiptir.

Özetle, Mısır'daki cari vergi düzeni ve iktisadi sistemle alakalı Cebertî'nin hiçbir zaman olumlu bir uygulamadan bahsetmemesi, yazdığı bütün metinlerin genel karakteristiğini ortaya çıkartmaktadır. Cebertî'nin negatif yoğunluklu açıklamalarından sorunun gerçekte nerede olduğu anlaşılamamaktadır. Tenkit edilen adaletsizliğin, vergi sisteminin bizatihi kendisinden mi yoksa resmi vergi nizamının tamamen dışına çıkılmasından mı kaynaklandığını izah için Cebertî'nin herhangi bir çabaya başvurmamış olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Cebertî yazdıklarıyla sadece, halkın tepkilerine katılarak, onlara yapılanların haksızlık olduğunu onaylamaktadır. Yönetimle alakalı gerek siyasi gerekse iktisadi meselelerin tamamında Cebertî, Fransız işgal sürecindeki iki kalkışmadaki tutumu hariç, halkın yanında yer almayı tercih etmiştir.

2.2.4.6. Vehhâbi Meselesi

Cebertî ilk defa 1802 Mart ayı başında Vehhâbilere nötr ifadelerle temas etmiştir. Necd bölgesinde ortaya çıkan ve üç senedir devam eden bir mesele olduğunu, civardaki Arap kabilelerin Vehhâbi akidesine girdiklerini, Allah'ın kitabına ve Peygamberin sünnetine insanları davet ettiklerini, halka bidatleri bırakmalarını bildirdiklerini aktarmaktadır.⁷⁸⁰ Cebertî, 2 Aralık 1801 tarihinde Mekke eşrafi ve ulemasından bir grubun Vehhâbilerden kaçarak, Vehhâbi isyanını haber vermek ve asker talep etmek gayesiyle İstanbul'a gitmek için Kahire'ye geldiklerinden yorumsuz bir şekilde bahsetmektedir.⁷⁸¹

Yine farklı bir tarihte, 22 Şubat 1803'te Mekke Şerifi'nin akrabalarının Vehhâbilerden kaçarak Osmanlı Devleti'nden asker göndermesini talep etmek üzere

⁷⁷⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 230.

⁷⁷⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 164-165, 238.

⁷⁸⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 271.

⁷⁸¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 286.

Mısır'a geldiklerini belirtmektedir.⁷⁸² Cebertî, 8 Nisan 1803 tarihli Hicaz'dan gelen mektupta yer alan, Vehhâbilerin Tâif'i ele geçirdikleri haberi, Mekke Şerifi Şerif Galib'in Vehhâbilerle mücadelesi ve yenilgisi hakkında bilgi vermekle yetinmiştir.⁷⁸³ 7 Mayıs 1803 tarihinde ise Vehhâbilerin Mekke'yi ele geçirdikleri, Kabe'nin etrafındaki yüksek binaları, zemzem kubbesini ve diğer kubbeleri yıktıkları, halkı bir araya toplayarak, onlara Allah'ın kitabına ve sünnete aykırı olan bidat ve haramlar hakkında konuşma yapıldığı aktarılmaktadır.⁷⁸⁴ Cebertî, 20 Haziran 1803 tarihinde Kahire'ye ulaşan Vehhâbilerin gönderdiği iki mektubu, tam metin olarak nakletmiştir.⁷⁸⁵

Vehhâbilerin tarikat ve tasavvuf meselesine karşı çıkmalarına rağmen Halvetî sufi olan Cebertî Vehhâbilerin görüşlerini neredeyse onaylar vaziyettedir.⁷⁸⁶ Cevdet Paşa da ulemanın iki gruba ayrılarak ihtilafa düştüklerini ve Cebertî'nin Vehhâbilere olumlu bakanlar arasında yer aldığını ileri sürmüştür.⁷⁸⁷ Cebertî, Vehhâbilere yönelik olumlu tavrını ilerleyen süreçte de muhafaza etmiştir.⁷⁸⁸ Gilbert Delanoue, Cebertî'nin Vehhâbilere yönelik tutku ve desteğinin ulema arasında yaygın bir durum olmayıp istisnâî olarak kaldığını ileri sürer.⁷⁸⁹ Ancak bunu takip edecek tarihsel kayıtları sahip değiliz. Tezde incelenen tarihçiler arasında Cebertî ve Recebî'nin tanıklıkları dışında herhangi bir tarih eseri Vehhâbi meselesine temas etmemiştir. Recebî'nin yaklaşımı ise beklenileceği üzere son derece olumsuzdur. Ezher şehyi olan Şarkâvî'nin ne düşündüğünü tespit etmek mümkün değildir.

⁷⁸² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 288.

⁷⁸³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 290-291.

⁷⁸⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 310-312; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 4-5. Cebertî, farklı bölgelerdeki benzer yasaklamaları eserinde yer yer aktarmaktadır. Yenbu' ve Medine için bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 59.

⁷⁸⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 314-316.

⁷⁸⁶ Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt*, s. 240; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 271.

⁷⁸⁷ Ahmet Cevdet Paşa, , C. VII, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniyye, 1309, s. 228; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 271.

⁷⁸⁸ 1815 Eylül ayında, Cebertî iki Vehhâbi ile bizzat görüşüğünü kaydetmektedir. Her ikisinin de güzel ahlaklı ve edepli olduğunu, akıcı bir Arapça konuştuklarını, fûrû-i fıkıh ve mezhebi ihtilaflar gibi dinî meselelerde derin bilgi sahibi olduklarını belirtmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 267.

⁷⁸⁹ Akt. Dyala Hamzah, a.g.m., s. 77. Ayrıca bkz. Gilbert Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Egypte du XIXème siècle*, Caire, Institut français d'archéologie orientale du Caire, 1982, s. 53, 100-101, 240.

Cebertî, 9 Aralık 1805 ve 19 Nisan 1806 tarihli Hicaz bölgesine dair haberleri aktarırken, Vehhâbilerin umumi yerlerde, Safa ve Merve Tepesi arasındaki sa'y bölgesinde tömbeki içmek gibi kötü eylemleri ve ipek elbise giyilmesini yasakladığından, mezâlim ve benzeri vergileri kaldırdıklarından, insanları beş vakit namazı cemaatle kılmaya ve zekâtlarını ödenmeye teşvik ettiklerinden, Peygamber'in medfun olduğu yerdeki kubbe hariç, diğer kubbeleri yıkmaktan başka bir şey yapmadıklarından bahsetmektedir. Vehhâbilerin, sadece şirk ve bidatlerle mücadele ettiklerini, Mekke, Medine, Cidde ve Taif gibi şehirler arasında huzur ve emniyeti sağladıklarını, fiyatların düştüğünü ve pazarda ürün bolluğu yaşandığını kaydetmektedir.⁷⁹⁰

Acâib'te, Vehhâbilerin bölge sakinlerine yönelik uyarı ve tebliğ faaliyetlerinin Mısır'dan gönderilen *mahmile* tepki göstermelerine kadar genişlediği görülmektedir. Vehhâbiler, surre hadisesinin bir daha tekrarlanması halinde, gönderilen şeyleri kırıp dağıtacakları uyarısında bulunmuşlardır.⁷⁹¹ 1222 senesinde hac ibadeti yerine getirildikten sonra ise orada bulunanlara, bir sonraki hac mevsiminde sakalını tıraş edenlerin Haremeyn'e gelmemesi hususunda ikazda bulunulmuştur.⁷⁹²

Bu gelişmeler esnasında geç de olsa, Osmanlı Devleti'nin harekete geçtiği, 24 Aralık 1807 tarihli, Kavalalı'ya gönderilen yazıdan takip edilebilmektedir. Yazıda, Osmanlı yönetiminin Vehhâbi meselesinin çözülmesi için "Hariciler" ile savaşma emrinin Kavalalı'ya verildiği belirtilmiştir.⁷⁹³ 1813'teki askerlerin Vehhâbiler ile mücadelelerinde müftünün de Vehhâbilerin Müslümanları tekfir etmeleri ve müşrik saymaları sebebiyle kafir olduklarından ve Sultan'a baş kaldırmalarından, kendileriyle savaşılması için fetva verdiği, savaşanların gazi, mücahit, öldüklerinde ise şehit olacaklarını belirttiği görülmektedir.⁷⁹⁴

Cebertî, Vehhâbilerin hacca gitmek isteyenleri engellediklerine dair ortaya atılan haberlerin gerçeği yansıtmadığını, İslam'a uygun olmayan, mahmil, davul ve zurna ya da silahlarla hacca gitmek isteyenlere mâni olunduğunu, Mağripli hacıların

⁷⁹⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 424.

⁷⁹¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 18.

⁷⁹² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 62.

⁷⁹³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 85.

⁷⁹⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 207.

hiçbir zorlukla karşılaşmadan ibadetlerini ifa edip geri döndüklerini belirterek, Vehhâbilerle alakalı çıkan asılsız haberleri ve olumsuz ifadeleri tashih etmeye çalışmıştır.⁷⁹⁵

Acâib'te, Vehhâbilerle ilgili en çarpıcı tasvirlerle, 1812 başlarında Kavalalı'nın bölgeye gönderdiği ordu ile Vehhâbilerin karşılaşmasını betimleyen kısımda yer verilmektedir. Cebertî'nin anlatımında, askerler, Vehhâbiler karşısında aldıkları yenilgi sonucu kendilerini sorgulamaktadırlar. Askerlerden birçoğunun dinle alakalarının olmadığı, alakası olanların ise mezhep nedir bilmedikleri, yanlarında içki sandıklarının bulunduğu, ordugâhlarında ezan okunmadığı, namazın ve dinî müeyyidelerin akıllarına dahi gelmediği, Vehhâbilerin ise namaz vakti girdiğinde ezan okuyup, safa durdukları, cemaatle nöbetleşe huşu içinde namaz kıldıkları, askerlerin ise bu durumu garipsediklerini dile getirmiş oldukları Cebertî tarafından nakledilmektedir.

Vehhâbilerin, zina eden, livata yapan, içki içen, namazı terk eden, faiz yiyen, birbirlerini katleden, haramları helal sayan müşrik ve mülhit olan Mısır'dan gelen askerlere karşı savaş çağrısı yaptıkları aktarılmaktadır. Diğer taraftan, öldürülen askerler arasından sünnetsiz olanların çıktığı, askerlerin karşı tarafı harîcî, kafir olarak isimlendirdiği, kadınlarının ve kızlarının ırzına geçtikleri, erkek ve kız çocukları, kadınları satılığa çıkardıkları belirtilmektedir.⁷⁹⁶ 1819 senesi sonunda bir grup askerin Hicaz'dan yanlarında esir aldıkları kadınları, kız ve erkek çocukları getirdikleri ve onları, hür ve Müslüman olmalarını rağmen almak isteyenlere sattıkları yine Cebertî tarafından nakledilmektedir.⁷⁹⁷

1813 yılı Şubat ayında Mekke ve Medine Paşa'nın ordusu tarafından Vehhâbilerden geri alınmıştır. Bu olayın neticesinde, Haremeyn'in geri alınışı üzerine yedi gün boyunca süren, şehrin süslenmesi ve kandillerin asılması gibi kutlama faaliyetlerinin, maddi sebeplerden ve kış mevsimi olmasından dolayı halk açısından işkenceye dönüştüğü belirtilmektedir.⁷⁹⁸ Cebertî 1815 senesi Mevlid Kandili kutlamaları için de halkın benzer sıkıntılar yaşadığından bahsetmektedir.⁷⁹⁹

⁷⁹⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 99.

⁷⁹⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 164.

⁷⁹⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 357.

⁷⁹⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 202.

⁷⁹⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 254.

2.2.4.7. Arnavutlar

Bilindiği üzere Mora, Makedonya ve Bosna gibi yerlerden toplanan askerlerden oluşan Arnavut birlikleri, Osmanlı yönetimi tarafından Fransızları tasfiye etmek üzere Mısır'a gönderilmiştir. Bunlar başlarda Tahir Paşa idaresi altında, onun ölümünden sonra ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın komutanlığında Mısır'daki mevcudiyetini sürdürmüştür. Aslında piyade sınıfından olmalarına rağmen, Mısır seferine yoğunluklu olarak süvari birlikleri şeklinde katılmışlardır. Wittman, Arnavut askerlerin sandaletleri ve giysilerinin soyundan geldiklerine inandıkları ve hırçın karakterlerini tevarüs etmiş gördükleri savaşçı Spartalıları mümkün olabildiğince benzetilmeye çalışılmış gibi durduklarını aktarmaktadır. Giysileri tunik benzeri bir kıyafet, göğüs zırhları gümüşten ya da beyaz madenden olup bazen bacaklarda bir tür zırhla kapatılmaktaydı. Kafalarını tıraş ediyorlardı. Tepelerinde taç gibi bir kısımda saç bırakıp arkaya doğru salıyorlardı. Kaşlarına kadar indirdikleri kırmızı bir takke takıyorlardı. Wittman, genel görünümünün kendilerine pek önem vermedikleri izlenimini uyandırdığını söyler.⁸⁰⁰ Çapulculukta usta olduklarına, önlerine geleni yağmaladıklarına, zapt edilmez ihtiraslarını hiç kontrol edemediklerine, kendi aralarında sık sık cinayet işlediklerine, icra ettikleri görevden daha çok intizamsız olmalarına, sürekli taşkınlık çıkarmalarına, isyana kalkışmalarına, askerî kamptan firar etmelerine, kampta kumar oynamalarına, kendi aralarında çatışmalarına, hatta birbirlerini öldürmelerine ve çarşığı pazarı yağmalamalarına dair tanıklıklar, Doktor William Wittman'ın seyahatnamesinde sık sık yer almaktadır.⁸⁰¹

Cebertî'nin Arnavutlarla alakalı tasvirleri, Doktor Wittman'ın tanıklıklarını destekler mahiyettedir. Cebertî, Arnavutlardan bozuk karakterli, edeple ahlakla, dinle diyanetle hiç alakaları bulunmayan askerler olarak bahsetmektedir. Wittman'ın şahit olduğu asker kamplarında birbiriyle ya da diğer askerlerle çatışan Arnavut asker profili, Cebertî'de hemen hemen benzer şekilde yer almaktadır.⁸⁰² Dolayısıyla,

⁸⁰⁰ Wittman, a.g.e., s. 138.

⁸⁰¹ Bkz. Wittman, a.g.e., s. 80, 85, 86, 109, 112, 137,

⁸⁰² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 213, 216; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 240, 282, 322. Cebertî'nin, Arnavut askerlerine aşina olmayışının, onların hal ve hareketlerine yönelik nihai önyargısını ortaya çıkardığı ileri sürülmüştür. Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt*, s. 225. Aslında herhangi bir önyargıya zaman bırakmayacak kadar göz önünde ve hızlı bir şekilde cereyan eden bir süreç yaşanmıştır. Cebertî'nin yaptığı da bu durumu mümkün mertebe sadece kayıt altına almak olmuştur.

Yeniçerilerle çatışan, sürekli isyan eden ve arbede çıkaran askerî grup yine Arnavutlar olmuştur. Tosun Paşa ve Kavalalı'nın Cebertî'nin metninde tebarüz etmesiyle eş zamanlı olarak Arnavut askerler de sahada boy göstermeye ve Memluklerin yerini almaya başlamıştır. Örneğin, Arnavut askerlerin 27 Mart 1804'te Bulak'a ulaşan yeni Mısır valisine kaleyi 18 Mayıs 1804 tarihinde teslim etmeleri sahadaki nüfuzlarının anlaşılmasına örnek olarak verilebilir.⁸⁰³ Mezkûr nüfuzları, cereyan eden karışıklıklardaki paylarıyla doğru bir orantı izlemiştir. Hüsrev Paşa'dan sonra vekaleten valilik yapan Arnavut komutan Tahir Paşa'nın evinde çıkan arbedede öldürülmesi üzerine Cebertî, vazifesinde 23 gün kaldığını, yaşasaydı da karışıklıkların devamından başka bir şey görülmeyeceğini ileri sürmüştür.⁸⁰⁴

Cebertî, Arnavut askerlerin teftişlerinden dolayı çoğu kişinin çarşıya pazara çıkmaktan geri durduğuna ve halkın özellikle bazı bölgelere gitmediklerine temas etmektedir.⁸⁰⁵ Gece sokağa çıkan insanlara saldıran, üzerindeki elbiseleri ve paraları çalan, çarşıya alışveriş için gidenleri soyan, taşradan pazara bir şeyler satmak için gelen köylülerin getirdiklerini yağmalayan Arnavutların gittikçe anlatının merkezine yerleştikleri görülmektedir.

Acâib'te Arnavutlar, Ramazan'da oruç tutmayan, mezhep ve tarikat nedir bilmeyen, dinle hiç alakaları bulunmayan bir askeri zümre olarak tasvir edilmiştir.⁸⁰⁶ Ulufeleri geciktiği için şehre girip buldukları şeyleri yağmalayan Arnavut askerlerinin davranışları, anlatı boyunca gittikçe tanıdık bir hale gelmektedir.⁸⁰⁷ Sahada yeni aktör olarak boy gösteren Arnavut birlikler, kadîm siyasi tarafların pozisyonunu da kökten değiştirmişlerdir. Mesela, Yeniçeriler ile Arnavut birlikleri arasındaki mücadelelerde, Arnavutların baskın hale geldiklerini, hatta Yeniçeri askerlerinin Memluklere sığındıklarını, onlara katılarak hizmet ettiklerini, Cebertî hayretle aktarmaktadır.⁸⁰⁸ Diğer taraftan, Cebertî Kavalalı ve askerlerinin “bizlerden daha fazla Memluklerden nefret ediyorlar” ifadesiyle Memluk-Arnavut mücadelesinin dozuna dikkat çekmektedir. Fakat bu tanıklık aynı zamanda, Mısırlı

⁸⁰³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 354, 362.

⁸⁰⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 305.

⁸⁰⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 309.

⁸⁰⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 333.

⁸⁰⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 365.

⁸⁰⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 309.

Müslümanların da Kavalalı yönetimi nezdinde nasıl görüldüğüne işaret etmesi açısından ayrı bir önem arz etmektedir.⁸⁰⁹

2.2.4.8. Ezher Uleması

Mısır'daki ulema sınıfı mensupları, sosyal açıdan genelde yöneten kesimle halk arasında ara pozisyonda yer almışlar ve gerek köken gerekse dinî ve sufi liderler olarak toplumla sıkı bir ilişki içinde bulunmuşlardır.⁸¹⁰ Marsot, seçkin ulemanın çoğunun fellah kökenli olduğunu, daha alt kademelerdeki ulema sınıfı mensuplarının ise tüm sosyal tabakalardan oluşan bir çeşitlilikte bulunduklarını, örneğin bazılarının ulema soyundan geldiğini, bazısının ise tüccar çocuğu olduğunu ileri sürmektedir.⁸¹¹ Mezkûr ilişki, ulemanın siyasi arenada halkın sözcüleri ve hamisi olarak rol almalarını sağlamıştır. Diğer yandan, ulemanın yöneticilerle olan ilişkisi kendilerine ayrıcalıklı ve zengin bir elit olma imkânı vermiştir.⁸¹²

Mısır tarihinde, Ezher ilmî ve siyasi yönlerden Fatımilerden itibaren konumunu korumuş ve devam ettirmiştir. Osmanlı döneminde de Ezher ulemasının siyasi meselelere müdahaleleri ve anlaşmazlıklara arabuluculuk yapmaları, mevcut pozisyonlarının etkisini sürdürdüğüne işaret etmektedir. Gerek Memluklerin yaptığı haksızlık ve hukuksuzluklara⁸¹³ gerekse 1786 senesinde Mısır'daki sorunları çözmek üzere gelen Osmanlıların hatalı siyasetlerine⁸¹⁴ karşı Ezher uleması tepkilerini dile getirmekten geri durmamıştır. Yine Hasan Paşa'nın yanında Şeyhulislam'dan aldığı fetva bulunmasına rağmen tekrardan, Mısır ulemasından da Memluklerle mücadelesine fetva istemiş olması Ezher'in gücünün devam ettiğini göstermektedir.⁸¹⁵ Sultan'ın 27 Nisan 1788'de talebelere dağıtılmak üzere para göndermesi ve onlardan Sahih-i Buhari okumaları ve kendisinin Ruslarla yaptığı

⁸⁰⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 211.

⁸¹⁰ Bjorneboe, a.g.e., s. 50.

⁸¹¹ Akt. Lars Bjorneboe, *In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)*, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 42.

⁸¹² Bjorneboe, a.g.e., s. 33.

⁸¹³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 309-310.

⁸¹⁴ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 139-140.

⁸¹⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 183.

savaşlarda muzaffer olması için dua etmelerini istemesi Ezher'in ilmî ve manevî yönlerini vurgulamaktadır.⁸¹⁶

Diğer taraftan Ezher'deki Türk ve Suriyeli talebelerin birbirlerini öldürmeleri, Ezher'de mücâvirûn/ikamet eden yoksul talebelere tahsis edilen erzak ve paraların verilmemesinden dolayı talebelerin camiye kapatılarak eylem yapmaları, çarşığı pazarı talan etmeleri Mısır'ın mevcut siyasi ve iktisadi durumunu örnekleyen gelişmeler olarak görülebilir.⁸¹⁷ Cebertî, 8 Mayıs 1806 tarihli hadisede, ulema arasında, Ezher şeyhliği ve vakıflarının yönetimi hususunda ihtilaflar yaşandığını belirtmektedir.⁸¹⁸

Ezher'in arabulucu konumunu Kavalalı döneminin başında da sürdürdüğü, oynadığı rollerde ortaya çıkmaktadır. Çarşı esnafı kendisinden talep edilen ödemeler sebebiyle dükkanlarını kapatıp, Ezher'e sığınmışlardır. Bu gelişme üzerine ulemanın Paşa ile görüşerek istenilen cezaları kaldırtmıştır.⁸¹⁹ Buradaki para talebi, İngilizler ile devam eden savaştan kaynaklanmaktadır. Fakat, Cebertî herhangi bir bağlantı kurmadan olayı anlatmıştır.

Ezher çevresinin yönetimle halk arasında ortaya çıkan sorunların çözümünde rol almada yaptığı önemli katkıların yanı sıra, sahte para basımı hadiselerine karıştığı, basılan sahte paraların “ezheriyye” ismiyle anılacak kadar yaygınlık kazandığı, Cebertî tarafından nakledilmektedir.⁸²⁰ Ezher mahallesinde oturan kadın tüccarı ve fahişelerin Mısır'dan sürüldüğünün anlatıldığı kısımda, Ezher'in ileri gelenlerinin, devlet büyüklerinin, askerlerin, halkın ve esnafın bu kimselerin evlerine gittiklerinden bahsedilmektedir. Hatta, insanların ilim ve şeriatın kaynağı olan Ezher'in sahte para basma ve bu tür haram işlere karışması sebebiyle tam aksi bir durumda olduğunu dile getirmeye başladıkları kaydedilmiştir.⁸²¹

2.2.4.9. Memlukler

Memlukler, özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'daki siyasi arenada hakimiyetlerini tesis etmişlerdir. Bu yüzyıl siyasi ve kültürel gücün,

⁸¹⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 188. 24 Nisan 1789'da gönderilen bir başka yazıda, Ezher talebelerinden Sahih-i Buhari okumaları ve kendisinin Ruslarla yaptığı savaşlarda muzaffer olması için dua etmelerini istemiştir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 210.

⁸¹⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 58, 111, 221-222.

⁸¹⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 7.

⁸¹⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 72.

⁸²⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 120-121.

⁸²¹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 127.

Paşa ve temsilcilerinin bulunduğu mekanlardan, yani kale ve yöneticilerin ikamet ettiği saraylardan, önde gelen Memluk Beylerinin hanelerine doğru kaydığı bir geçiş dönemi olmuştur.⁸²² Bununla birlikte, ilerleyen süreçte geri dönüşü olmayan iki büyük kırılma yaşayacaklardır. Bunlardan ilki, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesi; ikincisi ise, Kavalalı'nın vali olmasıyla birlikte karşılaştıkları topyekûn tasfiye sürecidir.

Cebertî'nin anlatısında, diğer muasırlarında olduğu gibi, yüzyıl başındaki döneme dair olumlu ya da nötr bir Memluk imajı bulunmamaktadır. Fransız işgalinin sebebi olan, işgal sürecinde gerektiği gibi işgal ordusuyla savaşamayan bir memluk imgesi tarihsel aktarımlarda hâkim konumdadır. Dolayısıyla, işgalin sebebinde olduğu gibi Memlukler, kendi aralarındaki mücadelelerde de halka sıkıntı veren en büyük unsur olarak görülmüştür. Tarafların birbirleriyle savaşmaları hayatı durma noktasına getirmiştir. Zorbalıkları, fiyatları daha da ziyadeleştirmiş, ekinlerin ve ürünlerin telef olmasına sebebiyet vermiştir.⁸²³

Tabii ki mevcut durumu, sadece Memluklerle açıklamak, süreci bağlamsız bırakmaya yol açmaktadır ve Cebertî'nin düştüğü hatayı tekrarlamak anlamına gelecektir. Osmanlı idaresine giren Mısır'da Memlukler, bir denge unsuru olarak bırakılmışlardı. Dengenin bozulması, bizatihi Memluk unsuruyla alakalı değildir. Osmanlı'nın kurduğu idari düzenin devre dışı kalması, Memluklerin bozulan dengede orantısız bir şekilde tebarüz etmelerine yol açmıştır. Yukarıda, Osmanlı yönetiminin Mısır'daki vaziyetine temas edilen kısımda, valilerin durumu bunu iyi bir şekilde örneklemiş olduğu ortaya konulmuştur. Mısır'a 1786 senesinde gönderilen ordu, bozulan bu dengeyi ıslah ve tamir amacını taşımaktaydı. Ancak başarılı olamamıştır.

Sürece tümünden bakıldığında, 1805'e kadar Osmanlı siyasetinin Memlukleri baskılamaya çalıştığı görülmektedir. Keza, Fransız işgali de Memluk unsuru üzerinden gerekçelendirilmeye çalışılmıştır. Bu, siyasi ve stratejik bir tercih olmasının yanı sıra, aynı zamanda Memluklerin sahadaki “dengesiz” konumlarına işaret etmektedir. Yani başka bir ifadeyle söylenecek olursa, Memluklerin iktisadi ve

⁸²² Bjorneboe, a.g.e., s. 53.

⁸²³ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. II, s. 94-95.

siyasi gidişatı domine etmeleri sebebiyle, bu işgal gerekçesinin sahada bir karşılığı bulunmaktaydı.

Fransızların Osmanlı-İngiliz ittifakıyla tasfiye edilmeleri sürecinde ve 1805'e kadar olan dönemde Osmanlı yönetimi, Memluk karşıtı siyasetini devam ettirmiştir. Memluklerin bu süreçteki "müttefikleri" İngilizler olacaktır.⁸²⁴ Bunun en bariz örneği, 1807 senesinde İskenderiye'ye çıkartma yapan İngilizler, daha öncesinde yanlarında götürdükleri Mehmed Elfi Bey'i geri getirmeleridir. Ve başarılı oldukları takdirde kuvvetle muhtemel, Elfi Bey'i Mısır'da Memluk unsurunun başı olarak bırakacaklardı. Dolayısıyla, İngilizlerin olası bir Fransız işgali tekrarında, Memluklerin Mısır'ı savunabileceklerine dönük beklenti ve stratejileri karşısında⁸²⁵ Osmanlılar, daha dar kapsamda ve kısa vadeli çözüm olarak Memluk unsurunun en azından Kahire'den tasfiyesini hedeflemekte idi. Ancak, Kavalalı'nın valiliğini onaylamak zorunda kalan Osmanlı yönetiminin, sahada güçlenen Arnavut unsuru karşısında, tekrardan, denge unsuru olarak Memlukleri devreye sokmaya çalıştığı görülmektedir. Ve Memluklerin bu minvaldeki af taleplerini ilk fırsatta Kavalalı'ya karşı kullanmaya başvuracaktır.

Memluklerin, 7 Temmuz 1806 tarihli Saltanat'a gönderdikleri mektupla, taşradaki mevcut konumlarına rıza gösterdikleri, Devlet'in hizmetine girme talebinde bulundukları, ulemanın da kendilerine kefil oldukları ve sözlerine teminat verdikleri ifade edilmektedir.⁸²⁶ 22 Eylül 1806 tarihli İstanbul'dan gönderilen karşı yazıda, Kavalalı'ya Memluklerle savaşmaması hususunun şart koşulduğu yukarıda belirtilmişti.

16 Mayıs 1810 tarihinde Kahire'de bulunan Memluklerin çok azı hariç, Kahire'den ayrılmaya başladığı bilgisi Paşa'nın emre riayet ettiğini göstermektedir. Yine aynı tarihte, Paşa ile Cize'de barış antlaşması yapmak gayesiyle Memluk İbrahim Bey'in gönderdiği adamlarından, zaten tüm Memluklerin Kahire'de olmadığı anlaşılmaktadır. Görüşmede Paşa'nın elçileri, İbrahim Bey'den Kavalalı'nın emrine girmesini talep etmişler, ancak İbrahim Bey o güne kadar Paşa'nın kendisiyle ittifak yapanların, yanında bulunanların bir bir nasıl tasfiye

⁸²⁴ Bu mesele, *Mazhar* incelenirken, ilgili kısımlarında tartışılmaktadır.

⁸²⁵ Bjorneboe, a.g.e., s. 75.

⁸²⁶ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 11.

edildiklerini, sürüldüklerini ya da komplo düzenlenerek öldürüldüklerini dile getirerek, Paşa'ya güvenilemeyeceğini söylemiş ve teklifini reddetmiştir.⁸²⁷ Bu görüşme, İbrahim Bey'in süreci ve Kavalalı'yı gayet başarılı bir şekilde okuduğunu ortaya koymaktadır. Kendisi, 1815 yılında ölene kadar Yukarı Mısır'da kalmaya devam edecektir. Aslında yukarıda bahsi geçen görüşmede Kavalalı'nın asıl gayesinin yapacağı Hicaz seferi öncesi Memluklerin durumunu netleştirmek olduğu gayet açıktır. Zira, kendilerine Hicaz seferinde eşlik etmeleri teklifinde de bulunulmuştur. Paşa bu ittifakla, seferi birlikte yapma hedefini gerçekleştirerek, kendi yokluğunda Mısır'ın Memlukler tarafından ele geçirilmesinin önünü almayı düşünmüştür.

Netice itibarıyla, Kavalalı Memlukleri ikna etme çabasını sürdürmüştür. Bazı Memluklerin yapılan cazip teklifleri kabul etmeye yanaşması üzerine, İbrahim Bey kendilerine tepki göstererek, bu hareketlerini engellemeye çalışacaktır.⁸²⁸ Fakat, Memluklerin Paşa'nın hileleriyle pek başa çıkamadıkları görülmektedir. Kendisiyle anlaşarak yanında kalan Şahin Bey'in Paşa ile ittifakını bozarak Memluklerin safına geçmiş gibi görünme planının işe yaradığı anlaşılmaktadır. İbrahim Bey'in, Memluklerin Şahin Bey'in yanında saf tutmalarına dair çabaları sonuçsuz kalmıştır. Cebertî, bu planla Kavalalı'nın Memlukleri ayırmayı başardığını, birçok Memlukle birlikte, bedevi kabilelerin Paşa'nın yönetimi altına girmek için talepte bulunduklarını kaydetmektedir.⁸²⁹

Yine de sarf ettiği çabalardan tam bir netice alamayan Kavalalı, son çareyi Memlukleri kaleye davet ederek katletmekte bulacaktır. Kısa vadede ittifakların ana gayesinin Hicaz seferi oluşunu, hareketin kale katliamı sonrasına bırakılması teyit etmektedir. Cebertî'nin tafsilatlarıyla aktardığı hadise, 2 Mart 1811'de gerçekleşmiştir. Tosun Paşa'nın Hicaz seferine çıkış merasimi gerekçesiyle kaleye davet edilen Memlukler, Paşa'nın adamları tarafından topluca katledilmişlerdir. Memluklere eşlik eden birçok Mısırlı da bu kaotik ortamda öldürülmüştür. Cebertî, önce halkın ve şehirdeki askerlerin ne olduğunu anlayamadıklarını, olayın farkına varan askerlerin Memluklerin evlerini yağmalamaya başladıklarını, evlerde bulunan

⁸²⁷ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 132-133.

⁸²⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 137.

⁸²⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 137-138.

Memluk eşlerine, kızlarına, cariye ve hizmetçilerine saldırdıklarını, üzerlerinde bulunan takı ve mücevherleri soyduklarını, bileziklerini çıkaramadıkları kadınların ellerini keserek bileğinde bulunanları aldıklarını detaylıca yazmaktadır. Katliamdan kurtulanların, fellahların eşleri gibi giyinerek, kadın elbiseleriyle Kahire'den firar ettiklerini, yakalanarak hapsedilenlerin ise boyunları vurulmadan önce, Kur'an okuyup, şehadet getirdikleri, tövbe istiğfarda bulundukları, abdest alarak iki rekât namaz kıldıkları tasvir edilmektedir. Kale katliamı hadisesinde binden fazla kişinin öldürüldüğünü kaydedilmiştir.⁸³⁰ Her ne kadar Memluk tasfiyesi 1820'lere kadar Yukarı Mısır'da devam etse de 1811'deki Kale katliamı, Mısır'daki Memluk hakimiyetinin siyasî nüfuz, askerî ve iktisadi güç yönünden sona erdiği bir tarih olmuştur.

Kavalalı'nın Yukarı Mısır'a düzenlediği seferlerden dolayı o bölgede de tutunamayan Memlukler Sudan sınırları dahilinde bulunan Dongola içlerine kadar gitmek zorunda kalacaklardır. Ve içinde bulundukları kötü durum sebebiyle, 1816 baharında Paşa'dan af talebinde bulunmuşlardır. Kavalalı, ileri sürdüğü yedi maddelik antlaşmayı kabul ettikleri takdirde Mısır'a gelebileceklerini belirtmiştir.⁸³¹ Dongola bölgesinde kalan diğer Memlukler ise 1820 Ağustos ayında Cize'ye gelerek Paşa'dan eman talep etmişlerdir.⁸³²

Özetle, Osmanlı yönetiminin Kavalalı'nın yükselen gücü karşısında, Mısır idaresinin sac ayaklarından biri olarak eski siyasetlerinin bir parçası olan Memluk unsurunu tekrardan devreye sokma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Osmanlıların taleplerine karşın, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Mısır'da güttüğü kendi siyasetinin bir parçası olarak Memluklere yer vermiştir. Tarihsel sürece bakıldığında nihai amacının, siyasi güce sahip olan Memluklerin mutlak tasfiyesi olduğu anlaşılıyor. Zira, Memluklere yaptığı teklif kendi otoritesini ve şartlarını kabul etmeleri durumunda, onlara yaşam hakkı vereceği yönündedir. Yani tabiri caizse, "kendi memlukü" oldukları takdirde herhangi bir sorun yaşamayacakları garanti edilmekteydi. Güçlü siyasi figür olanların dışında, bu geçişi sağlayanlar olmuştur.

⁸³⁰ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 148-155.

⁸³¹ Cebertî sadece ilk dört maddeyi zikretmekte, geri kalan üç maddeyi unuttuğunu söylemektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 288-289.

⁸³² Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 263. Cebertî, 1821 mayıs ayı başlarında bir grup Memlukün Kahire'ye geldiğini belirtmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. IV, s. 373.

Ancak İbrahim Bey gibi olanlar, asla Kavalalı'ya güvenmeyecekler ve emri altına girmeyeceklerdir. Bu gelişmeler, sahada herhangi bir şeyi değiştirmeyecek ve Mısır'da Memluk unsurunu tarih sahnesinden geri dönemeyecek şekilde silecektir.

2.3. Abdullah eş-Şarkâvî (ö. 1812)

Abdullah bin Hicazî b. İbrahim eş-Şarkâvî'nin 1737 senesinde doğduğu tahmin edilmektedir. Ezher'de eğitim görmüş, Şeyh Arusî'den sonra Ezher şeyhi olmuş ve 1793-1812 seneleri arasında idarecilik yapmıştır.⁸³³ Şafi olan Şarkâvî, Halveti tarikatına müntesipti.⁸³⁴ Bonaparte'ın Mısır'ı işgali esnasında oluşturduğu ilk divanın başkanlığına getirilmiştir.⁸³⁵ Sonrasında kurulan iki divanda da başkın olarak yer almaya devam etmiştir. Şarkâvî, 1812 senesinde Kahire'de vefat etmiştir.⁸³⁶ Şarkâvî'nin tarih kitabının dışında *et-Tuhfetü'l-Behiyye fî Tabakâti's-Şafi'iyye*,⁸³⁷ *el-Akâidü'l-Meşrikiyye*, *Rebîu'l-Fuâd fî tertibi Salavâti't-Tarîk ve'l-Evrâd*, *el-Fayzu'l - Arşî alâ Fethi'l-Kudsî*, *Hâşiye alâ Tuhfeti't-Tullâb*, *Şerhu'l-Hikemi'l-Atâiyye*, *Hâşiye alâ Şerhi Umî'l-Berâhîn* isimli eserleri bulunmaktadır.⁸³⁸ *el-Tuhfetü'l-Behiyye*, XV. yüzyıldan XIX. yüzyıl başlarına kadar yaklaşık 300 senelik zaman dilimindeki Şafi mezhep imamlarının biyografilerine yer veren bir kitaptır.⁸³⁹ İmam Şafi'nin, arkadaşlarının ve sonrasında diğer Şafi fakihlerin biyografilerini yazdığı bu eserin özgün bir hususiyeti bulunmamaktadır. Büyük oranda İmam Süyûtî'nin *Hüsnü'l Muhadara* ve İmam Şa'rânî'nin *et-Tabakatü'l-Kübra* isimleri eserlerini, kendi dönemiyle ilgili ise Cebertî'nin tarihini kullanmıştır.⁸⁴⁰

⁸³³ Carl Brockelmann, **History of the Arabic Written Tradition**, V. II, Trans. by Joep Lameer, Ed. by Maribel Fierro, M. Şükrü Hanioğlu, Renata Holod, Florian Schwarz, Leiden, E.J. Brill, 2016, s. 559; Michael Winter, **Egyptian Society Under Ottoman Rule, 1517-1798**, London, Routledge, 1992, s.141.

⁸³⁴ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. I, s. 346.

⁸³⁵ Şeyyâl, **et-Târîh ve'l-Muerrihûn**..., s. 27.

⁸³⁶ Ahmed Tarbîn, **et-Târîh ve'l-Muerrihûn el-Arab fi'l-Asri'l-Hadîs**, Dımaşk, 1970, s. 74.

⁸³⁷ Cebertî, Şarkâvî'nin mezkûr eserinden isim vermeden bahsetmektedir. Şafii fakihlerin tabakatından oluşan eserde, Şarkâvî'nin kendinden önceki dönemi yazarken Subkî ve Esnevî gibi geçmişte yazılmış tabakâtlere, kendi dönemini yazarken ise Cebertî'nin eserine başvurarak harfî harfine aktarımında bulunduğu belirtilmektedir. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. IV, s. 190-191.

⁸³⁸ Carl Brockelmann, **Geschichte der Arabischen Litteratur**, Zweiter Band, Leiden, E. J. Brill, 1949. s. 631-632; Gustav Leberecht Flügel, **Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien**, Zweiter Band, Wien, Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1865, s. 364.

⁸³⁹ Jack A. Crabbs, a.g.e., s. 57; Tarbîn, a.g.e., s. 74.

⁸⁴⁰ Şeyyâl, **et-Târîh ve'l-Muerrihûn**..., s. 30.

2.3.1. Tuhfetü'n-Nâzırîn fî men Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn

Abdullah Şarkâvî'nin bu eseri müstakil olarak 1286/1869 senesinde Kahire'de basılmıştır.⁸⁴¹ Eser, aynı zamanda Abdülgani b. Ali el-İshaki'nin (ö. 1650) *Kitâbü Ahbâri'l-Üvel fî men Tasarrafa fî Mısır min Erbâbi'd-Düvel* isimli eserinin⁸⁴² derkenarında basılmıştır.⁸⁴³ Kitabın, Rihâb Abdulhamid el-Kârî tarafından tahkikli neşri yapılmıştır.⁸⁴⁴ Kendisinden önceki tarih kaynaklarının özet derlemesi olduğu anlaşılan eserde, el-Mesûdî ve el-Kadâî gibi isimler Şarkâvî tarafından eserleri zikredilmeksizin temas edilen müelliflerdendir.⁸⁴⁵ Şarkâvî, İmam Süyûtî'nin *Hüsnü'l Muhâzara* isimli eserinden, Vehb b. Münebbih'ten ve Katâde'den kullandığı bilgilerde kaynaklarını belirtmiştir.⁸⁴⁶ Eserin üslup açısından Cebertî'nin yazdıklarına nazaran kuru ve yavan bir kronik olduğu eleştirisi yapılmıştır.⁸⁴⁷ Eser okunduğunda Moreh'in tespitini doğrulamakta olduğu görülmektedir. Şarkâvî, tarihini Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın maiyetindeki kişilerin ricası üzerine kaleme aldığını kitabının girişinde belirtmektedir.⁸⁴⁸ Mezkûr talep, hicri 1214 senesi Ramazan ayında, el-Arîş Antlaşması (24 Ocak 1800) imzalandıktan sonra Belbis'te gerçekleşmiştir.⁸⁴⁹

Eser, mukaddime kısmı ve üç bölümden oluşmakta olup Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden III. Selim zamanı ve Mısır'ın Fransız işgaline kadar olan dönemi altmış sayfada anlatan oldukça özet bir tarih kitabıdır. Şarkâvî, kısaca kitabına verdiği isimden ve kitabının bölümlerinden bahsettikten sonra Mısır'ın faziletlerine ayrılan mukaddime kısmında (s. 3-14) Kuran'da geçen Mısır ile

⁸⁴¹ Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn...*, s. 27-28; Tarbîn, a.g.e., s. 74. Vatikotis, eserin hicri 1281 yılında basıldığını yazmıştır. Bkz. Vatikotis, a.g.e., s. 93.

⁸⁴² Tarih-i İshaki olarak da bilinen ve Muhammed b. Abdülmü'tî el-İshaki (ö. 1650) eseri olan bu kitap 1251/1835 tarihinde Kahire'de basılmıştır. Bkz. Hsiang, a.g.t., s. 63, 339.

⁸⁴³ Muhammed Abdülmü'tî el-İshaki, *Kitabü Ahbari'l-Üvel fî men Tasarrafe fî Mısır min Erbâbi'd-Düvel*, Kahire, Matbaatü'l-Yemeniyye, 1310.

⁸⁴⁴ Abdullah eş-Şarkâvî, *Tuhfetü'n-Nâzırîn fî man Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn*, Tah. Rihâb Abdulhamid el-Kârî, Kahire, Mektebetü Madbouly, 1996.

⁸⁴⁵ Abdullah eş-Şarkâvî, *Tuhfetü'n-Nâzırîn fî man Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn*, s. 6.

⁸⁴⁶ Şarkâvî, a.g.e., s. 7.

⁸⁴⁷ Abd al-Rahman al-Jabarti, *Al-Jabartî's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt: Muharram-Rajab 1213/15 June- December 1798*, Ed. and Trans. by Shmuel Moreh, Leiden, Brill, 1975, 29.

⁸⁴⁸ Şarkâvî, *Tuhfetü'n-Nâzırîn...*, s. 1; İshaki, *Kitabü Ahbari'l-Üvel...*, s. 3.

⁸⁴⁹ Bjorneboe, a.g.e., s. 167.

alakalı ayetleri, hadisleri, orada bulunmuş peygamberleri zikreder. Birinci bölümde (s. 14-33) Hulefa-i Raşidin, Emeviler, Abbasiler, Tolunoğulları ve İhşidilerden; ikinci bölümde (s. 33- 47) Fatımiler, Eyyübiler ve Memluklerden; üçüncü bölümde (s. 47-55) Osmanlılardan, görev süreleriyle birlikte atanan valilerden bahsetmektedir. Bu bağlamda kitap, özellikle Osmanlı dönemini yazdığı kısımlar itibariyle sultan-Paşa kronik geleneğinin güncel bir örneği olduğu kolaylıkla kabul edilebilir. Hatta en iyi örneği olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Asıl kendisinden yazması talep edilen döneme, yani Fransız işgali sürecindeki hadiselerle kitabın 54. sayfasından itibaren sadece altı sayfa ayrılmıştır. Hacimsiz olan bu tarihin pratik bir değeri olmadığı hususunda Arapça ve İngilizce yazan araştırmacılar ittifak hâlinde dir.⁸⁵⁰ Bununla birlikte eser, I. Selim'den Fransız işgaline kadar Osmanlı döneminde görev yapan valilerin isimlerini kaydetmesi ve birkaç sayfa da olsa işgal sürecinden bahsetmesi hasebiyle kıymeti haiz yöne de sahiptir.⁸⁵¹

Hacminden tahmin edileceği gibi, Şarkâvî dört halife döneminden Osmanlılara kadarki süreci yönetimde bulunmuş kişilerin isimleri, idare süreleri, defnedildikleri yeri ve varsa başka hususiyetlerini hızlıca kronolojik sırayla zikretmektedir. Osmanlı dönemine tahsis edilen kitabının üçüncü bölümünde Osmanlı sultanlarını, görev sürelerini ve bu esnada Mısır'da kaç kişinin valilik yaptığını nadiren vali isimleri ve görev süreleriyle verme yoluna gitmiştir. Bazen de sadece padişahla ilgili bilgiler verir, ancak Mısır'a dair herhangi bir şeyden bahsetmez. Eser aynı zamanda kendisiyle uyumsuz bir şekilde birden Nil nehrinin debisinin düşük olduğu, fiyatların yükseldiği, insanların pahalılıktan ötürü geçim sıkıntısı yaşadığı, hatta fakirlerin ölü eti yediği, veba salgını sebebiyle ölümlerin arttığı ve yolların insan cesetleriyle dolduğu, zengin kimselerin yardımıyla insanların defnedildiğine dair oldukça detaylı bilgiler verebilmektedir.⁸⁵²

Şarkâvî'nin eserini Sadrazam Yusuf Paşa'ya takdim etmek üzere yazdığı hususu dikkate alındığında kendisinin Osmanlıya nasıl bir nazarla baktığı ve onu

⁸⁵⁰ P. M. Holt, "Ottoman Egypt (1517-1798): An Account of Arabic Historical Sources", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 9; Heyworth-Dunne, **An Introduction...**, s. 76; Şeyyâl, **et-Târîh ve'l-Muerrihûn...**, s. 29; Tarbîn, a.g.e., s. 74.

⁸⁵¹ Şeyyâl, **et-Târîh ve'l-Muerrihûn...**, s. 29.

⁸⁵² Şarkâvî, a.g.e., s. 50.

hangi üslupla değerlendirdiği meselesi önem kazanmaktadır. Burada iki önemli tarih kesiti bulunmaktadır. Birincisi, Memluk yönetimine Osmanlıların son verdiği 1516-1517 tarihi, ikincisi ise Fransız işgalini tasfiye ve tahliye eden Osmanlıların tekrardan Mısır'a asker çıkarttığı 1799-1801 dönemidir. Şarkâvî Osmanlı'nın ilk gelişi öncesindeki gelişmeleri anlatırken Sultan Gavri'nin ne kadar hayırsever bir yönetici olduğundan, Hac yolunu yaptırdığından, Ramazan aylarında Ezher Camisi'nde dağıttığı yardım ve erzaklardan bahseder. Hemen peşi sıra Gavri'nin nasıl şedit bir tamahkar olduğundan, çokça zulümler yaptığından, insanların mallarını yağma ettiğinden, bir kişi öldüğünde bütün malını mülkünü ele geçirdiğinden, kendi memluklerinin insanlara aşırı bir şekilde zulmettiğinden, bu yüzden de insanların memluklerini ve kendisini Allah'a havale ettiğinden, Allah'ın da Osmanlılar ile Memlukler arasındaki fitne/anlaşmazlık sebebiyle Gavri'nin devletini/mülkünü Osmanlılar eliyle ortadan kaldırdığından bahsetmektedir.⁸⁵³

Şarkâvî devamında, Gavri'nin ölümünden sonra yönetimi devralan yeğeni Tomanbay ile ilgili oldukça ilginç bir rüya aktarır. Tomanbay, rüyasında Peygamberi görür ve rüyada kendisine üç gün sonra Peygamber'in yanında misafir olacağı söylenir. Bunun üzerine bütün silah ve savaş gereçlerini bir kenara bırakan Tomanbay'ın, Yavuz Sultan Selim'e giderek itaat ettiğini, Sultan'ın da onu öldürerek üç gün cesedini Babuzzüveyle denemeye asılı bıraktığını kaydeder.⁸⁵⁴

Şarkâvî'nin Tomanbay'ın gördüğü rüya ve rüyayı dikkate alarak takındığı tavra dair anlattığı rivayet tarihi kaynaklarla tenakuz hâlinindedir. Zira kaynaklarda Osmanlılara karşı üçüncü mücadelesini de kaybettiğinde, kendisi için güvenli olduğunu düşündüğü, İbn İyas'ın anlatımına göre Garbiyye tarafına geçtiği, başka bir rivayete göre ise Terrûce bölgesine kaçmış olduğu ve burada kendi adamlarının ihaneti neticesinde yakalanarak zincirlere bağlı şekilde kendisini almaya gelen Osmanlı birliklerine teslim edildiği belirtilmektedir.⁸⁵⁵

Şarkâvî'nin yukarıdaki Tomanbay kurgusu, Sultan Gavri kurgusuna uymaktadır. Hayırsever bir sultan anlatısının, teleolojik bir örgüyle zalim yönetici

⁸⁵³ Şarkâvî, a.g.e., s. 46-47.

⁸⁵⁴ Şarkâvî, a.g.e., s. 47. İbn İyas'ın tarihinde rüya meselesi yer almamaktadır. Karş. İbn İyas, a.g.e., s. 164-165.

⁸⁵⁵ İbn İyas, **Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi**, Trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016, s. 163; Cüneyt Kanat, "Tomanbay", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XLI, 2012, s. 237.

figürüne dönüştürülmesi kendi içinde paradoks barındırır da Şarkâvî'nin asıl gayesinin Osmanlı meşruiyetine zemin hazırlamak olduğuna şüphe bırakmamaktadır. Buradaki “teolojik tutarsızlık”, Peygamberin misafiri olmak üzere rüyasında davet alan Tomanbay'ın katlinin Allah'ın Memluk zulmünü izale etmesi için gönderdiği diğer bir Müslüman sultan tarafından gerçekleştirilmiş olmasında yatmaktadır. Ayrıca bu kadar zalim bir yönetici ailesine mensup Tomanbay'ın Peygamber tarafından misafir olarak ağırlandığına dair diğer bir paradoks, rüyaya dayandırılan kurguyu daha da anlamsız bir hale büründürmektedir. Eğer Tomanbay bu kadar “mübarek” bir kişi idiyse o hâlde Osmanlı sultanı hangi “basiretsizlik” ile onu öldürebilmiştir? Dolayısıyla, Şarkâvî'nin bu paradoksal kurgusunun yakından tetkik edildiğinde her iki tarafı kendince kurtarma mantığıyla örülmeye çalışıldığı, ancak aslında her iki tarafın da teolojik ve de teleolojik olarak kurban edildiği bir hikâyeye dönüştüğü anlaşılabacaktır.

Diğer taraftan Şarkâvî Fransız işgali süreciyle alakalı yazdığı bölümde, Fransızların felâsife-i ibâhiyye zümresinden olduğunu, zahiren İsa peygambere tabi Katolik Hristiyanlar olduklarını, ancak tekrardan dirilmeyi, ahiret yaşamını ve peygamberleri inkar ettiklerini, Allah'ın birliğini dolaylı bir şekilde (ta'lîl yoluyla) açıkladıklarını, kendi akıllarıyla yönetip kanunlar koyduklarını, Muhammed, İsa ve Musa peygamberi âkil kimseler topluluğundan kabul ettiklerini ve onlara nispet edilen şeriatların, Fransızların kendi akıllarıyla ortaya koydukları kanunlardan oluştuğunu ileri sürdüklerini aktarmaktadır. Bu sebeple, kendi fikirlerine uygun olarak Mısır'da memleketi uygun şekilde yönetecek divanlar kurduklarını ve bu durumun Mısır halkı için bir rahmet/nimet olduğunu belirtir.⁸⁵⁶ Çünkü, kurulan divanlarda Ezher şeyhlerinden bir gruba yer verildiğini ve şeriata/dinî kurallara uygun olmayan meselelerde divandaki şeyhlere müracaat edildiğini söyler.⁸⁵⁷ Şarkâvî'nin söylediklerine mutabık olarak nadiren de olsa bazı hukuki meselelerde

⁸⁵⁶ Divan ile ilgili Şarkâvî'nin açıklamaları, Moreh ve Ludwig Burckhardt'ın iddialarını boşa çıkaracak mahiyettedir. *Mazhar*'ın ana yazılış sebebinin, Cebertî'nin divan üyeliğiyle suçlamasından kendisini aklamak olduğu belirtilmiştir. Aslında Moreh, Burckhardt'ın (Şeyh İbrahim) iddiasını benimsemiş ve modern literatüre sokmuştur. Şarkâvî'nin de eserini, Osmanlı Sadrazamı Yusuf Ziya Paşa'ya takdim etmek üzere yazdığı bizzat kendisi tarafından ifade edilmiştir. Dolayısıyla, sadece son divanda görev alan Cebertî'nin “panikleme” üzerinden *Mazhar*'ı yorumlamak pek ikna edici durmamaktadır.

⁸⁵⁷ Yine de Bjorneboe'nun da dikkat çektiği üzere, kendilerini ve üstlendikleri görevleri nasıl gördüklerini değerlendirebilmek için yeterli bilgiye sahip değiliz. Bkz. Bjorneboe, a.g.e., s. 84.

ulemanın görüşüne başvurulduğu vakidir. Fakat özellikle 1798 Ekim isyanından sonraki gelişmelerde ulema, Fransız işgal yönetiminin sözcüsü konumuna düşmüştür. Neşredilen iki mektup bu iş birliğini açıkça ortaya koymaktadır. Ulema artık “tarafsız” aracı olmaktan çıkıp yalnızca sözcülük yapar duruma gelmiştir.⁸⁵⁸

Şarkâvî, anlatımının devamında, Mısır halkının Fransızlara itaat etmek zorunda olması ve başkaldırmaktan aciz olmasının sebebini Memluklerin savaş teçhizatı ile kaçmalarıyla açıklama yoluna gitmiştir.⁸⁵⁹ Peş peşe yaptığı bu izahatla adeta, divanda görev alan ulemanın da Fransızlara itaat etmesi Memluklerin başarısızlıkları üzerinden meşrulaştırılmaktadır. Böylelikle divanda görev almak zorunda kalışlarının suçlusu Memlukler olduğu ima edilerek ulemanın Fransızlarla yaptığı iş birliği gerekçelendirilmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır. Şarkâvî işgal sürecini açıklarken Osmanlı yönetiminin Kahire’deki valisi ve askerlerine temas etmekten itinayla kaçınmış olduğu gözlemlenmektedir.

Yukarıda zikri geçenlerin haricinde, Şarkâvî eserinin hacmine mutabık olarak Fransızların Mısır’a çıktıklarında dağıttıkları bildiriye kısaca değinmiştir. Burada, dağıtılan metinde geçen ifadeleri kısaca aktarmanın dışında, Cebertî’nin uzunca tahlilini yaptığı ve tenkitler yönelttiği bildiriye dair herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Fakat bildiride, Fransız tacirlerin mallarını gasp eden Memluklerle mücadele edeceklerini söyleyen Fransızların bunun ötesine geçerek şehre girdiklerinde halkın mülklerini yağmaladıklarını, Mısır halkından Fransızların talep ettikleri vergilere karşı ayaklananlardan bine yakın kişiyi öldürdüklerini, kendileriyle savaşanlardan bazı kimselerin ırzına geçtiklerini, erkekleri öldürüp kadınlarını aldıklarını, ulemadan 13 kişiyi katlettiklerini, atlarıyla Ezher Camii’ne girdiklerini ve orada da ulemadan bazı kimseleri öldürdüklerini, içeride buldukları şeyleri yağmaladıklarını kaydetmiştir. Ezher’e bu şekilde girmelerinin sebebini ise halkın, askerlerin oraya giremeyecekleri zannıyla kendilerine ait eşyayı camiye koymalarıyla açıklar. Şarkâvî, konulan şeylerin Fransızlarca yağmalandığını, üstelik civarındaki diğer evlerin talan edildiğini, Ezher’deki kitapların, kıymetli Mushafların diğer

⁸⁵⁸ Bjorneboe, a.g.e., s. 140.

⁸⁵⁹ Abdullah eş-Şarkâvî, **Tuhfetü’n-Nâzırîn fi men Veliye Mısır mine’l-Mülûk ve’s-Salâfîn**, Tas. İbrahim Abdülgaaffar, ed-Düsûkî, Matbaatü’l-Âmire, 1286, s. 55.

eşyalarla birlikte alındığını detaylıca yazmaktadır.⁸⁶⁰ Bunları Osmanlılara raporlayan Şarkâvî bahsettiği olaylar gelişirken divan başkanıdır. Bir müddet işleyişine ara verilen divan, olaylar sakinleştikten ve Kléber yönetimi Napoléon'dan devraldıktan sonra tekrardan teşekkül ettirildiğinde Şarkâvî divan başkanlığına kaldığı yerden devam etmiştir. Dolayısıyla Fransızlara dair yazdıklarını konjonktürel bir değerlendirme olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Yapılan eylemleri Osmanlıların yönetimi devraldıktan sonra yazması aslında onları tam manasıyla bir sorun olarak görmediği anlamına gelmektedir. Zira bir problem olarak görseydi işgal yönetimiyle iş yapmayı bırakması beklenirdi. Ama böyle bir tavır sergilemediğini tarihsel kayıtlar tüm yönleriyle ortaya koymaktadır.

Şarkâvî'nin bizzat içinde olduğu, tanıklık ettiği süreci tam manasıyla anlayıp yorumlayabildiğini söylemek de pek mümkün gözüküyor. Özellikle Fransızların Mısır'ı tahliyesi öncesinde Osmanlılar ile yaptıkları antlaşmayı Fransızların Sadrazam'a ihanet ederek bozduklarından bahsetmektedir.⁸⁶¹ Hâlbuki iki taraf arasında yapılan antlaşma İngilizler tarafından kabul edilmediğinden uygulanma imkânı bulamamıştır. Bunun neticesinde, Sadrazam ordusu Kahire'ye sokulmamış, şehre bütün giriş çıkışlar kapatılmış ve Fransızlar şehri topa tutarak ateş altına almış oldukları anlatılmaktadır. Şarkâvî'nin yine burada hadiseyi eksik aktardığı görülür. Gerçekte, Osmanlı ordusunun bir kısmının şehre, barış antlaşması sebebiyle girdiği, halkın askerlerin gelişiyle büyük sevinç gösterilerinde bulunduğu, Hristiyan mahallelerine saldırdıkları ve böylece ortamın kaotik bir hale döndüğü bilinmektedir. Bu hal ise giderek büyüyen isyan hareketine dönüşmüştür. İngilizlerin antlaşmaya itirazı üzerine askerler Kahire'den çıkarılmış, isyana katılan halk üzerine top ve tüfeklerle ateş açılarak kalkışma bastırılmıştır.

Şarkâvî halkın kalkışma meselesine, kendisi de dahil ulemadan bir grubu, halkın isyan etme ihtimaline binaen kaleye hapsedtikleri kısımda değinmektedir.⁸⁶²

⁸⁶⁰ Şarkâvî, a.g.e., s. 55. Fransızların, Ezher'e giriş sebeplerine dair Cebertî tarafından herhangi bir izahatta bulunulmamıştır. Karş. Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis...**, s. 138; Cebertî, **Mazharu't-Takdis bi-Zevâli...**, s. 72.

⁸⁶¹ Şarkâvî, a.g.e., s. 56.

⁸⁶² Bu hadiseyi Haşşâb'ın divan kayıtlarını derlediği kitabı da teyit etmektedir. Bzk. İsmail el-Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel fi Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyii'd-Divân, 1800-1801**, Ed. Muhammad Afifi, André Raymond, Kahire, Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransî li'l-Âsârî's-Şarkıyye, 2003, s. 126, 130-131, 133, 138. Karş. Cebertî, **Mahzaru't-Takdis bi-Zevâli...**, s. 229; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 182.

Daha önceki isyanın tekrardan gerçekleşmemesi için sulh akdedilene kadar kendilerinin kalede mahpus kaldıklarını aktarır. 20 Nisan 1801’de Menou, divana gönderdiği yazıda, ulemanın kalede hapsedilmesindeki maksadın fitne çıkmasının önüne geçilmesi olduğunu ve Fransız kanunlarının bunu gerektirdiğini söylemektedir. Bu durumu açıklarken, Müslüman olduğunu iddia eden Abdullah Menou, yüce Kur’an’a karşı çıkılamayacağı gibi Fransız kanunlarına da karşı gelmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁸⁶³

Netice itibariyle başından itibaren Fransızların propagandalarına, bildilerde yayınladıkları tutarsız ifade ve söylemlerine maruz kalan ulema divandaki görevlerine devam etmişlerdir. Bu noktada Şarkâvî’nin iddia ettiği, divanda yer alan ulemanın bu tür bir görev icra etmesinin rahmet olduğu yönündeki ifadeleri üzerinde tekrardan düşünmek gerekmektedir. Divanda yer alan Ezher ulemasının Fransızların işgal siyasetine destek olduklarını, onların işlerini kolaylaştırdıklarını ve dahası, işgali meşrulaştırdıklarını farketmedikleri varsaymak pek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Şarkâvî’nin kendisinden yazmasını istenilen dönemi 6 sayfada özetlemesi, kendisi başta olmak üzere divan üyelerinin işgal sürecinde üstlendikleri rolü görmek ve göstermek istemediklerinin en büyük karinesi olarak görülmelidir.

2.4. İsmail b. Sa’d el-Haşşâb (ö. 1815)

Müellifin tam ismi İsmail bin Sa’d bin İsmail bin Medkur bin Abdullah el-Vehbî el-Hüseynî el-Şafî el-Mısırî’dir. Haşşâb lakabını odun ticareti ile meşgul olan babasından almıştır.⁸⁶⁴ Haşşâb, babasının mesleğini devam ettirmemiş, Ezher’deki Muhammed Murtaza ez-Zebîdî ve Şeyh Muhammed Ahmed el-Arûsî gibi önde gelen hocalardan eğitim alarak kendisini yetiştirmiştir. İşgal sürecinde Menou’nun oluşturduğu divanda icra edilen otumlardaki Arapça raporları yazmak üzere kâtip olarak⁸⁶⁵ görevlendirilmiştir.⁸⁶⁶ İşgal sonrası, yani 1801 senesinden itibaren

⁸⁶³ Cebertî, **Mahzaru’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 238; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 188.

⁸⁶⁴ İsmail el-Haşşâb, **Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbari’l-Emir Murad**, Tah. ve Trc. Hamza A. Bedr & Daniel Creclius, Kahire, el-Arabi li’l-İ’lan ve’n-Neşr, 1992, s. 8.

⁸⁶⁵ Thomas Philipp & Moshe Perlmann (ed.), **Abd al-Rahman al-Jabarti’s History of Egypt**, Trans. by D. Creclius, B. Abd al-Malik, Ch. Wendell and M. Fishbein, V. I, Stuttgart, Steiner, 1994, s. 2.

Haşşâb'ın herhangi bir vazife üstlenmediği ve hayatının geri kalan kısmını uzlette geçirdiği belirtilmektedir. Bunun sebebinin ise Fransız işgal sürecinde Fransızlarla kurduğu sağlam ilişki olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁶⁷ Ancak Cebertî, 13 Ağustos 1801 tarihindeki Arapça fermanı İsmail Haşşâb'ın yazmış olduğundan bahsetmektedir.⁸⁶⁸ 4 Ocak 1802 tarihinde yazılan bir başka fermanın yine, Haşşâb'ın kaleminden çıktığı kaydedilmiştir.⁸⁶⁹

Haşşâb'ın kaleme aldığı kendisine ait üç eseri bulunmaktadır: *Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbari'l-Emir Murad, Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer: Târîhu'l-Memâlik fi'l-Kâhire* ve *et-Târîhu'l-Müselsel fi Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyii'd-Dîvân*. Mezkûr üç eserinin tahkikli neşri yapılmış olup birinci sırada zikredilen eseri İngilizceye, üçüncü sırada zikredilen eseri ise Fransızcaya çevrilerek yayımlanmıştır. İlk ikisi oldukça muhtasar hâlde yazılmış tarih eseri hüviyetindedir. Sonuncusu ise Fransızların oluşturduğu divandaki oturum tutanaklarının derlenerek bir araya getirildiği bir kitaptır.

2.4.1. Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbâri'l-Emîr Murâd

Eser, Hamza A. Bedr ve Daniel Crecelius tarafından Arapça metniyle birlikte açıklamalı bir şekilde İngilizceye tercüme edilerek, 1992 senesinde Kahire'de yayımlanmış olup⁸⁷⁰ el yazması olarak Paris'te mikrofilm hâlinde bir nüshası mevcuttur.⁸⁷¹ Haşşâb, kitabını Emir Murad Beyin ölümünden (18 Nisan 1801) sonraki bir tarih olan 18 Muharrem 1216/31 Mayıs 1801 tarihinde tamamlamıştır.⁸⁷² Normalde eser üzerinde yazar ismi yer almamakla birlikte Fransızca bir notta el yazmasının hicri 1216 (1801-2) senesinde Kahire'deki divan katibinin kendi el

⁸⁶⁶ Cebertî, muhtemelen sonradan *et-Târîhu'l-Müselsel fi Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyii'd-Dîvân* ismiyle neşredilecek olan eseri kastederek Haşşâb'ın *Silsiletü't-Târîh* kâtibi olduğundan eserinde bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 185. Bu bilgi *Mazhar*'da yer almamaktadır. Karş. Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 233.

⁸⁶⁷ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel*..., s. m9.

⁸⁶⁸ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 235.

⁸⁶⁹ Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 301; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 251.

⁸⁷⁰ İsmail el-Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbâri'l-Emîr Murâd*, Tah. ve Trc. Hamza A. Bedr & Daniel Crecelius, Kahire, el-Arabi li'l-İ'lan ve'n-Neşr, 1992.

⁸⁷¹ *Vie de Mourâd Bey, émir mamlouc d'Égypte, mort en 1214 de l'hégire, pendant l'occupation française*, Bibliothèque nationale de France, MFILM, MS 1859.

⁸⁷² Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd*..., s. 45.

yazısıyla yazılmış olduğu belirtilmektedir. Bu bilgiden yola çıkılarak müellifin İsmail Haşşâb olduğu ileri sürülmüştür.⁸⁷³

Bedr ve Crecelius tercüme yazdıkları takdim yazısında eserin, Fransızların talebi üzerine kaleme alınmış olabileceği yorumunda bulunmakta ve *Description de l'Égypte*'in kaynaklarından biri olarak kullanıldığını, ancak Cebertî'nin aktardıkları dışında ehemmiyeti haiz herhangi bir bilgi sunmadığını belirtmektedirler.⁸⁷⁴ Haşşâb ise eserin girişinde sadece Emir Murad Bey ile ilgili hadiseleri Mısır'a geliş tarihi olan 1183/1763 senesinden ölümüne kadar olan dönem çerçevesinde özet bir şekilde sunacağını belirtmekten başka herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.⁸⁷⁵ Kitap, tür açısından Emir Murad Bey'in anlatının merkezinde bulunduğu tarihi hadiseleri aktarması itibarıyla biyografi ve tarih karışımı bir kategoriye dahil edilebilir. Ama Holt'un sultan-paşa kronikleri kapsamına sokulamaz. Tam aksine, Osmanlı yönetiminin siyasi ve askeri arenedeki hakimiyetini resmeder bir mahiyet arz etmektedir. Diğer bir ifadeyle eser, Osmanlıların sahadaki nüfuzlarının tarihsel anlatıdaki izdüşümünü temsil etmektedir. Osmanlı sultanı ya da Mısır valisi yerine Memluk beyi olan Emir Murad tarihsel anlatıda baş figür olarak yer almıştır.

Emir Murad Bey (ö. 1801) İbrahim Bey ile birlikte XVIII. yüzyılın son çeyreğine damga vuran iki önemli isimden biridir. İbrahim Bey'in idari görevler icra etmesinin aksine Murad Bey askeri komutan olarak ön plana çıkmıştır.⁸⁷⁶ Siyasi mücadelelerin Memluk beyleri arasında cereyan etmesi sebebiyle, bu beylere ve onlar etrafında cereyan eden hadiselerle dair bir şeylerin yazılmış olması, son dönem Mısır tarihinin anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli bir hususiyettir. Buna binaen eserin kapsamına aldığı tarih aralığı yani 1763-1801 seneleri arası dönem itibarıyla en azından üç meseleyi etraflica ele alması beklenirdi; Murat Bey merkezli Memluk meselesi, 1786 yılında Osmanlı ordusunun Mısır'a çıkma hadisesi ve Temmuz 1798 tarihindeki Fransızların Mısır'ı işgali.

Haşşâb'ın bazen bir senenin bir cümlede anlattığı, oldukça özet mahiyette kaleme aldığı bu eser, yukarıda değinilen beklentilere cevap vermekten oldukça uzaktır. Belki Memluk meselesine kısmen ışık tuttuğu söylenebilir. Ancak 1786'daki

⁸⁷³ Holt, a.g.m., s. 9.

⁸⁷⁴ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd*..., s. 7, 11.

⁸⁷⁵ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd*..., s. 17.

⁸⁷⁶ Hathaway, *Al-Jabarti's History of Egypt*, s. 206.

Osmanlıların Mısır'a düzenlediği sefer ve 1798 Temmuz'undaki Mısır'ın Fransızlarca işgaline yönelik hadiselerle sadece üçer sayfa yer ayırmıştır. Bu açıdan Şarkâvî'nin tanıklığını yakın bir mahiyet arz etmektedir.

Eser, Memluk beyleri arasında mücadelenin sebeplerini izah etmeksizin vermektedir.⁸⁷⁷ Savaşlar ve siyasi mücadeleler kronolojik olarak işlenmiştir. Bunun yanı sıra anlatıya bazen siyasi hadiselerin dışındaki mevzular da dahil edilmiştir. Örneğin Haşşâb, 1199/1785'te aşırı pahalılık olduğunu, birçok insanın öldüğünü, bunun sebebinin ise Nil'deki suyun azalması ve haksızlıkların çoğalması olduğunu, yine aynı sene vebadan dolayı insanların öldüğünü,⁸⁷⁸ hatta 1205/1791 senesinde veba salgını sonucu günde 1000'e yakın kişinin ve 14 sancak beyinin öldüğünü belirtmektedir.⁸⁷⁹

1786'daki Osmanlı'nın Mısır seferini ve 1798 Fransızların Mısır'ı işgalini Haşşâb oldukça nötr bir üslupla aktarmıştır. Haşşâb bu sefere, Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın Mısır'a 7 Şevval 1200/3 Ağustos 1786 tarihinde girdiği bilgisini vererek değinmektedir. Akabinde Memluklerin bütün mallarına el koyulduğunu aktarır. Cariyelerinin satılmaya başlandığında Ezher ulemasının buna karşı çıktığını ve satılmalarına engel olduklarını kaydeder. Yine bu mesele ile alakalı Memlukler tarafından Abdi Paşa'ya "evlerimizi yağmaladınız, hizmetçilerimizi sattınız ve mallarımızı ele geçirdiniz" ifadeleriyle tepkilerini ortaya koydukları bir mektubun gönderildiğini, Abdi Paşa'nın ise karşı çıktıkları bütün suçlamaları geçersiz kılan bir cevap yazdığını aktarmaktadır.⁸⁸⁰ Haşşâb, aktarımlarında herhangi bir yorum ya da değerlendirmede bulunmamakta ve kesinlikle eleştiri yöneltmemektedir. Mesela, Hasan Paşa'nın ne sebeple Mısır'a geldiğine dair herhangi bir izahat vermez. Sıradan bir olay gibi hadiseleri aktarmaya devam eder. Tüm bu sınırlı aktarıma rağmen buradaki anlatıda ulemanın birtakım el koymalara karşı tavır aldığı bilgisi önemli bir detayı kaydetmektedir. Fakat Haşşâb, bu noktada da süreci anlatmanın dışında, cereyan eden hadiselerle yönelik herhangi bir tavır takınmamaktadır.

⁸⁷⁷ Örneğin 3 Muharrem 1201/ 27 Ekim 1786 tarihinde Memluk beyleri arasında cereyan eden şiddetli mücadelelerden bahsetmektedir. Bkz. Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd...*, s. 38.

⁸⁷⁸ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd...*, s. 29.

⁸⁷⁹ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd...*, s. 40.

⁸⁸⁰ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd...*, s. 37.

Diğer dikkate değer husus ise Haşşâb'ın Emir Murad Bey ile alakalı mevzuları mevcut imkânlar dahilinde, oldukça tarafsız bir şekilde vermiş olmasıdır. Örneğin, Emir Murad'ın Şarkiyye'deki Abdullah Şarkâvî'ye ait iltizam topraklarını ele geçirdiğini, sonrasında ulema ve Memluk İbrahim Bey'in bir araya gelerek bu duruma tepki göstermesi neticesinde, hakkında aldıkları kararı kabul ettiğini yazmaktadır.⁸⁸¹ Bu olayın aktarımında, bir Memluk beyinin, haksız bir şekilde başkasına ait toprakları gasp etmesi ortaya zorba bir portre çıkartmaktadır. Benzer şekilde, Fransız işgali öncesi Fransız mallarına el koyan kişi yine Murad Bey'dir. Fransızların el koyulan mallarının iadesini istemeleri üzerine Murad Bey'in onları oyaladığını ve mallarını geri vermemesi üzerine kendisini Osmanlı Devleti'ne şikâyet ettiklerini, bunun üzerine Osmanlıların, kendisine el koyduğu malları iadesini talep eden bir ferman gönderdiklerini ancak Murad Bey'in buna da karşı çıktığını ve Fransızları küçümsediğini aktarmaktadır. Bu durumun Fransızları harekete geçmeye ittiği ve mallarını kurtarmak üzere 13 Muharrem 1213 tarihinde⁸⁸² Mısır'a gelerek burayı ele geçirdikleri yorumunda bulunmaktadır.⁸⁸³

Bu hadisenin iki veçhesi vardır: Haşşâb'ın bir önceki gasp olayında olduğu gibi burada da haksız bir şekilde bir başkasının mallarına el koyan bir figür olarak Emir Murad'dan bahsetmektedir. Tabiri caizse Haşşâb “menâkıbnâme” beklentisini tekrardan boşa çıkarmaktadır. Ancak diğer açıdan bakılırsa, Haşşâb'ın olay kurgusu Fransızların Mısır'ı işgal gerekçelerindeki izahatla tamamen mutabık olduğu görülecektir. Bu örtüşme, ihtiyat payıyla birlikte Bedr ve Crecelius'un Haşşâb'ın Fransızların talebi üzerine mezkûr kitabı kaleme aldığı yönündeki iddialarını hatırlatmaktadır. İhtiyat payıyla çünkü, Fransızların kendisinden bir tarih kitabı talep etmeleri neticesinde, Fransızların kendilerini sürecin başından itibaren bu şekilde gerekçelendirdikleri bir hususu, Haşşâb'ın kullanmasının mevcut hâkim anlatıyı teyit etmenin ötesinde bir işlev görmeyeceğini söylemeye gerek yoktur. Fakat Haşşâb'ın hadiseyi bu şekilde örmesi Fransızların mevcut kurgusunu kabul ettiğinin en somut örneğini oluşturmakta olduğu gayet açıktır. Ve Arapça bir kaynak olarak Fransız anlatısının teyit edilmesi belki uzun vadede Mısır halkının kolayca yönetilmesi

⁸⁸¹ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd...*, s. 40-41; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. II, s. 309-310.

⁸⁸² Cebertî, 18 Muharrem 1213 tarihinde İskenderiye'ye çıkartma yaptıklarını kaydetmiştir.

⁸⁸³ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd...*, s. 42.

açısından işlevsel olacağı tasarlanmıştı. Her ne sebeple olursa olsun Haşşâb'ın olayı sunuş şekli Fransızların haklılığına şüphe bırakmayacak bir mantık örgüsüne sahip olduğu kolaylıkla söylenebilir.

Kitaba dair son bir husus ise Fransızlar ile başından sonuna kadar mücadele eden kişinin Emir Murad Bey olmasıdır. Fakat ironik bir şekilde Osmanlılar ile savaşa devam eden Fransızlarla sulh antlaşması yapan tek Memluk emiri yine kendisi olacaktır.⁸⁸⁴ Haşşâb, kitabına Emir Murad Bey'in 28 Zilkade 1215/ 12 Nisan 1801 tarihinde vebadan öldüğünü,⁸⁸⁵ hayatı boyunca kendisinin engin fikirli ve cömert bir kişilikte olduğunu ancak baskısız yönetiminden bahsedilemeyeceğini belirterek son vermektedir.⁸⁸⁶

2.4.2. Tezkiretü li-Ehli'l-Basâir ve'l-Absâr ma'a Vechi'l-İhtisâr

Aslında kitabın ismi açık bir şekilde zikredilmemiş olup onu ima eder mahiyette eserin sonunda "Tezkiretü li-Ehli'l-Basâir ve'l-Absâr ma'a Vechi'l-İhtisâr" ibaresi yer almaktadır.⁸⁸⁷ Dolayısıyla bizim çalışmamızda da yazmadaki bu ibare dikkate alınarak kitabın ismi olarak kabul edilmiştir. Eser kısa bir Osmanlı dönemi Mısır tarihi mahiyetinde olup XVIII. yüzyılı Fransız işgaline kadar anlatmaktadır. 26 varaktan oluşmaktadır.⁸⁸⁸

Kitap, 1120-1213/1708-1798 seneleri arasını kapsamaktadır. Haşşâb'ın 1763-1801 yılları arasını yazmış olduğu *Hulâsatü mâ Yürâd* kitabına nazaran bu eser daha muhtasar bir mahiyete sahiptir. Buna rağmen Şarkâvî'nin eseriyle kıyaslandığında Haşşâb'ın her iki tarihinin de son dönem Mısır tarihine daha fazla yoğunlaştığı açıkça görülmektedir.

Eser, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer: Târihü'l-Memâlik fi'l-Kâhire* adı altında⁸⁸⁹ tahkikli olarak Abdülaziz Cemaleddin ve İmad Ebu Gazi tarafından

⁸⁸⁴ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd*..., s. 45.

⁸⁸⁵ Cebertî, 18 Nisan 1800 tarihinde öldüğünü belirtmektedir. Bkz. Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 236; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 187.

⁸⁸⁶ Haşşâb, *Hulâsatü mâ Yürâd*..., s. 45.

⁸⁸⁷ الاخ تصار وجه مع والاد صار ال بصائر لاهل تذكره عشر ال ثاني ب اراخ في والمجموع هذا الجزء تم

⁸⁸⁸ P. M. Holt, "Ottoman Egypt (1517-1798): An Account of Arabic Historical Sources", *Political and Social Change in Modern Egypt*, Ed. P.M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 9.

⁸⁸⁹ Görüldüğü üzere eserin üç farklı isim taşımaktadır.

1990'da Kahire'de neşredilmiş⁸⁹⁰ olup mikrofilm hâlinde Kahire⁸⁹¹ ve yazma olarak Paris'te bulunmaktadır.⁸⁹² Müellif eserini ne zaman yazdığına dair herhangi bir kayıt düşmemiştir. Haşşâb'ın incelenen bir önceki eserinde olduğu gibi, yine bu kitapta da müellif isminin zikredilmemiş olduğu görülmektedir. Fransa'daki yazmanın kapağının iç kısmında Silvestre de Sacy (ö. 1838) tarafından düşülen Fransızca notta, eserin divan katibi İsmail Haşşâb tarafından kendi talebi üzerine kaleme alındığı ve bunun Haşşâb'ın kitabının giriş kısmında belirtildiği yazmaktadır.⁸⁹³ Fakat Haşşâb, eserin mukaddimesinde isim zikretmeksizin, kitabını sadece talep üzerine kaleme aldığını belirtmektedir.⁸⁹⁴ Eseri neşreden Abdülaziz Cemaleddin ve İmad Ebu Gazi de aynı kanaati paylaşarak kitabın Haşşâb tarafından Fransızların talebi üzerine yazıldığını ileri sürmektedirler.⁸⁹⁵ Sebebinin ise Fransızların Mısır'ı yönetmelerini kolaylaştırmak gayesiyle Mısır'a dair malumat sunmak ve *Tasvir-i Mısır* yazılırken müracaat edilebilecek bir kaynak oluşturmak olduğu belirtilmekte⁸⁹⁶ ve bu minvalde tarihin, Laporte tarafından kullanılması da delil olarak gösterilmektedir.⁸⁹⁷ Hathaway, eserin güvenilirliği düşük bir kaynak olduğunu ileri sürmekte,⁸⁹⁸ Ceberî'nin çağdaşı olan şair İsmail el-Haşşâb'ın anlatısını epeyce hatalı olduğu belirtmektedir.⁸⁹⁹ Yine Hathaway'e göre, Haşşâb Mısır'ın kolektif popüler hafızası açısından değerlidir, ancak temsil ettiği toplumsal hafıza, bahsedilen terfi sistemini takip eden, karışık ya da sadece Anadolulardan müteşekkil hanelerin ortadan kalktığı dönemin hafızasına tekabül etmektedir.⁹⁰⁰

Müellif, Memluk hizipleri olan Kasimîler ile Fikarîler arasındaki savaş ve mücadelelerin devam etmekte olduğunu zikrederek anlatısına başlar. Haşşâb,

⁸⁹⁰ İsmail el-Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer: Târîhü'l-Memâlik fi'l-Kâhire*, Tah. Abdülaziz Cemaleddin, İmad Ebu Gazi, Kahire, el-Arabi li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1990.

⁸⁹¹ Bkz. *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*, Kahire, Darü'l-Kütüb, Tarihu Talat 2148.

⁸⁹² İsmail Khashashâb, *Taḍkira li-ahl al-başā'ir wa-al-abşār ma'a waḡh al-iḥtişār*, Bibliothèque nationale de France, MS 1858. Şeyyâl, *Tarihu ma Vakaat bi Mısır min Sene 1120 ila Duhûli'l-Fransis* isimle eser muhtemelen aynı kitap olduğu yorumunu kaynak belirtmeden aktarmaktadır. Bkz. Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn...*, s. 36; Tarbîn, a.g.e., s. 75.

⁸⁹³ Bkz. *Taḍkira li-ahl al-başā'ir wa-al-abşār ma'a waḡh al-iḥtişār*, MS 1858.

⁸⁹⁴ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer...*, s. 33.

⁸⁹⁵ *El-Havâdisu'l-Yevmiyye* adı altında divan için düzenlenmiş rapor niteliğinde bir kitaptır. Hsiang, a.g.t., s. 19.

⁸⁹⁶ İsmail el-Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer...*, s. 10.

⁸⁹⁷ İsmail el-Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer...*, s. 19.

⁸⁹⁸ Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane...*, s. 57.

⁸⁹⁹ Hathaway *Osmanlı Mısırı'nda Hane...*, s. 28.

⁹⁰⁰ Hathaway *Osmanlı Mısırı'nda Hane...*, s. 193.

tarafların Kahire dışına savaşmak üzere çıktıklarını gün batımıyla çarpışmayı bırakıp tekrar evlerine döndüklerini belirtmekte, böyle yapmalarının sebebini ise Mısır halkına karşı merhametli olmalarıyla açıklamakta ve savaş Kahire dışında devam ederken hayatın şehirde normal bir şekilde sürdüğünü yazmaktadır.⁹⁰¹ Haşşâb, verdiği bu ayrıntı ile çağdaşlarına nazaran oldukça olumlu bir Memluk imajı çizmiştir. Hatta, kendi çağdaşlarından tamamen ayrı düştüğünü söylemek abartı olmayacaktır.

Haşşâb'ın bu kitabında da ulema, siyasi arenada güçlü bir figür olarak ortaya çıkmaktadır. Ulemanın, Memluk taraflarının anlaşmazlıklarını çözmek üzere müracaat ettikleri bir merci olduğu görülmektedir. Hatta valinin de taraf olduğu bir anlaşmazlıkta sorunu Ezher Şeyhi Abdullah Şübrâvî'nin çözdüğü aktarılmaktadır. Haşşâb'ın hadiseyi anlatımı, valinin Memluklerden bir grubu desteklemesi ve ortaya çıkan sorunu Şübravi'nin halletmesi, bunun karşılığında valinin Şübravi'ye para ödemesi Osmanlı valisinin XVIII. yüzyıldaki konumu ve gücüne dair önemli bir detay vermektedir.⁹⁰² Kitabın neredeyse başından sonuna kadar Memlukler arasındaki mücadeleler anlatının merkezinde yer almaktadır. Valinin sadece yukarıda anlatılan mücadelede bir Memluk hizbine taraf olması sebebiyle anlatıya dahil edilmiş olduğu görülmektedir.⁹⁰³

Anlatılan bu olay ulemanın gücünü göstermenin yanında valinin güçsüzlüğünü net bir şekilde ortaya koymaktadır. Haşşâb'ın bir önceki tarih kitabının ismi olarak Emir Murad Bey tercih edilmiş ve onun etrafında cereyan eden hadiseler anlatılmıştı. Tarihçinin yazdıkları kadar yazmadıklarının da pek çok şeyi anlattığına dair ilkeyi hatırlamak bu noktada dikkate şayan olacaktır. Dolayısıyla, Ahmed Recebî istisna tutulursa (ki onun da hakkında yazdığı tam manasıyla sadece vali olarak değerlendirilemeyecek Kavalalı idi) Haşşâb ya da bir başka tarihçinin herhangi bir Osmanlı valisi hakkında bir tarih eseri yazmamış olması, sahadaki güç unsura işaret eden önemli bir karineyi oluşturmaktadır.

Eserde, yukarıda yapılan tespiti tekrardan teyit eder mahiyette Bulutkapan Ali Bey'in (ö. 1773) güç mücadelesine yer verilmektedir. Haşşâb, Ali Bey'in 1767

⁹⁰¹ İsmail el-Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 23.

⁹⁰² Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 41-42.

⁹⁰³ Müellif hadiseyi naklederken valinin ismini dahi zikretmemiştir. Bkz. Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 42.

sonrası tüm yönetimi ele geçirerek halkı gayet iyi yönettiği, onun hikmetli ve akıllıca yönetimiyle yolların hırsızlar, bedeviler ve yol kesicilerden arındığını, hatta insanların herhangi bir bedevi ya da yol kesicinin kendilerine musallat olmadan geceleyin mal ve eşyalarıyla birlikte seyahat edebildiklerini kaydeder.⁹⁰⁴ Devamında ise insanların ödeyebileceklerinin ötesinde vergi talep ettiği, bu durumun kaotik ortamın oluşmasına sebebiyet verdiğini yazmaktadır.⁹⁰⁵

1780 senesinde Memluk beyleri arasındaki mücadelede Ezher şeyhi Arûsî aracılığıyla sulh sağlandığı nakledilmektedir.⁹⁰⁶ Yine, 1785 senesinde Memluk tarafları arasında çıkan anlaşmazlığı Şeyh Arûsî'nin çözmüştür.⁹⁰⁷ Kaptan Hasan Paşa orduyla Mısır'a geldiğinde Memluk beyleri kendileriyle Paşa arasında arabuluculuk yapmak üzere Şeyh Ahmed Arûsî ve Muhammed Harîrî'yi Reşid'e göndermiştir.⁹⁰⁸ Haşşâb bu görüşmede, Arûsî'nin sadrazamı sorgular mahiyetteki sorusuna binaen "Krallar bir ülkeye girdiler mi, oranın altını üstüne getirirler ve halkının ulularını aşağılanmış duruma düşürürler. Bunlar da böyle yapacaklar"⁹⁰⁹ ayetini okuyarak, ulema olarak askerlerle diyalog kurmaktan aciz olan Mısır halkını temsilen geldiklerini söylemiş ve Memlukler adına gönderildiklerini gizleme yolunu seçmiş olduğunu aktarır.⁹¹⁰

Haşşâb bu kitabında Yukarı Mısır'a kaçan Memluklerin mallarının müsadere edilmesine dair süreci *Hulasatü ma Yürad'* dakinden daha detaylı şekilde ele almıştır. Müellif burada, ulemadan paşanın yanına meseleyi konuşmak üzere giden kişilerin isimlerini tek tek kaydetmiştir. Hasan Paşa'nın karşı çıktıkları meselede kendilerini Devlet-i Aliyye'ye bildireceği tehdidi üzerine Şeyhü's- Sâdât Muhammed Ebulenvâr, paşaya devletin alacakları ile alakalı meseleleri hal yoluna koymasını ve Memluklerin cariyelerini satmaktan vazgeçmesini söylediği diyalogu etraflıca nakletmektedir.⁹¹¹

⁹⁰⁴ Cebertî de benzer düşünceleri paylaşmıştır. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. I, s. 447.

⁹⁰⁵ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 46.

⁹⁰⁶ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 50.

⁹⁰⁷ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 52.

⁹⁰⁸ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 52.

⁹⁰⁹ *Kur'an-ı Kerim*, Neml Suresi 34.

⁹¹⁰ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 53.

⁹¹¹ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer*..., s. 56.

Haşşâb, Kaptan-ı Derya Hasan Paşa Mısır'dan ayrıldıktan sonra tekrardan Memluklerin Mısır'a hâkim oldukları ve Mısırlılara zulmettiklerini, bu sebeple halkın Ezher Şeyhi Ahmed Arûsî'ye sığındıklarını ve ona şikâyetlerini bildirdiklerini aktarmaktadır. Ulemanın baskıları sonucu tüm cereyan eden hadiselerle sebebiyet veren İsmail Bey'in memlukü olan Ahmed Bey'in görevinden azledilmesiyle sükunetin sağlandığını belirtir.⁹¹² Görüldüğü üzere burada da ulema, yaşanan sorunlara hal çaresi bulmada aktif rol üstlenmiştir. Tarafların kimler olduğundan bağımsız şekilde ulemanın sorunların çözümüne dahil olduğu ve neredeyse süreçlerin tamamında arabuluculuk üstlendiği, ulemanın kendisinden sorun yaşayan taraflarca talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum ise siyaseten en üst merci olan valiliğin işlevsizliğine, ulemanın kendi vazife sahasına girmeyen siyasi roller üstlendiğine ve Osmanlıların 1786'da Mısır'a mevcut sorunları çözmek gayesiyle düzenlediği seferin neticesiz kaldığına, en azından sorunların kalıcı bir şekilde tamamen düzeltilemediğine işaret etmektedir.

Haşşâb bu kitabında da 1793'teki hadiseye yer vermektedir. Ancak burada Şarkıyye'yi ele geçiren ve ahalisine zulmeden kişiden bir önceki eserinde zikrettiği Emir Murad Bey yerine Muhammed Elfi Bey olarak bahsetmektedir. Hadiseyi, geri kalan kısmındaki farklı detaylarla birlikte bir önceki anlatımına mutabık bir şekilde vermiştir. Ortaya çıkan soruna binaen ulemanın bir araya geldiğini, insanların kendilerine destek olduğunu ve İbrahim el-Kebir Bey'in gizlice oluşan bu ittifaka katıldığını aktarmaktadır. Sonrasında, oluşan bu ittifak neticesinde barışın sağlandığını ancak kısa bir müddet sonra mevcut durumun tekrardan eski hâline döndüğünü, Memluk beylerinin zulüm, zorbalık ve kötülüklerine devam ettiklerini, halkın mallarına el uzattıklarını hatta Fransız tüccarların mallarına da el koyduklarını bir önceki eserindeki anlatıya mutabık bir şekilde aktarmaktadır. Haşşâb, Memluklerin yapılan uyarıları dikkate almamalarının, Fransızları Mısır'a sefer düzenlemeye sevk ettiğini oldukça yalın bir şekilde dile getirmiştir. Böylece eserini, Mısır'daki Memluk taifelerinin hükmünün ortadan kalktığını ve Fransız işgalini "işlerin sonu ancak Allah'a varır; O mülkünü dilediğine verir ve dilediğinden de alır;

⁹¹² Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer...*, s. 57.

Allah, hükmeder. O'nun hükmünü bozacak hiçbir kimse yoktur” ayetleriyle olumlayarak ve kabullenerek tamamlamıştır.⁹¹³

2.4.3. et-Târîhu'l-Müsel sel fî Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyîi'd-Dîvân

Eserin tahkikli ve izahlı neşri, Fransızca metniyle birlikte Muhammed Afifi ve André Raymond tarafından yayımlanmıştır.⁹¹⁴ Eseri, bu çalışmaya dahil edilecek tarih kitapları arasında değerlendirmek tam manasıyla uygun olmamakla birlikte tarih çalışmalarına ve özellikle de kendi dönemine kaynak teşkil etmesi açısından mezkûr kitap dikkate almaya değer görülmüştür. Dolayısıyla mahiyetine kısaca temas etmek faydalı olacaktır.

Eser, Abdullah Menou'nun 1800 Ekim'inde oluşturduğu divanın 1800 senesi 3 Kasım ile 30 Aralık tarihleri arasındaki ilk 20 oturumunun kayıtları ile 1801 senesi 6 Haziran ve 6 Temmuz arasındaki 21 ile 31 arası oturum kayıtlarını ihtiva eden Arapça-Fransızca olarak 31 celsenin tutanaklarından oluşmaktadır.⁹¹⁵ 2003 senesinde neşredilen bu kitabın hususiyeti, daha önce bilinen ve 1974'te Şam'da yayınlanan ikinci periyoda ait (1801 yılı 6 Haziran-6 Temmuz arası) divan raporlarıyla birlikte 1997'de Jean François Clément'in Fransa'nın Nance şehrinde bulduğu yazmadaki (1800 yılı 3 Kasım-30 Aralık) 20 divan raporunu da neşretmiş olmasıdır.

30 Aralık 1800 ile 6 Haziran 1801 tarihleri arasındaki altı aylık uzun bir döneme dair herhangi bir raporun olmayışı iki muhtemel sebepten birine dayandırılabilir. Bunlardan ilki, Haşşâb'ın kitabını yazarken kullandığı belgelerden bir kısmının kaybolmuş olması, ikincisi ise sebebi bilinmemekle birlikte Haşşâb'ın bu dönemi derlemesine dahil etmekten uzak durması ile açıklanmıştır.⁹¹⁶ İki ihtimal de imkân dahilindedir. Ancak, bütün meseleyi Haşşâb üzerinden açıklamanın makul olmadığı ortadadır. Sonuçta Fransızların idari, askerî ve iktisadi süreçlere hâkim oldukları bir dönemde, yine onların oluşturduğu bir divanda Haşşâb sadece kâtip

⁹¹³ Haşşâb, *Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer...*, s. 59. Bu ayet, Fransızların yazdıkları bildirilerde sıkça kullanılmıştır. Uzak bir ihtimal olmakla birlikte, Haşşâb'ın divan kâtibi olduğu düşünüldüğünde, akıllara kendisinin yazılan metinlere dahil ya da katkısı olup olmadığı sorusunu getirmektedir.

⁹¹⁴ İsmail el-Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müsel sel fî Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyîi'd-Dîvân, 1800-1801*, Ed. Muhammad Afifi, André Raymond, Kahire, Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransî li'l-Âsârî's-Şarkîyye, 2003.

⁹¹⁵ Son divanın, 6 Temmuz 1801 tarihinde yapıldı bilgisi Mazhar'da da yer almaktadır. Bkz. Cebertî, *Mahzaru't-Takdis bi-Zevâli...*, s. 277. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III, s. 223.

⁹¹⁶ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müsel sel...*, s. m12, m14.

olarak vazife yapmıştı. Böyle bir ortamda, tüm mezkûr kayıtların Fransızlarca muhafaza edilememesi ihtimalini devreye sokmak daha objektif bir değerlendirmeyi mümkün kılabilir. Şayet bazı belgelerin kaybı veya ortadan kaldırılması söz konusu olarsa bunu fiiliyata geçirme gücünün Haşşâb'tan ziyade Fransızlarda olduğunu söylemek izahtan varestedir.

Fransızların işgal sürecinin başlangıcından itibaren divan kurup yönetim sürecine ulemayı da dahil ettiklerinden tezin önceki bölümlerinde kısmen bahsedilmişti. Burada mesele daha detaylıca ele alınacaktır. Öncelikle bu yönetim tarzının Fransızların ihdas ettiği bir şey olmadığını belirtmek gerekiyor. Memlukler döneminde mevcut olan bu kurum, Osmanlı döneminde de mevcudiyetini sürdürmüştür. Kanuni devrinde küçük ve büyük olmak üzere iki divan bulunduğu, hususi divanın kethüda, defterdar ile ocak ağaları ve bazı ulemadan mürekkep olduğu, pazar, salı ve perşembe olmak üzere haftada üç kez valinin riyasetinde toplandığı kaynaklarda mevcuttur.⁹¹⁷ Dolayısıyla, bu açıdan Fransızlar herhangi bir yenilik getirmemişlerdir. Siyasi arenada Memluk beylerinin yükselişiyle, 1700'lerin sonuna doğru, ileri gelen Kazdağlı hanelerinin siyasi güç merkezi kaledeki vali divanının yerini almıştır.⁹¹⁸ Memluklerin gücünün temayüz etmesi neticesinde siyasi kargaşa ve istikrarsızlıkların, zamanla divanların âtil kalmasına sebebiyet vermiştir. Netice itibarıyla, Fransızların eski bir idari mekânizmayı sadece tekrardan aktif hale getirdiklerini söylemek daha doğru olacaktır.

İlk divan, 25 Temmuz 1798 tarihinde Bonaparte tarafından oluşturulmuş ve ulemadan 8 üye divana dahil edilmiştir.⁹¹⁹ Fakat, Fransız kaynaklarında Napoléon'un emri ile her bir vilayette kurulacak divanların 7 kişiden oluşacağı 9 Thermidor 6/27

⁹¹⁷ Karal, *Fransa, Mısır ve Osmanlı...*, s. 15; Lars Bjorneboe, *In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)*, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 28, 55, 72.

⁹¹⁸ Raymond, *Osmanlı Döneminde...*, s. 8.

⁹¹⁹ Cebertî, iki divanın kurulduğunu belirtmektedir: Divan-ı umumi ve divan-ı hususi. Hususi'nin 14 üyeden teşekkül ettiğini, umuminin ise toplam sayının 60 olması gayesiyle 46 kişiden oluşturulduğunu kaydeder. Hususi divanın her gün toplandığını, umuminin ise gerektiğinde bir araya geldiğini söylemektedir. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 118; Cebertî, *Mahzaru't-Takdis bi-Zevâli...*, s. 87; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III, s. 41. Ancak, divan-ı hususinin sürekli çalışmadığı anlaşılmaktadır. Zira 1798 Ekim isyanından sonra 2 ay müddetince toplantı yapılmamıştır. Cebertî, üyelerin tekrardan belirlenerek divan kurulduğunu ve üyelere maaş bağlandığını yazmıştır. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 169-170.

Temmuz 1798 tarihinde yayınlanan bildiride belirtilmektedir.⁹²⁰ 1798 Ekim isyanı sürecinde faaliyetleri Fransızlar tarafından durdurulmuş olan ilk divan,⁹²¹ 21 Aralık 1798’de Bonaparte’ın 5’i ulemadan olmak üzere 14 kişilik yeni bir divan oluşturmasıyla tekrardan tanzim edilmiştir. Kléber’in öldürülmesi üzerine 14 Haziran 1800’de bir kez daha faaliyetlerine ara veren divan, 2 Ekim 1800’de Abdullah Jacques Menou tarafından tekrardan kurulacaktır.

Divan tutanaklarının derlemesi olan bu kitabın en önemli hususiyetlerinden biri, Cebertî’nin kendi eserlerinin hiçbirinde bahsetmediği divan üyesi olduğu bilgisini veriyor olmasıdır.⁹²² Zira başta Shmuel Moreh olmak üzere, ele alınan bu kitabın muhakkikleri de dahil⁹²³ birçok tarihçi, Cebertî’nin ilk iki eserindeki üslup ve tavır değişikliğini tamamen bu bilgi üzerine inşa etmektedirler. İlgili kısımda tartışılmış olması hasebiyle burada kısaca bu iddiaya temas etmekle yetineceğiz. Mezkûr iddiada Cebertî’nin yazdığı ikinci eserindeki Fransız karşıtı eleştirilerini divan üyesi olarak Fransızlar ile iş birliği “suçunu” aklamak üzere yaptığı ileri sürülmüştür.⁹²⁴

Divan tutanakları, Fransızca kayıt altına alınıp sonrasında Arapçaya tercüme edildiklerinden, daha doğru bir ifadeyle tercüme eden kişilerin Arapçayı iyi

⁹²⁰ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, “The French View of the Events in Egypt”, **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 146.

⁹²¹ Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis...**, s. 136; Cebertî, **Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 76; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 32

⁹²² Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 2.

⁹²³ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. m3. Bu bilgiyi kaydetmekten uzak durmasını ikna edici bir makuliyet ile açıklamak oldukça zor görünüyor. Bu durum, kullandığı kaynakları tam manasıyla zikretmemiş olmasındaki tavrı ile örtüşmektedir.

⁹²⁴ İkincil kaynaklarda bu iddiayı ilk defa, 1937’de Hitti’nin dile getirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Hitti, **History of the Arabs...**, s. 743; Duncan Black Macdonald, “Djabartî”, **E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam**, V. III, s. 986; Arthur Goldschmidt, **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, Cairo, The American University in Cairo Press, 2000, s. 93. Ancak bu tespiti, literatürde yaygınlaştıran Shmuel Moreh’tir. Kaynak ve delil olaraksa, Johann Ludwig Burckhardt’ın (ö. 1817) Cebertî’den satın aldığı *Mahzaru'takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis*’in ilk sayfasına yazdığı “Şeyh Cebertî, Fransızların Mısır’da kurdukları divan üyelerinden biriydi... Fransızlar, Mısır’dan ayrıldıktan sonra korktu ve bu kitabı kendisini aklamak ve Osmanlı Devleti’ne muhabbetini göstermek üzere kaleme aldı” şeklindeki nota işaret etmektedir. Bkz. Shmuel Moreh, “Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân al-Jabartî and Related Problems”, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, V. 28, (1965), s. 529; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. I, s. m7-m8. Ayrıca Moreh, Hasan el-Attâr’ın Fransızların kendisini kütüphane ve laboratuvarlarını tekrardan ziyaret için davet etmesi üzerine böyle bir eylemin kendisinin herkes tarafından suçlanacağı ve kendisine düşmanlıkla, aşağılamayla bakılacağından gitmekten kaçınmasını da kendi iddiasını desteklemek üzere delil olarak sunmaktadır. Bkz. Shmuel Moreh, “Napoleon and the Frech Impact on Egyptian Society in the Eyes of al-Jabartî”, **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 186.

bilmemelerinden ötürü yer yer zayıf bir dile sahip oldukları görülmektedir.⁹²⁵ Bununla birlikte birbirinden kronolojik olarak ayrı iki döneme ait adı geçen tutanakların farklı iki katip eliyle yazıldığı ileri sürülmektedir.⁹²⁶ Bu bilgi, tüm tutanakların tek bir katip tarafından kayıt altına alınmadığına işaret ettiği gibi mezkûr nüshaların farklı bir katip tarafından istinsah edildiği ihtimaline de açık kapı bırakmaktadır.

Haşşâb, derlemenin başından sonuna divandaki tartışmaları özetlemenin ve okunan duyuru ya da mektupları kaydetmenin dışında herhangi bir yorum veya eleştiride bulunmamıştır. Bu durum, gramer hatalarından ve anlatımdaki aksaklıkların tashih edilmemesinden anlaşılacağı üzere Haşşâb'ın Fransızca divan kayıtlarının Arapça tercümelerine sadık kaldığına işaret etmektedir. Sadece, divanın oluşturulması, kadıların durumu ve hükümlerin belirlenmesi gibi meselelere dair şartların belirlendiği 15. divanda rutinin dışına çıkarak durumu özetlediğini açık bir şekilde belirtmektedir.⁹²⁷

İlk divan tutanağına bakıldığında, Abdullah Şarkâvî'nin tekrardan divan reisi yapılması,⁹²⁸ Abdurrahman Cebertî'nin divan üyesi ve İsmail Haşşâb'ın ise divan katibi olarak tayin edilmesi, divanın 13 Cemaziyelahir 1215/1 Kasım 1800 senesinde faaliyetine başlaması ve her üç günde bir⁹²⁹ öğleden önce yapılması ve oturum süresinin ise ele alınacak davalara göre değişebileceği gibi kararların alındığı görülmektedir.⁹³⁰ Bu oturum tutanağından yola çıkarak 1812 senesinde ölene kadar Ezher Şeyhi olarak vazifesini sürdürmüş olan Abdullah Şarkâvî'nin oluşturulan tüm divanlarda başkanlık görevi icra ettiği, Napoléon'un oluşturduğu divanda sekiz olan üye sayısının⁹³¹ Menou'nun divanında dokuza çıkarıldığı; yedi üye aynı kalmakla

⁹²⁵ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel...*, s. m14.

⁹²⁶ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel...*, s. m17.

⁹²⁷ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel...*, s. 82.

⁹²⁸ Abdullah Şarkâvî'nin Napoléon'un oluşturduğu ilk divandan itibaren Fransızların Mısır'dan ayrılışlarına kadar tüm divanlarda başkanlık yaptığı ve aynı zamanda Ezher Şeyhliği görevini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Bkz. Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel...*, s. m1.

⁹²⁹ Daha önceki divanların da hafta da üç gün toplandığına yukarıda değinilmişti. Bkz. Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 15.

⁹³⁰ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel...*, s. 2.

⁹³¹ Nikola et-Türk, Napoléon'un kurduğu divanda ulemadan Şeyh Şarkâvî, Şeyh Halil Bekrî, Şeyh Mustafa Sâvî, Şeyh Muhammed Mehdî ve Şeyh Süleyman Feyyûmî olmak üzere toplam 5 kişinin bulunduğunu yazmaktadır. Emel Beşşûr ise hem Arapça hem de yabancı kaynakların divan üyelerinin 9 kişiden oluştuğuna dair ittifak hâlinde olduklarını belirtmektedir. Bkz. Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark, Mahtûtâtü Nikola et-Türk**, Tah. Emel Beşşûr, Trablus, Jarrous Press, 1993, s. 97;

birlikte Cebertî'nin yeni âzâ olarak el-Arîşî'nin yerine divana dahil edildiği ve Reşid âyanından Seyyid Ali'nin de dokuzuncu üye olarak divana alındığı söylenebilir. Böylece üye sayısında bir kişilik artış olmuş olmakla birlikte divandaki ulema sayısı mevcut durumunu muhafaza etmiştir. Tekrardan vurgulamak gerekirse, İsmail Haşşâb'ın bir araya getirdiği ve divan tutanaklarının derlemesi olan bu kitap dönemin kaynaklarının hiçbirinin bahsetmemiş olduğu Cebertî'nin divan üyesi olarak görevlendirildiği bilgisini gün yüzüne çıkarmıştır.⁹³²

Bu malumatların haricinde, yine tutanaklarda divan üyelerinin kendileri için bir maaş tahsis edildiği bilgisi yer almaktadır.⁹³³ Bu açıklamaya rüşvet almamaları ikazı akabinde yer verilmekte ve divan üyelerine, tahsis edilen maaşlar haricinde herhangi bir şey talep etmemeleri uyarısı yapılmaktadır.⁹³⁴

Bunların yanı sıra divanda ölüm kararına bağlanmış davaların son onay için dönemin seraskeri/Fransız başkomutanına sunulması şart koşulmuştur. Fransızların taraf olduğu davaların ise kadı tarafından görülemeyeceği, bilakis Fransızların tayin ettiği kişilerce mütalaa edileceği, Fransız olmayan Gayrimüslim ile Müslümanlar arasındaki davalara ise Müslüman bir kadının bakabileceği gibi, tarafların davalarını gören kadının kararına razı gelmedikleri takdirde ise davayı tekrardan görülmek üzere Fransız yöneticilere götürme hakkına sahip oldukları belirtilmiştir. Ayrıca mahkeme ve hâkimlere dair hususlarda divan heyetine, bozgunculuk çıkaran hâkim ve tâbilerini görevden alma yetkisi verilmiştir.⁹³⁵

Divanda ele alınan meseleler genelde şikâyet dilekçeleriyle yapılan başvuruların görüşüldüğü oturumlardan oluşmaktadır. Miras taksiminin dinî kaidelere göre yapılması talebi, Napoléon'a hitaben yazılan övgülerle dolu mektup, ulemadan bir kişinin biyografisi, Mısır ahalisine ilan edilmek üzere yazılan duyuru

Cebertî ise 13 Safer 1213/27 Temmuz 1798'de Napoléon tarafından kurulan divanda Şeyh Şarkâvî, Bekrî, Sâvî, Feyyûmî, Musa Sirsî, Muhammed Mehdî, Mustafa Demenhurî, Ahmed Arîşî, Yusuf Şibrâhîmî ve Muhammed Devâhîlî'nin isimlerini vererek 10 kişi olduklarını kaydetmektedir. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 60; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III, s. 11.

⁹³² Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel*..., s. 2.

⁹³³ Türk, divan üyelerine aylık maaş bağlandığı bilgisini teyit etmektedir. Bkz. Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark*..., s. 98. Cebertî, Napoléon tarafından oluşturulan ilk divanda yer alan üyelerden Şarkâvî, Bekrî, Sâvî, Feyyûmî ve Mehdî'ye 80 Frank; divan katiplerine ise 25 ila 30 Frank arasında değişen miktarlarda aylık maaş tahsis edildiğinden bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 117; Cebertî, *Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 89.

⁹³⁴ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel*..., s. 83.

⁹³⁵ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müselsel*..., s. 83-84.

metinleri ve uyarılar, karara bağlanan meselelerin icrasına dair bilgiler, ihanet eden, hile yapan ve fesat çıkaran iki kişinin öldürüldüğü haberi, evi Fransızlar tarafından yıkılan bir kimsenin, evinin enkazından çıkan odunları kurtarmak üzere divana yazdığı arzuhal, avret mahalleri açık şekilde dolaşanlara dair tartışmalar ve mikyas/nilometrenin tamir edilmesi üzerine divanın Menou'ya yazdığı teşekkür mektubu,⁹³⁶ suçiçeği hastalığına dair Doktor Nicolas Dufriche Desgenettes'in (ö. 1837) yazdığı kitap için kendisine teşekkür yazısı,⁹³⁷ eşeği elinden alınan fakir bir kimsenin hayvanının geri verilmesi talebine dair dilekçesi gibi birçok muhtelif mesele divanın gündeminde yer almıştır.

Bu durumun iki açıdan değerlendirilmesi dönemin anlaşılmasına açıklık getirecektir. Birincisi, Fransızların böyle bir divanı oluşturmalarındaki temel sâik kendi meşruiyetlerini daha kolay ve hızlı bir şekilde temin etme düşünceleri olduğu hatırlanırsa, divanın görülen davalardan da anlaşılacağı üzere Fransızların iddia ettikleri birlikte yönetme meselesinin pratikte hiçbir zaman gerçekleşmemiş olduğu anlaşılacaktır. Bunu destekler mahiyetteki beşinci⁹³⁸ ve on beşinci⁹³⁹ divan kayıtları, ulemanın Mısır halkı ile Fransız yönetimi arasındaki aracılar olarak konumlandırıldığını belirtmesi ulemanın işgal yönetimi hiyerarşisindeki kendisine biçilen rolüne işaret eder. Dolayısıyla divan hiçbir zaman siyaseten nihai karar alma mercii olmamıştır. Divanda görev almayı kabul eden Mısır ulemasının, bir şekilde çözüme kavuşturduğu davalarla sosyal problemleri hal yoluna koyması neticesinde Fransızların hedeflediği meşruiyeti kendilerine sağlayarak işgalci Fransız imajına bilerek ya da bilmeyerek olumlu katkı yaptıkları görülmektedir. Bu tespitin sağlaması ise ikinci açıdan ele alınan değerlendirme üzerinden yapılabilir.

İnsanların böyle bir heyete, yaşadıkları küçük ya da büyük sorunlarda haklarını teslim alma umuduyla başvurdıkları mezkûr davalardaki meselelerde ortaya çıkmaktadır. Eğer örneğin, eşeğine el konulan biri divana bu durumun düzeltilmesi için müracaatta bulunuyorsa bu hal, o kişinin divanın hakkını teslim edeceği inancıyla ortaya koyduğu bir eyleme işaret eder. Dolayısıyla, burada çözülen her bir hukuki dava toplumda divandaki ulemaya dair olumlu bir kanaat

⁹³⁶ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müsel...*, s. 100.

⁹³⁷ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müsel...*, s. 101.

⁹³⁸ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müsel...*, s. 23.

⁹³⁹ Haşşâb, *et-Târîhu'l-Müsel...*, s. 82.

oluşturmasından öte ulemanın üyesi olduğu divanı kuran Fransızlara yönelik olumlu bir imaj oluşmasına katkı sağladığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle adil bir yönetimi işler kılan, ulemadan oluşturulan divan değildir. Aksine, divanı kurarak bu şekilde adil yönetilmesini temin eden Fransızlardır. Bu algının halkın zihninin arka planında yer etmiş olduğunu söylemek gerçeklerden uzak düşmeyecektir. Bu yönden değerlendirildiğinde, Fransızların planladıkları stratejinin bazen akamete uğramakla birlikte gayet başarılı olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır. Ulemanın ise neden böyle bir görevi kabul ettiğini söylemek için şu an itibarıyla henüz makul bir tarihsel bir kayıt ya da karine bulunmamaktadır. Şarkâvî'nin yukarıda değinilen görüşüyle birlikte düşünülürse,⁹⁴⁰ bu makamda kalarak halkın haklarını savundukları inancı zayıf bir izah olarak değerlendirme kapsamına alınabilir. Ya da el-Mehdî'nin onuncu divan tutanağında geçen “halka merhametli davranmak onların ihtiyaçlarını karşılamalarını belirleyen bir şeydir; [bu da] onların kalplerini Fransızlara yöneltir” şeklinde ifadesi⁹⁴¹ belki de gerçekten ulemanın ne tür bir misyon icra ettiğinin farkında olduğuna işaret eden bir delil olarak ele alınabilir.

Divan tutanaklarının iki farklı dönemdeki kayıtlardan oluştuğuna yukarıda değinilmişti. İkinci periyot yani 1801 senesi 6 Haziran ile 6 Temmuz arasındaki dönemde, tahliye sürecinin hemen öncesi bir zaman dilimi olması hasebiyle tartışılan mevzular isyan ihtimaline binaen halkın uyarıldığı duyurulardan, yani daha çok güvenlik meselelerinden oluşmaktadır. Özellikle son oturum tutanağı Fransızların ulemaya dair tutumları ve uygulamaya koymaya çalıştıkları stratejiye dair önemli ipuçları vermektedir. Divanda okunan Jacques Menou'nun gönderdiği mektup, Fransızların işgal sürecinde dağıttıkları bildirilerde izledikleri siyaset ve stratejilerin devamı niteliğindedir ve bunu ortaya koyan üç önemli detaya sahiptir. Mektup, Abdullah Jacques Menou'nun bir cami inşa ettirmek istediği,⁹⁴² hacca gitme niyetinde olduğu ve Seyyid Ahmed Bedevî'nin kabrinin muhafazası için Tanta'yı

⁹⁴⁰ Fransızların kendi akıllarıyla ortaya koydukları kanunlardan oluştuğunu ileri sürdüklerini aktarmaktadır. Bu sebeple, kendi fikirlerine uygun olarak Mısır'da memleketi uygun şekilde yönetecek divanlar kurduklarını ve bu durumun Mısır halkı için bir rahmet/nimet olduğunu belirtir. Çünkü, kurulan divanlarda Ezher şeyhlerinden bir gruba yer verildiğini ve şeriata/dinî kurallara uygun olmayan meselelerde divandaki şeyhlere müracaat edildiğini söyler. Abdullah eş-Şarkâvî, **Tuhfetü'n-Nâzirîn fî men Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtin**, Tas. İbrahim Abdülgaffar, ed-Düsûkî, Matbaatü'l-Âmire, 1286, s. 55.

⁹⁴¹ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselles**..., s. 47.

⁹⁴² Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselles**..., s. 136.

ziyaret etmek istediği bilgisine yer vermektedir.⁹⁴³ Aslında, bu mektuptan önce ulemanın Bonaparte'a yolladığı mektupta geçen "kişi, arkadaşının dini üzerinedir" hadisi⁹⁴⁴ ile Bonaparte'ı işaret etmelerinde ve yine Bonaparte'ı seyfullah, yani Allah'ın kılıcı olarak adlandırmalarında⁹⁴⁵ da görüleceği üzere, kader, takdir-i ilahi, Allah'ın inayeti, Allah'ın dilemesi, mektupların besmele ve kelime-i tevhid ile başlaması gibi dinî/teolojik unsurların kullanılması üzerinden Fransız icraatlarının meşrulaştırılmasının örnekleri neredeyse tüm yazışmalarda mevcuttur. Özellikle de Allah'ın iradesini gerçekleştiren ve adaleti hâkim kılan, zalimlere cezasını veren, Müslümanların dostu olarak lanse edilen Fransız imajı tüm yazışmaların ortak noktasını oluşturmaktadır. Yukarıdaki üslubun yanı sıra bildiri metinlerinde dikkat çeken diğer bir husus, Mısır halkının Fransız yönetimine itaat etmesine yönelik dinî terminoloji ile örülmüş ifadelerin yoğun ve itinalı bir şekilde kullanılmış olmasıdır.⁹⁴⁶

İşgal sürecine tümünden bakılırsa, Mısır'a çıktıklarında dağıttıkları ilk bildiri ile Fransızların başlattıkları ancak divandan çıkan ve altına ilmiye sınıfı mensubu divan üyelerinin imza attığı, gerek Mısır halkına ilan edilen bildirilerde gerekse başta Bonaparte olmak üzere diğer Fransız yetkililerine yazılan mektuplarda benzer üslubun sistematik bir şekilde devam ettiği kolaylıkla görülecektir. Dolayısıyla her bir divan üyesi âlimin bu sürece katkısı azımsanmayacak derecede önem arz etmektedir. Şarkâvî'nin dile getirdiği "nimet ve rahmet" in kimler vasıtasıyla ve kimin için olduğu meselesi tekrardan gözden geçirmeyi hak ediyor.

Diğer taraftan, Nikola et-Türk'ün, kolluk kuvveti ya da diğer vazifelerde Fransızlara hizmet eden birçok Müslümanın varlığından bahsetmesi,⁹⁴⁷ 24 Ocak 1800 tarihinde Osmanlı ve Fransızlar arasında imzalanan el-Arîş Antlaşmasını İngilizlerin kabul etmemesi üzerine tekrardan başlayan savaş ve mücadeleler

⁹⁴³ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 119, 140; Cebertî, **Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 280; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 225.

⁹⁴⁴ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 19. Hadisin tam metni şu şekildedir: "Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin." Bkz. Ebu Davud, Edeb 19; Tirmizi, Zühhd 45.

⁹⁴⁵ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 64. Seyfullah unvanı Hz. Peygamber tarafından sahabe-i kiramdan Halid b. Velid'e verilmiştir. Bkz. Mustafa Fayda, "Hâlid b. Velid", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halid-b-velid>. Erişim tarihi: 18.06.2019.

⁹⁴⁶ Örneğin bkz. Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 115-116.

⁹⁴⁷ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 130.

esnasında antlaşma gereği Osmanlılara bırakılan bölgelerde hakimiyeti sağlayan Osmanlılar ve onlarla birlikte hareket eden Mısırlılar tarafından Fransızlara işgal döneminde hizmet eden Müslümanların yakalanıp öldürülmeleri, Napoléon'un Müstahfizân/Yeniçerilerin başına atadığı Mustafa Ağa'nın boğulması⁹⁴⁸ gibi hadiseler, Fransızlarla iş birliği yapanların divan üyesi olan ulema ile sınırlı kalmadığını gösteren önemli detaylara işaret etmektedir.⁹⁴⁹

Gerek Abdullah Menou ile ilgili ifadeler gerekse ulemaya dair belirtilen kanaat ve fikirler, diğer tüm ilan edilen ve dağıtılan bildirilerde ortaya konan Fransız siyasetinin Mısır'dan çıkacakları son ana kadar değişmeden ısrarlı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Ulemadan kale hapsi sebebiyle özür dilediklerini, kendilerinin Fransızların yönetimine gösterdikleri rıza ve verdikleri destek dolayısıyla ulemaya teşekkür ettiklerini, tekrardan geri dönüp yarıda kalan güzel işleri tamamlayacaklarını ve Mısırlılar ile dostluklarını geliştirme isteklerinin, bütün gayeleri tüm dünyayı yağmalamak olan İngilizlere zarar vermayla irtibatlı olduğunu belirttikleri ifadeler, düşman Memluk vurgusunun İngilizlere evrilmesi dışında, izledikleri temel “dost Fransız imajı” stratejilerinin değişmediğini örneklemektedir.⁹⁵⁰

Divanla alakalı son olarak, ilk defa divan üyesi olan Cebertî'nin, icra edilen oturumlarda, en azından tutanaklara dahil edilen kısımlarda, herhangi bir şekilde söz almadığı söylenebilir. Bir davaya dair saha incelemesinde görevlendirilmiş olması,⁹⁵¹ iki kişi ile kendisi arasındaki hukuki davanın dilekçesini Cebertî'nin yazarak divana sunması⁹⁵² ve 19. divan tutanağında Fransız seraskerin evine gittiği bilgisi⁹⁵³ haricinde herhangi bir şekilde kayda girmediği görülmektedir. İki durumunda mecburiyet arz etmesi sebebiyle, Cebertî'nin çok da öne çıkan, aktif bir üye olarak divanda bir konum üstlendiğini söylemek pek mümkün durmamaktadır. 1798 Ekim isyanına dair tepki ve yorumları hatırlanacak olursa Cebertî'nin oldukça

⁹⁴⁸ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 224.

⁹⁴⁹ Bu isyan dalgasında Nakîbü'l-Esrâf ve divan üyesi olan Seyyid Halil Bekrî'nin evi de yağmalanmıştır. Bkz. Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 231.

⁹⁵⁰ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 140; Cebertî, **Mahzaru't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 280-281; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III, s. 225.

⁹⁵¹ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 33.

⁹⁵² Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 7.

⁹⁵³ Haşşâb, **et-Târîhu'l-Müselsel...**, s. 102.

statükodan yana tavır takınan ve mevcut durumu sorun olarak görmeyen bir haleti ruhiye içinde bulunduğu müşahede edilmektedir.

2.5. Halil b. Ahmed er-Recebî (ö.?)

Şeyh Halil b. Ahmed er-Recebî eş-Şafîî eş-Şâzelî'nin ne zaman doğduğu ne zaman öldüğüne ve hayatına dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. İkincil literatürde ölüm tarihi hakkında farklı tarihler ileri sürülmüştür. Ömer Rıza Kakhâlê ölüm tarihine dair 1245/1829, İsmail Bağdâdî ise 1243/1827 senesini vermektedir.⁹⁵⁴ Recebî'nin Kavalalı'nın vali olarak tayinini destekleyenler arasında yer almadığı anlaşılmaktadır.⁹⁵⁵ Fransızların oluşturdukları divanlarda da ismi geçmemektedir. Bunların haricinde herhangi önemli bir görevde vazife de almadığı görülmektedir. Tarih kitabının dışında kelim ilmi sahasında *Vesîletü'l-Mürîd Ürcûzetü fî İlmi't-Tevhîd* isimli eseri bulunmaktadır.⁹⁵⁶

Kelam ilmine dair bir risale yazması ve siyaseten herhangi bir şekilde ön plana çıkmamış olması Ezher'de ilim sahasındaki vazifesini yerine getirmekten başka işlerle meşgul olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Örneğin Cebertî oldukça hacimli ve kapsamlı eserler yazmasına rağmen dinî sahada herhangi bir telif eser bırakmamıştır. Dolayısıyla Cebertî'ye kıyasla Recebî'nin tevhid risalesi yazmış olması kendi sahasına daha fazla yoğunlaştığının göstergesi olarak okunabilir.

Valinin dolaylı talebiyle tarih eserini yazması ve yazdığı bu eser ile ön plana çıkması ve bunun dışında herhangi bir tarihî kayda girmemiş olması Recebî'nin kendi döneminde pek tanınan bir şahsiyet olmadığına delalet etmektedir. Dyala Hamzah, Cebertî'nin Recebî'ye eserinde yer vermemesini Recebî'yi rakibi olarak görmesi ya da Recebî'nin toplumsal açıdan önemsiz bir şahsiyet olmasıyla açıklanabileceğini ileri sürer.⁹⁵⁷ Yine, Recebî'nin eserinden haberdar olduğuna ya da

⁹⁵⁴ İsmail el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, C. I, Tahran, Mektebetü'l-İslâmiyye ve Ca'ferî el-Tebrîzî, 1967, s. 367; İsmail el-Bağdâdî, *Îzâhü'l-Meknûn fî'z-Zeyli alâ Keşfi'z-Zünûn an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, C. II, Beyrut, Dâru'l-İhyâ et-Türâs el-Arabî, t.y., s. 708.

⁹⁵⁵ Halil b. Ahmed er-Recebî, *Târihu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa*, Tah. Daniel Crecelius, Hamza Abdülaziz Bedr, Hüsameddin İsmail, Kahire, Darü'l-Âfâkı'l-Cedide, 1997, s. 28.

⁹⁵⁶ Bağdâdî, *Îzâhü'l-Meknûn...*, s. 708.

⁹⁵⁷ Dyala Hamzah, "Nineteenth-Century Egypt as Dynastic Locus of Universality: The History of Muhammad Ali by Khalil ibn Ahmad al-Rajabi", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. XXVII, 2007, s. 66.

onu kullandığına dair herhangi bir karine yoktur.⁹⁵⁸ Diğer taraftan, Kavalalı'nın kendi ıslahatlarını olumlar mahiyette bir tarih kaydı düşmek istediğinde bunu Recebî gibi bir âlime yaptırması sahadaki fiilî icraatlarını kitabî mecrada istediği düzeyde yapamadığı şeklinde değerlendirilebilir. Eserin hiçbir zaman basılmaya şayan görülmemesi de bu yorumu pekiştirmektedir.

2.5.1. Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa

Eserin tahkikli neşri Daniel Crecelius, Hamza Abdülaziz Bedr ve Hüsameddin İsmail tarafından 1997 senesinde yapılmıştır.⁹⁵⁹ Kitap, Ezher şeyhi Muhammed Ahmed el-Arûsî'nin talebi üzerine Recebî tarafından kaleme alınmıştır.⁹⁶⁰ Şeyyâl, eserin Arûsî'nin Ezher şeyhi olduğu dönemden yola çıkarak 1817-1829 tarihleri arasında yazılmış olabileceği tahmininde bulunmuştur.⁹⁶¹ Ömer Rıza Kehhâle (ö.1987) müellifin eserini 1245/1827 senesinde bitirdiğini herhangi bir kaynak belirtmeksizin ileri sürmektedir.⁹⁶² Daniel Crecelius, Hamza Abdülaziz Bedr ve Hüsameddin İsmail ise Recebî'nin Sultan Mahmud'un Kavalalı'ya gönderdiği bir fermanı aktardığı kısımda padişaha ettiği duadan yola çıkarak kitabın II. Mahmud'un vefat tarihi olan 2 Temmuz 1839'den önce tamamlanmış olacağı tespitinde bulunmaktadır.⁹⁶³ Bu detay tahminde bulunmak için bir dayanak noktası gibi görünse de nihai manada yazılış tarihini tespiti yardımcı olmayacaktır. Zira müellif, bu kısmı II. Mahmud yaşarken yazmış olabilir. Ancak bu, müellifin eserini tamamladığı anlamında yorumlanmamalıdır. Yazmaya devam etmiş olması tamamen ihtimal dahilindedir.⁹⁶⁴

Diğer taraftan, *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa*'nın Ezher ulemasından olan Recebî tarafından, Kavalalı'nın Ezher ulemasına yönelik izlediği düşmanca siyasetten sonra bu şekilde yazılabilmiş olması diğer önemli bir hususiyeti

⁹⁵⁸ Hamzah, a.g.m., s. 68.

⁹⁵⁹ Halil b. Ahmed er-Recebî, *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa*, Tah. Daniel Crecelius, Hamza Abdülaziz Bedr, Hüsameddin İsmail, Kahire, Darü'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1997.

⁹⁶⁰ Recebî, a.g.e., s. 56; Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn*..., s. 36.

⁹⁶¹ Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn*..., s. 36; Tarbîn, a.g.e., s. 75.

⁹⁶² Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin: Terâcimu Musannifi'l-Kütüb'il-Arabiyye*, C. I, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993, s. 678.

⁹⁶³ 2 numaralı dipnot. Bkz. Recebî, a.g.e., s. 129.

⁹⁶⁴ Eserdeki bir ifadeden yola çıkılarak yazmayı çok daha önce bitirmiş olduğu da iddia edilebilir. Mesela üçüncü bölümde 1238/1823 tarihinden "günümüzde" ifadesiyle bahsetmektedir. Bkz. Recebî, a.g.e., s. 180.

oluşturmaktadır. Recebî'nin eserini, siyasetten gelen talebi kabul ederek yazması, ulemadan ayrı düştüğünü, en azından yaşananları sorun olarak görmediğini ortaya koymaktadır.⁹⁶⁵

Esere ait başta Sevhac yazması olmak üzere Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye'de bulunan 502 numaralı istinsah edilmiş nüsha ve bu nüshadan kopyalanmış 9471 ve 1149 numaralı yazmalarla birlikte 585, 3951 ve 9184 numaralarıyla kayıtlı yine 502 numaralı yazmadan çoğaltılmış 3 adet mikrofilm bulunmaktadır. Eseri neşredenler müellif nüshasının Sevhac yazması olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁹⁶⁶ Nikola et-Türk, İsmail el-Haşşâb, Abdullah eş-Şarkâvî ve Abdurrahman el-Cebertî'nin eserlerinin aksine Recebî'nin eserinin herhangi bir yazma kopyası Fransız Milli Kütüphanesi kayıtlarında bulunmamaktadır. Kitap, hiçbir zaman basılmayacaktır.⁹⁶⁷ Bulak gibi güçlü bir matbaa faaliyetinin bulunduğu bir dönemde ve eserin siyasî iktidarın talebine binaen yazılmasına rağmen niçin basılmaya şayan görülmediği tartışmaya açık kalmaktadır. Bu noktada, beklenen düzeyde bir kitap olmaması itibarıyla yönetim tarafından ciddiye alınmadığı ve basılmaya değer bulunmadığını söyleyebiliriz.

Recebî, eserinin girişinde kitabının yazılmasına dair talebin bizzat Şeyh Arûsî'den geldiğini ifade etmekte ve kitabı kendi yazdığını açıkça zikretmektedir.⁹⁶⁸ Kavalalı'nın tarih kitabı yazdırma talebi, Şeyh Arûsî aracılığıyla Recebî'ye iletildiği ve yapılan ıslahatlara yöneltilen ithamları çürütmek üzere görevlendirildiği ileri sürülmektedir.⁹⁶⁹ Yazılan kitaba bakıldığında, bu tespitin isabetli olduğu görülmektedir. Hamzah'ya göre, Recebî Kavalalı'nın yönetimini İslam ve Osmanlı bağlamında meşrulaştırma sâikiyle hareket etmesine rağmen, ortaya çıkan sonuç dünyevi bir görünüşe sahip, hanedanzârî bir etki olmuştur.⁹⁷⁰ Başka bir ifadeyle, dinî gerekçelendirmelerle seferber edilen askerî, iktisadî ve siyasî reformlar, paşanın “dünyevî” iktidarını tahkim eden bir tablo ortaya çıkarmıştır. 130 bin kişilik sayıya oluşan kara ordusunu ve donanmaya sahip bir valinin ise Osmanlı bağlamına

⁹⁶⁵ Hamzah, a.g.m., s. 62.

⁹⁶⁶ Ayrıntılar için bkz. Recebî, a.g.e., s. 11-14.

⁹⁶⁷ Hamzah, a.g.m., s. 82.

⁹⁶⁸ Recebî, a.g.e., s. 56-57.

⁹⁶⁹ Recebî, a.g.e., s. 19; Şeyyâl, *et-Târîh ve'l-Muerrihûn...*, s. 36; Tarbîn, a.g.e., s. 75; Yoav Di-Capua, a.g.e., s. 35; Hamzah, a.g.m., s. 66.

⁹⁷⁰ Hamzah, a.g.m., s. 70.

oturtulmasını teknik olarak imkânsız hale getirmiştir. Bu durum, üslup açısından da böyledir. Mezkûr üslup, II. Mahmud'a sadece "hazreti mevlana" ifadesiyle yer verilirken, Kavalalı'ya altı satır boyunca övgüler düzülmesinde net bir şekilde tebarüz etmektedir.⁹⁷¹

Recebî eserinin başından sonuna Kavalalı'yı destekler mahiyette yazması, kendisinin adil bir hükümdar olduğunu gösterme çabası, bütün yaptığı ve söylediklerinin umurun faydasıyla ve kanunlarla mutabık olduğunu dile getirmesi⁹⁷² Cebertî'nin yazdıklarına anti-tez oluşturmalarının ötesinde bir meşruiyet zemininin temini olarak okunabilir. Başka ifadeyle, karşı tez olmasının yanı sıra, aynı zamanda bizatihi tanıklık olarak görülebilir. Cebertî'nin eserinin aksine Recebî, tek adam etrafında gerçekleştirilen reformları merkeze alarak anlatısını kurmuştur.⁹⁷³ Recebî, vali ve etrafındaki gelişmeleri Kavalalı'yı bireyselleştirerek vermektedir.⁹⁷⁴ Başka bir ifadeyle, bütün yaşananlar Kavalalı'ya indirgenerek açıklanmaktadır.

Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa, mukaddime ve hatime dışında 7 bölümden oluşmaktadır. Mukaddime, Fransız işgali öncesindeki Mısır'ın durumuna, yöneticilerine ve icraatlarına temas edilmektedir. Birinci bölümde, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ahlakî hususiyetlerine değinilmektedir. İkinci bölümde Paşa'nın gerek yöneticilerden gerekse halktan ve bedevilerden bozgunculuğa, sapkınlığa sebebiyet verenleri Mısır'dan çıkarması anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde, ekim ve biçim sahasında arazilerin ıslahı ve şehrin imarına dair meseleler nakledilmektedir. Dördüncüsünde, Kahire ve diğer şehirler ile köylerde inşa edilen eserler zikredilmektedir. *Devletü'l-ketebeti'l-Müslimîn*, isimli beşinci bölümde, "bürokrasi"nin Müslümanlar lehine ihya edildiğinden bahsedilmektedir. Altıncı bölümde, Kavalalı'nın yaptırdığı gemiler, savaş araç ve gereçleri, memleketin çeşitli yerlerinde inşa ettirdiği su kanalları anlatılmaktadır. Yedinci ve son bölümde cihadiye ordusunun neden ve nasıl kurulduğu meselesi dinî düzlemde oldukça yoğun bir şekilde tartışılmaktadır.

⁹⁷¹ Hamzah, a.g.m., s. 73.

⁹⁷² Recebî, a.g.e., s. 23.

⁹⁷³ Hamzah, a.g.m., s. 69.

⁹⁷⁴ Hamzah, a.g.m., s. 70.

Dyala Hamzah, Recebî'nin kitabının dikkat çekici düzeyde iyi bir şekilde düzenlendiğini ileri sürer.⁹⁷⁵ Mukaddime ve bölüm tasnifleri ilk bakışta yukarıda bahsedilen izlenimi vermektedir. Kitap dikkatlice incelendiğinde ise aslında tam tersi bir durum ortaya çıkmaktadır. Örneğin, şehrin imarıyla ilgili bölümde ziraî ıslahatlardan bahsedilebilmektedir. Anlatının akışı, sürekli bir şekilde Kavalalı'ya düzülen methüsenalar ile kesilmektedir. Reformların anlatıldığı kısım birden Kavalalı'nın şahsiyetine yönelik ifadelerle geçmektedir.

Kitap, Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı ıslahatları, dış siyaseti ve Vehhâbiler ile mücadelesine değinen; özellikle de kurduğu yeni ordunun gerekliliğini dinî açıdan meşrulaştırmaya çalışan ve tamamıyla Kavalalı'yı destekler mahiyette kaleme alınmış bir tarih eseridir. Dolayısıyla Kavalalı öncesi dönemi, Memluk beylerini ve Fransız işgal sürecini nasıl yorumladığını daha dikkatli incelemek Recebî'nin bakış açısını ve tutarlılığını değerlendirmeye yardımcı olacaktır.

Recebî, özellikle XVIII. yüzyılın son çeyreğinde oldukça ön plana çıkmış Murad ve İbrahim beylere oldukça olumsuz ifadelerle temas ettiği görülmektedir. Her ikisinin de zulüm yaptığını ve yaptıkları haksızlıklar sebebiyle kendilerinin refah ve bolluk içinde yedikleri, içtikleri ve giyindiklerini, hayvanlara denk bir hayat sürdüklerini, dolayısıyla kanun ve nizamın ortadan kalktığını aktarmaktadır.⁹⁷⁶ Devamında İbrahim Bey'in diğer Memluklere nazaran daha anlayışlı olduğunu, ulemayı dinlediğini, İbrahim Bey'in kendi memluklerinin de diğerlerine kıyasla halka daha az zulmettiklerini kaydetmektedir.⁹⁷⁷ Memluk hiziplerinin birbiriyle ihtilaf hâlinde olduklarını, ancak İbrahim Bey'in tâbilerinin diğerlerine göre daha az muhalefette bulunduklarını belirtmektedir.⁹⁷⁸

Recebî, o dönemdeki Mısır'ı sayısız eşinin olduğu güzel bir kadına benzetmiştir. Her muhitin, mahallenin bir yöneticisi olduğunu, muhtesibin (dönemin zabıtası) çarşı-pazarda hükmünün geçmediğini, subaşı (dönemin polisi) ya da yeniçeri ağasının buralardan sadece geçip gittiğini, yani mevcut duruma müdahale etmediğini, kendilerinin hükmünün ancak *eş-şâri'ü's-Sultânî* diye tabir edilen

⁹⁷⁵ Hamzah, a.g.m., s. 70. Fakat makalenin ilerleyen kısımlarında aslında kitaptaki kurgunun pek de insicamlı bir akışa sahip olmadığını ileri sürer. Bkz. Hamzah, a.g.m., s. 72.

⁹⁷⁶ Recebî, a.g.e., s. 60, 68.

⁹⁷⁷ Recebî, a.g.e., s. 64.

⁹⁷⁸ Recebî, a.g.e., s. 68.

Kahire'deki kortejlerin, alayların geçtiği ana caddede ve fakirlerin, hizmetçilerin, kasapların ve benzer alt gruptaki meslek erbabının yaşadıkları mahallelerdeki zayıf kimselere geçtiğini, güçlü olanlara hiçbir etkilerinin olmadığını söylemektedir.⁹⁷⁹

Her bir emirin/memluk beyinin *himâyât* adı altında kendi mıntıkalarının bulunduğunu ve herkesin kendi bölgesinde kendi hükmünü icra ettiği, kimsenin bir başkasının bölgesine karışmadığını, bunun sonucunda ise zulmün, fitne ve karışıklığın ortaya çıktığını, yollarda emniyet kalmadığını, soygun ve adam öldürmelerin yaygınlaştığını, bunların neticesinde yönetimde bir birliktelikten bahsetmenin imkânsız hale geldiğini dile getirmektedir. Taşradaki hizipleşmenin de şehirden farklılık arz etmediği anlaşılmaktadır. Fellah ve bedevilerin belli emirlere tabi oldukları ve ticaret erbabının bu kimselere para ödmeden seyahat edemedikleri nakledilmektedir.⁹⁸⁰ Recebî, karada olduğu gibi denizde de emniyet olmadığını gemilerin ancak kendilerini muhafaza edecek silahlarla mücehhez bir şekilde hareket edebildiklerini kaydetmektedir.⁹⁸¹

Taşradaki yol kesme ve talan hadiselerinin kendi muhitleriyle sınırlı kalmadığı, zamanla şehirlere ulaştığı anlaşılmaktadır. Recebî, *minser* diye adlandırılan fellah ve bedevilerden oluşan soyguncu grupların geceleri şehirlerdeki mahallelere baskınlar düzenleyerek evleri soyduklarını, insanları öldürdüklerini, bunun üzerine mahalle sakinlerinin kendilerini savunmak gayesiyle silahlandıklarını ve geceleri soygun korkusuyla uyuyamadıklarını kaydetmektedir. Diğer taraftan emirlerin evlerinde rahatça gecelediklerini ve halkı korumak için hiçbir şekilde harekete geçmediklerini aktarmaktadır. Bunun dışında geceleri *bahtaciyye* (muhtemelen baltacı) diye tabir edilen kişilerin tek başına, hatta bazen iki kişi olsalar dahi yoldan geçenlere saldırdıklarını, ellerinde taşıdıkları şeylerle onlara vurduklarını, ceplerindeki paraları aldıklarını, üstlerindeki elbiseleri soyduklarını ve bu tür hadiselerin bütün memlekete yayıldığını yazmaktadır.⁹⁸²

Haşşâb ve Şarkâvî'nin anlatılarında olduğu gibi Recebî'de de ulemanın ortaya çıkan sorunları tam manasıyla çözemese dahi devreye girdiği anlatılmaktadır.

⁹⁷⁹ Recebî, a.g.e., s. 69-70.

⁹⁸⁰ Aslında, insanların cuma namazına şehir merkezlerine gidecekleri zaman birbirlerine hangi yolun daha güvenli olduğunu sormalarından memlekette emniyet açısından ne durumda olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Bkz. Recebî, a.g.e., s. 73.

⁹⁸¹ Recebî, a.g.e., s. 71.

⁹⁸² Recebî, a.g.e., s. 74.

Örneğin gerçekleşen bir hadisede, ulemanın *Şeyhulbeled*⁹⁸³ olan İbrahim Bey'e müracaat ettiği ve sorunu çözmesini kendisinden talep ettiği nakledilmektedir. Recebî, İbrahim Bey'in bu istek üzerine kendine tâbi sancak beylerine emirlerinden birini göndererek meseleyi göstermelik bir şekilde geçici olarak çözdüğünü fakat bir müddet sonra her şeyin eski hâline döndüğünü kaydetmektedir.⁹⁸⁴ Recebî, Haşşâb'ın anlatısına benzer şekilde ülkede mevcut siyasi ve iktisadi vaziyetin Fransızların Mısır'a gelmelerine yol açtığını ve Fransızların gelişinin, Memluklerin geçmişte yaptıklarından dolayı Allah'ın onlara verdiği bir ceza olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Recebî, Fransızların Mısır'a gelişlerini Şarkavî ve Haşşâb'dan farklı bir üslupla aktarmayı tercih etmiştir. Küffarın Mısır'ı üç sene boyunca istila ettiğini söyler. Osmanlı ordusunun gelişiyile Mısır ahalisinin sevindiğini, Fransızların Mısır'dan çıkmasıyla Allah'ın Müslümanlardan sıkıntıları kaldırdığını ve büyük bir musibetten kurtardığını belirtir.⁹⁸⁵

Recebî, gerek üç yıl süren Fransız işgaline gerekse Kavalalı'nın vali olarak tayin edilmesi öncesindeki dört yıllık süreye oldukça kısa bir şekilde temas etmiştir. Fransızların ülkeyi nasıl yönettikleri, neler yaptıklarına dair herhangi bir malumat vermemektedir. Benzer şekilde sadrazam ordusunun Kahire'ye girişine, orada bir müddet kalmalarına ya da ordu Mısır'dan ayrıldıktan sonra yönetime gelen Hüsrev ve Hurşid Paşa'ya dair pek detaylı bilgi kaydetmemiştir. Recebî, Hurşid Paşa'nın Mısır'dan ayrılmasıyla yönetime 10 Safer 1220/10 Mayıs 1805⁹⁸⁶ senesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın geldiğini söyleyerek eserinin mukaddime kısmını tamamlamıştır.⁹⁸⁷

Recebî, kitabının tarihsel hadiseleri anlatmayı bıraktığı, belki kısmen terceme-i hal kapsamında değerlendirilebilecek olan birinci bölümünde, Mehmet Ali Paşa'nın ahlakından, kişiliğinden ve yaptıklarından bahsetmektedir. Paşa'nın Hz. Peygamber'in sünnetine olan bağlılığını ve fakirle ile kimsesizlere her cuma günü

⁹⁸³ Kahire'de Memluk beylerinin başı konumunda olan kişiye verilen isimdir. 1740'lardan itibaren yaygınlık kazandığı belirtilmektedir. Bkz. Recebî, a.g.e., s. 62.

⁹⁸⁴ Recebî, a.g.e., s. 74.

⁹⁸⁵ Recebî, a.g.e., s. 75-77.

⁹⁸⁶ Cebertî, Kavalalı'nın 13 Safer 1220/13 Mayıs 1805 tarihinde yönetime ulemanın ve halkın desteğiyle geldiği bilgisini vermektedir. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, C. III, Tah. Shmuel Moreh, Jerusalem, Printiv Press, 2013, s.?

⁹⁸⁷ Recebî, a.g.e., s. 79-81.

para dağıtmasıyla örneklediği cömertliğini, övgü dolu cümlelerle anlatmıştır. Tolunoğlu Ahmet ve Selahhadin Eyyübi gibi sultanlar hariç tarihte hiçbir kişinin Kavalalı kadar cömert olmadığını iddia eder.⁹⁸⁸ Recebî, Kavalalı'nın kesinlikle kan dökmeyi sevmediğini, sadece bu cezaya müstahak olan kimseleri öldürmeyi seçtiğini dile getirmektedir.⁹⁸⁹ İster küçük ister büyük olsun, bütün meselelerde şeriata göre hüküm verilmesine riayet ettiğini, bu tür durumlarda ulemaya, ileri gelenlere ve meşâyihâ müracaatta bulunduğunu kaydetmektedir.⁹⁹⁰

Özetle, Recebî'nin tasvir etmeye çalıştığı cömert, merhametli, dindar, adil ve hakîm bir yönetici portresidir. Kavalalı'nın idaresindeki Mısır'da hiçbir şekilde haksızlık ya da hukuksuzluğun olmadığı, kimsenin aç bırakılmadığı, mecbur kalınmadıkça suçluların dahi öldürülmediği bir dönemin tasviri yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Adeta *Târîhü'l-Vezîr*'in bütün satırlarında Kavalalı'dan gelen yazma talebinin baskısı hissedilmektedir. Olumlanan her bir hadise bir başka hadisenin olumlamasıyla güçlendirilir. Kurgudaki gerçeklik etkisi, paradoksal bir şekilde gerçeklikten uzaklaştırılarak verildiği ölçüde, kendisini tahkim etmiştir. Tahkim edilen bu etki üzerinden de ikna kabiliyeti arttırılmaya çalışılmıştır. Fakat hedeflenen aksine, Recebî Kavalalı ve yaptıklarını olumladığı oranda, kendisinin oluşturmaya çalıştığı yanılsamayı farkında olmadan yine kendisi bozmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü üç kısımdan teşekkül etmektedir; Memluklerin Mısır'dan çıkarılmaları, Vehhâbiler ile yapılan mücadeleler ve taşradaki bedevi ve fellahların zapturapt altına alınması. Görüldüğü üzere, Recebî kitabının ikinci bölümüyle birlikte tekrardan kronolojiyi takip ederek tarihi hadiseleri anlatmaya geri dönmektedir. Burada yine Memluk İbrahim ve Murad beylerin ve tâbilerinin yaptığı zulümlerden bahsederek mevzuya girmektedir.⁹⁹¹ Eserinin mukaddimesinde zikrettiği tarihsel sürece mutabık olarak burada da Allah'ın Memluklere Fransızları musallat ettiğini nakleder.⁹⁹²

⁹⁸⁸ Recebî, a.g.e., s. 76.

⁹⁸⁹ Recebî, a.g.e., s. 88.

⁹⁹⁰ Recebî, a.g.e., s. 91-92.

⁹⁹¹ Recebî, bu kısmı Memluklerin kendisine yaptıkları zorbalıkları anlatarak bitirmektedir. Osman Ağa ile Laçın Bey ve Yeniçeri Ağasının geliriyle geçimini sağladığı iltizama yağmalayarak el koyduklarından bahsetmektedir. Bkz. Recebî, a.g.e., s. 114.

⁹⁹² Recebî, a.g.e., s. 94.

Şüphesiz Memluklerin tasfiye sürecinde dönüm noktası 1 Mart 1811'de gerçekleşen ve literatüre kale katliamı olarak geçen hadisedir. Ancak Recebî bu hadiseyi tam bağlamıyla vermemektedir. Olay kabaca Memluklerin Mehmed Ali Paşa ile yaptıkları barış antlaşmasına ihanet etmelerine bağlanmaktadır. Buna binaen kaleye çıkan Memluklerin kuşatılarak öldürüldüklerine değinilir.⁹⁹³ Memluklerin gayet barışçıl bir usulle ama tuzak kurma gayesiyle Tosun Paşa'nın Hicaz seferi öncesi uğurlama merasimine davet edildiklerinden bahsedilmez. Recebî'nin diğer birçok hadise aktarımında olduğu gibi burada da Cebertî'nin gerisinde kalmıştır.

Tarihsel kurgusundaki merkezi Mehmet Ali Paşa'nın oluşturması ve kitabı yazma gayesinin Kavalalı'yı meşrulaştırmaya odaklanması tahlil yapma kabiliyetini ortadan kaldırarak, anlatısının dualite/ikiliklere hapsedmektedir. Kavalalı etrafında oluşturulan iyilik ile onun dışında kalanlara eklenen kötülük anlatısı Recebî'nin kurgusunu kronolojik bağlamdan ve tarihsel zeminden uzaklaştırmaktadır. Üstelik, Recebî'nin hadiseleri aktarırken çoğu zaman tarih belirtmemesi kronolojik hatları daha da belirsizleştirmiştir.

Bu durum, Kavalalı'nın Vehhâbiler ile mücadelesini anlattığı kısımda daha net bir şekilde ortaya çıkar. Padişah'ın Kavalalı'yı vali olarak tayin etmesinin akabinde kendisine gönderdiği Vehhâbilerle mücadele etmesini emreden ilk ferman 24 Temmuz 1805 tarihlidir. İlk Hicaz seferi ise Tosun Paşa komutasında 1 Mart 1811 tarihinden sonra gerçekleştirilecektir. Fakat Recebî'nin olay örgüsünde fermanın hemen akabinde harekete geçen bir vali portresi ortaya konduğu görülüyor. Burada üç ihtimalden bahsedilebilir: Birincisi, Recebî tarihsel sürece tam manasıyla vakıf değildi ve hadiseleri gerçekleştikten sonraki bir tarihte yazdığından yine sürece vukûfiyetsizliği ile irtibatlı olarak bu tür atlamaları yapmak durumunda kaldı. İkincisi, Recebî'nin tarihsel seyri böyle vererek kasıtlı bir şekilde tahrifat yapmış olma ihtimalidir. Başka bir ifadeyle, anlatısını kurgularken tarih belirtmemesi, geçmişi istediği şekilde tekrardan inşa etmek için Recebî'nin bilinçli bir tercihi olma olasılığıdır. Üçüncüsü ise bizatihi tarihe vukûfiyetsizliği kendisine farkında olmadan geniş bir alan açmış ve Recebî de bu durumdan sonuna kadar istifade etmiş olmasıdır. Sahada gerçekleşenin üçüncü ihtimal olduğu ancak her zaman müellifin

⁹⁹³ Recebî, a.g.e., s. 110. Cebertî ile mukayese için bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. IV, s. 148-155.

“lehine çalışmadığı” söylenebilir. Zira dönemin oldukça önemli bir figürü olan Kavalalı’nın oğlu Tosun Paşa’nın ölümünü yazarken de herhangi bir tarih vermediği görülmektedir.⁹⁹⁴

Recebî’nin eserinden, Vehhâbilerin ortaya çıkış sebeplerini, akidelerini ve Müslümanlar hakkındaki görüşlerini takip etmek pek mümkün görünmemektedir. Recebî’nin hadiseleri Kavalalı zaviyesinden değerlendirmesi, birçok hadisede, gerçekte ne olup bittiğini aktarmasını engelleyen bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. İlmiye kökenli olması, meseleleri etraflıca nakletmesine dair bir beklenti oluşturmaya rağmen Recebî’nin Kavalalı’nın Vehhâbiler ile mücadele etmesi sebebiyle, kendi anlatısını baştan sona Vehhâbi karşıtı bir şekilde inşa etmesi bu beklentiyi cevapsız bırakmaktadır. Vehhâbi hadisesi hususunda, siyasi erkin talebi üzerine yazan Recebî ile Cebertî’nin yazdıkları kıyaslandığında, Cebertî’nin tarafsız bir şekilde yazmaya çalıştığı kolaylıkla görülecektir.

Recebî’nin Vehhâbileri kötü resmetmek için oldukça çaba harcamıştır. Örneğin Vehhâbilerin, Mescid-i Nebvî’nin kubbesine çıkarak oraya tuvaletlerini yaptıklarını yazmıştır.⁹⁹⁵ Cebertî, bu tarz bir hadiseden bahsetmemektedir. Vehhâbilerin türbeleri yıkmak, münkirâtta halkı sakındırmak ve çarşıda-pazarda tömbeki içmeyi yasaklamaktan başka bir şey yapmadıklarını yazar.⁹⁹⁶ Bir başka örnekte ise en büyük alimlerinin Mekke’de cuma hutbesine çıktığında batıl inançlarını anlattığını, hutbenin sonunda “bugün sizin için dininizi kemale erdirdim” ayetini okuyarak Peygamberin veda haccındaki hutbesinde yaptığı şeyi taklit ettiğini, bununla ne büyük bir sapkınlık olduğunu aktararak kendisine beddua etmektedir.⁹⁹⁷ Recebî, Abdullah Suûd’un ölüm haberini kendisinin cehenneme gittiği ve gittiği yerin ne kötü bir yer olduğu ifadeleriyle paylaşmıştır.⁹⁹⁸ Vehhâbilerin yenilgisini naklederken Allah’ın sapkınların ordusunu hezimete uğrattığını söylemiştir.⁹⁹⁹ Taif ve Hicaz emiri olan Osman el-Midâyefî’nin idamını ise “el-Midâyefî diye bilenen lanetlenmiş hayvan ve taşlanmış/kovulmuş şeytan öldürüldü” cümlesiyle haber

⁹⁹⁴ Bkz. Recebî, a.g.e., s. 155.

⁹⁹⁵ Recebî, a.g.e., s. 127.

⁹⁹⁶ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr fi’t-Terâcim ve’l-Ahbâr*, Tah. Shmuel Moreh, C. III, Jerusalem, Printiv Press, 2013, s. 271.

⁹⁹⁷ Recebî, a.g.e., s. 140.

⁹⁹⁸ Recebî, a.g.e., s. 142.

⁹⁹⁹ Recebî, a.g.e., s. 143

vermektedir.¹⁰⁰⁰ Recebî, Mısır valisinin Vehhâbilerle savaşımasının nedeninin Vehhâbilerin Mekke ve Medine'yi ele geçirmeleri olduğunu ileri sürmüş¹⁰⁰¹ ve 500 seneden beri şeriatı Vehhâbiler gibi değiştirmeye kalkan kimsenin çıkmadığını belirterek bu faslı bitirmiştir.¹⁰⁰²

Eserin ikinci bölümünün üçüncü ve son kısmı, fellah ve bedevilerin taşradaki nüfuzlarının bertaraf edilmesine ayrılmıştır. Recebî bu kısımda yolların kesildiği, seyahat edenlerin dört bir taraftan saldırıya uğradığı, memlekette hiçbir şekilde emniyetin bulunmadığı, bunların neticesinde insanların büyük sıkıntılar yaşadıkları bir dönemin tasvirini yapar. Akabinde de tüm bu sorunları Kavalalı'nın hal yoluna koyduğunu anlatır.¹⁰⁰³

Üçüncü bölümde belediye ile altyapı alanında yapılan işlere ve ziraat sahasındaki ıslahatlara yer verilmektedir. Köprülerin tamir edilmesinden,¹⁰⁰⁴ ekilmeye müsait arazileri boş bırakanların şiddetli bir şekilde cezalandırılacağına dair emirlerden,¹⁰⁰⁵ bahçelerin yenilenmesinden, hurma, üzümün yanında elma, nar ve muz gibi meyve ağaçlarının dikilmesi ve bahçeleri sulayan kanalların yenilenmesinden bahsedilmekte, Mısır'ın eski hâline döndüğü tespitinde bulunmaktadır.¹⁰⁰⁶ Bu tür bir anlatıyla, herkesin süreçten memnun olduğu bir Mısır portresi çizilmiştir. Dolayısıyla Paşa'nın tarımsal üretimi tamamen kontrolü altına almış olduğunu, o kadar ki hangi tohumun ekileceğine ve ne zaman ekileceğine dahi müdahale ettiği bir Mısır,¹⁰⁰⁷ çiftçinin, ürününü belirlenmiş fiyatlardan devlete satmak zorunda kalışı, geçmişte kabaca yılda 150 gün çalışan bir çiftçinin, senenin geri kalan kısmında tarlaları sel sularının altında kaldığında küçük ev sanayisi ile meşgul olarak gelirini arttırmanın yollarını araması, arzu ederse de hiçbir iş yapmadığı bir dönemin tasviri, yeni dönemle birlikte fellahlar eskisi gibi "özgür" olamadıkları, sıkı bir disiplin ve denetime tabi tutuldukları, pamuk ya da şeker kamışı ve benzeri yeni, emek-yoğun ürünler ekilmişse fellahların, sulama yapılan

¹⁰⁰⁰ Recebî, a.g.e., s. 144.

¹⁰⁰¹ Recebî, a.g.e., s. 151.

¹⁰⁰² Recebî, a.g.e., s. 165. Beş yüz seneden beri ifadesiyle neyin ima edildiği tam açık olmamakla birlikte, İbn Teymiyye'nin (ö. 1328) kastedilmiş olması muhtemel görünüyor.

¹⁰⁰³ Recebî, a.g.e., s. 172.

¹⁰⁰⁴ Recebî, a.g.e., s. 177.

¹⁰⁰⁵ Recebî, a.g.e., s. 179.

¹⁰⁰⁶ Recebî, a.g.e., s. 180-181.

¹⁰⁰⁷ Hanna, **Osmanlı Kahiresinde...**, s. 117.

topraklarda senede 250 gün çalıştırılmaları ve tüm bunların üzerine angarya işlere koşturulmaları gibi gelişmeler,¹⁰⁰⁸ Recebî'nin kurgusuna uymadığı için anlatı dışı bırakıldığı görülmektedir.

Dördüncü bölümde, Kahire ve diğer şehirler ile köylerde inşa edilen eserlerden bahsedilmektedir. Recebî Mısır valisi Kavalalı'nın İskenderiye'de set inşa ettirdiğini,¹⁰⁰⁹ kendisinin bizzat gidip gezdiğini, şayet geçmişten kalma bir eser olsaydı bunun ancak cin taifesi tarafından inşa edilebileceğini, insanların Zülkarneyn ve Süleyman Peygamber hariç böyle bir seddi bu kadar sürede tamamlayamayacağını düşüneceklerini belirtmektedir.¹⁰¹⁰ Mahmudiye kanalının niçin ve nasıl açıldığı ve benzer imar faaliyetler yine bu bölümde anlatılmıştır.¹⁰¹¹

Beşinci bölümde, *devletü'l-ketebetü'l-Müslimîn/kalemiyye/bürokrasinin* tekrardan düzenlenmesine temas edilmektedir. Recebî, Müslüman katiplerin/memurların Memluk emirlerinin hizmetinden uzaklaştırıldıkları ve onların yerini Kiptîlerin aldığı ve her şeye hâkim oldukları bir dönem tasviri yapmaktadır. Bu süreçte Kiptîlerin (Recebî'nin ifadesiyle kafirlerin) zenginleştiklerini hatta emir olduklarını, Müslümanların elinde ise kâtibü'l-hameyn ve kâtibü's-surre gibi vazifelerin dışında pek bir makam kalmadığını ileri sürmüştür.¹⁰¹² Ancak bu durumun geçmişine değinmez. Osmanlı döneminde cari olan bir uygulama mı yoksa Fransız işgaliyle birlikte ortaya çıkan yeni bir gelişme mi olduğunu Recebî'nin aktarımından çıkarmak imkân dahilinde değildir.

Recebî devamında Mısır'daki katipleri üç gruba ayırır: Birincisi, emirlerin hizmetinde çalışan Kiptî katiplerin görevleri, gelirleri kayıt altına almak, hesapları tutmak ve vergileri toplamaktır. İkinci grup, ruznâmecî olarak isimlendirilen kâtibu'l-mîrîdir. Müslümanlardan Osmanlı kanunlarını bilen biri, bu görevi üstlenir ve kendi emrindeki Müslüman görevliler aracılığıyla devlete ait alacakları deftere kaydeder. Recebî, Kiptîlerin bu alanda da baskın konumda olduklarını dile getirmektedir. Üçüncü grup ise *şühûdu'l-bilâd* diye tabir edilen yönetimin köylerde vazifelendirdiği kişilerdir. Görevleri, arazilerin ölçümelerini yapmak, çiftçilerin

¹⁰⁰⁸ Marsot, **Mısır Tarihi**..., s. 59.

¹⁰⁰⁹ Recebî, a.g.e., s. 196.

¹⁰¹⁰ Recebî, a.g.e., s. 200-201.

¹⁰¹¹ Recebî, a.g.e., s. 204-205.

¹⁰¹² Recebî, a.g.e., s. 209.

isimlerini ve her çiftçiye düşen vergi miktarını kaydetmektir. Buradaki görevlilerin fakir Müslümanlardan olduğunu ve Kıptîlerin altında çalıştıklarını belirtmektedir. Recebî, işin asıl patronunun Kıptîler olduğunu bir kez dile getirerek meseleyi Kavalalı'ya bağlamaktadır. Her bir hizmet için tekrardan düzenlemeye gidildiği, ancak hesap işlerinden anlayan Müslümanların az oluşu sebebiyle Kıptîlerin de sürece dâhil edilip, birlikte iş yaptıkları ve bunun neticesinde Müslüman katiplerin durumlarında düzelme olduğu ve Kıptîlerin görev aldıkları her bir vazifedeki sürece Müslümanların da dâhil edildikleri ve tüm bu gelişmelerin ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa sayesinde gerçekleştiği aktarılmaktadır.¹⁰¹³

Altıncı bölümde, Kavalalı'nın yaptırdığı gemiler ile savaş araç gereçleri ve memleketin çeşitli yerlerinde inşa ettirdiği su kanalları anlatılmaktadır. Recebî, Nil nehrinde kullanılmak üzere üretilen gemilerin ya da savaş gemilerinin halkın menfaati ve rahatı için yapıldıkları yorumunda bulunur.¹⁰¹⁴ Paşa'nın, büyük küçük su kanalları, köprüler yaptırdığını, şehirleri ve köyleri ihya ettiğini kaydeder. Mısır'a ipek üretimini getirdiğini ve burada pamuk yetiştiriciliğini yaygınlaştırdığını, Hint pamuğu ekilmeye başlandığını yazmaktadır.¹⁰¹⁵

Eserin yedinci ve son bölümü, cihadiye ordusunun neden ve nasıl kurulduğu meselesinin dinî düzlemde tartışılmasına ayrılmıştır. Meseleye Kur'an'dan savaş ve mücadeleyle alakalı olan "Allah yolunda, gerektiği gibi cihat edin",¹⁰¹⁶ "Allah'ın ve sizin düşmanlarınızı ve onların gerisinde olup sizin bilmediğiniz, ama Allah'ın bildiklerini korkutup caydırmak üzere, onlara karşı elinizden geldiği kadar güç ve savaş atları hazırlayın",¹⁰¹⁷ "Bilin ki Allah kendi yolunda sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş saflar hâlinde çarpışanları sever",¹⁰¹⁸ "Allah sizde bir zayıflık olduğunu bildi de şu andan itibaren yükünüzü hafıfletti. Artık sizden sabırlı yüz kişi olursa Allah'ın izniyle iki yüz kişiyi yener, sizden bin kişi olursa iki bin kişiyi yener. Allah sabredenlerle beraberdir",¹⁰¹⁹ "Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermek üzere satın

¹⁰¹³ Recebî, a.g.e., s. 211-213.

¹⁰¹⁴ Recebî, a.g.e., s. 215.

¹⁰¹⁵ Recebî, a.g.e., s. 219-222.

¹⁰¹⁶ Kur'an-ı Kerim, Hac Suresi, 78.

¹⁰¹⁷ Kur'an-ı Kerim, Enfal Suresi, 60.

¹⁰¹⁸ Kur'an-ı Kerim, Saf Suresi, 4.

¹⁰¹⁹ Kur'an-ı Kerim, Enfal Suresi, 66.

almıştır. Bu, Allah'ın Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da yer almış gerçek bir vaadidir. Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir! O hâlde yaptığınız bu alışverişten ötürü sevinin. İşte büyük bahtiyarlık da budur", ¹⁰²⁰ "Allah'a ve peygamberine karşı savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası ancak ya öldürülmeleri veya asılmaları yahut el ve ayaklarının çapraz olarak kesilmesi ya da bulundukları yerden sürgün edilmeleridir", ¹⁰²¹ ayetleriyle giriş yapmaktadır. ¹⁰²² Devamında *Cihadiyye Ordusu*'nun kurulması gerekliliğini beş şer'î delil etrafında tahlil etmeye çalışmaktadır. Aslında Recebî, 1. ve 5. delil hariç şer'î bağlamda meseleyi tartışmaktan öte askerî alandaki sorun ve sıkıntıları tarihsel süreçlere temas ederek ortaya koymakta ve yapılması gerekenleri sıralamaktadır.

Recebî, İslam topraklarının cihadiye askerleri tarafından korunması gerekliliğine, Mısır'ın Fransızlar ve İngilizlerce işgal edilmesi örneği üzerinden delil getirmektedir. Yine, bunlarla irtibatlı olarak savaş esnasında tertip ve nizama uyulması, komutanlara itaat edilmesi gibi meselelere dikkat çeker. Bu hususiyetlerdeki eksiklik ve aksaklıklardan dolayı Fransızların Mısır askerlerini yenilgiye uğrattığını, dolayısıyla İslam ordusundaki askerlerin birlikte hareket etmesinin, tecrübeli ve eğitilmiş olmalarının, savaş düzenini bilmelerinin kesinlikle elzem olduğunu ileri sürmektedir. Müslümanların binicilik eğitimini ve farklı savaş taktiklerini öğrenmeyi ihmal ettiklerini dile getirir. Dolayısıyla ileri gelenlerin ve âkil kimselerin asker temini için çalışmaları gerektiği, bundan geri duranların büyük bir günah işlemiş olacakları ve cezalandırılacakları uyarısında bulunur. Ordunun kurulması lüzumuna dair getirilen son delilde İslam şariatında dinin, ırz ve namusun, insanın nesebinin, can ve mallarının korunmasının vacip olduğu belirtilmektedir. ¹⁰²³

Hatime kısmında ise askerlerin sayı ve tabiatlarından kaynaklanacak sorunlara temas edilmektedir. Recebî, askere alınan köylülerin cahil ve sert mizaçlı, doğruyu yanlıştan ayıramayan, ahlaki seviyeleri düşük oluşlarına değinerek, kalabalık olan bir orduda, mezkûr mizaçtaki askerlerin istenmedik tavırlar sergileyebileceği ve cezalandırılmaları hususlarını tartışmaktadır. ¹⁰²⁴ Recebî diğer

¹⁰²⁰ Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, 111.

¹⁰²¹ Kur'an-ı Kerim, Maide Suresi, 33.

¹⁰²² Recebî, a.g.e., s. 231-233.

¹⁰²³ Recebî, a.g.e., s. 238-247.

¹⁰²⁴ Recebî, a.g.e., s. 247-249.

hadiseleri aktarımında olduğu gibi burada da tarihsel süreci anlaşılır bir açıklıkla ve kronolojik olarak vermemektedir. Ordunun nasıl kurulduğu meselesi oldukça eksik bir şekilde bırakılmıştır. Sudan kökenli askerlerden oluşturulmaya çalışılıp başarısızlıkla neticelenen girişim sonrasında, zorunlu olarak Mısırlı fellahın askere oldukça zor şartlar altında alınmasını Recebî'nin metninden takip etmek pek mümkün görünmemektedir.

Recebî yukarıda bahsedildiği üzere isyan ve karışıklık çıkma ihtimalini tartışmakla birlikte, gerçekleşen hadiselerden, halkın asker toplamaya nasıl tepki verdiğinden, sürece kimlerin destek olduğundan hiçbir şekilde söz etmemektedir. Hâlbuki Mısırlı fellahtan askere alınanlar, kurşunun zarfını açamayacak hale gelmek için ön dişlerini çektirmekten, ateş edemeyecek duruma gelebilmek için sağ işaret parmaklarını kopartmaya ya da nişan alamamak için gözlerinden birini kireçle körleştirmeye uzanan kaçış çarelerine başvurdıkları bilinmektedir.¹⁰²⁵ Kıptî yani Mısırlı Hristiyanlardan olduklarına görevlileri ikna edebilmek için kollara haç şeklinde dövmeler yaptıkları da kayıtlara geçmiştir.¹⁰²⁶ Hiçbir çare işe yaramayıp fellah askere alındığında ise son bir yol olarak firar etmeyi seçmişlerdir. O dönemki raporlar kara ordusundan 60 bin, donanmadan ise 20 bin kişinin firar ettiğini kaydetmektedir.¹⁰²⁷

Recebî, herhangi bir resmî yazışma metnini alıntılammıştır. Bu, hadiseleri aktarırken nadiren tarih belirtmesi ile birlikte düşünüldüğünde, Recebî'den tarih kitabı yazmasını isteyen yönetimin, bu hususta herhangi bir bilgi ya da belgeyi kendisiyle paylaşmamış olduğu ortaya çıkmaktadır. Destansı anlatımların, menkîbevari üslubun, methu senâların, abartılı kıyaslamaların ve tarih belirtilmeden yapılan aktarımların, bağlamsız verilen hadiselerin, koşulsuz şekilde Kavalalı merkezli oluşturulan kurgunun kendisini şekillendirdiği *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa* isimli eserin, istenilen “başarılı” bir Kavalalı portresini ortaya koymakta tarihçilik açısından sonuçsuz kaldığı söylenebilir. Ancak Recebî, Şarkâvî ve Haşşâb gibi çağdaşlarına nazaran ele aldığını döneme daha başarılı bir şekilde odaklanmıştır. Fransız işgali öncesinden başlayarak Memluklerin hegemonyasındaki Mısır'ın

¹⁰²⁵ Sinoué, a.e., s. 172.

¹⁰²⁶ Fahmy, *Paşanın Adamları...*, s. 253.

¹⁰²⁷ Fahmy, *Paşanın Adamları...*, s. 252.

tasvirini yaptıktan sonra kısaca işgale ve 1805 öncesi döneme temas eder. Sonrasında eser tamamen Kavalalı dönemine hasredilmiştir. Eserin hedeflediği kapsam açısından başarılı bir kayıt olduğu ileri sürülebilir.

Son bir husus ise, eserin Arapça yazılmış ve Türkçeye çevrilmeden kalmış olmasıdır. Kavalalı'nın Arapça bilmemesi, kendisi hakkında ve talebe binaen kaleme alınmış bir eserin Türkçeye tercümesini gerektirecek bir durum olmasına rağmen çevirinin yapılmadığı görülmektedir. Diğer yandan eserin, propaganda mahiyetinde okuryazar Mısırlılara yönelik yazdırılmış olması ihtimal kapsamında görülebilirdi. Ancak bu yorum da eserin basılmamış olması gerçeğiyle birlikte tartışma götürür gözüküyor. Dolayısıyla, esere yönetim tarafından pek ilgi ve alaka gösterilmemiş olduğunu söylemek yanlış bir yorum olmayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FRANSIZ İŞGALİ VE TARİH YAZICILIĞI

3.1. Fransızların Mısır'ı İşgali

Fransızların Mısır işgali, çeşitli tarihyazım geleneklerince farklı bir şekilde değerlendirilerek ele alınmıştır. Batılı yazarlar, Fransız işgalini Napoléon ile aynı fikri paylaşarak, yaratıcı bir müdahale ile yüzyıllarca uyuşukluk içinde yaşayan Mısır'ı sarsan bir hareket olarak görerek, bu dönemin Mısır tarihinde müthiş ve gerekli bir kesinti olduğunu ileri sürmüşlerdir. Geleneksel oryantalist tarih yazımında, Fransız Devrimi ve Orta Doğu'da yeni bir dönemin başlangıcı Fransızların Mısır seferi üzerinden kolayca irtibatlandırılmıştır. Sefer ve sefere katılanlar net bir şekilde kendilerini devrim düşüncelerinin taşıyıcıları olarak görmüşlerdir.¹⁰²⁸

Mezkûr tarih geleneğinde, Mısır modernleşme sürecine dâhil olana kadar durağan, dinsel kalıplara saplanmış bir hâlde kabul edilmiştir. Fransız ve İngiliz ulusal tarih yazıcılığında ise Mısır'ın işgali, Bonaparte, Kléber, Desaix, Nelson, Abercromby, Sidney Smith gibi kahramanların sahne aldığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. Diğer taraftan, Arap ulusalcı tarih yazımında işgal, Batı emperyalizminin icbarî bir dahli olarak görülmüş ve halk direnişinin kahramanları övgüyle karşılanmıştır.¹⁰²⁹

Burada kabaca iki yönelim olduğu görülmektedir. Öncelikle, Oryantalist bakış açısı ve batılı ulusal tarih yazımının ortaya koyduğu değerlendirme biçiminin farklı aktörlerin okuması olarak ayırt etmenin hatalı olduğu belirtilmelidir. Oryantalist literatürü oluşturan, Mısır'ı işgal eden ve yine onu Fransız ya da İngiliz ulusalcılığı üzerinden yorumlayan batının bizzat kendisi olduğu gerçeğini ortaya koymak daha etraflı ve makul bir değerlendirmeyi temin edecektir. İkinci olarak, milliyetçi Arap tarihçiler işgale direnişi alkışlamak yerine daha çok oryantalist, batıcı

¹⁰²⁸ Thomas Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabarti", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 127.

¹⁰²⁹ Dykstra, a.g.m., s. 115.

bakış açısını benimseyerek ve işgali olumlayarak tarihsel gidişatı başka bir dilde aynı çerçevede yazmayı tercih etmişlerdir. Hodgson'un toparlayıcı değerlendirmesiyle söylemek gerekirse, Mısır'daki bu işgal hem batılı literatürde hem de milliyetçi söylemde Arapların uyanışının başlangıcı kabul edilecektir.¹⁰³⁰ İşgale karşı çıkanlar ve onu İslam medeniyetine uzun soluklu ve kasıtlı bir müdahale olarak görenler olsa da bunun, milliyetçi Arap tarih yazımında ana akım eğilimi temsil edecek yoğunlukta olduğu söylenemez. Kısacası yukarıdaki tasnif belli bir fikir verse de gözden geçirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bu işgale olumlu bakanlar ve onu imkân olarak görenler ile ona karşı çıkanlar ve işgali uzun soluklu tehdit olarak görenler üzerinden daha kapsayıcı ve açıklayıcı bir tasnif yapmak tarihsel süreci doğru okumaya imkân sağlayacaktır.

Bu bölümde öncelikle Fransız işgalinin tarihsel seyri tartışmaya açılacaktır. Sonrasında tezin asıl gayesi olan işgale dair ve işgal etrafında yazılmış eserlere yoğunlaşarak bizzat onların işgali nasıl yorumladıkları, meseleyi nasıl ele aldıkları incelenecektir. Nikola et-Türk'ün bir, Cebertî'nin ise iki eserinin inceleneceği üçüncü bölümde şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: *Müdde*, *Mazhar* ve *Acâib*'in üçüncü cildinin büyük bir kısmı birbirleriyle örtüşen dönemleri anlatmaktadırlar. Bu durumda tekrara düşmek kaçınılmaz olacağından, *Müdde*'de yer alan kısımlarda, diğer iki eserle birleştikleri ya da ayrıldıkları anlatımlar *Müdde* esas alınarak, *Müdde*'nin işlendiği yerde mukayeseleri yapılma yoluna gidilmiştir. Aynı usûl *Mazhar*'da da takip edilmiş olup, *Mazhar*'ın kapsamının dışında kalan yerler *Acâib*'in tahlil edildiği bölümde ele alınmıştır. Bu usulle mümkün mertebe tekrarların önüne geçilmeye çalışılmış ve ayrıca, eserlerin yazılış ve kapsamı merkeze alınarak benzerlikler ve farklılıkların mukayeseli bir şekilde incelenmesine imkân sağlanmıştır.

Tarihsel seyre hızlı bir bakış atıldığında, Mısır işgali ana hatlarıyla şu şekilde cerayan etmiştir. Fransızların 1798 Temmuz ayında İskenderiye'ye asker çıkarmasıyla başlayan işgal, İngilizler ile beraber Osmanlı müdahalesine yol açmıştır. 1799'un sonlarında Osmanlı birlikleri Mısır'a ilerlemiş ve 1800 Mart başında Fransızlarla barış antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı ordusu antlaşmaya

¹⁰³⁰ Hodgson, a.g.e., s. 206.

binaen 1800 Nisan'ında Kahire'ye girmiştir. Ancak İngilizlerin antlaşmayı kabul etmeyerek, Fransızların ayrılışını engellemesi üzerine antlaşma fiilen bozulmuştur. Nihai Fransız tasfiyesi ancak Temmuz 1801'de gerçekleşecektir.

Tarihçiler arasında Fransa'nın Mısır'ı işgali, uzun süreden beri tartışılmaktadır. Buradaki gayenin İngiliz hükümrancılığı altında olan Hindistan'a ulaşmak mı yoksa değerli olarak kabul edilen bu topraklara giden yolları tutmak mı olduğu sürekli sorulagelmıştır.¹⁰³¹ İşgalin hemen öncesine bakıldığında, Amerika Birleşik Devletleri'nde Fransız ve Hint savaşları adıyla bilinen Yedi Yıl Savaşları ile (1756-1763) Fransa'nın Kuzey Amerika ve Hindistan'daki neredeyse bütün sömürge topraklarının İngilizlerce ele geçirilmiş olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Fransa'nın hammadde temini ve mamul mal pazarı için birkaç seçeneği bulunmaktaydı. Mısır'ın önde gelen pamuk üreticisi olması, Fransızların İngilizlerle rekabet edebilecek bir tekstil sanayisini geliştirmesine katkı sunabilecek bir fırsat olarak görülmesine yol açmış olduğu da işgalin saikleri arasında sayılmaktadır.¹⁰³² Atlantik'te İngilizlerin gücüne karşın Fransızların denizlerde zayıf olması, Fransa'nın yönünü Akdeniz'e çevirmek zorunda kaldığı ve bunun neticesinde Kuzey Afrika'nın batısına yani daha hususi olarak Mısır'a yöneldiği değerlendirilmesi yapılmaktadır.¹⁰³³ Dolayısıyla Mısır, bir anlamda Büyük Britanya ile tırmanan sömürgecilik mücadelesinin gerçekleştiği savaş meydanı olduğu söylenebilir.¹⁰³⁴

Literatüre hâkim olan bu değerlendirmenin yanında, yapılan hamlenin Fransız İhtilali'ne yol açan düşünsel, sosyal ve siyasal ortamın bir ürünü olduğunu ifade etmek de mümkün görünmektedir. Yani bu, Büyük Britanya ile rekabet edemeyen Fransız kraliyet ailesine yeni ortaya çıkan Fransız burjuvazisinin gösterdiği tepkinin bir sonucu olarak okunabilir.¹⁰³⁵ Ancak genel kanaat,¹⁰³⁶ Mısır'ın işgal gayesinin Fransızların tek büyük düşmanı olarak kalan Britanya'nın zenginliğini ortadan

¹⁰³¹ Quataert, a.g.e., s. 78.

¹⁰³² Gilbert & Reynolds, a.g.e., s. 326.

¹⁰³³ Gelvin, a.g.e., s. 52.

¹⁰³⁴ Kabakçı, a.g.m., s. 341.

¹⁰³⁵ Kabakçı, a.g.m., s. 339.

¹⁰³⁶ Bu kanaati belgeleyen unsurlardan biri Napoléon'un İran şahına hitaben yazdığı mektuptur. Napoléon, İran'ın Rusların diğer bir düşmanı olan Osmanlı ile birleşmesi ve İngilizlerin Hindistan ile olan münasebetini kesmesi gerektiğini yazmıştır. Bkz. Edouard Driault, **Napoleon'un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, Trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1329, s. 189.

kaldırmak ve Hindistan ulaşım kanalını denetim altına almak¹⁰³⁷ ya da Mısır etabını keserek taciz etmek olduğu yönündedir.¹⁰³⁸ Netice itibariyle iki tespiti de mümkün kılacak tarihsel bir seyir yaşanmıştır. Birincisi, nihai gaye her ne olursa olsun Fransa'nın Mısır hamlesinin Hindistan ile (daha geniş çerçevede İngiliz-Fransız sömürge mücadelesiyle) alakasının olmadığı söylenemez. Çünkü özellikle İngilizlerin Osmanlılarla ittifak yaparak Fransızları Mısır'dan çıkarması, bu mücadelenin en müşahhas örneğini oluşturmuştur. İkincisi, Mısır işgal sonrası tamamen farklı bir sürece girecektir. Her iki tespitin üzerine bina edilebilecek üçüncü bir değişim ve dönüşüm ise siyasi arenaya hâkim olan, şarkiyatçılığın sahada tam teşekküllü olarak istihdam edilmesiyle oluşturulan propaganda kültürünün giderek artan bir şekilde Fransızlar tarafından kullanılmaya başlanması olmuştur.¹⁰³⁹ Sonrasında, Kahire ve İstanbul da aynı usule başvurulacaktır.¹⁰⁴⁰ Takip eden yıllar, “propaganda diplomasisi”nin oldukça ilerlediğine tanıklık edecektir.

Taraflar değişse de özellikle 1830'lar her iki taraf için propaganda usulünün gittikçe artan düzeyde kullanıldığı bir dönem olacaktır. Anadolu'ya hareket tekrardan başlamadan önce hem Osmanlı hem de Avrupa siyasi muhitini ikna etmek gayesiyle propaganda faaliyetleri Kavalalı tarafından yoğunlaştırılmıştır. 1836 arifesinde *Courrier de France* gazetesinin Mehmed Ali'nin en şiddetli taraftarı olarak Paşa'yı “muhibb-i medeniyet ve terakki” olarak göklere çıkarmıştır. Osmanlı yönetimine ise “mürteci ve terakkiye gayr-i müstaid” ifadeleriyle yermiştir. Kavalalı'nın *Times*

¹⁰³⁷ Peter Mansfield, **Ortadoğu Tarihi**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul, Say Yayınları, 2012, s. 73; Süleyman Kızıltoprak, **Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı**, TBBD Yayınları, İstanbul, 2010, s. 9.

¹⁰³⁸ Said, a.e., s. 86.

¹⁰³⁹ Ancak bu tür bir gelişmenin yeni olmadığı anlaşılmaktadır. Geçmişte, halk törenleri, kitâbeler, broşürler, vaazlar ve benzeri unsurlar propaganda araçları olarak kullanılmışlardır. Bkz. Humphreys, a.g.e., s. 189.

¹⁰⁴⁰ Örneğin, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesi hadisesi Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmeye çalışılan Nizam-Cedit ıslahatları aleyhtarlığı yapanlar için propaganda malzemesi olmuştur. Bu propaganda taraftarlarına göre, padişah gavur adetlerini memlekete soktuğu için devletin başına büyük felaketler, Mısır işgali gibi sıkıntılar gelmiştir. Bkz. Enver Ziya Karal, **III. Selim'in Hatt-ı Hümayunları**, Ankara, TTK Basımevi, 1999, s. 80. Aslında burada ehemmiyetle üzerinde durulması gereken nokta, getirildiği düşünülen “gavur adetleri” meselesinin bunları kimin getirdiğinden daha az önemi haiz olduğudur. Zira o dönemde payitahttaki eğitimci subayların büyük çoğunluğu Fransız kökenli idiler. Tepkinin buradan yola çıkılarak temellendirilmesini beklemek daha makul görünmektedir. Tabiri caizse sizin güvenip de ıslah sürecinde önünü açıp değer verdiğiniz adamlar bakınız, bizim kendi topraklarımızı işgal ettiler. Ve siz bu kişilere uyarak, onları dinleyerek ancak bize zarar vereceksiniz imasıyla birbiriyle aslında organik bağı bulunmayan iki meseleyi bir arada sunmak çabasıdır.

gazetesini sübvansetmesi neticesinde Batı kamuoyuna yönelik propaganda faaliyetlerini arttırdığı; diğer yandan reformlara tepkili muhafazakâr tebaasına yönelik Osmanlı yönetimi aleyhinde propaganda çalışmalarına hız verdiği bir sürece girilmiştir.¹⁰⁴¹ Propagandanın ana teması, Müslümanların kafir Rusya'nın boyunduruğu altına sokulduğu iddiasıdır. Bununla birlikte, sultanın âmâl-ı teceddüdkârânesi/ıslahat faaliyetleri, cahil halk indinde hoş görülmediğinden Mehmet Ali'nin propagandasının halk nezdinde karşılık bulduğunu belirten II. Mahmut'un ifadeleri; hatta Sultan Mahmut'un arz tezkiresine kenar notu olarak Kavalalı'nın koyun akıllı halkı türlü türlü desise ile iğfal ettiğini yazması sahadaki propaganda yoğunluğuna işaret etmektedir.¹⁰⁴² Diğer taraftan, propagandanın halkla sınırlı kalmadığı, para ve hediyelerle elde edilen devlet adamları üzerinde de işletildiği görülmektedir.¹⁰⁴³

Mısır'ı işgal harekâtı, Napoléon'un 5 Mart 1798'de Direktuar idaresine sunduğu ayrıntılı işgal planından üç ay sonra¹⁰⁴⁴ yani, Fransa'nın 30 Haziran 1798 tarihinde Mısır'a asker çıkarması suretiyle başlamıştır. Osmanlı Devleti, Fransız işgal girişimi karşısında önce 23 Aralık 1798'de Rusya ile, ardından benzer bir antlaşmayı 5 Ocak 1799'da İngiltere ile yapmıştır.¹⁰⁴⁵ Fransa'ya karşı harp ilanını ise 3 Ağustos 1798 tarihinde savaş için fetva çıkarılmasına rağmen¹⁰⁴⁶ 1799'un Ağustos ayında yani, ancak bir sene bir ay sonra yapabilecektir.¹⁰⁴⁷

Fransa'nın Mısır'a yönelik ilgisi ve planları, Napoléon'un Mısır'ı işgal edişinin çok daha öncesine uzanmaktadır. 1672 yılında Gottfried Wilhelm (von) Leibnitz (1646-1716), Kral XIV. Louis için Mısır'a sefer projesini hazırlamış¹⁰⁴⁸ ve *Consilium Aegyptiacum* başlıklı raporunda Fransa'nın “tam bir dünya hâkimiyeti için yeryüzünde hâkim olunması gereken en önemli ülke olan Mısır'ı, yani Doğu'nun

¹⁰⁴¹ Akyıldız & Kurşun, a.e., s. 351.

¹⁰⁴² Akyıldız & Kurşun, a.e., s. 352.

¹⁰⁴³ Yüksel Çelik, “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Bâbiâlf'ye Karşı Tutumu ve 1836'da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Plan”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 20 (2009), s. 89-90.

¹⁰⁴⁴ Yeşil, a.e., s. 3.

¹⁰⁴⁵ Süleyman Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yayınları, İstanbul, 2010, s. 10.

¹⁰⁴⁶ Stanford J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Massachusetts, Harvard University Press, 1971, s. 263. Rusya'nın baskıları neticesinde 2 Eylül 1798 tarihinde Fransızlara karşı savaş ilanı bilgisi için bkz. Bjorneboe, a.g.e., s. 163.

¹⁰⁴⁷ Yusuf Akçura, *Osmanlı Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 67.

¹⁰⁴⁸ Hentsch, a.g.e., 143; Karal, *Fransa, Mısır ve Osmanlı...*, s. 29-30.

Hollandası'nı işgal etmesi" tavsiyesinde bulunmuş, özellikle de Hristiyanlık için Mısır'a sahip olması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁴⁹ Böylece, "imparatorluğuna Mısır'dan yeryüzünün en geri kalmış halklarına kadar" medeniyet götürme misyonu biçme hususunda Leibnitz, XIX. yüzyıl sömürgeciliğinin fikir öncüsü olacaktır.¹⁰⁵⁰ Bu fikriyatın mevcudiyeti ise, Napoléon'un seferine katılan resmî tarih yazarlarının zihinsel arka planında yer alarak kendilerinin, yani Fransız ordularının Mısır'ı fethetmediğini bilakis kurtardığını dile getirmelerine yol açacaktır.¹⁰⁵¹

Leibnitz 1672'de XIV. Louis için hazırladığı işgal projesinde, Fransa ile İngiltere arasındaki kapitalist rekabetin stratejik bölgelerinden biri olan Mısır'ı, Avrupa ve Asya arasında bir bağ, bir engel, bir anahtar ve olası tek giriş güzergâhı olarak görmüş ve Hindistan ortak pazarı ile Avrupa ortak pazarının kesişme noktası olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵² Fakat Leibnitz'in işgal teklifinin farklı saikleri olduğu da ortaya atılmıştır. Leibnitz'in bu işgal projesi önerisiyle asıl gayesinin, Fransa'nın doğusunda hazırladığı büyük kuvvetlerinin, Almaya hudutlarının uzağında bir yere angaje edilmesi olduğu yönündedir.¹⁰⁵³

Leibnitz projesi Fransızların Mısır'a dair planlarında tek olmadığı görülmektedir. 1686'da asker-seyyah Jean Coppin'in, Fransız Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Rene Louis d'Argenson ve Étienne-François de Choiseul'ün Mısır'ı işgal planına dair raporları bulunmaktadır.¹⁰⁵⁴ Baron de Tott ise 1770'lerde Osmanlı ordusunun modernleştirme projesinde yer almadan önce Mısır'ın işgali durumunda, Fransız ordusu için ihtiyaç duyulacak topoğrafik bilgileri toplamak için Mısır'a gitmiştir.¹⁰⁵⁵ Bunların dışında, Fransızlar 1795 yılında, Memluk emirleri İbrahim Bey ve Murat Bey'e Fransız ticaret gemilerine ve tacirlerine yaptıkları saldırılara dair uyarıda bulunmak üzere heyet göndermeleri işgale gidecek olan seyrin en somut

¹⁰⁴⁹ Kabakçı, a.g.m., s. 342. Karal, Leibnitz'in projesini 1676 yılına kadar Paris'te kalmasına rağmen XIV. Louis'ye takdim etme ya da iletme şansı bulamadığını belirtmektedir. Bkz. Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 30.

¹⁰⁵⁰ Bulut, a.g.e., s. 76.

¹⁰⁵¹ Hentsch, a.g.e., s. 187.

¹⁰⁵² Hentsch, a.g.e., s. 145.

¹⁰⁵³ İsmail Soysal, **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Ankara, TTK Basımevi, 1999, s. 44; Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 29.

¹⁰⁵⁴ Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 30.

¹⁰⁵⁵ Kabakçı, a.g.m., s. 342; Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 30-31.

emaresi olarak görülebilir. Memluk beyleri, bu uyarıyı dikkate almayacaklardır.¹⁰⁵⁶ Günümüzdeki tarihçiler de Cebertî ve Fransız kaynaklarına dayanarak iki Kazdağlı emir olan Murad ve İbrahim Beylerin yaptıkları zorbalıkların Fransız işgaline yol açtığını ileri sürmektedirler.¹⁰⁵⁷ Bjorneboe ise aksine, Temmuz 1798'e kadar Cebertî'nin herhangi olağan dışı bir gelişmeyi aktarmadığını, hatta Memluk Beyleri ve ulema arasında Kasım 1794'te antlaşma yapıldığını belirterek¹⁰⁵⁸ işgalin daha çok İngiliz-Fransız sömürge rekabetinden kaynaklandığını ima etmektedir.¹⁰⁵⁹ Dahası Fransız istilasının Mısır'ı tekrardan karışıklığa sürüklediğini ileri sürmektedir.¹⁰⁶⁰

Son ve en güncel işgal planı önerisi ise, hariciye nazırı olan Charles-Maurice de Talleyrand'ın (ö. 1838), Mısır işgalinden yaklaşık 5 ay önce, 14 Şubat 1798 tarihinde Direktuvar'a sunduğu 14 sayfalık rapordur. Talleyrand adı geçen raporunda, kraliyet zamanında uzun müddet Mısır'ın ele geçirilmesinin tasarlandığını, ancak o dönemde hükümetin bunu icra edemeyecek derecede güçsüz olduğunu belirtmiştir. Fakat bu kadar basit bir projenin şimdiye kadar Direktuvar'a sunulmadığını dile getirir. Raporunun birinci kısmındaki ifadelerden Fransızların Mısır'ın o anki durumuna dair gayet vukûfiyet sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, merkezi yönetimin orada hiçbir hükmü olmadığı, valinin Memluk beylerinin esiri mesabesinde kaldığı, Osmanlıların Mısır'dan hiçbir gelir elde edemediği, dolayısıyla bu işgale herhangi bir itirazda bulunamayacağı ve İbrahim ile Murat beylerden şikâyetlere kadar birçok tahlil ve tespit yer almaktadır.¹⁰⁶¹ Akabinde rapor, Mısır'ın iktisadi ve ticari ehemmiyetinden bahsettiği bölümde uzun ve pahalıya mal olan Ümit Burnu yerine Süveyş üzerinden Hindistan ticaretinin yapılmasının gerekliliğine dikkat çekmektedir. Bu tespitlerin yanı sıra, rapor Amerika'daki müstemlekelerin Avrupalılar tarafından er ya da geç terk edileceğini,

¹⁰⁵⁶ Daniel Crecelius, "Egypt in the eighteenth century", **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, s. 86.

¹⁰⁵⁷ Bjorneboe, a.g.e., s. 63.

¹⁰⁵⁸ Bjorneboe, a.g.e., s. 63.

¹⁰⁵⁹ Benzer görüşler için bkz. Süleyman Kızıltoprak, **Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı**, TBBD Yayınları, İstanbul, 2010, s. 9.

¹⁰⁶⁰ Bjorneboe, a.g.e., s. 68.

¹⁰⁶¹ Fransızların Mısır'dan çıkarılmaları sonrasında, III. Selim'in Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'ya Mısır'da yapılması gereken işlere dair gönderdiği mektubunda, Talleyrand'ın tespitleri ikrar eden ifadeler kullandığı görülmektedir. Mektupta, Fransızlardan önce de Mısır'ın Devlet-i Aliyye'nin manen hükmünde olmadığı, beyler diye tabir edilen zalimlerin yönetiminde olduğu, dolayısıyla bunların tamamen def edilmeden Mısır meselesinin hal yoluna koyulamayacağı ifade edilmiştir. Bkz. Karal, **III. Selim'in Hattı...**, s. 141.

dolayısıyla Fransa'nın eski müstemleke kayıplarını Mısır ile telafi etme yoluna gidebileceğini önermiş ve öngörmüştür.¹⁰⁶²

İhtilal Fransası'nın Mısır'ı işgal etme garezinin arka planında İngiltere ile sömürgelerinde emperyalist rekabeti sürdürmenin yattığı iddiası yukarıdaki ifadelerle âdeta resmiyet kazanmaktadır. Yine, bu iddiayı destekleyen diğer bir kayıt ise Napoléon'un sekreterliğini yapan Louis Faulevet'ye aittir. Faulevet, Napoléon'un Suriye seferine çıkmadan önce İran üzerinden Hindistan'daki İngiliz varlığını vurma planı yaptığını, ajanlar aracılığıyla Şah'a önceden para göndererek İran'da belirli noktalarda askerî mahaller oluşturulmasının yolunu aradığını, kendisine sürekli, 30 bin kişiyi yanına alarak Fırat taraflarına hareket edebileceğini anlattığını aktarmaktadır.¹⁰⁶³

O döneme bakıldığında Fransa'nın kıta Avrupası'na sıkıştığı İngiltere ile sömürge rekabetinde son derece etkisiz kaldığı görülecektir. İspanya Veraset Savaşı akabinde imzalanan 1713 tarihli Utrecht Antlaşması ile İngiltere'nin Cebelitarık Boğazını kontrol etmeye başlaması, İngilizlere Akdeniz ve Mısır üzerinde hâkimiyet sağlamıştır.¹⁰⁶⁴ Fransa 1744-48 ve 1756-63 tarihleri arasında İngiltere ile Hindistan'da savaşmış ve neticesinde, İngiltere 1769'da iktisadi ve siyasi anlamda Hindistan'ın denetleyicisi olmuştur. Diğer taraftan, İngiliz-Fransız kıtalarası rekabetinin yanında, Fransızların Mısır'la yaptıkları ticaret, Mısır'ı bizatihi hedef haline getirmiş olduğunu da söylenebilir. XVIII. yüzyıla bakıldığında, Fransa'nın Mısır'ın ana ticaret partneri olarak ortaya çıktığı görülmektedir. 1740 ve 1780 arası Mısır'a yapılan Fransız ihracatı yedi kat artış kaydetmiştir.¹⁰⁶⁵

Korsikalı bir topçu subayı olan Napoléon Bonaparte, Fransız ordusunu modern biçimiyle devralarak 1796-1797 İtalya seferinde sağladığı büyük başarı, kendisine ünlü bir general olmanın yolunu açmıştır. Bu dönemde, Napoléon'un başarılarıyla Fransa, hızlı ve kısa süreli bir yükselişe geçecektir. Napoléon'un, Antik Roma İmparatorluğu hakkında yazılanları büyük bir ihtirasla okuduğu ve bu

¹⁰⁶² Sosyal, a.g.e., s. 179.

¹⁰⁶³ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, "The French View of the Events in Egypt", **Napoleon in Egypt: Al-Jabarti's Chronicle...**, s. 160-161.

¹⁰⁶⁴ Yeşil, a.e., s. 10-11.

¹⁰⁶⁵ Lars Bjorneboe, **In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)**, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 27.

imparatorluğun Doğu'daki fetihlerini tekrarlamak gibi geniş düşüncelere sahip olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁶⁶ Fransa'nın İngiltere karşısındaki sömürge kayıpları ve Napoléon'un şahsındaki kazanımlarından yola çıkan İngiliz karşıtı Fransız siyasetinin, "İngiliz Şark İmparatorluğu"nun İslam dünyasından geçen yolunu Mısır müdahalesiyle kesmek istemiş olduğu görülmektedir.¹⁰⁶⁷ Böylelikle, İngiltere'yi Hindistan yolu üzerinde vurmak gayesini güttüğü söylenen bu seferin,¹⁰⁶⁸ Fransa'nın yeni coğrafyalardaki sömürge siyasetinin fiiliyata geçirilmesi olduğu kolaylıkla söylenebilir.

Eyleme geçirilen bu düşünceyle, Haçlı Seferleri'nden 430 sene sonra¹⁰⁶⁹ Orta Doğu'ya düzenlenen ilk askeri sefer, Bonaparte komutasındaki Fransızlar tarafından yapılmıştır.¹⁰⁷⁰ Hentsch, Napoléon'un tüm bunları, Leibnitz'in projesinden haberdar olmaksızın gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁷¹ Bu bilginin, pek makul durmamakla beraber neticeyi değiştirmeyeceğinden çok fazla önemsenmesinin bir faydası olmayacağı açıktır. Ancak bir başka açıdan, Napoléon'un siyasi, stratejik ve askeri planlamalarındaki bu tür bir bilgi eksikliği Fransa'nın devlet olarak geçmiş tecrübe ve birikimden yararlanamadığına, dolayısıyla da ciddi bir zaafına işaret eder.

Napoléon Bonaparte isimli hırslı, genç bir generalin kumandasındaki Fransız birliklerinin 1798 yazında, İskenderiye yakınlarında karaya çıkışı akademik oryantalizmin yeniden uyanışı ile irtibatlandırılmaktadır.¹⁰⁷² Napoléon'un sekreterliğini yapan Louis Antione Fauvelet, Mısır'ın uzun süreden beri Napoléon'un gündeminde olduğu, sefer öncesinde oldukça kısa bir zamanda, Mısır'da on yıl

¹⁰⁶⁶ Sander, a.g.e., s. 169.

¹⁰⁶⁷ Said, a.e., s. 86.

¹⁰⁶⁸ Atilla Çetin, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği: Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset, 1998, s. 15.

¹⁰⁶⁹ Kıbrıs Haçlı Krallığı ile müttefiklerinin 1368 yılındaki saldırı Haçlıların Mısır'a yaptıkları seferlerin sonuncusudur. Bkz. Eymen Fuâd es-Seyyid, "İskenderiye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, s. 576.

¹⁰⁷⁰ Lewis, a.g.e., s. 327; Hentsch, a.g.e., s. 173.

¹⁰⁷¹ Hentsch, a.g.e., s. 173.

¹⁰⁷² Lockman, a.e., s. 124. Fransızların Mısır'ı işgali üç seneden fazla sürmüştür. Cebertî, Fransızların İnbaba ve Cize'yi 7 Safer 1213/21 Temmuz 1798'de ele geçirdiğini, şehri 21 Safer 1216/3 Temmuz 1801'de boşalttıklarını belirterek Fransız işgalinin 3 sene 21 gün sürdüğünü ileri sürmektedir. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 285; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 229. Ancak Cebertî'nin kendisi, Fransızların İskenderiye'yi Rebiülahir'in sonlarında yani, 1801 Eylül ayı başında terk ettiklerini yazmaktadır. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 293; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 239. Fransızlar, 2 Temmuz 1798 Mısır'a asker çıkarmışlar ve 8 Eylül 1801 tarihlerinde ayrılmışlardır. Dolayısıyla işgal, 3 sene 2 ay sürmüştür.

boyunca yaşamış kadar bilgi sahibi olduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁷³ William Jones (1746-1794) ve Anquetil-Duperron'dan (1731-1805) sonra Napoléon'un Mısır seferi Batı'ya her zamankinden daha bilimsel ve daha güçlü bir şark bilgisi elde etmesini sağlamıştır.¹⁰⁷⁴ Dolayısıyla Fransız işgaline salt askeri bir işgal olarak bakmak her yönden yanıltıcı olacaktır. Zira Said'e göre 1798'deki Mısır istilas, görece daha güçlü bir kültürün diğer bir kültürü salt bilimsel yoldan kendi mülküne geçişinin bir modeli ve Doğu-Batı arasında bugünkü kültürel ve siyasal bakış açılarına hâlâ egemen olan bir sürecin başlangıcı olarak görülmelidir.¹⁰⁷⁵

Hentsch de benzer şekilde Napoléon'un Mısır seferinin doğu-batı ilişkilerinde dramatik bir biçimde çok büyük bir dönüm noktası ve uzun süreli bir değişikliğin ani bir dışavurumu olduğu tespitinde bulunmaktadır. Hem askerî hem de kültürel bir şok olmuştur. Batı'nın orduları ve bilimiyle Akdenizli İslam'ın tam ortasına dalışını temsil eden bu hadise, Hentsch'in ifadesiyle iki dünyayı birbirinden ayıran kapıdaki kilidin kırılmasına yol açmıştır.¹⁰⁷⁶ Bir başka deyişle, işgalle batı sömürgeciliğinin egemenliğine giren ilk büyük İslam şehri olarak yoğun bir siyasi ve kültürel yüzleşmeyle karşı karşıya kalan Kahire (dolayısıyla da Mısır) kadim ile modernitenin en can alıcı çarpışmasına şahitlik etmiştir.¹⁰⁷⁷ Mısır'ın işgali, aynı zamanda, imparatorluğun periferisi kadar merkez bölgelerinin de ele geçirilebileceğini ortaya koyan bir istila hareketidir.¹⁰⁷⁸ İlerleyen dönemlerde, Mısır'daki hikaye, şehirli ve kültürlü medeniyetlerin bulunduğu doğu coğrafyasındaki ülkelerin çoğunda neredeyse aynı şekilde tekrarlanacaktır.¹⁰⁷⁹

Fransızları Mısır'dan tahliye sürecinde İngiliz ordusuyla birlikte bölgede bulunun İngiliz Doktor Wittman, seyahatnamesinde Fransızların Mısır'ı işgal etmelerinin iç huzuru, başka yerlere kıyasla daha az bozduğu iddiasında bulunmakta, bunu da, kent halkının sakin tabiatlı olmaları, yaptıkları ticaret nedeniyle pek çok

¹⁰⁷³ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, "The French View of the Events in Egypt", **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 144.

¹⁰⁷⁴ Said, a.e., s. 31.

¹⁰⁷⁵ Said, a.e., s. 52.

¹⁰⁷⁶ Hentsch, a.g.e., s. 173.

¹⁰⁷⁷ Ahmet Davutoğlu, **Medeniyetler ve Şehirler**, İstanbul, Küre Yayınları, 2016, s.194; Kabakçı, a.g.m., s. 341.

¹⁰⁷⁸ Roderic H. Davison, "Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 265.

¹⁰⁷⁹ Hodgson, a.g.e., s. 223.

milletle temas etmelerinin Mısırlıları törpülemiş ve inceltmiş olduğu iddiasına bağlamaktadır.¹⁰⁸⁰ Diğer taraftan, Reşit şehrinde Hristiyan ya da Frenk nüfus hâkim durumda olduğu takdirde onların girişimcilik ruhuyla şehrin zenginleşip canlanabileceği ve giderek gelişen ticaretin sonunda iyi bir noktaya geleceğini; zira hâlihazırda Türklerin baskın etkisinde bulunan şehrin, Türklerin zorlayıcı bir çalışma ve faaliyet gerektiren yararlı girişimlere kalkışmaya hiç yeltenmediklerini ileri sürer.¹⁰⁸¹ Böylelikle, yukarıda temas edilen durağan Mısır şablonuna örneklik teşkil eden bir bakış açısı ortaya koyar.

Diğer taraftan Mısır'ın işgali, III. Selim'in saltanatı ve Osmanlı Hilafeti açısından olağanüstü bir öneme sahip olduğundan, bütün İslam âlemi içindeki meşruiyetini sorgulamaya yol açabilecek bir saldırı olarak algılanmıştır. Bundan dolayı, İstanbul'dan gönderilen fermanda¹⁰⁸² Haremeyn'in kapısı olan Mısır'a karşı yapılan ve devletler arası hukukta emsali olmayan bu “korsan” saldırısı bütün İslam âlemini ilgilendiren “millet-i İslamiyye'nin hareketini mûcib” bir olay olarak

¹⁰⁸⁰ Wittman, a.g.e., s. 238.

¹⁰⁸¹ Wittman, a.g.e., s. 238.

¹⁰⁸² “Fransalı taifesi kafir ve asidir. Allah'ın birliğine Peygamberimize iman etmezler. Diğer dinleri de artık tanımazlar ve ahireti inkâr ederler. Her şey bu dünyadadır. Bu dünyanın ötesinde hesap kitap yoktur. Bu batıl inan[c]a sahip oldukları için kilise mallarına el koydular; rahip ve keşişleri soydular. İnsanların hepsi müsavidir; bir insanın diğerine üstün hiçbir hak ve meziyeti yoktur sözlerini saydılar. Fransız taifesi, kurdukları dünya mezhebini kabul etmeyenlere aç köpekler gibi saldırdılar ve onların dinlerini ve idarelerini yok ettiler. Fransalunun en çok düşman bildiği İslamiyet olduğu için Bonapart[e]'yi İslam üzerine saldırmak ihanetinden kendilerini alamadılar. Fransalı iyi sözler ve hilelerle sizleri kandırmak istiyorlar, fakat onların asıl maksadı Mekke'yi ve Medine'yi ve Kabe'yi ve bütün mescitleri ve camileri tahrip ederek çocuk ve kadınlardan başka bütün erkekleri katletmektir. Kendi usûl, kendi dinlerini kabul ettirdikten ve İslamiyet'i tamamen kaldırdıktan sonra yerleştikleri yerleri idare edeceklerdir. Ey Allah'a ve Peygambere iman eden Müslüman halk, bu dalaletle sapmış kafirlerle mücadele etmek hepimize farzdır.” Bkz. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. V., Ankara, TTK Basımevi, 1999, s. 37-38. Ceberî, İstanbul'dan gelen bir yazıdan bahsetmekte ancak, içeriğine değinmemektedir. Yukarıdaki alıntı, Ceberî'nin işaret ettiği yazının içeriğidir. Bu noktada, Bjorneboe'nun kitabından sürekli olarak temas ettiği ve Ceberî'nin eserinde kendisini bunun üzerinden konumlandığını ileri sürdüğü fermanının, Ceberî'nin hiçbir eserinde alıntılanmaması dikkate değer bir husustur. Yazışma içeriği kısaca şu şekilde verilmiştir: “Mutmain olunuz, kendinizi [ulema] ve halkı koruyunuz. Efendimiz Sultan Hazretleri, size [Mısır] (denizden ve karadan) asker sevk etmiştir. İnşallah en yakın zamanda size ulaşacaktır”. Ceberî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis**..., s. 94; Ceberî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 53; Ceberî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 18. Lars Bjorneboe, **In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)**, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 164-165. “C'est ainsi que finit cette lettre infâme, et puisse le Dieu puissant que nous adorons tourner countre eux leurs diaboliques dessins. Nous vous avons fait une peinture fidèle des Française, de leurs ruses, de leurs fourberies, et des moyens qu'ils emploient pour vous perdre. Jugez donc maintenant si tout Musulman, si tou homme qui professe l'unite de Dieu, n'est pas tenu de prendre les armes countre ces insignes athées.” Akt. Bjorneboe, a.g.e., 164. Bjorneboe'nun Ceberî'nin kendisini Osmanlıların gönderdiği fermana göre konumlandığı yönündeki iddiası için bkz. Bjorneboe, a.g.e., s. 165.

resmedilmiş ve bütün Müslümanların Fransa'ya karşı gaza ve cihadının farz-ı ayn olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁸³

Fransız işgaliyle birlikte, Mısır'daki tüm denge ve düzen ya da düzensizlik tamamen değişecektir.¹⁰⁸⁴ Örneğin yüzlerce Kıptî Hristiyan'ın Fransız işgal ordusuna asker olarak yazılmaları, Müslümanların Hristiyan komşularından kuşku duyacakları, toplumsal güvenin kaybolduğu bir ortam yaratmıştır.¹⁰⁸⁵ Fransızların Mısır'a çıkışının hemen sonrasında Ermeni ve Rum Papazlar, Türklerin Hristiyanlardan kuşkulandıklarını, düşmanla işbirliği yaparak silah, belge veya başka şeyleri saklama ihtimalleri üzerine manastırlarda arama yaptıklarını, İngiliz Doktor Wittman'a aktarmışlardır.¹⁰⁸⁶

Diğer bir önemli gelişme ise, işgalin temel gerekçesi olarak gösterilen Memluk hakimiyetinin yaşadığı dönüşümdür. Fransız işgali esnasındaki çarpışmalardan sonra artık Memluk hâkimiyet veya nüfuzunun ciddi manada zarar gördüğü kolaylıkla söylenebilir. Fransızların Mısır'ı tahliyesi esnasında, Osmanlıların Memluk tasfiyesi karşısında konumlanan İngilizlerin desteklerine rağmen Memluklerin kaderi değişmeyecektir. Ancak bu, Osmanlıların 1802-1805 yılları arasındaki Memluk mücadelelerinden daha çok 1805-1818 yıllarındaki Kavalalı'nın Memlukleri imha siyasetiyle alakalı bir durumdur.¹⁰⁸⁷ Dolayısıyla İstanbul'un, Memlukleri tedip siyaseti nihai manada başarısız olmuş ve merkezi otoritesine rakip olan güçlü yerel bir figürün ortaya çıkmasını da engelleyememiştir. Kavalalı'nın payitahtın fiiliyata geçirmek için mücadele verdiği siyaseti yerine getirdiğinde ise, Osmanlı yönetimi, Memluk beyleri arasındaki mücadelelerden beslenerek kurduğu denge siyaseti üzerinden Mısır'ı yönetme imkânını kaybedecektir. Bu gelişmelerle birlikte, Osmanlıların siyasi nüfuzu kaybetmelerine

¹⁰⁸³ Kemal Beydilli, "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", **Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim Dönemi**, Ed. Kenan Seyfi, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 46.

¹⁰⁸⁴ Bunun aksi şahsi gözlem ve değerlendirme olarak İngiliz Doktor Wittman'ın ifadeleri mevcuttur. Fransa işgalinin Mısır'daki huzuru başka yerlere göre daha az bozmuş olduğunu; nedenini Mısırlıların sakin yaradılışlı olmalarında veya ticaret nedeniyle pek çok yabancı milletle temas etmelerinin onları inceltmiş olmasıyla açıklar. Bkz. Wittman, a.g.e., s. 238.

¹⁰⁸⁵ Masters, a.g.e., s. 148.

¹⁰⁸⁶ Wittman, a.g.e., s. 93; buradaki tanıklık Ceberî tarafından teyit edilmektedir. Bkz. Ceberî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 6.

¹⁰⁸⁷ III. Selim "kölemenlerin bir ferdi [dahi] Mısır'da ve etrafta kalmamak suretiyle tard ve def olunmalarını" istemekteydi. Bkz. Yeşil, a.e., s. 113. Bu talep ve emirlere binaen, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın giriştiği tasfiye süreci neticesinde Memluk gâilesinin tam manasıyla bertaraf edilmesi söz konusu olmuştur.

karşın iktisadi açıdan Mehmet Ali Paşa'nın tesis ettiği, Memluklere nazaran daha istikrarlı olan bir yönetim sayesinde düzenli bir vergi tahsilatına kavuşmuştur. Ancak bu gelişmenin, bir düzelmeye olarak okunsa bile, Osmanlıların bölgedeki siyasi etki ve askerî nüfuzunun azalmasını ifşa ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zira, Vehhâbi isyanları neticesinde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan müdahale talebinde bulunulması bu durumu somutlaştırmaktadır.

Fransızlar açısından bakılırsa, Fransa'nın işgal sonrası nüfuzunu siyasi, diplomatik ve askeri ilişkiler üzerinden pekiştirdiği ifade edilebilir. Özellikle de ordunun modernleştirilmesinde, yeni okulların açılmasında, yurtdışına öğrencilerin gönderilmesinde, Fransızcadan çeviriler yapılmasında, Fransa'nın etki ve nüfuzu net bir şekilde tebarüz etmektedir. İngilizler ise, Fransız işgal kuvvetlerini Mısır'dan çıkarmakla başarıya ulaşmış görünseler de ancak 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile hem kendilerinin hem de Babıalı'nın karşısına güçlü bir figür olarak çıkan Kavalalı-Fransız ittifakını bertaraf etmeyi büyük oranda başarabileceklerdir. Bununla birlikte, Süveyş Kanalı Projesi gibi büyük bir atılımda yine Fransızların ön alması, İngilizlerin Mısır'daki etkisini 1880'lere kadar dengelediği şeklinde okunabilir.

Mısır işgali yakından incelendiğinde, Napoléon'un yayınladığı fermanla olduğu gibi, Fransızların Mısır uleması ve halk ile dolaysız temasa geçmek için çaba sarf ettikleri, Mısırlıları teknik ve teknolojik üstünlükleriyle etkilemeye çalıştıkları görülmektedir. Özellikle de “Biz de Müslüman olmak istiyoruz, İslam'ı, Kur'an'ı ve peygamberi seviyoruz” şeklinde yaptıkları propagandalar işgal sürecinin sonuna kadar devam etmiştir. Hatta Napoléon'un “Asya'yı ele geçirmek için bir şalvar ve bir sarık takmak çok mudur?” diyerek bir Türk kıyafetiyle sokağa çıktığı rivayet edilmektedir.¹⁰⁸⁸ Yine mezkûr siyasetlerinin gereği olarak, hac organizasyonuna müsaade etmişler, hac ibadetinin ifa edilmesini maddi olarak desteklemişlerdir.¹⁰⁸⁹

Neticede bu tür gayretler akamete uğramıştır. Bunun en somut ve çarpıcı delili 1798 Ekim ayında yani işgalin başlangıcından yaklaşık üç ay sonra Kahire halkının Fransızlara isyan bayrağı açmasıdır. 3000 civarında Mısırlı ile takriben 300

¹⁰⁸⁸ Akt. İbrahim Kalın, **Ben Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2016, s. 299; Ayrıca bkz. Nina Burleigh, **Mirage, Napoleon's Scientists and the Unveiling of Egypt**, New York, Harper Perennial, 2008, s. 79.

¹⁰⁸⁹ Dykstra, a.g.m., s. 135.

Fransız askerinin öldüğü bu isyan, halk hareketi olmakla birlikte, liderliğini belirli oranda Ezher uleması ve talebeleri sağlamıştır. Fransızların acımasız bir şekilde iki günün sonunda kalkışmayı bastırmasıyla sona erebilmiştir. Fransızlar böylece, yaptıkları propagandanın Mısırlı Müslümanlara hiçbir şey ifade etmemiş olduğu ve etkisiz kaldığını fark etmişlerdir.¹⁰⁹⁰ Ancak, pasif bir şekilde rıza göstermekten silahlı direnişe giden yolun, 1798 Eylül ortalarında Mısır ahalisinin kendi mülklerinde olanların, Fransız yönetimi tarafından kaydedilmesi talebinden ve Bonaparte'ın vergi düzenlemesine dair yayınladığı fermanndan sonra oluştuğunu dikkate almakta yarar var.¹⁰⁹¹

Fakat yine de başta yapılan propagandanın işe yaramadığının görülmesi Fransızları bu yöndeki çabalarından vazgeçirdiği anlamına gelmez. Çünkü bu minvalde propagandanın devam ettiğini Ceberti'nin eserlerinden takip edebiliyoruz. Hem Fransız General Jacques Menou'nun Abdullah ismini alarak Müslüman olduğunu iddia etmesi¹⁰⁹² hem de Mısırlı Müslüman bir kadınla evlenmesi, Fransızların Mısır'da kalıcı olma siyasetinin bir tezahürü olarak okunabilmesinin yanında, yukarıdaki iddiayı da destekler mahiyettedir.¹⁰⁹³ Bu bağlamda Batı'nın Orta Doğu ve İslam coğrafyasındaki XIX. yüzyıl boyunca yürüteceği faaliyetlerin ilklerini oluşturan Fransız işgali tecrübesi daha da önemli bir hal arz eder.¹⁰⁹⁴

Napoléon, Mısır'a ulaştığında Allah'a, Peygamber'e ve Kur'an'a Memluklerden daha çok saygı duyduğunu dile getirerek halkın kendi tarafında yer almasını hedeflemiştir.¹⁰⁹⁵ İşgalin başlarında propaganda amaçlı Napoléon tarafından yayınlanan bildiri ile, Mısır halkının Memluklere karşı Fransızların yanında saf tutması istenmiştir. Volney'nin *Le Courier d'Egypte* gazetesinde 1798 yılında

¹⁰⁹⁰ Dykstra, a.g.m., s. 123, 125.

¹⁰⁹¹ Dykstra, a.g.m., s.124-125.

¹⁰⁹² Müslüman oluşu, İngiliz Doktor Wittman'ın seyahatnamesinde de yer almaktadır. Bkz. Wittman, a.g.e., s. 72.

¹⁰⁹³ Dykstra, a.g.m., s. 129.

¹⁰⁹⁴ Benzer şekilde, 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgali sonrasında Garnet Wolseley tarafından neşredilen beyannamede İngilizlerin asayişini iade için bir dost gibi geldiği söylenecektir. Süleyman Kâni İrtem, **Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları, 1999, s. 85.

¹⁰⁹⁵ Sabit Duman, **Modern Ortadoğu'nun Oluşumu**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2010, s. 27.

yayınlanan makalesi propaganda hüviyetini haiz tipik bir Fransız yaklaşımının örneğini sunar:¹⁰⁹⁶

O [Napoléon] halkın eğitimi için okullar; Fransız, Kıptî, Arap gençlerinin karşılıklı olarak Arapça, Fransızca, coğrafya, matematik ve pozitif bilimleri öğrendikleri askeri okullar açar; tek sözcükle, o bir ulus yaratır. Duyguların o etkili gücünü kullanarak Araplara şanlı atalarını hatırlatır. Onlara Fransız ordusunun, eski Arap imparatorluğunun gücünü diriltmek ve Arapları, Osmanlı barbarlarının boyunduruğundan kurtarmak, cahiller ve kâfirler tarafından bozulan Peygamber'in şeriatini saflığa kavuşturmak ve Asya'yı yeni bir büyüklük, bilim ve zafer yüzyılını açmak isteyen Takdir-i İlahi'nin mucizevî bir aracı olduğunu gösterir.

Ancak aynı yazar yaklaşık on sene önce yayınladığı makalesinde Mısır seferine dair oldukça kötümser öngörülerde bulunmuş ve böyle bir hayalin tam bir yıkımla son bulacağını dile getirmiştir.¹⁰⁹⁷ Her iki değerlendirmesi bir araya getirilip incelendiğinde, Volney'nin işgalden on sene önce kaleme aldıklarının oldukça gerçekçi olduğunu, işgal sırasında yazdıklarının ise propaganda mahiyeti taşıdığını söylemek yerinde olacaktır.¹⁰⁹⁸ Bu, seferde Napoléon'un maharetle kullandığı propaganda tekniğinin, hem zihinsel arka planını çözümlmek hem de işgal öncesi motivasyonu anlamlandırmak açısından dikkate alınması gerekir.

Napoléon'un Mısır seferi esnasında, onu karşılayan yerel güç unsurları Kölemenler/Memlukler olmuştur. Cereyan eden şiddetle çarpışmalarda Memlukler önemli ölçüde iktidarlarını yitireceklerdir. Belki de Fransız işgalinin en önemli iç siyasi sonucu Memluklerin hızlı bir şekilde güç kaybetmeleridir.¹⁰⁹⁹ Fransızların propagandalarında ana gerekçe olarak kullandıkları Memluk meselesinin başarıya ulaştığını söyleyebiliriz. Ancak bu başarı propagandanın ikna edici olmasıyla alakalı olarak değil, bilakis Fransız ordusunun maddi gücü sonucu Memluklerin savaşı kaybetmeleriyle açıklanabilir. Zira Cebertî'nin anlatısında, Memluklere yardım iddiasıyla evleri aranan, mallarına el konan veya Memluklerin emanet bıraktığı eşyaları ya da savaş gereçlerini saklayan Kahire sakinlerine yer verilmektedir.¹¹⁰⁰

¹⁰⁹⁶ Akt. Hentsch, a.g.e., s. 176-177.

¹⁰⁹⁷ Hentsch, a.g.e., s. 178.

¹⁰⁹⁸ Aslında propaganda mahiyetinde olması bir şey değiştirmemektedir. Bilakis, Fransızların nasıl bir zihniyete sahip olduklarına dolaylı olarak işaret etmektedir. Volney'in, fikirlerinin Napoléon için önemi dikkate alındığında yukarıda yazılanlar, daha da ehemmiyet kazanmaktadır.

¹⁰⁹⁹ Holt, **Egypt and the Fertile**..., s. 162.

¹¹⁰⁰ Bu gelişmelerin tezin ilgili bölümlerinde detaylıca ele alınmaktadır.

Neticede, Fransızların gerçekleştirdiği Memluk tasfiyesi, işgal sonrasında Mehmet Ali'nin önünü açacak önemli bir unsur olmuştur.¹¹⁰¹

Diğer taraftan, Osmanlı yönetimi de Mekke şerifi, Halep kadısı, Trablusşam beylerbeyi, Şam ve Mısır valilerine Araplar arasında dağıtılması için uzunca bir beyanname yollamıştır.¹¹⁰² Beyannamenin metinden anlaşıldığı üzere hedef, Fransızların hakiki mahiyetlerini ortaya çıkarmak, prensiplerini dini açıdan çürütmek ve Müslümanları onlara karşı cihada davet etmek olmuştur.

Fiili işgalin ötesinde onun kadar önemli olan, Batı'nın gelişinin Mısır'daki Müslüman ileri gelenler tarafından nasıl karşılandığı meselesidir. Cebertî ve Hasan el-Attar gibi canlı tanıklar, Fransızların sunduğu bilim ve medeniyet tasavvuruna genellikle kuşkuyla bazen de beğeniyle baktıkları görülmektedir.¹¹⁰³ Mısırlı alimler Kahire'de kurulan Fransız Enstitüsü'ne başlangıçta uzak durmayı tercih etmişlerdir. İlerleyen dönemde Fransızların kütüphane ve laboratuvarlarını ziyaret ederek, orada değişik, ufuk açıcı çalışmaların yapıldığına bizzat tanık olmuşlardır. Ancak bu karşılaşmanın ilmi düzeyde ve nötr bir diyalog çerçevesinde gerçekleştiği söylenemez. İşgal altındaki yurtlarında, Fransız aydınlanmasının akılcı kibrine maruz kaldıklarının farkında oldukları bir gerçektir. Özellikle, Fransız ilim adamlarının Müslümanları etkilemek için tertip ettikleri kimyasal deney gösterisindeki Mısırlı alimlerin tepkileri bu durumu teyit eder.¹¹⁰⁴

Diğer taraftan, Fransız işgaline tepkilerini Kahire'den hicret ederek gösteren alimler de olmuştur. Örneğin, Hasan el-Attar (ö.1835) işgal sırasında diğer bazı alimler gibi Asyut'ta çekilmiş, bir müddet sonra Kahire'ye dönerek Fransız ilim adamları ile tanışarak onlardan Fransızca ve modern ilimleri öğrenmiş; kendisi de onlara Arapça dersleri vermiştir.¹¹⁰⁵ İşgal sonrasında ise, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın takdirini kazanacak ve Mısır'ın ilk resmi gazetesi olan *el-Vakâ'i'u'l-Mısriyye*'nin başyazarlığına getirilecektir.¹¹⁰⁶ Hasan Attar'ın tanık olduğu bu

¹¹⁰¹ Altundağ, a.e., s. 24.

¹¹⁰² Beyanname metni için bkz. Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 108-111.

¹¹⁰³ Arthur Goldschmidt Jr. & Robert Johnston, **Historical Dictionary of Egypt**, Maryland, The Scarecrow Press, 2003, s. 199; J. W. Livingston, "Shaykhs Jabarti and 'Attar: Islamic Reaction and Response to Western Science in Egypt", **Der Islam; Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients**, Vol. 74, 1997, 92-106.

¹¹⁰⁴ Kalın, **Ben, Öteki...**, s. 297.

¹¹⁰⁵ Livingston, a.g.m., s. 93.

¹¹⁰⁶ Hulusi Kılıç, "Attar, Hasan b. Muhammed", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IV, 1991, s. 98.

gelişmeler, Cebertî'ye nazaran siyaseten daha büyük bir savrulma yaşadığına işaret etmektedir.

Fransızların, ilim adamlarından oluşan bir grubu yanlarında Mısır'a getirdikleri bilenen bir gerçektir. Fransızlar kendilerini aydınlanmış, Şark'a bilim ve medeniyet getirenler olarak gördüklerinden¹¹⁰⁷ dolayı, Napoléon'un Mısır seferinde âlimlerden oluşan kalabalık bir grup İlim ve Sanat Komisyonu adı altında teşekkül ettirilmiş hâlde hazır bulunmuştur.¹¹⁰⁸ 550 kitaplık bir kütüphane ile Gaspard Mongue başkanlığında 167 kişiden müteşekkil bir grup bilim ve sanat adamı Mısır'a çıkan 40.000'e yakın Fransız askerine eşlik etmiştir.¹¹⁰⁹

İşgalle birlikte, Fransızlar Kahire'de, bünyesinde kütüphane, rasathane ve kimya laboratuvarları bulunan *Institut d'Egypte*'i, 21 Ağustos 1798 tarihinde faaliyete geçirmişlerdir.¹¹¹⁰ Enstitü'ye Mısır'da bilgiyi geliştirme ve yayma; ülkedeki eski kalıntılara, ticaret ve doğal tarihiyle alakalı şeyleri inceleme ve neşretme görevi verilmiş¹¹¹¹ ve kendisinden, Mısır'daki Fransız idaresine siyasetle alakalı meselelerde danışmanlık yapması beklenmiştir. Yapılan araştırma ve çalışmalar neticesinde ortaya çıkan doğa, endüstri ve tarih alanındaki keşifler ve bulgular, ilmî monografilerin ve *Description de l'Egypte*'in temelini oluşturacaktır. Dolayısıyla Fransa açısından Mısır işgalinin somut sonuçlarından biri, teknisyenler, matematikçiler, astronomlar, hidrologlar, kimyacılar, matbaacılar, tarihçiler, arkeologlar, coğrafyacılar ve hukukçular gibi oldukça geniş bir yelpazeye yayılan ilim adamları tarafından ciltlerce bilginin kayıt altına alınmasıyla ortaya çıkan *Description de l'Egypte/Mısır Tasviri* olmuştur.¹¹¹²

Bu açıdan eser, Fransız emperyalist vizyonunun en rafine örneklerinden biridir.¹¹¹³ *Mısır Tasviri* sadece hacminden dolayı değil, aynı zamanda yazarlarının dehasından ve konusu karşısındaki tutumundan ötürü de eşsizdir; Enstitü'nün katibi

¹¹⁰⁷ Bu zihin dünyası, Leibnitz XIV. Louis'yi "Kurtarıcı'nın imparatorluğunu Mısır'dan yeryüzünün en geri kalmış halklarına kadar yayması" yönündeki teşvikine kadar uzanan sıkı dokunmuş ideolojik bir arka plana sahiptir. Akt. Hentsch, a.g.e., s. 147.

¹¹⁰⁸ Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı**..., s. 52.

¹¹⁰⁹ Kabakçı, a.g.m., s. 345.

¹¹¹⁰ Cebertî'nin müşahedeleri için bkz. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 85.

¹¹¹¹ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, "The French View of the Events in Egypt", **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle**..., s. 150.

¹¹¹² Lutskiy, a.e., s. 45.

¹¹¹³ Kalın, **İslâm ve...**, s. 111.

Jean Baptiste Joseph Fourier, kaleme aldığı *préface historique*'in (tarihsel önsöz) ilk sayfalarında araştırmacıların Mısır'ı ele almakla aynı zamanda, el değmemiş bir kültürel, coğrafi ve tarihi anlamı çözmeye çalıştıklarını ifade etmektedir.¹¹¹⁴ Mısır'daki gelişmeleri ifade ederken Fransızların yapmaya çalıştıkları şeyin doğudaki herhangi bir toprak parçasını ele geçirmekten ibaret olmadığını belirtmek için çabasını esirgememektedir. Küresel hegemonyayı İngilizlere bırakmak zorunda kalan Fransızların geçmişin şanlı sayfalarının devamına kendilerini ekleme gayretleri, ironik bir şekilde, yine bizzat kendileri tarafından Fransızları satırlara hapsedmiş olduğu görülmektedir:

Afrika ile Asya'nın arasında yer alan, Avrupa'yla rahatça ilişkiye geçebilen Mısır, kadim kıtanın merkezindedir. Bu ülkenin sunduğu şey eşsiz anılardır yalnızca; sanatların ana vatanıdır Mısır, sayısız anıt saklar; en yeni yapılarının Troya Savaşı sırasında çoktan inşa edilmiş olmasına rağmen, ilk tapınakları ile krallarının yaşadığı ilk sarayları hâlâ durur. Homeros, Lykurgos, Solon, Pythagoras, Platon, hepsi de bilimleri, dini, yasaları incelemek üzere gitmişti Mısır'a. İskender, uzun zaman ticari üstünlüğünün sefasını sürmüş, Roma'nın ve tüm dünyanın yazgısını belirlerken Pompeus'a, Sezar'a, Marcus Antonius'a, Augustus'a tanıklık etmiş zengin bir kent kurdu orada. Dolayısıyla, ulusların kaderini yönlendiren şanslı prenslerin dikkatini çekmeyi hak eder bu ülke. İster Batılı ister Asyalı olsun, büyük bir güç kazanmaya girişen her ulus, bu gücün bir ölçüde doğal kaynağı sayılan Mısır'a çevirmiştir gözlerini.¹¹¹⁵

Said, modern bir devletin Mısır'ı ele geçirdiğinde doğal bir şekilde gücünü kanıtlamış kabul edildiğini; Mısır'ı alan devletin, orada bulunarak geçmişte Şark'ı onurlandıran yukarıda adı geçen büyük simalar tarafından belirlenen tarihe katılmış olduğunu söyler.¹¹¹⁶ Böylece hem Fransa'nın güçlü ve muzaffer bir devlet olduğu ileri sürülmüş hem de tarihsel sürece kronolojik kurgu içinde sokularak, bu işgalin doğal bir hak edeni olduğu, maharetli bir şekilde ifade edilmiş olmaktadır. Aslında, kendi anlatısında kahraman ilan edilen Fransa gerek Amerika gerekse Hindistan'da İngilizlere bırakmak zorunda kaldığı sömürge topraklarının tesellisini Mısır'da aramak zorunda kalmıştır. Mısır'a dair hummalı bir çalışmayla ortaya koydukları *Mısır Tasviri*, küresel ölçekte İngilizler karşında kaybedilen sömürge rekabetinin

¹¹¹⁴ Said, a.e., s. 94.

¹¹¹⁵ Said, a.e., s. 94.

¹¹¹⁶ Said, a.e., s. 94.

dramatik neticesini bertaraf etmek üzere Mısır'ı işgal edebilmeye güç yetirebilmelerinin somutlaşmış hali olarak da okunabilir. Dolayısıyla Said, yerinde bir tespitle, Fourier'nin bağlantısız bir geçmişten yola çıkarak, belki de çıkmak zorunda kalarak, Napoléon seferinin gerçekleştirildiği tarihte girişilmesi icap eden bir iş olduğunu ispat etmek için çabaladığını ortaya koymaktadır.¹¹¹⁷

Diğer taraftan, Mısıroloji tabir edilen sahadaki arkeoloji çalışmalarının başlangıcı işgal dönemine denk düşmüştür. Böylelikle, Fransızlar Yukarı Mısır harabelerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışma ve keşiflerde büyük bir role sahip hale geleceklerdir.¹¹¹⁸ İşgal esnasında birçok kazı başlatılmış ve en önemli bulgulardan biri sayılan Reşit/Rosetta taşının keşfi yine bu dönemde gerçekleşmiştir.¹¹¹⁹ Mısır'a dair ortaya konan ayrıntılı tasvir Avrupa'nın Mısır'daki Firavunlar dönemine dair alakasını uyandıracaktır.¹¹²⁰ Fransızların yaptıkları çalışmalara işgal sonrası dönemde de devam ettikleri, Kavalalı'nın kendilerine engel çıkarmadığı bilinmektedir. 1830 senesinde, X. Charles, Champollion ile *Description de l'Egypt* kitabını Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya hediye olarak göndermesi bu ilişkiyi gözler önüne sermektedir.¹¹²¹

Ülkenin coğrafyası, nüfusu, arkeolojik kalıntıları, ekonomisi ve teknolojisi üzerine yapılan ayrıntılı çalışmalar, daha sonra, pek çok ciltten oluşan bir külliyat hâlinde *Description de l'Egypt* (Mısır Tasviri) ismiyle yayınlanmıştır.¹¹²² Mezkûr külliyatın 1809-1822 yılları arasında yazılı metinden oluşan 9 cilt; şekil, harita ve levhalardan oluşan 11 cilt hâlinde toplamda 20 cilt olarak ilk baskısı Paris'te Napoléon'un emri ile yapılmıştır. İkinci baskısı ise 1821-1829 arasında metin kısmı 26 cilt; şekil, çizim ve levhalardan oluşan kısım ise 11 cilt olmak üzere toplamda 37 cilt hâlinde yapılmıştır.¹¹²³ Muhtelif kaynaklarda mezkûr külliyatın cilt adedine ve basılma tarihi aralığına dair farklı rakamlar zikredildiği görülmektedir. Tahminen

¹¹¹⁷ Said, a.e., s. 94.

¹¹¹⁸ Paul Strathern, **Napoleon in Egypt**, New York, Bantam Books, 2009, s. 419.

¹¹¹⁹ Gilbert & Reynolds, a.g.e., s. 326.

¹¹²⁰ Goldschmidt, **Modern Egypt...**, s. 14.

¹¹²¹ Sinoué, a.e., s. 244.

¹¹²² Lockman, a.e., s. 125.

¹¹²³ *Description de l'Égypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française* publiée par les ordres de sa Majesté l'empereur Napoléon le Grand. Bkz. Huseyn Efendi, **Ottoman Egypt in the Age of of the French Revolution**, Trans. by Stanford Shaw, Cambridge & Massachusetts, Harvard University Press, 1964, s. 31.

sorun, farklı cilt adetleriyle iki baskısının yapılması ve basımının 20 yıllık bir süreye yayılmasından kaynaklanmaktadır.¹¹²⁴

Description külliyyatında, levhalardan oluşan serinin ilk beş cildi, Antik Mısır'a ayrılmıştır. Burada ortaya konulan çalışmalar, *Egyptology* denilen Eski Mısır Bilimi sahasının oluşmasına öncülük etmiştir. Son üç cilt yine Mısır'a ayrılmış olup, Nil Vadisi ve Kızıldeniz'in doğal tarihini tasvir eden albümlerden oluşmaktadır. Yazılı metinlerden oluşan kısımlar ise, modern dönemin başlangıcında Orta Doğu toplumuna dair tafsilatlı bilgiler içermektedir.¹¹²⁵ Örneğin, *Description* ile birlikte Kahire nüfusu üzerine değerlendirmeler yapılmış ve daha net ve kesin haritalar çizilmiştir. 1798'de Kahire nüfusunun 263.000 kişi olduğu tespit edilmiştir.¹¹²⁶ Kıyas için önceki döneme bakıldığında, Osmanlı'nın Mısır'ı ele geçirdiği dönemde 200.000 kişinin oldukça altında olduğu; XVII. yüzyılın sonlarında 300.000'e yükseldiği ve salgın hastalıklar ile kıtlık gibi afetlerden dolayı XVIII. yüzyıl sonunda tekrardan düştüğü anlaşılmaktadır.¹¹²⁷

3.2. Târîhu Müddeti'l-Fransis bi Mısır

Târîhu Müddeti'l-Fransis bi Mısır'ın, Cebertî tarafından yazılan ilk taslak metin olduğunu söyleyebiliriz. Metin, işgalin yaklaşık ilk altı buçuk ayını kapsamaktadır. Metin, 8 Muharrem 1213/22 Haziran 1798 İngiliz gemilerinin İskenderiye limanına geldiklerini bildiren haberle başlar. Eserin bittiğine dair herhangi bir emare olmamakla birlikte; *Müdde*'de (bundan sonra eser için bu

¹¹²⁴ Örneğin J. H. Kramers, 8 cilt hâlinde neşrolunduğunu kaydeder. Bkz. J. H. Kramers, "Mısır", **İslam Ansiklopedisi**, Çev. A. Adıvar vd. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, C. VIII, s. 248. Karal, 10 ciltten mürekkep olduğunu yazmaktadır. Bkz. Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 144. Judith G. Coffin 23 cilt olarak basıldığını yazar. Bkz. Judith G. Coffin, Robert C. Stacey, a.g.e., s. 726. Benzer şekilde Görgün, DİA'daki Mısır maddesinde 23 ciltten oluştuğunu zikretmektedir. Bkz. Görgün, a.g.m., s. 569. Yine Yücel Bulut da 23 cilt hâlinde yayına hazırlandığını belirtir. Bkz. Bulut, a.g.e., s. 90. Edward Said'in eserinde 1809-1828 tarihleri arasına 23 cilt olarak yayınlandığı geçmektedir. Bkz. Said, a.e., s. 94. Mitchell ise 1809 ile 1822 arası 22 cilt hâlinde yayınlandığını kaydeder. Bkz. Mitchell, a.g.e., s. 69. Kalın, 1809-1828 yılları arasında 24 cilt olarak basıldığını aktarır. Bkz. Kalın, **Ben, Öteki...**, s. 297. Hathaway ve Enes Kabakçı da 23 cilt olduğunu söyleyenlerdendir. Bkz. Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 278; Kabakçı, a.g.m., s. 345. Hentsch, 33 cilt hâlinde büyük bir ihtimamla hazırlanmış zengin desen, kroki ve harita koleksiyonuyla yayınlanmış olduğunu yazar. Bkz. Hentsch, a.g.e., s. 176.

¹¹²⁵ Robert L. Tignor, "Introduction", **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 13.

¹¹²⁶ Raymond, a.g.e., 2000, s. 27, 29. İstanbul'un nüfusu 500.000'e yakın olduğu düşünüldüğünde İmparatorluğun ikinci büyük kentinin Kahire olduğu görülmektedir. Bkz. Raymond, a.g.e., s. 33.

¹¹²⁷ Hathaway, **Osmanlı Hâkimiyetinde...**, s. 180.

kısaltma kullanılacaktır) son olarak 28 Recep 1213/5 Ocak 1799 tarihindeki bir hadiseden bahsedilmektedir.

Eserdeki son satırlar, okuyucuya devam edilecek izlenimini vermektedir. Dolayısıyla, *Müdde*'nin bir taslak olarak bugüne ulaştığını söyleyebiliriz. *Müdde*'nin tek bir nüshasının bulunması ve onun da müellif nüshası olması, yine metnin taslak olarak bırakıldığına yorulabilir.¹¹²⁸ Yine, سنة من ب مصر ال فرد س ديس مدة تاريخ هذا ١٢١٣ ال سنة ١٢١٦ ibaresinin bir başkasının el yazısıyla sonradan yazılmış olması, bu nüshanın hitama erdirilmediğinin karinesi olarak yorumlanabilir.¹¹²⁹ Aslında Moreh de üslup farklılıklarını eleştirirken *Müdde*'ye tam bir metin muamelesi yapmaktayken, metindeki dil bilgisi hatalarını ele aldığı kısımlarda, *Müdde*'nin taslak olarak yazılmış olabileceği değerlendirmesinde bulunur.¹¹³⁰ *Müdde*'nin tahkikli neşrini yapan Abdurrahman Abdürrahim, metnin bugüne eksik şekilde ulaştığı kanaatini taşımakta¹¹³¹ ve yazmanın tek bir kopyasının bulunduğunu ve onun da müellif nüshası olduğunu ileri sürmektedir.¹¹³² Bu farklı görüşlerle birlikte, Cebertî'nin *Müdde*'den *Mazhar*'a uzanan zihnî ve fikrî farklılıklarını takip etmek açısından metni yok saymak doğru olmayacaktır.

Eserin Arapça metni, ilk defa İngilizce çevirisiyle 1975'te basılmıştır.¹¹³³ Arapça tahkikli neşri ise, Abdürrahim Abdürrahman Abdürrahim tarafından yapılmış ve 2000 senesinin başında basılmıştır.¹¹³⁴ Eserde hadislerin aktarımının, aylara göre tasnifi yapılmış ve çoğu hadisenin günü belirtilerek kaydedilmiş olması, kronolojik seyrin kolayca takip edilebilmesini sağlamaktadır. Bu hususiyet, Cebertî'nin

¹¹²⁸ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 14. Bjorneboe da *Müdde*'nin taslak bir metin olduğu kanaatine varmıştır. Bkz. Bjorneboe, a.g.e., s. 92-93, 103. Hatta yazma üzerinde yapılan tashih ve eklemelerden *Müdde*'nin daha önceden yazdığı bir daha kaba bir taslak metnin temize çekilmiş hali olduğunu düşünmenin makul görüldüğünü söylemektedir. Bjorneboe, a.g.e., s. 104-105.

¹¹²⁹ Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 63.

¹¹³⁰ Jabartî, *Al-Jabartî's Chronicle*..., s. 26, 29.

¹¹³¹ Abdurrahman b. Hasan Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır*, Tah. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Câmiî, t.y., s. 5, 11.

¹¹³² Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 14.

¹¹³³ Abd al-Rahman al-Jabartî, *Al-Jabartî's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt: Muharram-Rajab 1213/15 June- December 1798*, Ed. and Trans. by Shmuel Moreh, Leiden, Brill, 1975. Farklı isimle, metnin çevirisinin yanında birkaç makaleye de ver verilerek 1993'te, 2004 ve 2006'da tekrardan basılmıştır. Bkz. Abd al-Rahman al-Jabartî, *Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle of the French Occupation, 1798*, Ed. and Trans. by Shmuel Moreh, Princeton, Markus Wiener Publishing, 1993.

¹¹³⁴ Eserin basım tarihi belirtilmemiş olup takdim yazısının 10 Aralık 1999 tarihinde yazıldığı görülmektedir. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 6.

Acâib'inde de bizzat kendisinin yazdığı dönemi, daha önceki eserlerden derleyerek yazdığı dönemden ayırt etmeyi sağlayacak önemli bir detay sunmaktadır. Dolayısıyla, ilk metni olan *Müdde*'den itibaren bu kronolojik tasnifin kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, *Müdde*'nin Fransız işgalinin dolaysız etkisi altında canlı bir tanıklıkla kaleme alınmış olan bir eser olduğu söylenebilir. Moreh, Cebertî'nin kuvvetle muhtemel *Müdde*'yi 1798'de kaleme almış olduğunu ileri sürmektedir.¹¹³⁵ Olayların çoğu zaman ay ve gün belirtilerek verilmesi, eserin an be an kaydedildiğine işaret etmektedir. Bu hususiyetin hem *Müdde*'de hem de *Mazhar*'da yer alması, her ikisinin de hadiselerin gerçekleşmesiyle eş zamanlı olarak kayıt altına alındıklarını teyit etmektedir. Yine, *Müdde*'de herhangi bir takdim yazısı olmayışı ve kitabın ne için kaleme alındığı gibi bilgileri ihtiva etmemesi, Cebertî'nin bu metni daha sonra yazacağı metinlere taslak olarak bıraktığı ve müsveddelerinden biri olduğuna delalet etmektedir. Dolayısıyla, Abdürrahim'in ileri sürdüğü üzere metni, tam bir eser olarak kabul etmek ve günümüze yazmanın eksik ulaştığından söz etmek doğru olmayacaktır.

Müdde'ye bakıldığında öncelikle tarihsel bir hadiseye hasredilmiş olması yönünden nevi şahsına münhasır bir hususiyet arz ettiği görülecektir. Zira İslam tarihyazım geleneğinde böyle bir tarihçiliğin pek icra edilmediği bilinmektedir. Tarihçiler daima senelerle kayıtlı bir şekilde umumi bir tarih ya da herhangi bir devleti ya da yöneticilerini dikkate alan hususi tarih yazma usulünü benimsemişlerdir. Cebertî her ne kadar dört ciltlik hacimli Mısır tarihinde birtakım farklılıklarla aynı dönemi anlatmayı tercih etmiş olsa da ondan önce sadece işgalden bahsettiği müstakil bir tarih eserini kaleme almıştır. Dolayısıyla, eserin birincil kaynak olması ve mümkün mertebe tarafsız yazılması hususiyetinin yanında, muhteva itibarıyla de tek bir temaya odaklanması, Cebertî'nin tarihçiliğini daha da değerli hale getirmektedir.

Cebertî kitabına, başta padişah olmak üzere sancak beylerine kadar, hicri 1213 senesinde görevde olan yetkilileri sıralayarak giriş yapar. Ardından, İngiliz gemilerinin İskenderiye limanına geliş haberiyle hadiseleri yazmaya başlar. Mısırlı tarihçi, İngilizlerce dile getirilen Fransızların ülkeyi işgal edeceği haberlerini

¹¹³⁵ Moreh, *Reputed Autographs of 'Abd al-Raḥmān...*, s. 537.

Memluk beylerinin dikkate almadığını söyleyerek ve Emir Murad'ın kaleleri tamir etmeye kalktıklarında, bu hareketlerinin sultana isyan olarak görüldüğünden kalelerin onarılmadığı iddiasını tamamen dayanaksız bularak açıkça Memlukleri suçladığı görülmektedir.¹¹³⁶ Cebertî, *Mazhar* ve *Acâib*'te kalelerin tamiri ve sultana isyan meselelerine temas etmeksizin Memluklerin hamasî cesaretlerinden bahsederek, işgali yine Memluklerin ihmalkârlıkları üzerinden açıklama yoluna gitmiştir.¹¹³⁷ *Mazhar*'da kalelerin durumundan bahsetmemesi, ihtiyatlı bir şekilde yazdığı düşünülmektedir normal karşılanabilir. Fakat, işgalin önemli bir sebebi olarak gördüğü bir unsuru en azından *Acâib*'te yazması beklenirdi.

3.2.1. Bildiriler ve Ezher Uleması

Fransızlar, işgal sürecinin başlangıcından itibaren Mısır halkı ile olan iletişimini ve tahakkümünü dağıttıkları bildiriler üzerinden canlı ve baskın bir halde tutmaya fazlaca müracaat etmişlerdir. Bonaparte, öncelikle kendi askerlerine henüz karaya çıkmadan, 4 Messidor 6/22 Haziran 1798 tarihinde bir beyanname neşretmiştir.¹¹³⁸ Napoléon'un beyannamesinde, askerlerine nasıl bir ülkeye çıkacaklarını ve çıktıklarında nasıl davranacakları izah etmektedir. Ardından, Fransızlar Cebertî'nin tam metin olarak eserine aldığı Mısır halkına hitaben

¹¹³⁶ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 21, 24.

¹¹³⁷ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 19; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 1.

¹¹³⁸ Beyanname metni şudur: “Dünyanın medeniyeti ve ticareti üzerinde hatsız [hadsiz] hesapsız neticeler doğuracak bir fütuhata girişmek üzeresiniz. İngiltere'ye evvela emin ve hatırı sayılır bir darbe indirecek sonra da kafasına ölüm yumruğunu vuracaksınız. Zorlu birtakım yürüyüşler yapacağız. Birçok muharebeler edeceğiz; bütün teşebbüslerimizde muvaffak olacağız. Tali[h] bizimledir. Yalnız İngiltere ticaretini tercih edip de bizim tüccarlarımızı tahkir eden ve zavallı Nil boyu halkına zulmeden bey ve Memlukler Mısır'a varmamızdan birkaç gün sonra yok olacaklardır. Kendileriyle beraber yaşayacağımız halk Müslüman'dır. İtikatlarının en mühim düsturu, Allah birdir. Muhammet, onun peygamberidir. Aksini söylemeyin. Onlara karşı Yahudilere, İtalyanlara karşı hareket ettiğiniz gibi hareket edin. Hahamlara, evklere [évequê: Fransızca Piskopos] yaptığınız gibi onların müftülerine, imamlarına da saygı gösterin. Kuran'ın emrettiği ibadetler, camiler için Musa ve İsa dinlerine, sinagog ve manastırlarına karşı gösterdiğiniz müsamahayı gösterin. Roma lejyonları için bütün dinler birdir. Burada Avrupa'dakinden farklı âdetler bulacaksınız. Onlara alışmalısınız. Yanlarına gittiğimiz insanların kadınlara muamelesi bizimkine nazaran farklıdır. Fakat her memlekette tasallut eden bir canavardır. Yağma ancak birkaç insanı zengin eder. Bu bizim şerefimizi lekeler, membalarımızı mahveder, menfaat icabı dost olmamız lazım gelen halkı bize düşman kılar. İlk rast geleceğimiz şehir İskender tarafından yapılmıştır. Her adımımızda Fransızların gıpta ve gayretini attırarak büyük hatıralar bulacağız.” Karal, *Fransa, Mısır ve Osmanlı*..., s. 71-72; Biraz farklı çeviriyle diğer bir alıntı için bkz. Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türkler ve Fransızlar*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1990, s. 139. İngilizce tam çevirisi için bkz. Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, “The French View of the Events in Egypt”, *Napoleon in Egypt: Al-Jabarti's Chronicle*..., s. 136.

yazdıkları meşhur bildirilerini yayınlamışlardır.¹¹³⁹ Her iki bildirinin ortak özelliği, Fransızların ne yapacaklarına, kimlerle karşılaşacaklarına ve onların ne durumda olduklarına dair oldukça fikir sahibi bulunduklarına işaret etmesidir.

¹¹³⁹ Fermanın tam metni şu şekildedir: “Rahman ve Rahim Olan Allah’ın Adıyla. Allah’tan başka ilah yoktur. O’nun bir oğlu olmadığı gibi mülkünde ortağı da yoktur. Özgürlük ve eşitlik ilkesi üzerine kurulu olan Fransız Cumhuriyeti adına, Fransız ordularının başkumandanı General Bonaparte, uzun bir süredir Mısır üzerinde sulta kuran sancakların, Fransız topluluğuna karşı kötü ve aşağılayıcı bir şekilde davrandığını, tüccarlarına her tür eziyeti yaptığını, bundan dolayı da ceza vaktinin geldiğini bütün Mısır halkına ilan eder.

Ne yazık ki Gürcistan ve Çerkez dağlarından getirilen bu Memlukler, yeryüzünün en güzel beldesinde asırlar boyunca fecr ü fesat içerisinde hareket etmişlerdir. Fakat âlemlerin Rabbi olan Allah, artık onların hükmünün sona ermesini takdir etmiştir.

Ey Mısırlılar! Size benim buraya dininizi ortadan kaldırmak için geldiğimi söylüyorlar. Bilin ki bu bir yalandır ve bu tür sözlerle değer vermeyin. Onlara şunu söyleyin: Ben buraya sizin haklarınızı zalimlerin elinden almak için geldim. Ve ben Allah-u Teâlâ’ya Memluklerden daha fazla kulluk eder, O’nun peygamberi Muhammed’e ve kitabı Kur’an-ı Kerim’e onlardan daha fazla hürmet ederim.

Onlara aynı zamanda şunu söyleyin: Allah katında bütün insanlar eşittir. Üstünlük ancak akıl, fazilet ve ilimdir. Fakat insanları üstün kılan bu akıl, fazilet ve ilimden Memlukler ne nasip almışlar ki bu dünyada hayatı tatlı kılan her şeye sadece onlar sahip olmak istiyorlar? Nerede münbit bir toprak bulunsa Memlukler el koyuyor. En güzel köleler, en iyi atlar, en güzel yurtlar hep Memluklere ait oluyor. Eğer Mısır diyarı Memluklerin mülkü ise o zaman onlar da Allah’ın emrettiği vergiyi ödesinler. Fakat âlemlerin Rabbi insanlara karşı merhametli ve adildir. O’nun yardımıyla bugünden itibaren hiçbir Mısırlı önemli mevkiilerden men edilmeyecek, onlar arasından akıllı, âdil ve ilim sahibi kişiler kendilerini yönetecek ve böylece bütün halkın işleri adaletle yapılacaktır.

Eskiden Mısır topraklarında büyük şehirler, geniş kanallar ve canlı bir ticaret vardı. Bütün bunları yok eden, Memluklerin hırs ve despotluğundan başka bir şey değildir.

Ey kadılar, şeyhler ve imamlar! Ey Şurbeciyya ahalisi! Halkınıza şunu söyleyin: Fransızlar da sadık Müslümanlardır. Ve bununla uyumlu olarak onlar Roma’yı işgal etmiş ve Hristiyanları İslam’a karşı savaş yapmak için kışkırtan papalık merkezini yerle bir etmiştir. Daha sonra Fransızlar Malta adasına gittiler ve Müslümanlara karşı savaşmak için Tanrı’dan emir aldıklarına inanan şövalyeleri oradan kovdular. Dahası Fransızlar kendilerini her daim Osmanlı sultanının -Allah onun saltanatını daim kılsın- en sadık dostu, düşmanlarının en yaman düşmanı olarak ilan etmiştir. Buna karşılık Memlukler Osmanlı sultanına itaat etmemiş ve emirlerini yerine getirmemişlerdir. Aslında onlar kendi hırslarından başka hiçbir şeye itaat etmemişlerdir.

Hiç gecikmeden bizimle uyum içinde hareket edecek Mısırlılar için rahmet üstüne rahmet vardır; çünkü onların durumu hemen düzeltilecek ve mevkileri yükseltilecektir. Aynı zamanda evlerinde oturup iki düşmandan birinin tarafını tutmayan fakat bizi yakından tanıyınca bütün kalpleriyle bize yardıma koşacak olanlar için de büyük nimetler vardır. Memluklerle ittifak edip bize karşı savaşmalarında onlara yardım edenleri ise büyük bir felaket beklemektedir; çünkü onlar hiçbir kaçış yolu bulamayacak ve onların hiçbir izi kalmayacaktır.

Birinci Madde

Fransız ordusunun geçtiği yerlere üç saat uzaklıktaki bütün köyler ordu komutanına, teslim olduklarını ve beyaz, mavi ve kırmızı renklerden oluşan Fransız bayrağını astıklarını söyleyen bir temsilci göndermekle mükelleftirler.

İkinci Madde

Fransız ordusuna karşı ayaklanan bütün köyler yakılacaktır.

Üçüncü Madde

Fransız ordusuna teslim olan bütün köyler Fransız bayrağını, ayrıca dostumuz Osmanlı sultanının -ilelebet yaşasın- bayrağını asmak zorundadır.

Dördüncü Madde

Her köyün önde gelen kişileri Memluklere ait bütün mülk, ev ve diğer mal varlıklarını derhal mühürleyecek ve hiçbir şeyin kaybolmaması için azami gayret gösterecektir. Şeyhler, kadılar ve imamlar makamlarında durmalıdırlar. Böylece bütün ahali kendi evinde huzur içinde olacak ve

Cebertî, Fransızlar tarafından yazılan ve dağıtılan bildirilere tüm yazdığı eserlerde gayet itinalı bir şekilde yer vererek tarihçilik vazifesini ifa etmeye çalışmıştır. İlkinden, dağıttıkları son beyannameye kadar aktardıklarını, sorunlu gördüğü noktalarda eleştiri ve yorumlarıyla ele almakla birlikte, Fransızların ilk bildirilerine yönettiği uzunca tenkitlerini, sonrasındaki aktarımlarında sürdürmemiştir. Bunun yanı sıra, Cebertî'nin bildirileri tarihi hadiselerden soyutlayarak aktarmış olması, hem tarihsel süreci bütünlüklü olarak tasvir etmesinin önüne geçmiş, hem de bildirilerdeki değişen ve dönüşen muhteva ve üslubu görüp değerlendirmesine engel olmuştur.

Cebertî, tam metin olarak eserine eklemiş olduğu Fransızların dağıttıkları ilk bildirinin detaylı bir tenkidini yapmıştır.¹¹⁴⁰ Metinde yer alan dilbilgisi hatalarının ayrıntılı bir listesini çıkarmış, cümle cümle yersiz kelime kullanımlarını, imla hatalarını, ifade bozukluklarını, tutarsızlıklarını, morfoloji ve cümle dizimindeki yanlışları aktararak, bunların üzerinden Fransız otoritelerinin yozlaşmışlığına, anlayış kıtlığına ve cehaletine yönelik bir tasvirde bulunmaya çalışmıştır.¹¹⁴¹

Mısırlı tarihçi, Napoléon'un fermanındaki ifadeleriyle, Müslümanlık dahil tüm dinlerin uyum içinde olduğunu ima ettiğini, bütün dinlere iman ettiğini söylemesinin ise Fransızların Hristiyan olmaları ve teslise inanmaları sebebiyle aslında, Fransızların hiçbir dine inanmadığına işaret ettiğini söyler. Yine, Napoléon'un Kur'an'dan alıntılanarak belirttiği, herkesin Allah katında eşit olduğu

camilerde namazlar âdet olduğu üzere kılınmaya devam edecektir. Bütün Mısırlılar Memluklerin iktidarını ortadan kaldırdığı için Allah-u Teâlâ'nın rahmet ve inayetine şükredecek ve yüksek bir sesle şöyle diyecektir: Allah Osmanlı sultanının şanını daim kılsın! Allah, Fransız ordusunun şanını muhafaza etsin! Allah, Memluklere lanet etsin ve Mısır halkım ıslah etsin. İskenderiyye ordugâhında, Fransa Cumhuriyeti'nin kuruluşunun (altıncı yılı olan) Messidor ayının on üçüncü gününde, yani hicri (1213 yılının) Muharrem ayının sonunda (2 Temmuz 1798) kaleme alınmıştır." Bkz. İbrahim Kalın, "Napoléon ile Cebertî Arasında: Modern Döneme Girerken Oryantalizmin Yeni Yüzleri", **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu**, İstanbul, İBB Kültür Müdürlüğü yayınları, 2006, s. 172-173; İbrahim Kalın, **İslâm ve Batı**, İstanbul, İSAM Yayınları, 2007, s. 112-113. Metnin bir kısmının diğer bir tercümesi için bkz. Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 74-75; Bessam Tibi, **Arap Milliyetçiliği**, Çev. Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yayınları, 1998, s. 99-100. İlk bildirinin Arapça tam metni için bkz. Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis...**, s. 31; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 3-4.

¹¹⁴⁰ Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis...**, s. 33-40.

¹¹⁴¹ Akt. Mitchell, a.g.e., s. 233; Jabarti, **Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 25. Ancak Cebertî'nin bu tür hataları eleştirdiği eserinde, kendisi de çoğu zaman dil bilgisi hatası yapmıştır. Moreh, yapılan hataları detaylı bir şekilde vermekte ve *Müdde*'nin, yazdığı ilk metin olması itibarıyla Cebertî'nin gramer ve sözdizimi hataları yapmış olabileceğini söylemektedir. Bkz. Jabarti, **Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 25-29.

sözünün yalan ve aptallıktan başka bir şey olmadığını ve Fransızların işgal sürecindeki tavırlarının bu durumu ispat ettiğini kaydeder. Cebertî, “Papalık merkezini yerle bir ettik...” cümlesinin, Fransızların hem Hristiyanların hem de Müslümanların düşmanı olduklarını ve hiçbir dine inanmadıklarını ortaya koyduğunu, “... sonunun gelmesini Allah Teala takdir etmiştir...” cümlesinin ise büyük bir kibir ve küfür nişanesi olmaktan başka bir anlam ifade etmediğini ileri sürmektedir.¹¹⁴²

Moreh, Fransızların diğer Avrupalı uluslar arasında devrimsel nitelikte görülen fikir ve kavramları, yıllarca durağan halde olan Mısır’a getirdiklerini; Napoléon’un Mısır’ın sosyo-ekonomik yapısını yıkarak, yerine en güncel Avrupalı modele dayalı yeni bir sistem kurmak istediğini ileri sürmektedir. Mısırlılarınsa ellerinde haç taşıyan Haçlı seferlerini anlayabildiğini, zira bu savaşın mücadele eden iki din arasında geçtiğini, ancak Fransız işgalinin bundan farklı olduğunu ve Mısırlıların bu durumu kavrayamadıklarını belirtmektedir. Zira, Fransızların ellerinde haçların olmadığı ve kendilerine eşlik eden b/ilim adamları ve şarkiyatçılarla beraber, batılı seküler uygarlığı getirdiklerini söylemektedir.¹¹⁴³ Moreh, Fransızların dağıttıkları ilk bildiride yer alan eşitlik vurgusu ile aklın üstünlüğü düşüncesinin, âdeta Fransızların bütün bildirilerinde yer aldığı ve siyasetlerini bunun üzerine kurdukları imasında bulunmuştur. Hâlbuki bu ifade ve görüşlere sadece ilk bildiri metninde yer verilmiştir. Bildiriler kronolojik olarak takip edildiğin de ise karşılaşılan tablonun, “devrimci” düşünceden tamamen uzak, üslubun ve muhtevanın deyim yerindeyse “ihtida” ettiği, hatta Napoléon’un peygamberlik iddiasında bulunduğu,¹¹⁴⁴ Fransızların modern bir ordu ve teçhizatın üstünlüğünden yararlanarak kolayca kazandıkları savaşları takdir-i ilahi ve Allah’ın yardımı ile açıkladıkları¹¹⁴⁵ bir içeriğe dönüştüğü görülecektir. Dolayısıyla, Fransızlar ilk bildiride belirttikleri Fransız devrim düşüncesi fikirlerini, hiçbir şekilde siyasetlerinin merkezine koymamışlardır. Bunun tek istisnası, oluşturdukları

¹¹⁴² Kalın, **Ben, Öteki...**, s. 296. Cebertî, Acâibu’te herhangi bir tahlil ve tenkitte bulunmamış, sadece bildiri metnini aktarmıştır. Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 3-5.

¹¹⁴³ Jabartî, **Al-Jabartî's Chronicle...**, s. 24.

¹¹⁴⁴ Cebertî, **Târihu Müddeti’l-Fransis...**, s. 168-170; **Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 88-89; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 41-42.

¹¹⁴⁵ Cebertî, **Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 123; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 64.

divanlardır denebilir. Ancak, divanın ulemadan teşekkül ettiği ve başında Ezher Şeyhi Abdullah Şarkâvî olduğu hatırlanırsa batılı seküler düşüncenin Mısır’da uygulanmasını tam olarak nerede tahakkuk ettiği tartışmaya açık kalmaktadır. Gilbert Delanoue’ya benzer şekilde Tignor da mezkûr bağlamda, Moreh’in çevirisine yazdığı önsözde üç yıl süren işgalin geniş kapsamlı ve köklü kurumsal ve entelektüel değişikliklere yol açmadığını ileri sürmektedir.¹¹⁴⁶ Philipp ise daha etraflıca bir yorum yapmıştır: Fransızların belirli oranda Fransız Devrimi terminolojisi bildirilerinde kullandıklarını, ancak asıl amaçlarının Mısır halkı üzerinde siyasi ve askerî kontrol sağlamak olduğunu belirtmekte; bildirilerin, Fransız Devrimi’nin fikrîsel içeriğinin taşınmasında uygun bir kanal olmadığını ve Mısır’daki sosyal ve politik değişimin başlatıcısı olarak değerlendirilemeyeceğini ifade etmektedir.¹¹⁴⁷

İlk bildiriden itibaren Memlukleri ortadan kaldırmak ve onlarla mücadele etmek üzere Mısır’a geldiklerini belirtmeleri,¹¹⁴⁸ Hicaz’dan dönen Hac kervanındaki Memluklerin Mısır’a geri dönmelerini engellemeleri¹¹⁴⁹ ve Memluklerle yazışan Mısırlıları öldürmeleri¹¹⁵⁰ gibi gelişmeler Fransızların Memluk karşıtı siyasetlerini teyit eden hadiselerdir. Bu siyasetlerinin yanı sıra, Fransızlar savaştan ve en az maliyetle Mısırlıları yönetmek üzere iki stratejik hamle daha yapmışlardır. Bunlardan ilki, Kahire’nin işgalinden kısa bir süre sonra, 13 Safer 1213/25 Temmuz 1798 tarihinde ulemadan üyelerin yer aldığı ve başkanlığını da dönemin Ezher Şeyhi olan Abdullah Şarkâvî’nin yaptığı bir divan kurmak olmuştur. İkincisi ise; gerek divanda alınan ve Mısırlıları ilgilendiren kararların halka ulaştırılmasında olsun, gerekse Napoléon başta olmak üzere diğer komutanların halka iletilmesini istediği duyuru ve bilgilendirmelerinde olsun, Fransızların iletişim kanalını çok aktif ve etkili bir şekilde kullanmalarındır. Yazılan bildirilerin neredeyse tamamının, matbaada çoğaltılarak sokaklara ve caddelere asıldığı bilgisi Cebertî’nin eserinden kolayca

¹¹⁴⁶ Robert L. Tignor, “Introduction”, *Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...*, s. 11. Delanoue’nun değerlendirmesi için bkz. Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...*, s. 48. Ayrıca karşı. Gilbert Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l’Egypte du XIXème siècle (1798-1882)*, Caïre, 1982.

¹¹⁴⁷ Philipp, *The French and the French Revolution...*, s. 138, 140.

¹¹⁴⁸ Cebertî, *Târîhu Müddeti’l-Fransis...*, s. 58, 108; *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 37; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 10.

¹¹⁴⁹ Cebertî, *Târîhu Müddeti’l-Fransis...*, s. 69.

¹¹⁵⁰ Cebertî, *Târîhu Müddeti’l-Fransis...*, s. 106.

takip edilebilmektedir.¹¹⁵¹ Aslında bu, yani bildirilerin halka ulaştırılması, divanın etkinliğini artırmanın yanı sıra, Fransızların Mısır kamuoyuna hakimiyetini sürdürmelerini temin eden ve pekiştiren önemli bir unsur olmuştur.

Bu durumu daha da tahkim eden ve Fransızların mevcudiyetini meşrulaştıran bir diğer unsurun, bizzat ulemanın yazdığı ya da onlar adına yazılan mektup ve bildiriler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 29 Eylül 1798'de ulemanın Mekke Şerifi'ne ve Osmanlı Sultanı'na gönderdiği mektupta, bu duruma örnek olarak verilebilir. Özetle, ulema Fransızların Memluklerle mücadelelerini, Mısır'dan kaçan Memlukleri, Fransızların sultanın dostu ve düşmanının düşmanı olduğunu, hutbenin sultan adına okunmaya ve paranın yine onun adına basılmaya devam ettiğini, Fransızların önceki yazışmalarında belirttikleri üzere kendilerinin Müslüman olduklarını, Kur'an'a saygı gösterdiklerini, hacılara yardım ettiklerini, açları doyurduklarını, susuz kalanlara su verdiklerini, fakirleri gözettiklerini, Mevlid-i Nebi'nin kutlanmasına yardım ettiklerini ve özen gösterdiklerini ve son olarak Mustafa Kethuda'yı Mısır valisi tayin etmede Fransızlarla fikir birliğinde olduklarını ve Fransızların, Hameyn'e dair meseleleri hal yoluna koymak için çaba harcadıklarını yazmışlardır.¹¹⁵² Bu mektup, divanın ve ulemanın Mısır sınırlarının ötesinde bölgesel, hatta Osmanlı nezdinde meşruiyet unsuru olarak Fransızlar tarafından kullanılmalarının somut bir delili olarak değerlendirilebilir.

Kahire'deki 21 Ekim 1798 tarihli isyan sonrası, ulemanın ağzından yazılan bir başka bildiri metni, gizli ve aşikâr bütün fitnelerden Allah'a sığınırım ifadesiyle başlamaktadır. Ulema, başıbozuk grupların birbirleriyle dost ve arkadaş olan Fransız askeri ve Mısır halkı arasında fesat çıkarttıklarını, bu yüzden, birçok Müslümanın öldüğünü, evlerinin yağmalandığını, Allah'ın lütfuyla karışıklıkların sona erdiğini, kendilerinin Bonaparte nezdinde aracı olmaları sebebiyle sıkıntıların ortadan kalktığını, çünkü kendisinin, akli tam ve Müslümanlara karşı merhametli olduğunu; fakir ve kimsesizlere alaka gösterdiğini, Bonaparte olmasa Fransız askerlerinin tüm şehri yakıp yıkacaklarını ve herkesi öldüreceklerini, bu sebeple, bozgunculuk çıkaranların, münafıkların ve kötü kimselerin peşlerinden gidilmemesi, sözlerine

¹¹⁵¹ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 108, 114, 118, 120, 149, 153.

¹¹⁵² Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 108-109; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 61; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 22-23.

kulak verilmemesi gerektiğini, Allah'ın mülkünü dilediğine vereceğini ifade ettikleri bir bildiri metni yazıp imzalamışlardır.¹¹⁵³ 17 Kasım 1798 tarihli bir başka bildiride yine ulema, Mısır halkına seslenmekte, önceki metinde olduğu gibi Mısırlıları fitne ve fesada karışmamaları mevzusunda uyarmaktadır.¹¹⁵⁴

Fransızların 6 Ekim 1798 tarihinde propagandalarında değişikliğe gittikleri anlaşılmaktadır. Yayınladıkları bildiride, ilk defa açıkça Mısır'daki Türk/Osmanlı yönetimine tenkitte bulunmuşlardır. Mısır'ı en çok Türklerin tahrip ettiğini, insanların ellerinde bir şey bırakmayacak derece Mısır'ı sömürdüğünü, dolayısıyla insanların fakirlik ve zulüm altında yaşadıklarını, Fransızların Mısır'a gelerek Mısırlıları, Osmanlı Devleti'nin zulmünden kurtardığını halka ilan ettikleri görülmektedir.¹¹⁵⁵ Cebertî, metindeki ifadelerin gerçekleri tahrif ettiğini, süslü cümlelerin ardına yalan ve çarpıklığın gizlendiğini belirterek bildiriye eleştirerek metnin tamamını aktarmamıştır.¹¹⁵⁶

Fransızların neşrettikleri bildirilerde çok yönlü çalışmaları görülmektedir. Fransızlar, değişen şartlar ve gelişen hadiselerle göre bildirilerinde esnek bir şekilde hareket ederek, olayların seyrine göre propagandalarının içeriğini güncellemişlerdir. Fransızların Mısır'ı işgaliyle birlikte Osmanlı Devleti öncesinde Ruslar, sonrasında ise İngilizlerle ittifak antlaşması yapmıştı. 17 Kasım 1798 tarihli Mısır halkına dağıtılan, sadece *Müdde* ve *Acâib*'te yer verilen bildiride açıkça Rus karşıtlığı propagandası yapılmaya başlanmış olduğu görülmektedir. *Mazhar*'da sadece Fransızların Rusya ile düşman olduğundan bahsedilmiş, fakat Rusya'nın Osmanlılara düşmanlık beslediğine temas edilen kısımlar sansürlenmiştir. Aktarılmayan kısımda, Rusların İstanbul'u ele geçirme niyeti taşıdıkları, Osmanlı topraklarını işgal etmek için türlü türlü hile ve aldatmacalara başvurdukları, Ayasofya ve diğer mescitleri bâtil ibadetleri ve yozlaşmış dinleri için kiliseye çevirmek gayesinde oldukları, fakat Fransızların Osmanlılarla olan birlikteliği ve onlara desteği sayesinde Rusların

¹¹⁵³ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 151-152; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 79; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 33.

¹¹⁵⁴ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 153; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 24.

¹¹⁵⁵ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 113-114; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 64; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 24.

¹¹⁵⁶ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 114; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 64; "Tahrif edildiğini, süslü cümlelerin ardına yalan ve çarpıklığın gizlendiğini" şeklindeki ifadeler *Acâib*'te yer almamaktadır. Karş. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 24.

istedikleri şeyleri gerçekleştiremediği belirtilmektedir.¹¹⁵⁷ Cebertî'nin bu kısımları kasıtlı olarak çıkararak, aktarmamayı tercih ettiği aşıkardır. Çünkü bildiri metnini aktardığı halde bir kısmını çıkarmış olması başka şekilde izah edilemez. Dolayısıyla Cebertî'nin, gerekli gördüğü durumlarda ne kadar ihtiyatlı davrandığı bu sansüründe ortaya çıkmaktadır. Kuvvetle muhtemel, Osmanlı-Rus ittifakından haberdar olduğu için bu kısımları *Müdde* ve *Acâib*'te zikretmesine rağmen *Mazhar*'da sansürlemiştir.

Yukarıda kısmen temas edildiği üzere, Fransızlar tarafından yayınlamaya devam edilen bildiri metinlerinin, aydınlanma düşüncesi ve devrim prensipleriyle uzaktan yakından alakası bulunmamakta, aksine Fransızların kendilerine tamamen İslami terminoloji üzerinden meşruiyet sağlamakta olduğu gözlemlenmektedir. Cebertî, 1798 Aralık sonu yayınladıkları bildirinin, zayıf kimselerin akıllarını çelmeye yönelik yazıldığını ve Napoléon'un, bildiride çelişkili bir şekilde mehdilik ve peygamberlik iddiasında bulunduğunu belirtmektedir. Napoléon metinde, Allah'ın kendisine kullara karşı merhametli ve şefkatli davranmasını emrettiğini, kendisinin de bu emri yerine getirdiğini, yeryüzünde kendisinden kaçılacak hiçbir sığınma ve kurtuluş yeri olmadığını, Allah'ın takdir ettiği şeye karşı gelenlerin Allah'ın huzurundan kaçamayacakları, akıllı kimsenin Fransızların yaptıkları her şeyin Allah'ın iradesi ve takdiri ile gerçekleştiğini kavrayacağını, bunda ahmak ve âmâ kimselerin şüpheye düşeceğini, Allah'ın İslam düşmanlarının helâkını ve Fransızların Mısır'a gelip zalimleri helak etmelerini ezelden takdir ettiğini ve kendisinin bunu yapmakla emrolunduğunu bildirmektedir. Metnin devamında, nimet ve külfetin gayb âlemini bilen Allah'tan geldiği zikredilerek Napoléon'un mucizelerinden bahse geçilmektedir. Napoléon'un, Mısırlıların içlerinde gizledikleri her şeyi ortaya çıkarmaya kâdir olduğunu, insanların hallerinden anladığını, dolayısıyla kişiye bakmasının içinde ne gizlediğini ortaya çıkarmak için kâfi olduğunu, kendisinin hükmettiği ve yaptığı her işte ilahi hikmetlerin bulunduğunu söylemenin artık vaktinin geldiği ileri sürülmektedir.¹¹⁵⁸

Bildirilerde sürekli olarak propagandası yapılan Fransızların ve özellikle de Napoléon'un Müslüman olduğu meselesinin kendileri tarafından nasıl

¹¹⁵⁷ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 154; Karş. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 80; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 35.

¹¹⁵⁸ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 168-170; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 88- 89; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 41-42.

yorumlandığına bakmak süreci daha anlaşılır kılmayı sağlayacaktır. Louis Faulevet, Napoléon'un ne Kur'an okuduğunu ne de öğrendiğini belirtmekte; kaderi, çok eşli evliliği, ya da Kur'an'daki diğer doktrinleri hiçbir zaman savunmadığını söylemektedir. Napoléon'un kendisini imamlarla tartışarak, İsmailîlerden daha iyi bir şekilde yetiştirdiğini belirtir. Napoléon'un asla herhangi bir mescide ayak basmadığını; sadece bir keresinde Müslümanlar gibi giyindiğini; bununsa, kendisinin dine yönelik hoşgörüsünün, felsefî ruhunun doğal bir neticesi olduğunu; ülkedeki dine saygı göstermek durumunda olduğundan bu şekilde davrandığı; Müslüman gibi davranmayı Katolik gibi davranmaktan daha gerekli bulduğunu; zeki bir fatihin zaferlerini, fethettiği halkların dinini koruyarak, hatta yücelterek desteklediğini ve Napoléon'un, kendisine her yerde dinleri insanların işi olarak görmesini ve dinlerin, devletlerin yönetim mekânizmasını destekleyen güçlü bir makine/unsur olduğunu bilerek saygı göstermesi gerektiğini sürekli anlattığını aktarmaktadır. Napoléon'un, Müslüman ileri gelenlerle din değiştirme mevzusunu sıklıkla konuştuğunun doğru olduğunu; ancak bunu eğlenmek maksadıyla yaptığını söylemektedir. Kısacası, Napoléon'un Müslüman gibi konuşmasının Müslümanların memleketinde bulunmasıyla alakalı olduğunu, şayet Hindistan'da olsa Ali, Tibet'te olsa Dalay Lama, Çin'de olsa Konfüçyüs'ü destekler bildiriler dağıtacağını ve bu stratejisinin Napoléon'un başarısının özünü oluşturduğunu dile getirmektedir.¹¹⁵⁹ Dolayısıyla Napoléon, Müslümanların kalplerini ve zihinlerini kazanma ihtiyacının sonuna kadar farkındaydı ve kendisini Müslümanların dostu olarak göstermek üzere söz ve eylemleriyle çaba göstermiştir. Ancak toplumun geneli açısından bu çabaları ikna edici olamamıştır.¹¹⁶⁰

Mısırlı Müslümanlar, Fransız işgaline oldukça sert tepki göstermişlerdir. Ezher uleması, işgal esnasında Fransızlara karşı girişilecek mücadelenin cihat, gazayı ekber olduğunu ve Haremeyn-i Şerife'nin kapısını Mısır'ın oluşturduğunu, binaenaleyh herkesin sonuna kadar savaşması gerektiğini ifade eden bir fetva

¹¹⁵⁹ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, "The French View of the Events in Egypt", **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle**..., s. 152-154.

¹¹⁶⁰ F. Charles-Roux, "La Politique Musulmane de Bonaparte", **Napoléon, Revue des Etudes Napoléoniennes**, XXIV, 1925, s. 23-47. Akt. Thomas Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabartî", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 135.

yayınlanmıştır.¹¹⁶¹ Abdurrahman Cebertî cihat çağrılarını kalemiyle destek vermek için Müslüman Mısır'ın manevi değerlerine vurgu yapmış; Fransız donanmasına karşı Müslümanların sarsılmaz bir imanı olduğunu hatırlatmıştır. Dolayısıyla Batı'nın maddi güce sahip olduğu gerçekse de bu durum geçicidir. Asıl insani değerler Müslüman Mısır kültüründe yaşamaktadır. Avrupa'nın maddi üstünlüğü, kendisinin iyi ve doğru olduğuna işaret etmez. Cebertî, tıpkı Orta Çağ Hristiyanlarının İslam'ı ve Osmanlıları günahkâr Hristiyanları cezalandırmak için Tanrı'nın gönderdiğini düşündükleri gibi Mısır'ı işgal eden Fransızları da Allah'ın Müslümanları cezalandırmak üzere gönderdiğini belirtmektedir. Müslümanlar dinlerinden uzaklaştıkları takdirde bu tür işgallerden kurtulamayacaklardır. Bu durumdan tek çıkış yolu Müslümanların kendi nefislerinde olanı ıslah/düzelterek Kuran ve Sünnet'e geri dönmelerinden geçmektedir.¹¹⁶² Burada bir çelişkinin olduğu kolayca fark edilecektir. Cebertî, cihat çağrılarını destek verip Mısırlı Müslümanları harekete geçirmek isterken ifade ettikleri ile Fransız işgalini Müslümanların mevcut durumlarına ilahi bir ceza olarak gören tespiti tutarsızlık barındırmaktadır. Cebertî hem Mısır Müslüman topluluğunun yozlaştığını hem de Batı'nın maddi gücüne, bu topluluğun kendinde barındırdığı manevi güçle karşı koyabileceğini söylemektedir. Bu meyanda Cebertî'nin Mısır Müslüman toplumunun oldukça yozlaşmış bir hâlde olduğuna dair tespitlerini tarihsel verilerin doğrulamakta olduğu görülecektir. Dolayısıyla her şeye rağmen Cebertî'nin kendi toplumunu motive etmek amacıyla söylediği sözler, teşvik ve tahrik kabîlinden değerlendirilmeli, tarihsel gerçekler olarak itibara alınmamalıdır.

3.2.2. Ekim İsyanı

Müdde'de, odağını yoğun propagandanın oluşturduğu bildirilerin dağıtılması ve üyelerini ulemanın teşkil ettiği divanın kurulması¹¹⁶³ gibi önemli gelişmelerin yanı sıra vuku bulan en kritik hadise Kahire merkezli olarak patlak veren halk isyanıdır. 21 Ekim'de Kahire'de başlayan isyan dalgası çerçevesinde Fransızlara yönelik halk ayaklanmasının değerlendirilmesi, Fransızların eylemlerinin,

¹¹⁶¹ Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı...**, s. 79.

¹¹⁶² Kalın, **Ben, Öteki...**, s. 295.

¹¹⁶³ Divan meselesi, *Mazhar*'da ele alınmaktadır.

kültürlerinin, davranış biçimlerinin, gelenek ve göreneklerinin tahlil ve tenkit edilmesi, Batı ile karşılaşan ve Batı'nın işgaline uğrayan İslam toplumunun bir ferdi olan Ezher ulemasından birinin tanıklığını daha önemli hale getirmektedir. Cebertî, patlak veren halk ayaklanmasına katılarak şiddet ve kargaşaya yol açanları eleştirmiş, topluma barış ve istikrarı geri getirmek için çabalayan ulemayı ise takdir etmiştir.¹¹⁶⁴ İsyanı kalkışanların, Fransızların elinde tutsak olduklarını, Fransızların kalelere, surlara, muhkem mevkilere hâkim olduklarını; ellerinde top, tüfek, cephan ve benzeri savaş araç gereçleriyle donanmış olduklarını unuttuklarını ifade ederek, isyanın başarıya ulaşmasının mümkün olmadığına işaret etmektedir.¹¹⁶⁵

İsyanı kalkışanların, bütün Müslümanların kendileriyle birlikte hareket edeceklerini zannettiklerini, halbuki Mısırlıların başına gelen bütün bela, sıkıntı ve rezilliklerin birlik olamamalarından ve sürekli ihtilaf halinde kalmalarından kaynaklandığını unuttuklarını kaydeder ve Şeyh Bekrî ve Şeyh Feyyûmî gibi isimlerin isyanı kalkışanları uyardıklarını, engellemeye çalıştıklarını belirtir.¹¹⁶⁶ Ancak isyan başlar ve ortalık savaş alanına döner. Fransızlar, kalelerden şehri topa tutar. Mısır halkı teslim olana kadar çatışmalar, bu şekilde devam eder. Cebertî, ayaklanma esnasındaki gelişmeleri tafsilat ve tepkileriyle aktarmıştır: İsyanı bastıran Fransızların, şeytanlar ve iblisin ordusu gibi şehre girdiklerini, vahşi hayvanlar gibi atlarıyla Ezher Camisi'ne girdiklerini, burada buldukları her şeyi yağmaladıklarını, kitap ve Mushafları parçalayarak yerlere attıklarını ve ayaklarıyla çiğnediklerini; mescide pislediklerini, içeride içki içtiklerini, mescitte buldukları kimselerin elbiselerini çıkarttıklarını, bazılarını ise boğazladıklarını, çünkü Fransızların din düşmanı ve zorba hasımlar, köpekleşmiş sırtlan sürüleri olduklarını belirterek ağır bir üslupla yapılanları tenkit ve tahkir etmiştir.¹¹⁶⁷

¹¹⁶⁴ Dykstra, a.g.m., s. 126.

¹¹⁶⁵ Cebertî, isyan başlangıcındaki durumu, *Müdde*'de daha detaylı şekilde, *Mazhar*'da ise daha sert bir üslupla ele almıştır. Karş. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 125-126; Cebertî, *Mazharu't-Takdis bi-Zevâli*..., s. 68; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 27-28.

¹¹⁶⁶ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 130; Cebertî, *Mazharu't-Takdis bi-Zevâli*..., s. 68. Bu değerlendirme ve detaylar *Acâib*'te bulunmamaktadır. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 27-28.

¹¹⁶⁷ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 138; Cebertî, *Mazharu't-Takdis bi-Zevâli*..., s. 72. "Fransızların din düşmanı ve zorba hasımlar, köpekleşmiş sırtlan sürüleri" şeklindeki ifadeler *Acâib*'te yer almamaktadır. Bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 29.

Diğer taraftan, isyanın Kahire ile sınırlı kalmadığı, taşraya yayıldığı ve ciddi çatışmaların yaşandığı anlaşılmaktadır. Cebertî'nin aktarımından taşradaki kalkışmanın Fransızlara daha fazla zarar verdiği ortaya çıkmaktadır.¹¹⁶⁸ Bu süreçte, Fransızların Mağrip kökenli Müslüman gençlerden oluşturdıkları askeri birlikleri taşradaki isyan dalgasını bastırmak için kullandıkları görülmektedir.¹¹⁶⁹ Netice itibariyle, isyan hareketinin istenilen sonuca ulaşamaması bir tarafa, Müslümanların başlattıkları ayaklanmanın, yine kendilerinin istihdam edilmesiyle bastırılması gibi trajik bir gelişme de yaşanmıştır. Cebertî, Müslümanların Fransız ordusuyla birlikte, Müslümanların başkaldırısını bastırmak üzere silahlandırılarak istihdam edilip kullanılmalarına herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Cebertî'nin bu tür meselelere sessiz kalışı, kendisinin Fransızların Ezher ulehasını küçük düşürmek ve onlarla eğlenmek gayesiyle tertip ettikleri bilinen kimya deneyleri ya da uçan balon gösterilerine dönük “Müslüman izzet-i nefsinin” tahkir ettirmeme çabasının elitist/seçkin ve “sınıfsal” bir tavır olarak anlaşılmasına yol açmaktadır. Yine, divanda ulemanın yer almasına dair herhangi bir şey söylememesi, Gayrimüslimlerin Müslüman bir memlekette yönetici konuma gelmelerine yönelik eleştirilerinin bütünlük arz etmediğini göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, ulemanın “saygın” konumunun Fransız işgal yönetiminin bir parçası olarak korunmasının Cebertî için yeterli ve muteber bir pozisyon olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Cebertî'nin bu durumu kendisinin kabullenmeyişi sebebiyle kasıtlı olarak yazmamayı tercih etmiş olabileceği ileri sürülebilirdi. Ancak kendisinin de Menou'nun kurduğu son divana dahil olmayı kabul etmesi, bu yoruma imkân tanımadığı gibi, bu durumu bir sorun olarak görmediğini de tescillemektedir. Ayrıca, *Acâib*'in girişinde uzunca yer verdiği adil yönetici ve adaletli toplumun oluşumuna dair meselelerin, Cebertî açısından, pratikte tam olarak neye tekabül ettiğinin tekrardan tartışılması ve sorgulanması gerekmektedir.

Robert Tignor, Cebertî'nin bildirileri tenkit etmesini genelleyerek, bildirilere ulemanın güvenmediğini ve Fransızlara karşı halkı isyana teşvik ettiklerini söylemesi

¹¹⁶⁸ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 143; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 74; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 31.

¹¹⁶⁹ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 31.

itibariyle hatalı bir değerlendirmede bulunmuştur.¹¹⁷⁰ Hâlbuki yukarıda yer verilen aktarımda görüldüğü üzere, Cebertî isyana kalkışanları eleştirdiği gibi, Şeyh Bekrî ve Feyyûmî'nin de isyancıları uyararak engellemeye çalıştıklarını aktarmaktadır. Üstelik ulemanın divanda işgal bitene kadar görev aldığı hatırlandığında, hatta ulema adına yazılan ve halka dağıtılan bildiriler akla getirildiğinde, Tignor'un yorumunun, Cebertî'nin tenkitleri üzerinden gereğinden fazla yapılmış bir genelleme olduğu kolayca görülecektir.

3.2.3. Fransızlar

Cebertî diğer eserlerinde olduğu gibi *Müdde*'de de hadiseleri mümkün mertebe aktarmaya gayret etmiştir. Özellikle de Fransızlara dair olumlu olumsuz birçok olayı eserine almıştır. Fransızların temizlik âdetlerini ve kadın-erkek ilişkilerini sert bir üslupla eleştirmiş olması bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Kalın, Cebertî'nin tenkitlerindeki asıl hedefinin, Napoléon'un fermanının ve Mısır'daki mevcudiyetinin siyasi ve dinî temellerini yıkmak çabası olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷¹

Cebertî *Müdde*'de gündelik hayattan bilgilere, kutlama ve eğlencelere dair birçok detay paylaşmaktadır. Mesela, Fransızların helyum balonu uçurttukları hadiseye yer vermiş ve olayı ayrıntılarıyla aktarmıştır. Ancak sonucun, iddia ettikleri gibi çıkmadığını, yapılan işin uçurtma uçurmaktan pek farklı bir şey olmadığını söyleyerek Fransızların Mısır halkını büyüleyeceklerini düşündükleri eylemi açıkça küçümsemeyi tercih etmiştir.¹¹⁷² Fransız kaynaklarında da kimya deneyi ile ilgili hadisede Napoléon'un önde gelen ulemayı davet edip, ulemanın büyülenmesiyle eğlenmeyi umduğunu, ancak ulemanın deneyi ilgisiz bir şekilde izlediğini ve kimsede herhangi şaşkınlık belirtisi görülmediğini; hatta Şeyh Bekrî'nin deneyi yapan M. Berthollet'ye kendisini aynı anda hem Fas'ta hem de Mısır'da bulundurup bulunduramayacağını sorduğunu, olumsuz cevap karşısında ise Berthollet'ye yarım

¹¹⁷⁰ Robert L. Tignor, "Introduction", *Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...*, s. 9.

¹¹⁷¹ İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2007, s. 114.

¹¹⁷² Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 156-157; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 82, 95; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 36, 45.

bir büyücü dahi olamadığı yanıtını verdiği aktarılmaktadır.¹¹⁷³ Cebertî de aynı hadiseden, biraz farklı detaylarla tüm metinlerinde bahsetmektedir.¹¹⁷⁴

Şeyh Bekrî'nin burada söylemek istediği, tasavvufta zaman ve mekân sınırlarından kurtulmuş olarak hareket etme, mesafe kat etme anlamına gelen tayy-i zaman ve tayy-i mekân mevzusu olduğu aşikârdır.¹¹⁷⁵ Bu diyalogla, Fransızların kendi üstünlüklerini modern bilim sahasında, kimya deneyiyle ispat etme çabaları karşısında Müslümanların manevi yönden onların çok daha ilerisinde bir güce sahip oldukları imasında bulunulmaya çalışılmıştır. Cebertî'nin olayı aktarım biçimi ve Bekrî'nin kurduğu diyaloga yorum yapmayışı aynı fikri paylaştığına yorulabilir. Fakat bu maneviyatın üstünlüğü iması, Bekrî'nin Fransızların kurduğu divan üyesi olarak vazifesine devam etmesi ve Mısır'ın Fransız işgali altında bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Oluşturulan divan, Fransızların maddi desteğiyle ve bizzat katılımlarıyla icra edilen Mevlid-i Nebi kutlamaları, desteklenen Hac organizasyonu, balon uçurtma gösterileri, inşa edilen laboratuvar, yapılan kimya deneyleri, kurulan kütüphane ve enstitü, özellikle de basılarak halka dağıtılan propaganda içerikli bildiriler, Fransızların Mısır halkını tesir altına alma çabalarının çok yönlü olduğuna işaret eder. Faulevet'nin tanıklığının da bu durumu teyit ettiği görülmektedir. Bunların yanı sıra, Faulevet kendi müziklerinin de Mısırlılar üzerinde herhangi bir etki uyandırmadığını dile getirmektedir.¹¹⁷⁶

Fransızlar, yönetimlerine katkı vermesi için oluşturdukları divan dışında, 27 Eylül 1798'de ticaretle, halkla ve mirasla alakalı davaların görüleceği bir mahkeme açmışlardır. Fransızlar, idari ve hukuki kurumları ihdas etmenin yanı sıra iki adet yel değirmeni inşa etmişler,¹¹⁷⁷ kütüphane ve laboratuvarların bulunduğu araştırma

¹¹⁷³ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, "The French View of the Events in Egypt", **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle**..., s. 157. Benzer yorumlar için ayrıca bkz. Thomas Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabartî", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 132.

¹¹⁷⁴ Karş. Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis**..., s. 156-157; Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 82; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 36.

¹¹⁷⁵ Lügat izahı için bkz. Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yayınları, 2004, s. 636-637.

¹¹⁷⁶ Louis Antoine Fauvelet de Bourrienne, "The French View of the Events in Egypt", **Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle**..., s. 157.

¹¹⁷⁷ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 84; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 37.

enstitüsü kurmuşlardır.¹¹⁷⁸ Cebertî Fransızların yaptıkları, Mısırlıların aklının dahi almayacağı kimya deneylerini izlediğini dile getirmekten çekinmemiştir.¹¹⁷⁹ Mısırlı tarihçi, Fransızların beraberinde getirdikleri kitaplarla kurdukları kütüphaneden büyük bir ilgiyle bahsetmiştir. Kendisinin kütüphaneye defalarca gittiğini, Müslümanların kütüphaneye girmek istediklerinde, Fransızların kendilerine müsaade ettiklerini husûsen belirtmekte ve kütüphanelerinde bulunan kitapların çeşitliliğine dair etraflıca malumat vermektedir.¹¹⁸⁰ *Mazhar*'da ise kütüphanenin kurulduğundan söz etmekle birlikte, içeride bulunan kitaplara, sadece genel olarak değinmekte, kendisinin ya da diğer Müslümanların kütüphaneye gittiğinden ise bahsetmemektedir.¹¹⁸¹ Philipp, Osmanlılara yazılan bir rapor mahiyetinde olan *Mazhar*'da, Cebertî'nin enstitüye ziyaretini gizlemesinin kendisi açısından siyaseten doğru bir karar olduğunu, yazarın düşmanla çok yakın bir temas içinde olduğunu göstermesinin makul bulunamayacağını söylemektedir.¹¹⁸²

Cebertî, Fransızların kurdukları mahkemeye dair, kaide ve esaslarının küfre, kötülüğe ve zulme dayandığı eleştirisini yaparak, Fransız kanunlarının uygulamaya konulduğu imasında bulunmakta,¹¹⁸³ Fransızların mülk sahiplerinin mülkiyetlerindeki kayıtlar altına alma taleplerine tepki göstererek, asıl amaçlarının insanların mallarına el koymak olduğunu söylemektedir.¹¹⁸⁴ Fransızlar bu uygulamayla muhtemelen, mal ve mülklerin mülkiyetlerinin belirlenmesini, firar eden Memluklerin sahip oldukları emlakı tespit gayesiyle icra etmek istemişlerdir.

¹¹⁷⁸ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 162-164; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 85; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 38-39.

¹¹⁷⁹ Bu ifade sadece *Acâib*'te geçmektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 40.

¹¹⁸⁰ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 162-164; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 38-39.

¹¹⁸¹ Fransız talebelerin öğlenden önce kütüphaneye gelerek araştırma yaptıkları, kitap okudukları, çalışma esnasında kimsenin bir başkasını rahatsız etmediği bir ortamın bulunduğu, en düşük rütbeli Fransız askerinin bile okuma yazma bildiği belirtilmektedir. Karş. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 163; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 85; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 38-39.

¹¹⁸² Thomas Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabarti", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 132.

¹¹⁸³ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 102; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 57; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 20-21. Ayrıca bkz. Bjorneboe, a.g.e., s. 135.

¹¹⁸⁴ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 102; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 57; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 21.

Cebertî'nin buradaki anlatısı, Fransızların işgal sürecinde nasıl bir yönetim kurdukları, ne tür iktisadi uygulamaları fiiliyata geçirdiklerini tam manasıyla ortaya koymamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Cebertî'nin tasvirinin dışında kalan ya da tasavvurunun ötesine geçen, divan ve mahkemeden ibaret olmayan daha kapsamlı bir yönetim kurduklarını, Fransız ve İngiliz kaynaklarını ortaya koymaktadır. Kısacası, Cebertî'nin anlatısının odağını Kahire'nin oluşturması sebebiyle, taşradaki kurumsallaşmanın boyutları mevcut kurgunun kapsamının dışında kalmıştır.¹¹⁸⁵ Hâlbuki, Fransızların Kahire'de oluşturdukları yönetim yapılanmasının köy idarecilerine kadar inen, temsil gücüne sahip hiyerarşik bir teşekkül olduğu bilinmektedir.¹¹⁸⁶

Kahire, Fransız işgaliyle birlikte ciddi manada fiziksel dönüşüm ve yıkım yaşamıştır. Bunun iki ana sebebi bulunmaktadır: Bizatihi fiziksel mücadelelerden kaynaklı sebepler, Ekim 1798 Kahire ayaklanması ve yine Mart 1800'deki çatışmalar neticesinde, şehirdeki mahalleler ciddi manada tahribata uğratılmıştır. Diğer sebep ise Fransızların güvenlik gerekçesiyle ya da farklı bahanelerle bizzat bina, mescit, sur gibi yapıları yıkması, ciddi oranda ağacı kesmesi, yolları genişletmesi, kale ve burç benzeri yeni yapıları inşa etmesi sonucunda Kahire'nin büyük bir tahribat ve dönüşüm yaşamasıdır.¹¹⁸⁷ Şehrin, kültürel ve tarihî mesken dokusuna dair geçmiş hafızasının, Cebertî tarafından yazılarak kayıt altına alınması fevkalade öneme sahip olduğu görülmektedir.

3.3. Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis

Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis,¹¹⁸⁸ Sadrazam Yusuf Paşa'nın Mısır ulemasından talebi üzerine Cebertî'nin, işgal süreci ve kısmen sonrasını

¹¹⁸⁵ Cebertî, daha önce oluşturulan divan dışında divan kurduklarından kısaca bahsetmektedir. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 117; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 65; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 25.

¹¹⁸⁶ Stanford Shaw, "Introduction", Huseyn Efendi, *Ottoman Egypt in the Age of of the French Revolution*, Trans. by Stanford Shaw, Cambridge & Massachusetts, Harvard University Press, 1964, s. 24.

¹¹⁸⁷ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 158-162; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 84; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 37.

¹¹⁸⁸ Cebertî kitabının girişinde eserini, *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis* olarak isimlendirdiğini söylemektedir. Bkz. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi*..., s. 66; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 9. Buna rağmen tahkikli neşirlerde ve yazma nüshalarda farklı isimler kullanılmıştır. 330 numaralı yazmada "Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis" 101

yazdığı, üç buçuk senelik bir zaman dilimini kapsayan eseridir. *Mazhar*’ın *Müdde*’ye nazaran birden fazla yazma nüshası bulunmaktadır. *Mazhar*’ın; hicri 1224’te istinsah edilmiş, 101 numarayla kayıtlı yazma ile 1297’de istinsah edilmiş, 330 numaralı yazma ve Tarihü Teymur 1327 numaraya kayıtlı, 1240’ta istinsah edilmiş kopyası, mikrofilm olarak Dârü’l-Kütübi’l-Mısriyye’de mevcuttur.¹¹⁸⁹ Bu nüshaların dışında, Rifâa Tahtavi Kütüphanesi’nde 201 numarayla kayıtlı eksik bir nüsha daha bulunmaktadır.¹¹⁹⁰

3.3.1. Yazılış Süreci ve Telif Sebebi

Kitabın niçin ve ne zaman kaleme alındığının tespitine imkân tanıyacak iki karine bulunmaktadır. Bunlardan ilki Şarkâvî’nin aktardığı hadise ve hadisenin gerçekleştiği tarihtir. Şarkâvî, 1214 Ramazan/1800 Şubat ayında ulemadan bazı kişilerle sadrazamı karşılamak üzere Belbis şehrine gittiklerinden bahsetmektedir. Ziyaret esnasında, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa’nın maiyetindeki kişilerin kendisinden kitap yazma talebinde bulunduklarını belirtmektedir.¹¹⁹¹ Ulema heyeti arasında Cebertî’nin de bulunduğu ya da talep bilgisinin bir şekilde kendisine ulaştığı varsayıldığında, Cebertî’nin eserini kaleme almaya başladığı düşünülebilir.¹¹⁹² Fakat bu bir süreçtir. Yani, Cebertî’nin daha önce peyderpey yazmış olduğu dönemi tashih ettiği, hâlihazırdaki hadiseleri ise yazmayı sürdürdüğü söylenebilir. Moreh,

numaralı yazmada “*Mazharu’t-Takdîs bi-Hurûci Devleti’l-Fransis*” ismi yer almaktadır. 1327 ve 201 numaralı yazmalarda ise isim bulunmamaktadır. Bkz. Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zehâbi*..., s. 26. Türkçe çevirisinin yer aldığı 7 farklı yazmada eserin ismi, *Mazharu’t-Takdîs bi-Hurûci Tâifeti’l-Fransis* olarak geçmektedir. Mezkûr Türkçe yazmalardan, ilgili bölümde detaylıca bahsedilmektedir. Bkz. 3.3.5.

¹¹⁸⁹ Abdurrahman el-Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli Devleti’l-Fransis*, tah. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kahire, Matbaatü Dâri’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1998, s. m16-m17; Abdurrahman el-Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zehâbi Devleti’l-Fransis*, Tah. Abdürrezzâk Îsâ, ‘Îmâd Ahmed Hilâl, Kahire, el-Arâbî li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, C. I-II, 1998, s. 23-26.

¹¹⁹⁰ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. m17. İngiltere ve Amerika’da bulunan nüshalar için bkz. Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. m17.

¹¹⁹¹ Şarkâvî, *Tuhfetü’n-Nâzirîn*..., s. 1; *Kitâbü Ahbârî’l-Üvel*..., s. 3.

¹¹⁹² Cebertî, böyle bir buluşmadan ya da eserini hangi sebeple yazdığından bahsetmektedir. Şarkâvî ise yukarıda görüldüğü üzere, gerçekleşen olayı, talebin sadece kendisine yapıldığını gösterecek şekilde aktarmıştır. Her ne kadar somut ve dolaysız bir bulgu olmasa da Cebertî’nin *Mazhar*’ı yazmasından, kendisinin de bir talep aldığı ya da aslında Sadrazam’ın yaptığı talebin genel olduğunu sonucuna varılabilir.

Mazhar'ın, kuvvetle muhtemel 1801 senesinde kaleme alınmış olduğunu ileri sürmektedir.¹¹⁹³

Müdde'nin mevcudiyeti, üslubundaki değişiklikler ve oldukça net bir şekilde verilen tarihler ile hadiselerin detaylarıyla aktarılmış olması Cebertî'nin işgali, başından itibaren eş zamanlı olarak yazmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. İkinci bilgi de birinci varsayımı destekler mahiyettedir: Cebertî, *Mazhar*'ın girişinde Fransızların Mısır'ı ele geçirmelerinin başından Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Mısır'a/Kahire'ye girişine kadar gerçekleşen hadiseleri daha önceden yazdığından, ancak yazılan metinlerin düzensiz ve dağınık bir şekilde bulunduğundan bahsetmektedir.¹¹⁹⁴ Eserde 16 Temmuz 1801 tarihinde Sadrazam'ın Kahire'ye girdiği kaydedilmiştir.¹¹⁹⁵ Mezkûr tarih ile Cebertî'nin ifadeleri dikkate alındığında, eserin peyderpey yazıldığı, daha önce *Müdde*'de yazılmış kısımların ise gözden geçirilerek yazılmakta olan *Mazhar*'a dahil edildiği anlaşılmaktadır.

Cebertî, *Mazhar*'da açık bir şekilde kitabını yukarıda bahsedilen talep üzerine kaleme aldığından bahsetmemiştir. Eserinin mukaddimesinde yer verdiği Mısır tarihi özetindeki Osmanlılara değinme biçiminden, Yusuf Peygamber ve Salahaddin Yusuf b. Eyyüb'ten sonra, Yusuf ismi taşıyan ve Mısır'ı kurtaran üçüncü kişinin, Yusuf Ziya Paşa olduğunu zikretmesinden, *Müdde* ve *Acâib*'te yer verdiği Osmanlı Devleti'ne yönelik eleştirilerin *Mazhar*'da yer almamasından, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'dan bahsettiği kısımlardaki tazim ve ihtiram içeren hitap cümlelerinden,¹¹⁹⁶ eserin Osmanlı sadrazamına ithafen yazıldığı sonucuna kolaylıkla varılabilir.¹¹⁹⁷

Moreh başta olmak üzere birçok batılı tarihçi Cebertî'nin bu eserini kendini aklamak için sert bir üslupla, Fransız karşıtı olarak yazdığını iddia etmektedirler.¹¹⁹⁸ Eser de bu iddia üzerinden değerlendirilmekte ve *Müdde*, *Mazhar* ve *Acâib*

¹¹⁹³ Moreh, *Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmān...*, s. 537.

¹¹⁹⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdīs bi-Zevâli...*, s. 8.

¹¹⁹⁵ Cebertî, *Mazharu't-Takdīs bi-Zevâli...*, s. 285.

¹¹⁹⁶ Cebertî, *Acâib*'te herhangi bir tazim ya da ihtiram ifadelerine yer vermeden “Vezir Yusuf Paşa” ya da “Sadrazam” olarak bahsetmektedir. Bu açıdan *Mazhar*, ciddi farklılık arz etmektedir. Örneğin bkz. Cebertî, *Mazharu't-Takdīs bi-Zevâli...*, s. 218; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 173.

¹¹⁹⁷ Cebertî, *Acâib*'in mukaddimesinde açıkça eseri herhangi bir kişinin talebi üzerine kaleme almadığı belirtmektedir. Eserinin kimseye ithaf etmediğini belirtme ihtiyacı duyması, bir önceki kitabı *Mazhar*'ı siyasi otoritenin talebi üzerine yazdığına yorulabilir.

¹¹⁹⁸ Moreh, *Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmān...*, s. 537; Robert L. Tignor, “Introduction”, *Napoleon in Egypt: Al-Jabartî's Chronicle...*, s. 5; Dykstra, a.g.m., s. 136.

arasındaki muhteva farklılıkları ve üslup değişiklikleri, bu iddiayı temellendirmek üzere kullanılmaktadır. Bu farklılıkların mevcudiyetini yok saymak mümkün olmamakla birlikte, Cebertî'nin eserini kendini aklamak üzere yazdığını ileri sürmek, *Mazhar*'da divanın mevcudiyetinden bahsedilmesi, Ezher ulemasından divanda bulunanlarla beraber divan başkanının isimlerinin açıkça zikredilmesi, sürekli vurgulanan ihtiyatla, suçluluk psikolojisiyle, aklanma endişesiyle çelişmektedir. Ayrıca Cebertî, sadece Menou'nun kurduğu son divana dahil edilmiştir. Tüm bunların yanı sıra, Cebertî Osmanlıların ulemaya nasıl yaklaştıklarını ve ne şekilde tepki verdiklerini anlaması için yeterince süreye sahip olduğu söylenebilir. Bozulan ilk antlaşma sürecinde Mısırlıların Osmanlılarla Kahire'de temasa geçmesi 1800 Mart'ında gerçekleştiği hatırlanırsa, yaklaşık 1,5 senelik bir zaman dilimi olduğu görülecektir. Bu evre de aslında başından sonuna kadar Osmanlıların derdinin, Fransızların tahliyesi ve Memluklerin imhası olduğunu göstermektedir. Diğer bir husus ise, Cebertî'nin *Acâib*'te Osmanlıları açıkça tenkit etmesine rağmen, şayet var ise, Osmanlıların ulemaya tepkilerine değinmesi beklenebilirdi. Fakat, Cebertî hiçbir şekilde bu konuya dair herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Dahası, Fransızların kurduğu divanda katiplik yapan İsmail Haşşâb'ın Osmanlılar tarafından vazifelendirildiği hem *Mazhar*'da hem de *Acâib*'te zikredilmektedir. Bunun dışında, üç sene boyunca divan başkanlığı yapan Abdullah Şarkâvî, Ezher Şeyhliği görevine 1812 senesinde ölene kadar devam etmiştir.

Bir başka husus ise Osmanlıların Fransızları İngilizlerin yardımıyla Mısır'dan çıkarabilmiş olmaları gerçeğidir.¹¹⁹⁹ Hatta öncesinde hem Ruslarla hem de İngilizlerle ittifak antlaşması imzalanmıştır. Yani, Osmanlı Devleti'nin işgal sürecinin faturasını ulemaya çıkararak Mısır'daki tüm tarafları karşısına almasını beklemek doğru bir okuma olmayacaktır. Hakikaten de her şeyin geçmişte kaldığına dikkat çeken Mısır halkına hitaben Osmanlıların yayınlandığı beyannamenin kapsamına ulemanın Fransızlarla yaptığı iş birliği de kolayca dahil edilebilir. Kısacası, bu durumun tek istisnasının Memlukler olduğu izahtan varestedir.

Diğer taraftan, Marsot da Moreh'in okumasını yanlış bulduğunu yaptığı izahlarla ortaya koymaktadır. Marsot'a göre Cebertî ilk metni olan *Müdde*'yi işgalin

¹¹⁹⁹ Nikola et-Türk'ün İngilizlerin Mısır'ın tahliyesindeki rollerine daha fazla vurgusu için bkz. Philipp, *The French and the French Revolution...*, s. 139.

yarattığı travma altında yazmıştır. Cebertî'nin tüm bildiği şeyin, işgalin kalıcı hale geleceği olduğunu ileri sürer. Bu yüzden de yazarın eserini kaleme alırken, bazılarının Arapça da okuyabildiği Fransız otoritelerinin gelişle oluşan tehlikeli ortamın tedirginliğiyle, belli bir ihtiyatla hareket etmek zorunda kaldığını söyleyerek Cebertî'nin durumunu makul karşılamaktadır. Üstelik, eserin işgalin ilk yılında “koşulların henüz çok berbat bir hale” dönüşmediği bir ortamda yazıldığını hatırlatır.¹²⁰⁰ *Mazhar*'ın, işgale dair Cebertî'nin gerçek hissiyatını ortaya çıkardığını ve şayet Cebertî Fransızlara karşı toleransız bir tutum takınmışsa, kendisinin bunda haklı nedenlere sahip bulunduğunu, hiçbir kimsenin kendi ülkesini işgal edenlerden müsamaha ve muhabbetle bahsedemeyeceğini belirtmektedir. Marsot, Cebertî'nin kendisini aklamak üzere *Mazhar*'ı yazdığını ileri süren Moreh ve benzer görüştekilere de karşı çıkmakta ve şayet Osmanlılar, Fransızlarla iş birliği yapan ulemayı cezalandırmayı düşünselerdi, Cebertî'den daha önemli pozisyonda bulunan Abdullah Şarkâvî ile bu işe başlardı [başlamaları gerekirdi] demektir.¹²⁰¹ Marsot, *Mahzar*'ın sert bir üslupla yazılma sebebini Fransız yöneticilerin idare biçimlerine bağlamaktadır. Bonaparte'ın mevcudiyetinin ve çabalarının işgalin ilk aylarının [baskısını] azalttığını ve ulemayı teskin ettiğini, ancak sonraki dönemde Klebér ve Menou dönemlerinin duyguları tahrik ettiğini, bunun neticesinde ise Cebertî'nin daha sert bir üslupla eserini yazmasına yol açtığını ileri sürmektedir. Cebertî'nin divandaki ulemanın gerçekten yönetim mekânizmasına katıldığına inanması ve Fransızların ulemanın yönetmesine dair hiçbir niyet taşımadıklarını ve ulemanın aldatıldığını anlaması sebebiyle Fransız yönetimi altında hizmet etmeyi kabul etmesinin haddizatında kendisini iki defa suçlu hissettirmiş olabileceği yorumunda bulunmaktadır.¹²⁰² Bu yorum, bir tarihçinin kendi iç hesaplaşması olarak görülmesi ve Mısır bağlamında değerlendirilmesi açısından kayda değerdir. Marsot, tüm diğer yorumlarında olduğu gibi burada da Cebertî'nin psikolojisini tahlil ederken Moreh'e nazaran daha makul tahlillerde bulunmaktadır. Fakat Cebertî'nin divanın

¹²⁰⁰ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, “A Comparative Study of Abd al-Rahman al-Jabarti and Niquila al-Turk”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 116.

¹²⁰¹ Marsot, **A Comparative Study of Abd al-Rahman al-Jabarti...**, s. 117.

¹²⁰² Marsot, **A Comparative Study of Abd al-Rahman al-Jabarti...**, s. 119.

işleyiş mantığını 17 Kasım 1800 tarihinde Menou tarafından son divanda¹²⁰³ görev üstlenene kadar anlayamamış olmasını herhangi bir gerekçeyle izah etmek pek mümkün görünmemektedir. Cebertî'nin divanda görev alanlar vasıtasıyla edindiği bilgiler ve onlar üzerinden edindiği izlenim, Fransızların halka dağıttıkları bildiriler ve sahadaki uygulamaları ve özellikle de tüm bunların Cebertî'nin eserine yansıma biçimi hiçbir şekilde Marsot'un yorumunu destekler mahiyette değildir.

3.3.2. Kapsamı ve Yazılış Nedeni

Eser, *Müdde*'ye mutabık şekilde 24 Haziran 1798 tarihli hadisyle başlamakta ve 1216 senesi Ramazan ayının başlamasıyla yani, 5 Ocak 1802 tarihiyle sona ermektedir.¹²⁰⁴ *Mazhar*'da ilk altı buçuk aylık kesitin; *Müdde*'den, yazılmış olan hadiselerin gözden geçirilmiş olarak bir kısmı tamamen değiştirilmiş ya da tafsilatlandırılmış halde, tekrardan yazılarak oluşturulduğu görülmektedir. Abdurrahman Abdürrahim'in, eserin bugüne eksik şekilde ulaştığı yönündeki kanaati¹²⁰⁵ ile yukarıdaki değerlendirmeler bir arada ele alındığında, *Müdde* ile alakalı, Cebertî'nin daha önceden yazdığını belirttiği metinlerden/müsveddelerden biri olma ihtimalinin ağır bastığını kabul eden bir sonuca varılması mümkün durmaktadır.

Bu tahlillerden iki netice ortaya çıkmaktadır: Bir, *Müdde* başlı başına bir eser değildir, dolayısıyla Cebertî'nin nihai bakış açısını yansıtmaz denilebilir. İki, Cebertî işgal sürecini başından itibaren eş zamanlı olarak yazmıştır. Dolayısıyla Moreh'in iddia ettiği üzere 1801'de kaleme alınan başlı başına yeni bir eser olarak değerlendirilmesini ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Zira bu iddia hem Cebertî'nin daha önceden yazmış olduğunu söylediği ifadeleriyle, hem de eserin 5 Ocak 1802 tarihinde sona ermesiyle telif edilememektedir.

Mazhar'ı Türkçeye tercüme eden, kitabın sadece Mısır'daki hadiseleri kapsadığından eksik kaldığını belirtmiştir. Fransızların Mısır'ı neden işgal ettikleri,

¹²⁰³ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 208. Cebertî, kendisi hariç diğer divan üyelerinin isimleri *Acâib*'te vermektedir. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 164.

¹²⁰⁴ 4 Ocak 1802 tarihinde bitirildiği tespiti için bkz. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...**, s. 161.

¹²⁰⁵ Abdurrahman b. Hasan Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır**, Tah. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Câmiî, t.y., s. 5, 11.

Osmanlı Devleti'nin, İngiltere ve Rusya ile ittifaka mecbur kalması, Cezzar Ahmed Paşa'nın kazandığı zafer ve Osmanlı ordusunun nasıl galip geldiği gibi hadiselerden bahsettiği zaman tam bir tarih eseri sayılacağını iddia etmektedir. Bununla birlikte, Cebertî'nin atvâr-ı ümem ve ahvâl-i âleme dair vukûfiyeti bulunmaması ve vazifesinin de tarih yazmak olmamasına rağmen böyle bir işi başarmasının ise takdire şayan olduğu ifade edilmiştir.¹²⁰⁶

Netice itibariyle, Cebertî'nin Sadrazam Yusuf Paşa'nın işgale dair bir şeyler yazılmasını ulemeden talep ettiğinde, mezkûr taslak metninden yola çıkarak, bazı kısımları dışarda bırakarak, bazı bölümlerde ifadeleri değiştirerek, bazılarında ise birebir alıntılarla *Mazhar*'ı yazmış olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰⁷ Moreh, Cebertî'nin *Müdde*'de Fransızların İslam'la çelişen davranışlarına karşı duyarlılığını ortaya koyduğunu, ancak *Mazhar*'daki tutumunun daha toleransız ve katı olduğunu ve bu değişikliğin de büyük ihtimalle eserini Yusuf Ziya Paşa'ya ithaf etmesinden kaynakladığını ileri sürmektedir.¹²⁰⁸

Muhteva açısından mukayese edildiğinde, *Mazhar* ile *Acâib* arasındaki en önemli farklılıklardan biri Kléber'i öldüren Süleyman Halebî'nin yargılanmasından bahsedilen kısımlarda ortaya çıkmaktadır. Cebertî, *Acâib*'te ayrıntılarıyla sayfalarca anlattığı mahkeme sürecini *Mazhar*'da bir paragrafta özetleyerek vermiştir.¹²⁰⁹ Sadece mahkeme sürecinin tamamlandığından, cinayetin nasıl gerçekleştiği, katilin nasıl soruşturulduğunu, şahitlerin dinlenmesi ve davanın ayrıntılarını belirten broşürlerin Arapça, Fransızca ve Türkçe olarak basılıp dağıtıldıklarından bahsetmektedir.¹²¹⁰ Bunun dışındaki hadiselerin aktarımındaki ya da üsluptaki farklılıklar, ilgili kısımlarda mümkün mertebe dipnotlarda izah edilerek verilmektedir.

¹²⁰⁶ **Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis**, 23 Safer 1282/17 Temmuz 1865, S. 201, s. 804; Cebertî, **Târîh-i Mısır, Terceme-i Behcet Efendi**, İstanbul, Cerîdehâne Matbaası, 1282, s. 259-260.

¹²⁰⁷ Cebertî'nin tashihleri, Abdürrahim'in tahkiki neşrinden takip edilebilir. Örneğin bkz. Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis**..., s. 21.

¹²⁰⁸ Jabartî, **Al-Jabartî's Chronicle**..., s. 23.

¹²⁰⁹ Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 139-158. Karş. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 202.

¹²¹⁰ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 201.

3.3.3. Yazım Usulü ve Kaynakları

Mazhar'a tarih yazım usulü itibariyle bakıldığında Cebertî'nin İslam tarihyazım geleneğine bağlı kaldığını görülmektedir. Bu açıdan *Mazhar*, *Acâib*'in prototipi gibidir. Sadece 1215 senesi sonuna vefeyât eklenmiş olsa bile¹²¹¹ bunu, *Acâib*'e giden yolda bir işaret olarak değerlendirmek mümkündür. *Mazhar*, bir mukaddime ile başlar ve girişte genel bir tarih özeti yapılır. Eserde, anlatımı güçlendirmek üzere veya tenkit gayesiyle şiir ve kasidelere sıkça yer verilmektedir. Hadiseler, aylar bazında tasnif edilmiştir. Cebertî ihtiyaç hissettiğinde, ilgili sene ya da ay sonunda, kronolojik seyirde temas etmediği ya da edemediği, ama önemli gördüğü, belki de sonradan hatırladığı olayları hızlı bir şekilde özetleme yoluna gitmiştir.¹²¹²

Kullandığı kaynaklar açısından, Cebertî'nin Nikola et-Türk'e kıyasla Fransızların yazışmalarına, duyuru ve bildirilerine dair ilk bakışta kolayca hissedilecek oranda zengin bir aktarım sunduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bunların yanı sıra, Cebertî Osmanlı ve Fransızlar arasında yapılan, ancak uygulamaya konulamayan 24 Ocak 1800 tarihinde imzalanan el-Ariş Antlaşması'nın tüm maddelerini;¹²¹³ ikinci antlaşmanın ise bazı maddelerini¹²¹⁴ eserinde neşretmiştir.

Cebertî, eserin telif sürecinde hadiselerle dair bilgi toplanmasında Hasan b. Muhammed el-Attâr'ın kendisine yardımcı olduğunu söylemekte ve eserine Attâr'ın yazdığı şiirleri ve bazı metinleri eklediğini aktarmaktadır.¹²¹⁵ Yine bu detay, *Müdde*'nin taslak metin olarak bırakıldığına bir işaret olarak okunabilir. Çünkü *Müdde*'de, sadece tarihi hadiselerle yer verilmiştir. Bunun yanı sıra, *Mazhar*'da *Müdde*'de yer verilmeyen takdim ve mukaddime kısımları yer almaktadır. Moreh, Cebertî'nin *Mazhar*'ı okuyucu kitlesine yazdığından eserde bizzat kendi tashihlerinin

¹²¹¹ Cebertî, başta Emir Murad Bey olmak üzere sadece ölen Memluk beylerinin vefeyâtına yer vermektedir. Bkz. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 251-264; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 200-207.

¹²¹² Örneğin 2014 senesi için bkz. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 195-199. Örneğin 2017 senesi için bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 292.

¹²¹³ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 158-165; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 93-98. 22 maddeden oluşan antlaşmanın Türkçe tercümesi için bkz. Karal, *Fransa, Mısır ve Osmanlı*..., s. 124-127.

¹²¹⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 275; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 221.

¹²¹⁵ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 9.

yer aldığını ve Hasan al-Attâr'ın da *Mazhar*'ın yazımında dil bilgisi açısından Cebertî'ye yardım etmiş olabileceğini ileri sürmektedir.¹²¹⁶

Cebertî, *Mazhar*'ı yazarken ilk altı buçuk aylık zaman dilimi için kullandığı kaynağın, kendi metni *Müdde* olduğu açıkça görülmektedir. Temas edilen hadiseler, kronolojik akış, esere başlangıç seçilen hadise, sene, ay ve gün bazında olayların net tarihlerle aktarılmış olması, bu tespiti teyit etmektedir.¹²¹⁷ *Müdde*'de harfî harfine aktarılan, Fransızların dağıttığı bildiriler, *Mazhar*'ın da kaynakları arasında yer almakta ve her iki metnin de muhtevasını zenginleştirmektedir.

3.3.4. Tercüme ve Tahkikli Neşirler

Mazhar ilk olarak 1807'de Türkçeye tercüme edilmiştir. Türkçe çevirinin dışında kitabın, 1838'de Cardin tarafından Fransızcaya çevrildiği iddiası literatürde çokça zikredilmektedir. Moreh, birçok ilim adamının Cardin çevirisinin eksikliğine dikkat çektiğini ancak, kimsenin tercümeyi dikkatlice incelemeyi söylemektedir. Kısa bir karşılaştırma ile çevirinin, *Mazhar* ve *Müdde*'de bulunmayan, sadece *Acâib*'te geçen kısımlardan yapıldığını karşılaştırmalı alıntılarla göstermekte ve Cardin çevirisinin, *Acâib*'in üçüncü cildinden yapılmış özet bir çeviri olduğu sonucuna varmaktadır.¹²¹⁸ Dolayısıyla, eserin tamamının sadece Türkçeye çevrildiğini söylemek doğru olacaktır.¹²¹⁹ Ancak, *Mazhar*'ın Türkçeye çevrilmesi meselesindeki mütercim karmaşası, ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu karmaşasının üç aşaması bulunmaktadır. Her aşamanın, süreci daha fazla karışıklığa sürüklemiş olduğu görülmektedir. Bunlar sırasıyla; yazmalar, tercümenin basılması ve ikincil kaynak yazarlarının meseleye dair değerlendirmelerinden oluşmaktadır. Sorun, tüm yazmaların ve basılan metnin harfî harfine aynı olmasına rağmen iki kişi

¹²¹⁶ Jabarti, *Al-Jabartî's Chronicle*..., s. 30.

¹²¹⁷ Moreh detaylı bir şekilde yaptığı karşılaştırmada; *Mazhar* ile *Acâib* arasındaki benzerliklerin *Müdde* ile *Mazhar* arasındakilerden daha fazla olduğu söylemekle birlikte, *Müdde*'deki 31 pasajın *Mazhar*'dakilere benzediğini, 13 pasajın ise *Müdde*'ye nazaran *Mazhar*'da daha detaylı verildiğini ileri sürmektedir. Shmuel Moreh, "Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân al-Jabartî and Related Problems", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, V. 28, (1965), s. 536; Moreh, *The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî*..., s. 161.

¹²¹⁸ Moreh, *Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân*..., s. 537-539.

¹²¹⁹ Lars Bjorneboe, *Mazhar*'ın hicri 1213 ve 1214 yıllarının kendisi için Philipp Thomas tarafından İngilizceye çevirildiğinden bahsetmektedir. Bkz. Lars Bjorneboe, *In Search of the True Political Position of the 'Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)*, Aarhus, Aarhus University Press, 2007, s. 99.

tarafından ayrı ayrı çevrildiği iddiasından ileri gelmektedir. İlk olarak Mustafa Behcet Efendi sonrasında ise Mütercim Asım Efendi tarafından Türkçeye aktarıldığına dair literatürde oldukça sıkıntılı bir bilgi yığını bulunmaktadır. Fakat, tezin kapsamı dışında kaldığından burdada mezkûr sorunlar tartışılmayacaktır. Tercümenin yanı sıra, *Mazhar*'ın farklı kişiler tarafından tahkikli neşri yapılmıştır.¹²²⁰

3.3.5. Fransızlar ve İşgal Yönetimi

Cebertî, *Mazhar*'a *Müdde*'de olduğu gibi İngiliz gemilerinin İskenderiye'ye geldiklerini anlatan 25 Haziran 1798 tarihli hadiseyle başlamakta, *Müdde*'de de yer verdiği Fransızların dağıttıkları ilk bildiri metnini aktarmakta ve akabinde detaylı bir şekilde tenkitini yapmakta ve ardından da Fransızların örf ve âdetlerine temas etmektedir. Cebertî'nin aktarımıyla Fransızlar; akli hüküm vermede esas alıyolarlar. Çirkinliği, aklen ve naklen/dinen bilinmesine rağmen, avret yerlerinin görünmesini önemsemiyorlar. İnsanların gözü önünde olsa dahi, uygun buldukları yerde hacetlerini gidermektedirler. Taharet alma gibi alışkanlıklara sahip değiller. Bazen, yazılı olsa dahi, ellerine geçen bir kâğıt parçasıyla temizlenmektedirler. Buldukları kadınlarla ilişkiye giriyorlar. Sakal ve bıyıklarını tıraş ediyorlar. Saçlarını ve avret mahallerini tıraş etmiyorlar. Ayakkabılarını hiç çıkarmıyorlar. Yataklarına ayakkabılarıyla basıyorlar. Yattıkları yere sümkürüyor, tükürüyorlar ve onları ayakkabılarıyla siliyorlar.¹²²¹ Cebertî'nin Fransızların temizlik kültürünü tüm detaylarına kadar vermeye çalıştığı, yukarıda aktarıldığı üzere, yaptığı tasvirlerde ortaya çıkmaktadır: Fransızların evleri ve yaşadıkları mahallerin pislik içinde olduğu,

¹²²⁰ Abdurrahman el-Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis**, tah. Ahmed Zeki Atıyye, Abdülmünim Âmir, Muhammed Fehmi Abdüllatif, Kahire, Vizâretü't-Terbiye ve't-Ta'lîm, C. I-II, 1961; Abdurrahman el-Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis**, Tah. Hasan Muhammed Cevher, Ömer ed-Desûkî, y.y., Lecnetü'l-Beyânî'l-Arabî, 1969. Moreh, bu neşrin hatalı dolu olduğunu belirtmiştir. Bzk. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî...**, s. 159. Abdurrahman el-Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zehâbi Devleti'l-Fransis**, Tah. Abdürrezzâk Îsâ, 'Imâd Ahmed Hilâl, Kahire, el-Arâbî li'n-Neşr ve't-Tevzî', C. I-II, 1998; Abdurrahman el-Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis**, tah. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kahire, Matbaatü Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998. Tarih kitabı, Muhammed Atâ tarafından Yevmiyyatü'l-Cebertî ismiyle iki cilt hâlinde 1958'de Kahire'de yayınlanmıştır.

¹²²¹ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 28.

içki, şarap, sidik ve pisliklerden kaynaklanan kokulardan dolayı insanların oradan geçerken burunlarını kapatmak zorunda kaldıkları anlatılmaktadır.¹²²²

Fransız askerlere karaya çıkarma yapmadan önce Napoléon'un yaptığı konuşmanın nasıl fiiliyata geçirildiği, Cebertî'nin tanıklıkları üzerinden takip edilebilir. Cebertî, Fransız askerlerin şehre peyderpey girdiklerini, kimseye herhangi bir rahatsızlık vermediklerini, en büyük hilelerinin ise halkın aklını çelmek için satın aldıkları şeylere kat kat fazla ödemeleri olduğunu aktarmaktadır.¹²²³ Cebertî, Fransızların hedeflerine ulaşmak için her türlü hile ve aldatmacaya başvurduklarını her fırsatta dile getirmiştir. Özellikle Kıptîlerden yardım aldıklarını, örneğin Yakub el-Kıptî'nin bu hususta kendilerine yol gösterdiğini kaydetmiştir. Fransızlar, askerlerden oluşan bir grubu vergi toplamak üzere gönderdiklerinde, bazı askerlerine Osmanlı elbisesi giydirdikleri ve bunun Sultan'ın emri olduğunu belirttikleri Cebertî tarafından ortaya konulmuştur.¹²²⁴ Yine, külf ve tefrîde gibi vergilerin hesaplanması ve toplanmasına Kıptîlerin öncülük ettikleri ve Müslümanları döverek, hapsederek ve tahkir ederek baskı altına aldıkları kaydedilmektedir.¹²²⁵

Diğer taraftan, Fransızlar Mısır halkı için önemli günlerin kutlanmasına önem verdikleri gibi, kendi cumhuriyetlerinin kuruluş yıl dönümünü kutlamayı da ihmal etmemişler ve 22 Eylül 1798 tarihinde, Cumhuriyet Bayramı'nı kutlamışlardır.¹²²⁶ Cebertî, Fransızların kendi krallarını öldürdükleri, bidat ortaya çıkardıkları böylelikle, diğer milletlerden ayrıldıkları günü bayram yaptıklarını söyleyerek Fransızların paradoksal durumunu eleştirmektedir.¹²²⁷

Üç yılı aşkın bir süreye yayılan Fransız işgali ve yönetimi, farklı aşamalardan geçerek değişim ve dönüşüme uğramıştır. Özellikle, Fransızlara karşı ortaya çıkan isyanlar bu aşamaların başında gelmektedir. 21 Ekim 1798, 20 Mart 1800 ve 14 Haziran 1800 yani I. ve II. Kahire ayaklanması ve Kléber'in öldürülmesi

¹²²² Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 56.

¹²²³ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 41; Nispeten daha farklı bir anlatım için bkz. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 10.

¹²²⁴ Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis**..., s. 79; Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 48. Acâib'te Osmanlı asker elbisesi giyilmesinden bahsedilmemektedir. Karş. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 16.

¹²²⁵ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 49.

¹²²⁶ Cebertî, **Târîhu Müddeti'l-Fransis**..., s. 96; Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 52; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 19.

¹²²⁷ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 52.

hadiseleri; Fransızların yönetim biçimini, Müslüman halka yaklaşımlarını önemli derecede değiştiren ve sertleştiren dönüm noktaları olarak ortaya çıkmaktadır. Üç dönemde de Fransızlar oldukça katı ve şiddet yönelimli bir yönetim tarzını tercih etmişlerdir. Hatta, sonraki her bir aşamada baskının daha da arttırıldığı anlaşılmaktadır. Gerek isyan hareketinin yol açtığı tahribata yönelik tazminat cezalarının toplanması ve vergilerin tahsili gerekse de yönetim itibariyle sert bir idare biçimini tercih ettikleri Cebertî'nin tanıklığında kendini göstermektedir. Örneğin, Mart 1800'deki çatışmalardan sonra Müslümanların binek hayvanlarını kullanmaları dahi yasaklanacaktır. Cebertî, insanların kendilerine verilen para cezalarını ödemekle meşgul olduklarını, bu yüzden Mayıs ayı başına denk gelen Kurban Bayramı'nı kimsenin fark etmediğini kaydetmiştir.¹²²⁸ Hatta, 1800 senesi Temmuz ayında ferde vergisini ödeyememe endişesiyle insanların Kahire'yi terk ettikleri, Fransızların vergi temini için verdikleri süre dolduğunda ödemeyenlerin evlerini yağmalamaya başladıkları ve ilk kalkışma sonrasındaki dönemde yaptıklarından daha fazla baskı ve zorbalığa başvurdukları belirtilmektedir.¹²²⁹

Bu değişim ve dönüşümleri, dahili ve harici olmak üzere iki sebeple açıklamak mümkün gözükmemektedir. Harici sebep; işgal yönetimine karşı iki büyük isyan başlatılmış, Fransızlar Ebûkîr'de donanmalarını kaybetmişler, Kléber öldürülmüş ve Osmanlılarla yaptıkları antlaşma İngilizlerce yok sayılmıştır. Dahili sebep ise; veba salgınları, isyanlar ve savaşlarda çok sayıda askerini kaybetmeleri ve Mısır'a hapsolmalarıdır. Bu tür gelişmeler neticesinde, Mısır'da kalmaları gittikçe anlamsızlaşan Fransızlar, artık bir şekilde Mısır'ı terk etmek istiyorlardı. Dolayısıyla mezkûr iki sebebin üst üste binmesi, Fransızların gittikçe keskinleşen bir tavır değişikliğine itmiştir denebilir.

¹²²⁸ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 192; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 128.

¹²²⁹ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 205; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 161. Cebertî, Fransızlarla birlikte hareket ederek Şamlı, Rum ve Kıptî Hristiyanların halkı tahkir edici davranışlara başvurdıklarını, kendilerinde biri Müslümanların yanından geçerken orada oturan Müslümanlara ayağa kalkmalarını emrederek onun küçük düşürdüklerine varan eylemlere başvurdıklarını aktarmaktadır. Bkz. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 205; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 162.

3.3.6. Memlukler

İşgal süreci boyunca *Mazhar*'daki kurguda Memlukler, tüm sürecin aktörleri konumunda olmuşlardır. Mısır'ın Fransızlarca işgal edilmesinin sebebi ve yapılan savaşlardaki yenilgiler Memlukler üzerinden açıklanmaktadır. *Müdde* ve *Mazhar* detaylarda farklılaşsa da Memluk eleştirisinde birleşmektedirler. Örneğin, Mısır'ın işgal sebebi izah edilirken kalelerin durumuna *Müdde*'de temas edilmekte ancak bu bilgiye *Mazhar*'da yer verilmemektedir. Sadece, Memluklerin hiçbir şeye ihtimam göstermedikleri yinelenmekte, kendi kuvvetlerine güvendikleri, bütün Frenkler gelse dahi Memluklerin karşısında duramayacakları iddiasında oldukları belirtilerek, yüzeysel bir değerlendirmeye başvurulmaktadır.¹²³⁰ Bununla birlikte, Cebertî Fransızların Kahire'ye varmalarından önce, daha tam manasıyla savaşılmadan, Memluk beylerinin eşyalarını başka evlere saklamaları ve yolculuk için hazırlık yapmalarının hezimetini kabullenmekten başka bir anlama gelmeyeceği söyler.¹²³¹

Cebertî, her iki değerlendirmede de farkında olmadan Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki askerî ve idari durumunu gözler önüne sermektedir. Aslında, yenilgiyi Memluk unsurunun vaziyetine eşitlemesi, Osmanlı'nın Mısır'daki mevcudiyetini ve hakimiyetini dolaylı olarak yok saymaktadır. Buradaki detay, Cebertî'nin farkına varamayacağı kadar alelade bir durum olduğu şeklinde de okunabilir. Kalelerin tamirinin, Osmanlı Devleti tarafından isyan sebebi sayılacağı değerlendirilmesine ise *Müdde*'de yer verilirken, *Mazhar*'da değinilmemesinin işgal sürecinde Osmanlı'nın devlet olarak suçlanmasının önüne geçeceği düşünülmüştür. Fakat, sorunun aslında çok daha köklü olduğuna zımnen ve gayriihtiyari şekilde işaret edilmesinin ise gözden kaçmış olduğu görülmektedir. Netice itibarıyla, Cebertî farkına varmaksızın ve istemeden Mısır'ın durumunu olduğu gibi tasvir etmiştir.

Fransızların işgal sürecindeki temel stratejileri, Osmanlı ve Müslümanlarla bir sorunlarının olmadığını göstermeye çalışmak ve başından itibaren bütün

¹²³⁰ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 19; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 1, 7. Fransız kaynaklarında “Fransızlar, üzenlerimizle ezeceğimiz karpuzlardan başka bir şey değildirler. Onları Avrupa camları gibi parçalayacağız” ifadeleri yer almaktadır. Bkz. Kara, *Fransız, Mısır ve Osmanlı...*, s. 80.

¹²³¹ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 31. Aynı hadisenin, biraz farklı bir ifadeyle aktarımı için bkz. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 5-6.

siyasetlerini Memluk karşıtı olarak konumlandırmak olmuştur.¹²³² Ama bunun yeknesak olduğu ve düz bir çizgide ilerlediği söylenemez. Mesela, Fransızlar esir aldıkları bazı Memlukleri, ulemanın aracı olmasıyla affederek, serbest bırakmıştır. Ancak, Fransızların bazı Memlukleri affetmesinin ender hadiselerden olduğunu belirtmekte yarar var. Cebertî, serbest bırakılan Memluklerin çok kötü durumda olduklarını, Ezher'e sığındıklarını ve orada kalarak fakirlere yapılan yardımlardan almaya ve dilenmeye başladıklarını belirtmektedir.¹²³³ Bu hale gelmeleri, sadece esir düşmeleriyle açıklanamaz. Memluklerin evlerinin Mısırlılar tarafından yağmalanması ve yakılması bu sürece en çok etki eden sebeplerden biri olmuştur.¹²³⁴ Fakat Cebertî iki hadiseyi bir arada ele alarak bütüncül bir değerlendirme yapma ihtiyacı hissetmemiştir. En azından kendisinin, süreci birbirinden bağımsız olarak aktarması böyle bir okumayı mümkün kılar niteliktedir.

Kısacası, Fransızların Memluklerle mücadeleleri tasfiyeden istihdama, hapsedmekten öldürmeye, savaştan barışa, geniş bir yelpazeye yayılmış olduğu Cebertî'nin anlatımında ortaya çıkmaktadır. Örneğin, henüz işgal başlangıcından bir ay sonra, 27 Temmuz 1798 tarihinde divan üyelerinin Mısır halkının ancak Türklerden/Memluklerden korkacağını hatırlatması üzere Fransızlar, eski Memluk hanelerinden bazı Memlukleri birtakım önemli vazifelere getirmişlerdir.¹²³⁵ Fakat Fransızlar, 3 Ağustos 1798 tarihinde hac kervanıyla Mısır'a dönen Memluklerin geri gelmelerini istememiştir.¹²³⁶ 26 Ocak 1799 tarihinde, Kahire'den civar beldelere kaçan çoğunluğu Memluk olan yaklaşık 90 kişi yakalanarak Fransızlar tarafından öldürülmüştür.¹²³⁷ 1 Nisan 1799'da ise Fransızlar, Kahire'ye gizlice giren Memluk sayısının artması üzerine Memluklerin Fransızlara gelerek kendileri hakkında beyanda bulundukları ve tazminat ödedikleri takdirde Fransızların Memluklerin

¹²³² Michael Winter, Bonaparte'ın ilk propagandasını Memluk yönetiminin sevilmediği varsayımına dayandığını, fakat sonrasında bu hatasının farkına vardığını ileri sürmektedir. Michael Winter, "Turks, Arabs and Memluks in the Army of Ottoman Egypt", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 72, 1980, s. 122.

¹²³³ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 41.

¹²³⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 38.

¹²³⁵ Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 11.

¹²³⁶ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 43.

¹²³⁷ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 97; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 47.

Kahire’de bulunmalarını kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹²³⁸ Diğer bir aktarımda ise 1799 Temmuz ayı başlarında yakalanıp hapsedilen ve peyderpey öldürülen Memluklerden bahsedilmektedir.¹²³⁹

Bunların dışında, Memluk beyi Emir Murad ile 7 Ekim 1799’da barış antlaşması yapılmış olması,¹²⁴⁰ Memluk-Fransız ilişkilerinin en önemli dönemeçlerinden birini oluşturmaktadır. Emir Murad’ın 20 Mart 1800’de Kahire’deki kalkışma ve çatışmalarda tarafsız kalarak ve Fransızların Osmanlılara ve beraberindeki Memluk emirlerine saldırmasına herhangi bir şekilde müdahil olmayarak yapılan antlaşmaya sadık kalacaktır.¹²⁴¹ Emir Murad, ilerleyen dönemde ilişkileri daha da geliştirmiştir. 2 Mayıs 1800’de Kléber ve önde gelen Fransız komutanlar, kendisinin daveti üzerine Cezîratü’z-Zeheb’e giderek verdiği ziyafete katılmışlardır.¹²⁴² Aslında, Fransızların kendisiyle barış yaptığı kişi olan Emir Murad, Cebertî ve çağdaşlarının Fransızların Mısır’ı istila etme sebebi olarak gösterdikleri Memluklerin sahadaki en büyük aktörüdür. Cebertî, Emir Murad’ın Reşid’de *Divanü’l-Bid’a* ismi altında gümrük kurduğunu ve buradan Batı’ya ihraç edilen mallara vergi koymakla kalmayıp, Fransız tüccarların mallarına el koyduğunu ve eşyalarını yağmaladığını; bu uygulamaların ise Fransızların Mısır’ı ele geçirme sebeplerinin başında geldiğini eserinin ilgili yerinde ifade etmiştir.¹²⁴³

Yukarıda, Emir Murad Bey örneğinde olduğu gibi, nadir de olsa Memluklerin yaşadıkları olumlu gelişmelere rağmen işgal sürecinde ve sonrasında sosyal, iktisadi, siyasi ya da askerî açılardan durumlarının pek değişmediği kolaylıkla söylenebilir. Her ne kadar Fransızlar, Memluk tasfiyesini tam manasıyla fiiliyata geçirememiş olsalar da Memluk nüfuzu, bir daha asla eski konumunu elde edemeyecek şekilde tahribata uğratılmıştır. Fransızların bıraktığı noktada, Osmanlılar; Osmanlıların bıraktığı aşamada ise Kavalalı, Memluk mücadelesini devam ettirmiştir. Örneğin,

¹²³⁸ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 119.

¹²³⁹ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 143-144.

¹²⁴⁰ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 156; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 92; Shaw, “Introduction”, *Ottoman Egypt in the Age*..., s. 19.

¹²⁴¹ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 175, 179; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 108,112; Shaw, “Introduction”, *Ottoman Egypt in the Age*..., s. 20.

¹²⁴² Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 188-189; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 123.

¹²⁴³ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 255; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 203.

Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, 19 Ekim 1801’de divan toplantısına Memluk beylerini davet etmiş ve gelenleri göz altına almıştır. Bundan dolayı, toplantının seyrinden haberdar olan Selim Bey, İngilizlere sığınacaktır. Toplantıya iştirak etmeyen diğer Memlukler ise firar edeceklerdir. Fransızların Mısır’ı tahliye etmesi ve Osmanlıların yönetimi devralması neticesinde, Cebertî Memluklerin her şeyin eskiye döneceğini, Osmanlıların Mısır’ı kendilerine bırakacaklarını zannettiklerini, gerçekleşmeyince büyük hayal kırıklığına uğradıklarını belirtmektedir.¹²⁴⁴

Diğer taraftan, Kaptan Hüseyin Paşa’nın Ekim ayında, Memlukleri yakalama çabası devam etmiştir. Gerçekleştirilen seferlerde Memluklerden bir kısmı öldürülmüş, geri kalanları ise İskenderiye’de İngilizlere sığınmışlardır.¹²⁴⁵ İngilizler, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa’nın yakaladığı Memluklerin, kendilerine gönderilmesini talep ederek Memlukleri kurtardıkları görülmektedir.¹²⁴⁶ 18 Haziran 1806’da Kahire’ye gelen fermanda yine İngilizler aracılığıyla Memluklerin Osmanlılar tarafından affedildiği belirtilmektedir.¹²⁴⁷

Tüm bu gelişmelerden anlaşıldığı üzere, Osmanlılar Memluklerle mücadelelerinde, İngilizler tarafından bir şekilde engellenmiştir. İngilizlerin 1807’deki İskenderiye çıkartmasında Memluklerle ittifak yaparak, Kavalalı’ya karşı savaşmış oldukları hatırlanırsa, 1801 yazında temelleri atılan ittifakın devam ettiği anlaşılabacaktır. Ortaya konan tüm uğraşlara rağmen Fransızların, sonrasında ise Osmanlıların, Memlukleri tam manasıyla tasfiye edemediklerini, Kavalalı’nın 1811’de gerçekleştirdiği kale katliamı ve 1818’e kadar Yukarı Mısır’a düzenlediği seferler teyit etmektedir.

3.3.7. Ulema

Cebertî’nin eserlerinde, ulema figürü Müslümanlardan daha çok Fransızlarla aynı karede yer almıştır. Divanda görev üstlenmeleri ve Müslüman halka hitaben kendi adlarına bildiriler yayınlanmasına izin vermeleri itibarıyla oynadıkları roller bu

¹²⁴⁴ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 296; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 245.

¹²⁴⁵ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 297; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 246.

¹²⁴⁶ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 297-298. Bu hadisenin öncesi sadece *Acâib*’te detaylıca aktarılmaktadır. Karş. Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 24.

¹²⁴⁷ Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, C. IV, Tah. Moreh, s. 9.

tespite somut örnekler sunar. Ancak Cebertî, *Mazhar*'da bu durumu dengeleme çabasıyla ulemanın Osmanlı taraftarı eylemlerine yer vermeye çalıştığı görülmektedir. Mesela, ulemanın Ezher'de bir araya gelerek Buhari okudukları, dua ettikleri, tarikat mensuplarının her gün Ezher'de toplanarak zikir çektikleri, medrese talebelerinin dualar okudukları bilgisi ve bu duaların Fransızların Mısır'a girişlerini engellemese de insanların kalplerini zikir ve istiğfar meclislerinde bir araya getirmesine vesile olduğu değerlendirilmiştir.¹²⁴⁸

Divanda görev üstlenen, adına bildiriler yazılıp halka dağıtılan ulema aynı zamanda, Suriye seferine çıkan Napoléon'a eşlik etmiştir.¹²⁴⁹ Napoléon'un kendine eşlik etmelerini istediği ulemayı meşruiyet devşirmek üzere yanında götürdüğü tartışmasız bir gerçektir. İşgal ordusuna eşlik eden ulemanın, cephede karşılaşılan Müslüman ordularına nasıl bir fikir vereceğini Napoléon'un iyi hesaplamış olduğunu söylemek gereksiz olacaktır. Ancak sahadaki etkileri hakkında, fikir verecek herhangi bir tanıklık Cebertî'de yer almamaktadır. Diğer taraftan, Napoléon Kahire'de geride kalan divan üyelerinden Mısır'ı zapturapt altında tutmalarını istemiştir.¹²⁵⁰ Ulemanın yeni işgal edilecek topraklar için mihmandarlık yapması ve hâlihazırda işgal edilmiş toprakların ise muhafızlığını üstlenmek durumunda kalması işgal sürecini izhar eden ve özetleyen bir tablo olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Fransızların ilmiye sınıfı mensubu olan Ezher ulemasını işgal sürecinde ikna edip onlara görev vermesi yaptıkları propagandanın etkisizliğinin önüne geçtiği şeklinde okunabilir. Hatta propagandanın ötesinde halk nezdinde işgalin meşrulaştırılmasını temin ettiği iddiasına imkân tanımaktadır.

Başka bir husus ise ulemanın birçok sorunun çözümünde arabulucu rolü üstlenmeleri olmuştur. Örneğin 1800 senesi Mart ayında ortaya çıkan kaotik durum neticesinde Fransızların talebi üzerine divan üyesi olan Abdullah Şarkâvî, Süleyman Feyyûmî ve Musa Sirsî, Osmanlı ve Fransızlar arasındaki barış görüşmelerinde aracı olarak vazife üstlenmişlerdir. Ancak ulemanın bu hareketi “ulema dinden döndü, Fransızlarla iş birliği yapıyorlar ve istedikleri şey, Müslümanları küçük düşürmektir”

¹²⁴⁸ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 29-30. *Acâib*'te ise hemen hemen benzer şekilde temas edilmektedir. Karş. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 5.

¹²⁴⁹ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 100; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 48.

¹²⁵⁰ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 103; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 50.

ifadeleriyle halk tarafından aşırı tepkiyle karşılanmıştır.¹²⁵¹ Ulemanın toplum nezdindeki gücünü gösteren önemli diğer bir husus, 24 Mart 1801 tarihinde Şarkâvî, Mehdî, Sâvî ve Feyyûmî olmak üzere ulemadan dört kişinin halkın isyana kalkışma ihtimaline binaen kaleye hapsedilmeleri hadisesidir.¹²⁵² Diğer gelişmelerde olduğu gibi burada da ulemanın sorunun çözümünde anahtar görevi gördüğü anlaşılmaktadır. Önceki hadiselerin aksine de olsa, son tahlilde Fransızların gerek divanda ulemaya yer vermeleri gerekse zor durumda kaldıklarında ulemayı hapsedmeleri, ulemanın Müslüman Mısır toplumundaki etkilerini gayet iyi bir şekilde okuyarak siyaset ve stratejilerini kurduklarına işaret etmektedir. Dolayısıyla, Fransız işgal yönetiminin, ulamanın gücünü hem meşruiyet hem de şantaj ve tehdit aracı olarak sonuna kadar kullanmış olduğu müşahade edilmektedir. Fakat aynı zamanda Philipp'in dikkat çektiği üzere, Fransızların da ulemaya mecbur olduklarına işaret etmek meselenin diğer yüzünü de ihmal etmemeyi sağlayacaktır. Philipp, ilk Kahire ayaklanmasında Napoléon'un ayaklanmaya tepki olarak divanı dağıttığını, ancak tekrardan bir araya getirmeye kendisini mecbur hissettiğini ileri sürmektedir.¹²⁵³ Bu yorum itibara alındığında, ilişki ve ihtiyacın tamamen tek yönlü olmadığı söylenebilir.

3.3.8. Toplumsal Dönüşüm ve Ayrışma

İşgal sürecinin başından itibaren din temelli bir toplumsal ayrışmanın, tedricen ortaya çıkmış olduğu *Mazhar*'daki anlatımdan takip edilebilmektedir. Savaş hazırlıklarıyla eş zamanlı, Mısır'da bulunan Efrenc/yabancı tüccarların bir kısmı kaleye hapsedilmiş; Hristiyanların, Kıptîlerin ve Rumların evleri; kiliseler ve manastırlar silah ya da savaş gereçleri bulunması ihtimaline binaen aranmıştır. Mısırlı Müslüman kesimin, Hristiyan ve Yahudileri öldürmekten başka bir seçeneği kabul etmeyecek duruma gelmeleri ve yöneticiler tarafından engellenmedikleri

¹²⁵¹ Ceberî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 180; Ceberî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 114. Biraz farklı bir anlatımla aynı hadise Türk'ün eserinde de geçmektedir. Bkz. Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 227.

¹²⁵² Ceberî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 229; Ceberî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 182.

¹²⁵³ Philipp, *The French and the French Revolution...*, s. 137.

takdirde bunu gerçekleştirmiş olacakları, bu ayrışmanın baştan itibaren gün yüzüne çıktığının en somut işareti olarak okunabilir.¹²⁵⁴

İşgalle birlikte, Fransız eğlence kültürünün, gündelik yaşamın çehresini değiştirdiği görülmektedir. Özellikle geç vakitlere kadar içip eğlenme âdetleri, kendilerinin açtığı eğlence mekânlarının açık kalmasına yol açmıştır. Bununla yetinilmeyip Mısırlıların dükkânlarının da açık kalmasının istenmesini, Cebertî eğlence ve sefahat düşkünlüklerinin Fransızların tabiatı olduğu eleştirisiyle birlikte ele almaktadır.¹²⁵⁵ Eserde, Fransızca komedi diye tabir edilen tiyatro oyunlarının, her on günde bir (Fransız devrim takvimine göre hafta sonları) geceleri oynandığı, oyun dilinin Fransızca olduğu, biletle giriş yapıldığı, eğlenme gayesiyle icra edildiği bilgilerine yer verilmiştir.¹²⁵⁶ Cebertî Müslüman halkın bu tür aktivitelere rağbet gösterip göstermediğine temas etmez. Ancak açıklamalarından, tiyatro oyunlarının Fransız izleyiciyle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. İlerleyen dönemde, Mısırlı Müslüman halk Fransızların yaşadıkları yerler etrafında yiyecek satan, Hristiyan Rumlar ise içki satan dükkânlar ve içki içilen mekânlar açmışlardır. Cebertî, bazı Hristiyanların sokak ve caddelerde su satar gibi şarap sattıklarını ve bu durumun çok çirkin bir hâl aldığını belirtmektedir.¹²⁵⁷

Cebertî bu tür, yani Mısır halkının alışık olmadığı rahatsız edici manzaraları tasvir ve tenkit ederken bütüncül bir bakış açısıyla süreci tahlil etme girişiminde bulunmamıştır. Fransızların, dağıttıkları ilk beyannameyi etraflıca eleştirmesinin dışında Fransızların çelişkilerine temas etmemiş, söyledikleri ile yaptıkları arasındaki paradoksal farklılıklara dikkat çekmemiştir. Diğer bir ifadeyle, Müslüman olduklarını iddia etmeleri, kitaba, peygambere hürmet ettiklerini ileri sürmeleri, ortaya koydukları yaşam biçimleriyle birlikte ele alınıp değerlendirilmemiştir. Aslında, ilk beyannamede Cebertî gramer tahlilleri üzerinden Fransızların stratejilerini akim bırakma çabasında gereksiz bir zorlamaya gitmiştir. Bunun yerine, yeme içme, oturma kalkma, giyim kuşam biçimleri Cebertî için malzeme olarak çok

¹²⁵⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 32; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 6-7.

¹²⁵⁵ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 94; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 45.

¹²⁵⁶ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 214; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 170.

¹²⁵⁷ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 41.

rahatlıkla kullanılabilirdi. Bunun dışında yine konuyla alakalı, Cebertî Fransızları tahkir etse de en azından yazdığı metinlerde, bu “ahlaksız” ve “inançsız” uygarlığın, Müslüman bir topluma nasıl üstün gelebildiğine de kafa yormamıştır.

İşgalin başlangıcında, Fransızlarla karşılaşan Müslümanlar toplumsal alanlardan geri çekilmişlerdir. Örneğin, Nil suyunun taşması, Mısır’daki önemli hadiselerden biridir ve her yıl mevsiminde kutlaması yapılmaktaydı. 17 Ağustos 1798’deki kutlamalara, normal zamanda iştirak eden Müslümanlar, bu sefer dahil olmamışlar, sadece Kıptîler ve diğer Hristiyanlar, Fransızlarla birlikte kutlamalara katılmışlardır.¹²⁵⁸ Aynı güne denk gelen Mevlid-i Nebî’nin kutlanmadığının farkına varan Napoléon’un bunun sebebini araştırdığı ve öğrendiğinde ise 300 Frank vererek kutlamaların yapılmasını istediği belirtilmektedir. Cebertî, Müslüman halkın bu duruma nasıl tepki gösterdiğini ve kutlamalara katılıp katılmadığını zikretmemiştir.¹²⁵⁹ Fransızlar bu tür kutlamalara öncülük ederek, yapılanlara katılarak, Şeyh Bekrî’yi Nakîbü’l Eşraf olarak tayin ederek Müslümanların hoşnutluğunu kazanmaya çalıştıkları ve bunda ısrarcı oldukları anlaşılmaktadır.¹²⁶⁰

Her ne kadar, işgalin ilk safhasında Mısırlı Müslüman halk Fransızlara mesafeli dursa da zamanla çözümler başlayacak, evlenmelere varacak kalıcı birliktelikler tesis edilecek, kültürel asimilasyon yaşanacak ve Fransızların Mısır’ı tahliye sürecinde birçok Mısırlı Müslüman ve Gayrimüslim, Fransızlarla birlikte Mısır’dan ayrılacaktır.

Toplumdaki fiilî ilk köklü ayrışma ve dönüşüm, Ekim 1798 isyanı neticesinde ortaya çıkmıştır. Cebertî, evleri yağmalanan Şamlı ve Rum Hristiyanların bir araya gelerek Müslüman mallarını yağmalamaya başladıklarını ve onlara karşı olan içlerinde gizledikleri kinlerini ortaya çıkardıklarını aktarmaktadır.¹²⁶¹ Bu gelişmelerle birlikte, farklı mahallelerde yaşayan Hristiyanlar tek bir mahalleye taşınmışlar, silahsız, sopasız ya da kamçısız dolaşmamaya başlamışlar ve Müslümanlardan nefret eder duruma gelmişlerdir. Cebertî, bunun neticesinde

¹²⁵⁸ Cebertî, *Târîhu Müddeti’l-Fransis...*, s. 75; Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 46; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 15.

¹²⁵⁹ Cebertî, *Târîhu Müddeti’l-Fransis...*, s. 77; Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 47; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 15-16.

¹²⁶⁰ Bjorneboe, a.g.e., s. 134.

¹²⁶¹ Cebertî, *Târîhu Müddeti’l-Fransis...*, s. 139; Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 72; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 30.

Müslümanların akşam olduğunda dışarı çıkmaktan ve çarşıya pazara gitmekten geri durduklarını aktarmaktadır.¹²⁶²

Toplumun din temelli ayrışmasına Fransızların Kıptî Hristiyanları idari ve özellikle de askerî pozisyonlarda istihdam etmeleri sebep olmuştur. İslam/Osmanlı toplumunda yönetilen tebaa konumunda olan gayrimüslimler, Fransızların Mısır'ı işgaliyle birlikte yönetimde yer almaya başlamışlar, vergi tahsilinden, güvenliğin sağlanmasına uzanan geniş bir yelpazede görevler üstlenmişlerdir. Buna karşı Cebertî, her fırsatta Hristiyanların hâkim konuma gelmesini eleştirmektedir. Fransızlara yaptıkları hizmetler sebebiyle Rum, Şamlı ve Kıptî Hristiyanlar ile Yahudilerin toplumsal alanda da temayüz ettikleri görülmektedir. Normalde ata binmek, kılıç kuşanmak gibi kendilerine yasak olan şeyleri yaptıkları, Müslümanlara kötü sözler sarf edip tahkir ettikleri durumlar, “tüm bunlar kendi elleriyle yaptıkları sebebiyledir, Allah kullarına asla zulmedici değildir”¹²⁶³ ayetleriyle birlikte aktarılmaktadır.¹²⁶⁴ Cebertî süreci kendisiyle yorumladığı ayetle, aslında bütün olan biten hadiselerde Müslümanların suçlu olduğuna işaret etmektedir.

Bu tür olumsuz gelişmelerle birlikte, Fransızlar geçmişteki toplumsal düzenin devam etmesine önem vermişlerdir. Fransızların Kıptîleri engellemesiyle eskiden giyindikleri şekilde giyinmeye başladıkları, Ramazan ayında Müslümanların oruç tutmasına hürmeten gayrimüslimlerin açık alanlarda yeme içmelerinin Fransızlarca önüne geçildiği, bunlara uymayanların cezalandırıldıkları Cebertî'nin tanıklıklarında yer almaktadır. Cebertî, Fransızların bu tür uygulamaları Müslüman halkın gönlünü hoş tutmak gayesiyle yaptıklarını ifade etmektedir.¹²⁶⁵

Bizatihi vazife yerine getirmelerinin yanı sıra, Kıptîlerin Fransız asker elbisesi giymeleri¹²⁶⁶ görsel açıdan olduğu kadar, dinsel ve toplumsal bağlamda işgalci düşmanla eşitlenmelerine sebebiyet vermiştir. Divanda görev alan Müslüman ulema ile kıyaslandığında, Hristiyanların Fransızlarla iş birliğinin, sahada daha

¹²⁶² Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 152; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 79; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 34.

¹²⁶³ Kur'an'ı Kerim, Şura, 30; Kur'an'ı Kerim, Fussilet, 46.

¹²⁶⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 102; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 49.

¹²⁶⁵ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 104; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 51.

¹²⁶⁶ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 248; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 195.

görünür ve etkili olduğu; görünür ve etkili olduğu kadar da Müslüman toplumun tepkisini çektiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Müslüman halkın Mısır toplumunda hâkim konumda iken, işgalle birlikte mahkûm duruma düşmeleri, Kıptîlere karşı daha fazla tepki göstermelerine yol açmıştır da denebilir.

Müslüman halkın, Fransızlarla iş birliğine tepkisi bağlamında akla ilk olarak Fransızların kurduğu divanda görev verilen ulema gelmektedir. Cebertî'nin tanıklığından, halkın ulemanın divanda göreve getirilmesine ne tür bir tepki verdiği tespit edilememektedir. Cebertî, sadece Kahire'deki ikinci kalkışma ve iç çatışmalarda Fransızlar ile Osmanlılar arasında barış görüşmelerine arabuluculuk yapan âlimlere halkın çok sert tepki gösterdiğini zikretmiştir.¹²⁶⁷ Bunun dışında, divanda görev alan veya divana başkanlık yapan Ezher ulemasına dair herhangi bir tenkit ya da değerlendirmede bulunmamış, halkın tepki ve yorumlarına yer vermemiştir. Cebertî'nin, Menou'nun divanında vazife üstlendiğini hiçbir eserinde zikretmediği akla getirilirse, bu meselede Cebertî gibi, Müslüman halkın da ulemanın divanda görev almasını bir sorun olarak görmemiş olma ihtimaline ihtiyatlı yaklaşmak daha doğru olacaktır. Cebertî'nin halkın tepkisini sansürlemiş olma olasılığına her zaman açık kapı bırakmak tarihinin mesleğinin bir gereğidir. Ve bu noktada, Moreh'in ısrarla Cebertî'nin *Mazhar*'ı yazmasına sebep olarak gösterdiği kendisini aklama meselesinin, aslında divan üyeliğine dair otosansüründe olduğu ileri sürülebilir.

İşgalle birlikte toplumda ortaya çıkan tezahürlerden bir diğeri ise kadın meselesidir. İşgal ordusuna, Mısır'a gelirken, Fransız kadınlar da eşlik etmişlerdir. Mısır halkının asla aşına olmadığı, rahatsız edici bir tablonun ortaya çıkışı, Cebertî'nin gözlemlerinden takip edilebilir. Kuşkusuz, ilk dikkat çeken mesele giyim kuşam ve tesettür olmuştur. Örtünmeye özen göstermeyen, peçesiz vaziyette, Fransız erkeklerle birlikte çarşıda pazarda dolaşan, ata ve eşeğe binen, ulu orta kahkahalar atan kadınlar, Mısır halkının hiçbir şekilde alışık olmadığı bir tablo oluşturmuştur. Cebertî, ahlaksız kadınların ve fahişelerin Fransızlara öykündüğüne ve onlarla ünsiyet kurduğuna; Kahire'de çıkan ikinci karışıklıkla (Mart 1800) birlikte daha önce gizli kapaklı olan bu tür ilişkilerin; Fransızların Mısır halkını esir aldıktan sonra

¹²⁶⁷ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 180; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 113.

tamamen değiştiğine; esir aldıkları kadınları, kendileri gibi giydirmeye başladıklarına dikkat çekmektedir. Bu tür gelişmelerin yanı sıra, Cebertî âyandan birçok kimsenin kızını Fransızlarla evlendirdiğini, evlilik için Fransızların zahiren Müslüman olduklarını dile getirmektedir.¹²⁶⁸

Mezkûr değişimler, başlarda kendisini Fransızlara mesafeli tutan Mısırlı Müslümanların zamanla Fransızlarla yakınlaştığına ve bu yakınlaşmanın Mısırlıları ciddi manada dönüştürdüğüne işaret etmektedir. Ancak Cebertî'nin de dikkat çektiği üzere, buradaki etkileşim en üst ve en alt tabakadaki kişiler üzerinden yaşanmış olduğu müşahede edilmektedir.

Toplumsal ayrışmanın tezahürleri, Fransızların Suriye seferindeki harekâtına gösterilen tepkiler üzerinden de izlenebilir. Ariş Kalesi'nin Fransızlar tarafından ele geçirilmesinin haberi Kahire'ye ulaştığında, Müslümanların üzülmelerine¹²⁶⁹ karşın Hristiyanların sevinmelerinde olduğu gibi,¹²⁷⁰ toplumun dinsel temelde ayrışması, Fransızların bölgedeki mücadeleleri üzerinden peyderpey oluşmuştur. Bu ayrışmanın konjonktürel olmadığı, 1 Temmuz 1801'de Kahire'yi tahliye etmeye başlayan Fransızlarla birlikte, Kıptîlerden büyük bir kesimin, Frenk tüccarların, Malta kökenli tercümanların ve hatta bazı Müslümanların dahi şehirden ayrılmalarından anlaşılmaktadır. Cebertî Fransızlara, yaptıkları zulümlerde ortak olanların, dolayısıyla başlarına bir şey gelmesinden korkanların, Fransızlarla birlikte Mısır'ı terk ettiklerinden bahsetmektedir.¹²⁷¹ Bunların birçoğu, 6 Ağustos 1803 tarihinde Mısır'a gelen Fransız elçiyle birlikte geri döneceklerdir.¹²⁷²

Tahliye sonrası dönemde yaşanacak muhtemel çatışma ve saldırıları öngören Osmanlılar, şehrin hakimiyetini geri aldıklarında Şamlı, Rum ya da Kıptî Hristiyanlara ve Yahudilere herhangi bir taarruzda bulunulmamasına dair uyarılar yapmışlardır. Gayrimüslimlerin de Sultan'ın reayası oldukları, geçmişte olanın

¹²⁶⁸ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 247-248; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 194.

¹²⁶⁹ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 105.

¹²⁷⁰ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 106; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 52.

¹²⁷¹ Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 281; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 226. Cebertî, 20 Nisan 1801 tarihli bir olayı anlatırken bir Fransız'ın Müslüman olduğunu ve başını tıraş ettiğini aktarmaktadır. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli**..., s. 240; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 190.

¹²⁷² Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr**..., Tah. Moreh, C. III., s. 321.

geçmişte kaldığı uyarısında bulunulmuştur.¹²⁷³ Cebertî bu esnada şaşırtıcı bir hadiseye dikkat çekmektedir: Fransızların yönetiminde asker olan bazı Rum Hristiyanların, Osmanlılar gibi giyinip, silah kuşandıklarını, onların arasında karışarak Müslüman halka eziyet etmeye, vurmaya, Türkçe sövüp saymaya başladıklarını; bu durumu ancak uzman kişilerin ya da onların geçmişini bilenlerin fark edebileceğini yazmaktadır.¹²⁷⁴ 19 Temmuz 1801 tarihinde cereyan eden bu hadisenin münferit bir vakıa olmadığı anlaşılmaktadır. 15 Aralık 1801’de Yeniçeri elbisesi giyip, halka sıkıntı çıkaran 3 kişinin yakalandığından bahsedilmektedir.¹²⁷⁵ Cebertî bu olaylara temas etmesine rağmen, ne kadar örgütlü olduğuna ya da hangi saiklerle yapılmış olabileceğine dair herhangi bir değerlendirmede bulunmaz. Gerçekleşen hadiselerin halk nezdinde yeterince olumsuz bir şekilde algılanan Osmanlı askerinin mevcut kötü imajına katkıda bulunmaktan başka bir etki yaratmadığı kolayca tahmin edilebilir.

3.3.9. İsyân ve Ayaklanmalar

Kahire’de işgal süreci boyunca iki büyük isyan ve karışıklık yaşanmıştır. Bunlardan ilki 21 Ekim 1798’de başlayan başkaldırı hareketidir. Cebertî, halka koyulan vergilerin isyana yol açtığı değerlendirmesinde bulunur ve *Müdde*’de olduğu gibi *Mazhar*’da da bu isyan hareketini onaylamadığını açıkça belirtir. *Müdde*’deki değerlendirmelerine benzer şekilde, isyancıların düşüncesizce hareket ettiklerini, Fransızların her şeye hâkim olduklarını unuttuklarını ifade ederek kalkışmanın başarısız olacağına işaret eder.¹²⁷⁶ Dolayısıyla Cebertî, kargaşa ve şiddete başvuranları eleştirmiş; toplumsal barışı ve düzeni tesis etmek için çabalayan ulemayı ise takdirle karşılamıştır.¹²⁷⁷

Kalkışma sürecinde isyancılar, Şam ve Rum asıllı Hristiyan mahallerine saldırmışlar, Hristiyanların evlerini, hatta civardaki Müslümanlara ait olan evleri

¹²⁷³ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 289; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 230.

¹²⁷⁴ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 289-290.

¹²⁷⁵ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 299.

¹²⁷⁶ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 67; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 27-28.

¹²⁷⁷ Dykstra, a.g.m., s. 126.

yağmalamışlardır.¹²⁷⁸ Bu hadiselerden, isyancıların ilk etapta Fransızlar yerine Fransızlarla iş birliği yaptığına şahit oldukları Hristiyanlara saldırdıkları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte isyancılar Fransızları da hedef alarak bazısını öldürmüşler, hatta Kahire’de kurdukları laboratuvarlarına büyük zarar vermişlerdir.¹²⁷⁹ Bu durum, Müslüman halkın algısında toplumsal ayrışmanın nasıl oluştuğuna işaret ettiği gibi isyancıların, Cebertî’nin yönelttiği eleştirileri doğrularcasına, düşüncesizce ve plansızca hareket ettiklerini de göstermektedir. Bu süreçte, halkı isyana kışkırttıkları gerekçesiyle Ezher ulemasından bir grup alim idam edilmiştir. Örneğin Ezher’deki âmâ talebelerin şeyhi, Süleyman el-Cavsakî idam edilen alimlerden birisidir.¹²⁸⁰

İkinci büyük karışıklık ve çatışma, Osmanlılar ile Fransızlar arasında varılan antlaşmanın, İngilizlerin antlaşmayı yok sayarak Fransız askerlerinin tahliyesine mâni olması üzerine, 11 Mart 1800’de bozulması neticesinde ortaya çıkmıştır. Cebertî, Fransızların 16 Mart’ta Kléber komutasında Osmanlı ordusuna saldırarak antlaşmaya ihanet ettiklerini kaydetmekte ve Mısır halkının ise duydukları top sesleriyle, işin hakikatinden habersiz şekilde Kahire’den ayrılan askerlere saldırarak, onları öldürdüklerini aktarmaktadır.¹²⁸¹ Ancak asıl başkaldırının 20 Mart’ta Kahire’ye giren Nasuh Paşa’nın “Hristiyanları öldürün, onlarla cihat edin” çağrısı üzerine başladığı anlaşılmaktadır. Bu çağrıya binaen, Müslüman Mısır halkı önlerine gelen Şamlı, Kıptî Hristiyanları öldürmeye koyulmuş, rastladıkları erkekleri, kadınları ve çocukları öldürmüş, evlerini yağmalamış, hatta civarında oturan Müslümanların dahi evlerini talan etmişlerdir.¹²⁸² Cebertî, kalkışmanın başladığı günün gecesinde Osmanlı ordusundaki ileri gelen komutanların silah ve cephane yetersizliğini, kalelerin ve müstahkem mevkihlerin Fransızların elinde olmasını

¹²⁷⁸ Cebertî, **Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 70; İsyana kalkışanlar, işin sonunun nereye varacağını düşünmeksizin hareket ettiklerine tekrardan dikkat çekmektedir. Karş. Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 28.

¹²⁷⁹ Cebertî, **Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 80; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 34.

¹²⁸⁰ Hathaway, **Al-Jabarti’s History of Egypt**, s. 195.

¹²⁸¹ Cebertî, **Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 170; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 101-103.

¹²⁸² Cebertî, **Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 171; Cebertî, **Acâibu’l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 103.

gerekçe göstererek Kahire'den çıkma kararı aldıklarını yazmaktadır.¹²⁸³ Böylece, Nasuh Paşa komutasındaki Osmanlı askerleri halkı isyana kışkırtmış, ardından geri çekilerek kendilerini Fransız ordusuyla baş başa bırakmıştır.

İlk isyanda neticenin başarısızlıkla sonuçlanacağını, dolayısıyla kalkışmanın ve mücadelenin mantıksız olduğunu söyleyen ve kalkışmayı tenkit eden Cebertî'nin halkı isyan etmeye çağıran, sonrasında ise cephane yetersizliği gibi sebeplerle çekilen Nasuh Paşa ve Osmanlı ordusu hakkında herhangi bir eleştiride bulunmamış ve yorum yapmamayı tercih etmiştir.¹²⁸⁴ Cebertî Mısırlı halkın yaptıklarına odaklanarak, ilk isyan hareketine benzer şekilde, kalkışmaya katılanları sanki bizatihi halkmış gibi varsayarak insanların işin sonunu düşünmeden hareket ettiklerini, barış yapmaya imkân tanıyacak alan bırakmadıklarını, sabrederek şartların yerine gelmesini beklemediklerini dile getirmiş ve sadece halkı suçlamayı tercih etmiştir.¹²⁸⁵

Cebertî, bu kaotik durum neticesinde Fransızların talebi üzerine divan üyesi olan Abdullah Şarkâvî, Süleyman Feyyûmî ve Musa Sirsî'nin Osmanlı ve Fransızlar arasındaki barış görüşmelerinde aracı olarak vazife üstlendiklerini belirtmektedir.¹²⁸⁶ Yine bu bağlamda Moreh'in, Cebertî'nin kendini aklamak üzere *Mazhar*'ı yazdığı iddiasını hatırlamak yerinde olacaktır. Cebertî bu hadiseyi aktarırken açıkça, Fransızların; sadrazama, kethudaya ve emirlere elçi göndererek divan üyesi olan ulemanın, Osmanlı ve Fransızlar arasında barış görüşmeleri için aracı olmasını istediklerini zikretmiştir.¹²⁸⁷ Dolayısıyla en azından, bu hadiseden itibaren Osmanlıların Ezher ulemasından müteşekkil divan ve üyelerinin mevcudiyetinden haberdar olmuş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Cebertî'nin bu olayı *Mazhar*'da yazması, divan üyeliği meselesini kalıcı bir bilgi haline getirmektedir. Bu durumda,

¹²⁸³ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 172; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 104.

¹²⁸⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 172; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 104.

¹²⁸⁵ İsyân hadisesi hem *Mazhar* ve hem de *Acâib*'te kayda değer olmayan farklılıklarla aktarılmaktadır. Karş. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 167; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 99.

¹²⁸⁶ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 180; Biraz farklı bir anlatımla aynı hadise Türk'ün eserinde de geçmektedir. Bkz. Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark*..., s. 227.

¹²⁸⁷ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 180; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 114.

kendisini aklamakla meşgul Cebertî'nin, diğer divan üyelerinin akıbetini dikkate alıp almadığı tartışmaya açık kalmaktadır.

Yaşanan bu ikinci iç çatışma ve kargaşadaki en önemli gelişmelerden biri, bizzat ulemanın talebi üzerine Ezher ve Muhammed Ebu Zeheb Medresesi'nin güvenlik sebebiyle kapatılması olmuştur. Bizzat ulema, Ezher'in kontrolünü sağlamayacaklarını belirterek, daha fazla sıkıntı yaşanmaması için bütün kapılarının kapatılmasını istemiştir. Bu önlemin, ilk kalkışmada ortaya çıkan sıkıntıların tekrardan gerçekleşmemesi için ihtiyaten uygulamaya koyulduğu anlaşılmaktadır. Böylelikle 20 Haziran 1800 tarihinde cami ve medrese divanda alınan kararla kapatılmıştır.¹²⁸⁸ Bu iki kurum, Osmanlıların Kahire'ye girişiyle birlikte, 7 Temmuz 1801 tarihinde tekrardan açılacaktır.¹²⁸⁹

3.3.10. Fransız İdaresi ve Divan

Daha önce bahsi geçtiği üzere, Fransızların Mısır'ı ele geçirdiklerinde yaptıkları işlerin başında üyeleri ulemadan oluşan bir divan kurmaları olmuştur. Cebertî, 13 Safer 1213/27 Temmuz 1798'de Napoléon tarafından kurulan divanda Şeyh Şarkâvî, Bekri, Sâvî, Feyyûmî, Musa Sirsî, Muhammed Mehdî, Mustafa Demenhurî, Ahmed Arîşî, Yusuf Şibrâhîti ve Muhammed Devâhilî isimlerini açıkça vererek 10 kişi olduklarını belirtmiştir.¹²⁹⁰ Abdullah Şarkâvî'nin, oylama ile divan başkanı seçilmesini de açıkça ve detaylıca aktarmaktadır.¹²⁹¹ O dönemde, Ezher'de ders veren ve görev yapanların sayısı 40 ila 60 arasında olduğu belirtilmektedir.¹²⁹² Bu sayı dikkate alınırsa, önemli oranda Ezherli âlimin divanda görev aldığı anlaşılmaktadır. Ezher şeyhi olan Şarkâvî'nin divan başkanlığını üstlenmesi de hesaba katıldığında, temsil gücü yüksek bir grubun işgal güçlerinin oluşturduğu divanda görev üstlenmeyi kabul ettikleri ortaya çıkmaktadır.

¹²⁸⁸ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 203; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 160. Daha sonraki karışıklarda da aynı tedbire başvurulmuştur. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 413.

¹²⁸⁹ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 282; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 226.

¹²⁹⁰ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 60; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 38-39; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 11.

¹²⁹¹ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 114; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 64; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 25.

¹²⁹² Ezher'de okuyan 1500 civarında öğrenci sayısına oranlandığında, yaklaşık 50 hocanın olduğu tespiti makul görünmektedir. Bkz. Bjorneboe, a.g.e., s. 44.

Divanda görev almayan ya da kendisine herhangi bir vazife tevdi edilmeyen ulema işgale farkı tepkiler vermiştir. Mesela, Cebertî sadece Menou'nun kurduğu son divanda görev yapmıştır. Nakîbu'l-Eşraf Ömer el-Mekram el-Asyûfî, Ezher'deki Magripliler kürsüsünün başkanı olan Şeyh Salim el-Mesûdî ve Şeyh Muhammed el-Emir el-Mâlikî gibi isimler ise Fransız işgaliyle birlikte Memlûklerle beraber Kahire dışına çıkmayı tercih etmişlerdir.¹²⁹³

Mazhar'da divanda yer alan ulemanın isimlerinin tek tek açık bir şekilde verilmesi, Moreh'in Cebertî'nin divan üyesi olması sebebiyle kendisini aklamak üzere *Mazhar*'ı daha sert bir üslupla Fransız karşıtı olarak yazdığı iddiasını tartışmalı hale getirmektedir. Şayet Cebertî, divanda yer alan ulemayı ifşa etmeyi bu bağlamda bir sorun olarak görseydi, divan meselesini *Müdde*'den aktarmadığı kısımlar arasında bırakarak zikretmemeyi tercih edebilirdi. Aksine, kendi üyeliği hariç, hiçbir şekilde divanın mevcudiyetini gizleme ihtiyacı hissetmemiş olduğu görülmektedir.

Cebertî, 17 Kasım 1800 tarihinde Abdullah Jacques Menou'nun yönetimi devraldıktan sonra oluşturulan son divanın sadece ulemadan 9 kişi ile kurulduğundan bahsetmektedir.¹²⁹⁴ Cebertî bu kez, kurulan divanda yer alanların isimlerini zikretmemiş olmasına rağmen, farkında olmadan kendisinin artık divanda olduğunu hissettiren önemli ip uçlarıyla üyeliğini adeta ifşa etmektedir. Örneğin 15 Aralık 1800, 15 Şubat 1801 ve 2 Mart 1801 tarihli divan oturumlarından oldukça tafsilatlı diyaloglar aktarılmaktadır.¹²⁹⁵ Karşılıklı tartışmaların detaylıca verilmesi, dikkatleri şahsi gözlem ve tanıklığa yöneltmektedir. Üstelik, bu tür tafsilatlı herhangi bir divan celsesini daha önce aktarmamış olması, bu durumu ispata ihtiyaç duyulmayacak kadar vâzih bir hâle getirmektedir.

Bununla birlikte, Cebertî'nin divan celselerindeki tartışma ve görüşmeleri aktarması Fransızların sürece dair nasıl bir bakış açısına sahip olduklarının anlaşılmasına olanak sağlamıştır. 11 Ağustos 1799 tarihli divan oturumundan aktarılan diyaloglar bu duruma yerinde bir örnek olarak verilebilir. Napoléon, Suriye seferi dönüşünde katıldığı divan toplantısında, Müslümanların Fransızların seferden

¹²⁹³ Bjorneboe, a.g.e., s. 146.

¹²⁹⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 208. Cebertî, kendisi hariç diğer divan üyelerinin isimleri *Acâib*'te vermektedir. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 164.

¹²⁹⁵ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 212, 221, 225; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 168, 175, 189.

geri dönemeyeceklerini, hepsinin orada öleceklerini zannettiklerine ve buna sevindiklerine kızarak oturumda bulunan ulemaya tepki göstermiştir.¹²⁹⁶ Yine 6 Mart 1800 tarihli başka bir divan toplantısı esnasında, Fransızlar Osmanlıların gelişyle ulemanın kendilerine dönük tavır değişikliğine tepki göstermişlerdir. Fransızlar, toplumun âkil insanları olan ve insanların kendilerini dinlediği kişileri seçerek ülkenin işlerini yoluna koymak, halkın huzurunu sağlamak üzere onlara görev verdiklerini, ancak ulemanın Osmanlı ordusunun gelişyle sevindiğini, Osmanlıların zaferi için çalıştıklarını, içlerinde gizledikleri Fransız nefretini izhar ettiklerini dile getirerek ulemayı eleştirmiştir.¹²⁹⁷

Diğer taraftan, divan yazışmaları 11 Ocak 1801 tarihli Fransa'dan gelen mektupta olduğu gibi, Napoléon'un yetkililere doğum ve ölümleri kayıt altına almalarını emrettiği ifadelerden, Fransızların *Description*'un alt yapısını oluşturacak nüfus sayımlarına başladıkları anlaşılmaktadır.¹²⁹⁸ 20 Nisan 1801 tarihli bir başka divan oturumundan aktarılan konuşmalarda ise, ulemanın huzur ve barışın tesisini istediği, Fransız hakimiyetinin İngiliz yönetiminden daha iyi olduğu, çünkü kendilerinin Fransızları görüp tanıma imkânına sahip olduklarını ifade ettiği görülmektedir.¹²⁹⁹ Yukarıda aktarılan diyaloglar, Cebertî'nin divandaki mevcudiyetini izhar ettiği gibi aynı zamanda, divandaki gerilim ve gelişmelerin yakından okunmasına da yeterince olanak sağlamaktadır. Ortaya çıkan tablodan, Osmanlının Mısır'a gelene kadar ulemanın Fransız yönetimiyle sorunsuz bir şekilde divandaki görevlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. En azından Cebertî'nin tanıklıkları bu yoruma imkân tanımaktadır.

3.3.11. Bildiriler ve Müslüman Fransız İmajı

İşgal süresi boyunca, Fransızlar divanda ele alınan meselelerden, halkı ilgilendirenleri bildiri metni haline getirip basmışlar ve dağıtmışlardır. Cebertî,

¹²⁹⁶ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 149; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 87.

¹²⁹⁷ Bu kısımlar *Mazhar*'da bulunmamaktadır. Karş. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 189; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 124.

¹²⁹⁸ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 216; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 171.

¹²⁹⁹ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 239; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 189.

Müdde'de olduğu gibi *Mazhar*'da da mümkün mertebe bu bildirilere yer vermektedir. Bildirilerin ana eksenini Memluk karşıtı, Osmanlı ile Müslümanların müttefikî olan, hatta "Müslüman Fransız" imajı oluşturmaktadır. Emir Murad'la yapılan barış antlaşmasında olduğu gibi, sahadaki esnekliklere rağmen metin ve söylem düzeyinde Memluk karşıtlığı son bildiriye kadar değişmeden kalmıştır. Bununla birlikte Fransızlar, ince bir stratejiyle, zamanla Osmanlı ve İslam'ı ayırma siyaseti izlemişlerdir. 6 Ekim 1798 gibi erken bir tarihte yayınladıkları bildiride; Mısır'a en çok zarar verenlerin Türkler olduğu, Fransızların Mısır'a gelerek, akılsızlık ve cehaletle hüküm süren bir devletin zulmünden halkı kurtardıkları belirtilmektedir.¹³⁰⁰ Cebertî, bildirinin gerçeklikle alakası olmayan, çarpık ve zahiren güzel ifadelerle bezenmiş bir metin olduğunu ifade ederek tepkisini dile getirmiştir.¹³⁰¹

Fransızlar Memluk karşıtlığına dayanan gerekçelendirme stratejilerine Suriye seferi esnasında da başvurmuşlardır. Gazze halkına hitaben gönderdikleri mektupta Memluklerle birlikte Cezzar Ahmed Paşa'nın askerleriyle mücadele etmek üzere bölgede bulundukları bildirilmektedir.¹³⁰²

17 Kasım 1798 gibi çok erken bir tarihte Rusları eleştiren Fransızların, İngilizleri hedef alan açıklamaları ilk defa 3 Mart 1801'de yapmış olmaları dikkat çekicidir. Abdullah Jacque Menou'nun Mısırlılara hitaben gönderdiği yazıda, İngilizlerin bütün milletlere zulmettikleri ifade edilmektedir.¹³⁰³ 16 Haziran 1801'deki divan oturumunda İngilizler, Hâricî haramiler olarak isimlendirilmiş ve Fransızlar ile Osmanlıların arasında ortaya çıkarılan düşmanlığın müsebbibi olarak gösterilmişlerdir.¹³⁰⁴

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Fransızların Mısır'a çıktıklarından ayrılışlarına kadar dağıttıkları bildirilerin ortak iki özelliği bulunmaktadır: Bu, Fransızların, ısrarla Müslüman olduklarını söylemeleri ve tek

¹³⁰⁰ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 64.

¹³⁰¹ Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 113; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 64; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 24.

¹³⁰² Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 107; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 53.

¹³⁰³ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 224; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 178.

¹³⁰⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 270; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 217.

geliş amaçlarının Osmanlıların izni ve haberi dahilinde olmak üzere Memluklerle mücadele etmek olduğudur. Mısır'ı tahliye ederken yayınladıkları son bildiride dahi bundan vazgeçemedikleri görülmektedir.¹³⁰⁵ Bu hususiyete eşlik eden en önemli unsur ise *Müdde*'den bahsedilirken kısmen değinilen “üslubun ihtidası” meselesidir. Fransızlar, dağıttıkları ilk bildirideki batılı seküler uygarlık temaları ile İslami dil kaygısının bir arada boca edildiği, karmaşık halde bulunan acemi üsluplarını ve maksatlarının tam manasıyla yön tutamamış olduğu kurgularını zamanla aşmışlardır. Bildiriler, nasihat dilinin hâkim olduğu, metinlerindeki ana vurguyu ayetlerle desteklenen uyarıların oluşturduğu bir sürece evirilmişlerdir. Bu dönüşüme, bildirilerde sıkça başvuruların ayetlerin başında gelen, “Mülk ancak Allah’ındır ve onu dilediğine verir” ifadesi¹³⁰⁶ ve “Ey Allah’ın kulları istikamet üzere olunuz ve Allah’ın takdir ettiğine razı gösteriniz. Sizi yaratan ve şekil veren Mevlanızın hükümlerine riayet ediniz”¹³⁰⁷ ifadeleri ya da Bonaparte’ın Gazze ahalisine gönderdiği mektupta, şeytanın Âdem ve Havvâ’yı ayartmak üzere yemin ederek söylediği “ben gerçekten sizin iyiliğinizi isteyenlerdenim”¹³⁰⁸ ifadesini kullanarak Müslümanları ikna etmeye çalışması¹³⁰⁹ örnek olarak verilebilir.

Fransızlar, ahaliyi ikna etme gayesiyle kullanmak üzere hazırladıkları bildirilerine yerleştirdikleri ayetlerle yetinmemiştir. Kur’an’ı Kerim’in, insanî hikmetleri ve şüpheyi yer bırakmayacak ilkeleri barındıran mükemmel ve faziletli bir kitap olduğunu bildiklerini, bunların tam manasıyla uygulamaya konulmasının ise ancak ilimlerin tahsili ve güzel ahlakın yerleştirilmesiyle en büyük faydaları temin edeceğini düşündüklerini söylemelerine kadar ileri gitmiş oldukları, Cebertî’nin alıntılıadığı metinlerinde yer almaktadır.¹³¹⁰ Bunların da ötesinde, Müslümanların hamisi olarak oluşturulan “Müslüman Fransız” imajı Mısır ile sınırlı kalmayarak, daha bölgesel, hatta İslam âlemine yönelik “küresel” bir hale büründürülmeye

¹³⁰⁵ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 280; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 225.

¹³⁰⁶ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 115; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 58.

¹³⁰⁷ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 108; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 54.

¹³⁰⁸ Kur’an’ı Kerim, A’râf Suresi, 21.

¹³⁰⁹ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 114; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 57.

¹³¹⁰ Cebertî, *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 215; Cebertî, *Acâibu’l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 170.

çalışılmıştır. Bunun en somut örneği, 16 Ocak 1801 tarihinde, Kâbe örtüsünün Fransız Cumhuriyeti adına Mekke'ye gönderilmiş ve Kabe'ye giydirilmiş olmasıdır.¹³¹¹

Tüm bu yaşanan gelişmelerle birlikte, Fransızların Müslüman oldukları imajı üzerine dayandıkları stratejilerini, işgalin sonuna kadar kusursuzca icra ettiklerini söylemek pek mümkün olmayacaktır. 16 Nisan 1801 tarihli divan oturumunda hazır bulunan ulemaya Allah'ın birliğine inandıkları gibi Mısır'ın Fransızların mülkü olduğuna inanmaları gerektiği bildirilmiştir.¹³¹² 20 Nisan 1801'de Müslüman olduğunu iddia eden Abdullah Menou, ulemanın kalede hapsedilmelerindeki maksadı açıklamak üzere divana gönderdiği yazıda, yüce Kur'an'a karşı çıkılamayacağı gibi Fransız kanunlarına karşı gelmenin mümkün olmadığını belirtmektedir.¹³¹³ Her iki hadiseyi de yazının okunduğu divanda üye olarak bulunan Cebertî sessiz tanıklığıyla sadece aktarmakla yetinmektedir.

3.3.12. Osmanlılar

Mazhar'ın mukaddimesinde, halifenin/yöneticinin gerekliliğine temas edilmiş, ve Mısır tarihi özetleşmiştir.¹³¹⁴ Cebertî, Abbasilerin çöküşünün Türklerin ortaya çıkışı ve Mütevekkil'i (ö. 861) öldürmeleriyle başladığını ileri sürmekte; Türklerin, halifelere galebe çaldıklarını ve devleti zayıflattıklarını belirtmektedir.¹³¹⁵ Mısır tarihini ele aldığı kısımda Memluklerden; Bahrî Memlukler ve Devletü Çerâkise olarak iki döneme ayırarak bahsetmekte ve Mısır'a ilk memluk getiren kişinin, Eyyûbi Sultanı Melikü's-Sâlih Necmüddîn Eyyûb b. Muhammed (ö.

¹³¹¹ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 217; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 172. Fransızların Mısır'ı işgali neticesinde Osmanlı yönetimi, Kâbe örtüsünün İstanbul'da dikilmesi yönünde karar almıştır. Bkz. Hüseyin Sarıkaya, "Mısır'ın İşgali (1798-1801) Karşısında Osmanlı İdaresi ve Toplumu", *Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş*, Ed. M. Ünver, M. Tanrıverdi, İstanbul, Hiperlink Yayınları, 2018, s. 467.

¹³¹² Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 270; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 217.

¹³¹³ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 238; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 188.

¹³¹⁴ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 9-18.

¹³¹⁵ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 11 Karşılaştırma için bkz. Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutevekkil-alellah-cafer-b-muhammed>. Erişim tarihi: 08.02.2019.

647/1249) olduğuna değinmektedir.¹³¹⁶ Cebertî, Türkleri tenkit etmenin yanı sıra, tarih kitaplarına ve devletlerin tarihine bakıldığında her bir devletin, şeriata aykırı olan bidatler ortaya çıkardığını belirtmekte, verdiği örnekler üzerinden, Emevileri, Abbasileri ve Fatımileri eleştirmekte, Allah'ın Osmanlıları, tüm bu devletlerin yaptıklarından berî kıldığını söyleyerek Osmanlı Devleti'nin herhangi bir şekilde şeriattan ayrılmadığı imasında bulunmaktadır.¹³¹⁷

Cebertî, *Mazhar*'ı 1216 senesi Ramazan ayı ile yani, 1802 senesi ocak ayı ile bitirmektedir. Cebertî'nin 1 Temmuz 1801 tarihinde Fransızların Kahire'yi tahliye etmeye başlaması ve Osmanlı ordusunun şehre girme sürecini temmuz ayı sonlarına kadar normal seyrinde anlatmıştır. Ancak geri kalan 5,5 aylık sürenin yaklaşık 10 varakta anlatıldığı görülmektedir. Eserin tamamının 194 varaktan oluştuğu dikkate alındığında, Cebertî'nin aslında son dönemdeki hadiseleri, daha seyreltilmiş şekilde yazdığı ortaya çıkmaktadır.¹³¹⁸ Dolayısıyla Osmanlılara dair düşüncesini etraflıca ele almak pek mümkün durmamaktadır. Ama bu, az da olsa bazı ayrıntılara yer verilmediği anlamına gelmez.

Osmanlı ve Fransa arasında yapılan Arix Antlaşması'ndan sonraki dönemde yaşananlara benzer şekilde, 2 Temmuz 1801'de "kafirlerin" şehirden ayrılmasıyla, Kahire'ye giren Müslümanların halk tarafından sevinçle karşılandıkları aktarılmaktadır.¹³¹⁹ Cebertî, Osmanlı ordusu şehre girdiğinde Yeniçerilerin çarşığı dolaşarak nişan ve renklerini dükkân ve kahvehanelere astıklarından bahsetmiştir.¹³²⁰ Yaklaşık 20 gün sonra Sadrazamın çarşığı denetlediği, askerlerin dükkânların önünde oturmalarını ve dükkân sahiplerinin kazançlarına ortak olmalarını yasakladığı

¹³¹⁶ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 14-15; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, C. I., Tah. Abdurrahim, s. 26. Karşılaştırma için bkz. İsmail Yiğit, "Memlukler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/memlukler#1>. Erişim tarihi: 08.02.2019.

¹³¹⁷ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 16-17. Cebertî'nin buradaki görüşlerinin, *Acâib*'te Vehhâbileri ele aldığı kısımlardaki yorumlarıyla birlikte değerlendirilmesi, bakış açısıyla ilgili daha iyi bir fikir verecektir.

¹³¹⁸ Kabaca bir hesap yapıldığında, her seneye 60 varak düşmektedir. Bu hesaba kıyasla, 6 aylık bir sürenin en 30 varakla anlatılması beklenir. Halbuki buradaki oran 1/3 yani, %30 yoğunluktadır. Cebertî'nin bu oldukça mühim ve kritik geçiş dönemini tafsilatlıca anlatma beklentisini karşılamadığı görülmektedir. Bu tercihin politik mi yoksa olgusal mı olduğu meselesi, *Acâib*'inde yanıt bulmaktadır.

¹³¹⁹ Cebertî birçok yerde olduğu gibi burada da bazı ifadelerle sadece *Acâib*'te yer vermiştir. Halkın Osmanlıların gelişiyile işlerin yoluna gireceğini zannettiklerini aktarmaktadır. Karş. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 282; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 226.

¹³²⁰ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 283; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 227.

aktarılmaktadır.¹³²¹ Bu uyarılara rağmen, 20 Eylül 1801 tarihli askerlerin çarşıda karışıklık çıkarıp, insanlara rahatsızlık verdiği hadise, Osmanlı askerinin sorun çıkarmaya devam ettiğini göstermektedir.¹³²² Askerin mevcudiyetinin, sükuneti sağlamak yerine, rahatsızlık vermesinin çarşıyla sınırlı kalmadığı, Cebertî'nin satır aralarında yer almaktadır. Her sene Nil'in yükselmesiyle yapılan kutlamaların 1801 senesi Ekim ayında suyun aşırı taşmasıyla her yeri su basmasından, kayıkların olmayışından ve halkın askerden korkmasından dolayı yapılamadığı belirtilmektedir.¹³²³ Burada halkın askerden çekinmesi, Cebertî tarafından diğer gerekçelerin arasına sıkıştırılmıştır.

Yukarıda belirtildiği üzere, hem *Mazhar*'daki sınırlı zaman dilimi itibariyle hem de Cebertî'nin bizzat Osmanlılara dair hadiseleri mümkün mertebe sansürleyerek vermesinden kaynaklanan sınırlılıklar, gelişmeleri tam manasıyla takip etmeyi engellemektedir. Tüm bunlara rağmen Cebertî'nin birtakım olumsuz olaylara temas etmesi, işlerin Mısır halkının beklediği şekilde gitmediğine fikir verecek niteliktedir. İlgili bölümdeki incelemelerde, Osmanlı yönetimiyle alakalı daha kapsamlı ve sansürsüz değerlendirmeler *Acâib*'in üçüncü cildinde fazlasıyla işlenmiş ve ortaya konulmuştur.

3.4. Nikola bin Yusuf et-Türk

Nikola et-Türk 1763 tarihinde Cebel-i Lübnan'da bulunan Deyr'ul-kamer kasabasında Melkit bir ailede dünyaya gelmiştir. 1828'de yine aynı kasabada ölmüştür.¹³²⁴ Fransız işgaline dair, Abdurrahman el-Cebertî'nin yazdıklarından sonra ikinci tarihsel tanıklık ve Arapça kaynak Nikola et-Türk'ün eseridir. Aynı zamanda, Türk'ün eseri Lübnan'da Fransız işgaline dair çağdaş olarak yazılmış tek eser olması itibariyle oldukça değerlidir.¹³²⁵

¹³²¹ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 290; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 230.

¹³²² Cebertî Arnavut askerlerinin sorun çıkarmasının sebebinin ulufelerinin gecikmesinden kaynaklandığını *Acâib*'te izah etmektedir. Karş. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 294; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 240.

¹³²³ Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 295; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 242.

¹³²⁴ Goldschmidt, *Biographical Dictionary*..., s. 215.

¹³²⁵ *Türk, Hamletü Bunabart ilâ's-Şark*..., s. 48.

Literatürdeki tartışmalardan, Türk'ün Lübnanlı Emir Beşir Şihâb tarafından Fransız işgali altındaki Mısır'da cereyan eden hadiseleri yazmak üzere Mısır'a gönderilmiş olduğu¹³²⁶ ve 1804 senesinde Mısır'dan ayrıldığı anlaşılmaktadır.¹³²⁷ Louis Cheikho, Türk'e Fransız işgalini anlattığı eserinin dışında tarih alanında 4 kitabı daha nisbet etmektedir: 1) *Târîhu'l-İmbaratur Nabolyon münzü Mevti Louis es-Sâdis Aşer hattâ Mevti Nabolyon Âm 1821*, 2) *Târîhu Cezzâr Ahmed Bâşa*, 3) *Mecmû'u Havâdisi'l-Harb beyne Fransaviyye*, 4) *Nemsâviyyîn Âm 1805 ve Nüzhetü'z-Zamân fî Havâdisi Lübnân*. Bununla birlikte Haddad; Türk'ün muhtemelen tek eserinin, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilişini yazdığı tarih kitabı olduğunu ileri sürmektedir.¹³²⁸ 1771-1810 arası Şam'daki hadiseleri yazdığı *Târîhu Cezzâr Ahmed Bâşa* isimli eserin Türk'e ait olduğu Tarbîn tarafından da ileri sürülmektedir.¹³²⁹

3.4.1. Zikru Temellük'il-Fransaviyye el-Aktâre'l-Mısıriyye ve'l-Bilâd'eş-Şâmiyye

Öncelikle Nikola et-Türk ve yazdığı kabul edilen eseri ile ilgili üç temel sorun bulunduğuna temas etmek yerinde olacaktır. Bunlardan ilki eserin müellifi, ikincisi eserin ismi ve üçüncüsü ise eserin kapsamıdır. Literatürde hâkim olan görüş, Nikola et-Türk isminde birisinin Emir Beşir tarafından Mısır'a Fransız işgal dönemini kaydetmek üzere gönderildiği¹³³⁰ ve Türk'ün de bu göreve binaen bir tarih eseri kaleme aldığı yönündedir. Bu iki bilgiyle alakalı Fransız, Arap ve İngiliz kaynakları ittifak hâlinindedir. Görüş ayrılığı eserin ismi ve kapsamında ortaya çıkmaktadır. İsa İskender el-Ma'lûf Kütüphanesi'ndeki nüsha dışındaki hiçbir yazmada eser ve müellifinin isminin geçmemekte olduğu tahkikli neşir ve tercüme

¹³²⁶ Nakoula El-Turk, *Histoire de l'expédition des Français en Égypte*, publiée et traduite par M. Desgranges Aîné, Paris, Imprimerie Royale, 1839, s. viii; Dykstra, a.g.m., s. 114.

¹³²⁷ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark*..., s. 11. Bu mesele, bir sonraki bölümde tartışılmaktadır.

¹³²⁸ George M. Haddad, "The Historical Work of Niqla El-Turk", *Journal of the American Oriental Society*, v. 81/3, s. 247, 250.

¹³²⁹ Tarbîn, a.g.e., s. 100.

¹³³⁰ Marsot, Emir Beşir Şihâb'ın Türk'ü Mısır'da ne olup bittiğini öğrenmesi için casus olarak gönderildiğini ileri sürmektedir. Bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "A Comparative Study of 'Abd al-Rahman al-Jabarti and Niqla al-Turk", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 115.

yapanlar tarafından tespit edilmiştir.¹³³¹ Ma'lûf nüshasında eserin ismi, *Zikru Temellük'il-Fransaviyye el-Aktâre'l-Mısıryye ve'l-Bilâd'eş-Şâmiyye* ve müellifi ise el-Muallim Nikola et-Türk olarak geçmektedir. 312 sayfadan oluşan yazma, 1815 tarihine kadar uzanan hadiseleri kaydetmiştir. Bunun dışında Cardin, Desgranges ve Wiet'nin Fransızca çeviride esas aldığı üç farklı nüsha mevcuttur.

Sırasıyla eser üzerine yapılan tahkik ya da tercümelere temas etmek gerekirse, eserin Fransızcaya kısmen ilk çevirisi, 1838'de Alexander Cardin tarafından yapılmıştır.¹³³² Cardin'den bir sene sonra Fransızcaya tam çevirisi M. Desgranges tarafından yapılmış ve *Zikru Temellük'il-Fransaviyye el-Aktâre'l-Mısıryye ve'l-Bilâd'eş-Şâmiyye* adı altında Arapça metniyle birlikte basılmıştır.¹³³³ Desgranges, Cardin'in yaptığı kısmî tercümeden kitabının girişinde bahsederek haberdar olduğunu göstermenin yanında, Cardin'in özet çevirisinin Türk'ün kitabının özünü aktardığına ve kendisinin kullandığı yazmayla önemli ölçüde farklılıkları bulunduğuna dikkat çekmiştir.¹³³⁴

Desgranges, yaptığı çeviri esnasında incelediği üç yazma nüshadan bahsetmektedir. İlki, kendisinin bizzat tanıdığı bir Maruni şeyhe Nikola et-Türk tarafından verilen bir nüshadan çoğaltılan nüshadır. İkincisinin M. Caussin de Perceval'de bulunan nüsha olduğunu, üçüncüsünün ise Kraliyet Kütüphanesi'ne ait bir yazma olduğunu belirtmektedir. Kendisindeki ve kütüphanedeki nüshaların aynı yazmadan yola çıkılarak çoğaltılmış olduğu, ancak M. Caussin de Perceval'deki yazmanın bariz farklılıklar içeren ve oldukça özet şekilde yazılmış bir nüsha olduğunu ifade etmektedir.¹³³⁵ Desgranges yukarıdaki tespitleriyle birlikte, kitabı

¹³³¹ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 29.

¹³³² Alexandre Cardin, *Journal d'Abdurrahman Gabarti pendant l'Occupation Française en Égypte, Suivi d'un Précis De La Môme Campagne, Par Mou'Allem Nicolas el-Turki*, Traduits de l'Arabe, Paris, Dondey-Dupré, 1838. Eser, iki bölümdür. Birinci bölüm Cebertî'den yapılan 256 sayfalık çeviriden, ikinci bölüm ise Türk'ten yapılan 69 sayfalık çeviriden oluşmaktadır. Cardin'in çevirisinin Cebertî'nin kitabının tamamının tercümesi olmadığı ise Bianchi'nin yazdığı önsözden anlaşılmaktadır. Bkz. Cardin, *Journal d'Abdurrahman...*, s. iv. Desgranges'ın 271 sayfasıyla kıyaslandığında Türk'ten yapılan tercümenin de oldukça özet mahiyette olduğu anlaşılmaktadır.

¹³³³ Nakoula El-Turk, *Histoire de l'expédition des Français en Égypte*, publiée et traduite par M. Desgranges Aîné, Paris, Imprimerie Royale, 1839. Bkz. Şeyyâl, *et-Tarih ve'l-Muerrihun...*, s. 39; Goldschmidt, *Biographical Dictionary...*, s. 215; Evgeniya Prusskaya, "Arab Chronicles as a source for studying Bonaparte's Expedition to Egypt", *Napoleonica. La Revue*, S. 24, 2015/3, s. 50.

¹³³⁴ Türk, *Histoire de l'expédition...*, s. x.

¹³³⁵ Türk, *Histoire de l'expédition...*, s. viii.

Arapça metinler üzerinde çalışma yapacak genç şarkiyatçılara kolaylık sağlaması ve bizzat Araplar arasında Fransız şanının yayılmasını temin etmesi gayesiyle çevirdiğini belirtmiştir.¹³³⁶

En güncel çeviri ise Gaston Wiet tarafından yapılarak yine, Arapça metniyle beraber 1950’de neşredilmiştir.¹³³⁷ Desgranges’ın nüshasında olduğu gibi Wiet’nin esas alıp tercümesini yaptığı nüshada da müellif ve eser ismi zikredilmemiştir. Wiet, Cardin tercümesinden yola çıkarak kitabın Nikola et-Türk’e ait olduğu tespitinde bulunur.¹³³⁸ Wiet’nin kullandığı versiyon, Cardin ve Desgranges’ın kullandıklarından farklı olarak 1804 Ağustos ayına kadar gelmektedir. 218 sayfalık matbu metnin sadece 114 sayfası Fransız işgali ile alakalıdır. Dolayısıyla Desgranges’ın kullandığı nüshadaki işgal kısmındaki ayrıntılardan daha az detaya sahip olmakla birlikte, aktardığı bazı hadise ve ayrıntıların Desgranges’ın nüshasında bulunmadığı görülmektedir.

Wiet’nin tercümesinin, işgale dair önemli eserlere atıfta bulunarak izahlı olarak neşredilmesi itibariyle Desgranges çevirisine nazaran daha akademik bir çalışma olduğu söylenebilir.¹³³⁹ Wiet, nüsha farklılıkları üzerinde hiç durmamıştır. Bulduğu nüshanın Türk’ün eserinin kopyalarından biri olabileceğini belirtmekle yetinmiştir.¹³⁴⁰ 1985 senesinde Kahire Amerikan Üniversitesi’nde Margaretha Weyergang tarafından yapılan tezde Wiet’nin kullandığı nüshanın, Desgranges’ın çevirisinde esas almış olduğu nüshadan, Fransızlara Nikola et-Türk kadar aşına olan bir başka kişi tarafından istinsah edilmiş olduğu iddiasında bulunmaktadır.¹³⁴¹ Ancak birbirinden gerek zaman aralığı gerekse üslup yönünden tamamen farklı iki nüshayı bir diğerinden kopyalanmış olarak değerlendirmek mümkün değildir. Yapılacak tek makul yorum, müstensihin Türk’ün eserine yazdığı kısımları özet

¹³³⁶ Turk, *Histoire de l’expédition...*, s. v.

¹³³⁷ Nicolas Turc, *Chronique d’Égypte 1798-1804*, Éditée et Traduite par Gaston Wiet, Le Caire, Imprimerie de l’Institut Français d’Archéologie Orientale, 1950. Wiet’nin kullandığı yazma Desgranges ve Beşşûr’un kullandığı nüshadan önemli ölçüde farklılık taşımakta ve diğerlerinde olmayan meselelere ve detaylara yer vermektedir. Bkz. Türk, *Hamletü Bunabart ilâ’s-Şark...*, s. 27-28.

¹³³⁸ Nicolas Turc, *Chronique d’Égypte 1798-1804*, Éditée et Traduite par Gaston Wiet, Le Caire, Imprimerie de l’Institut Français d’Archéologie Orientale, 1950, s. 1.

¹³³⁹ Haddad, a.g.m., s. 248.

¹³⁴⁰ Turc, *Chronique d’Égypte 1798-1804*, s. 1.

¹³⁴¹ Margarethe Elise Weyergang, *Nikula al-Turk as a source on the French Occupation of Egypt, Thesis for the Master of Arts Degree*, American University in Cairo, 1985, s. 45. Akt. Evgeniya Prusskaya, *Arab Chronicles...*, s. 51.

hâlinde tekrardan kaleme alarak ve 1801 Temmuz sonrasını ise 1804 Ağustosuna kadar yazdığını söylemek olacaktır ki bu da Türk'ün bizzat yazdığı eserin hüviyetini kaybettiğini ifade etmekle aynı manaya gelecektir. Dolayısıyla Wiet'nin kullandığı metni, Türk'e isnat etmek mümkün durmamaktadır. Bu tez çalışması, mezkûr eseri Emel Beşşûr'un tahkikli neşrinde kullandığı nüshayı dikkate alarak inceleyecektir.

Şam Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki *Târîhu'l-İmbaratur Nabolyon el-Evvel*¹³⁴² isimli bir başka yazma ise, 1792'den 13 Ağustos 1801 tarihine kadar gerçekleşen hadiseleri kapsamaktadır.¹³⁴³ Emel Beşşûr, bu nüshanın müellif nüshası olduğunu ya da en azından, müellif yazmasından çoğaltılmış bir nüsha olduğunu ileri sürmektedir.¹³⁴⁴ Türk'ün yazdığı tarih eseri Fransızcaya çevrildiği gibi Arapça metninin tahkikli neşri yapılmış¹³⁴⁵ ve mukayeseli incelenmelere konu olmuştur.¹³⁴⁶

Desgranges yaptığı çevirinin önsözünde, kendilerinin (batılıların) yazdıkları kroniklerde genelde mevcut olan eleştirinin, Nikola et-Türk'ün eserinde bulunmadığını, bu tür bir metoda şarklıların aşına olmadığından yazdıkları tarih eserlerinde, olayların birbiri ile alakası belirtmeksizin, sebepleri ve neticeleri açıklanmadan sadece peş peşe sıralandığını belirtmektedir.¹³⁴⁷ Beşşûr'un da ifade ettiği üzere,¹³⁴⁸ Türk'ün eseri Desgranges'ın iddia ettiklerinin aksine, bilgisi dahilinde gerekli bulduğu açıklamaları yapmakta ve hadiseleri birden fazla sebeple değerlendirmektedir. Desgranges'ın eseri çevirmesi itibariyle meseleye hâkim olmasına rağmen bu tür basma kalıp bir ifadeyle Türk'ün eserini değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir.¹³⁴⁹

¹³⁴² *Târîhu'l-İmbaratur Nabolyon el-Evvel*, Mektebtü'z-Zâhiriyye, 4717.

¹³⁴³ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 21.

¹³⁴⁴ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 26.

¹³⁴⁵ Nikola et-Türk, *Zikru Temellük'il-Fransaviyye el-Aktâre'l-Mısıriyye ve'l-Bilâd'eş-Şâmiyye*, Tah. Yasin Süveyd, Beyrut, Daru'l-Fârâbî, 1990; Nikola et-Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark, Mahtûtatü Nikola et-Türk*, Tah. Emel Beşşûr, Trablus, Jarrous Press, 1993.

¹³⁴⁶ Ömer Abdülaziz Ömer, *Abdurrahman el-Cebertî ve Nikola et-Türk, Dirâse Mukârane*, Beyrut, Dâru'l-Ehad, 1978; Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, "A Comparative Study of 'Abd al-Rahman al-Jabarti and Niqla al-Turk", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 115-126.

¹³⁴⁷ Türk, *Histoire de l'expédition...*, s. vii.

¹³⁴⁸ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 32.

¹³⁴⁹ Ana kaynaklar üzerinde çalışma yapanların tespitlerinde gerektiğince titiz davranmamaları, ikincil kaynakların gerçeklikten uzak değerlendirmelerle dolmasına sebebiyet vermekte olduğu bir gerçektir. Dolayısıyla, dil üzerinden kurulan otoritenin kendi gücünü suiistimal etmemesi, ahlaki bir tavırla mesleğini icra etmesi bu sorunu, hal yoluna koyacak en önemli unsur olarak her zaman hatırlanmayı ve hatırlatılmayı hak etmektedir.

Desgranges ve Beşşûr'un kullandığı yazma, 1792 senesinden itibaren Avrupa'da gerçekleşen hadiselerin özetiyle başlamaktadır. Yazma, 1216 senesi Rebiülahir ayının sonlarında/Eylül 1801'de Fransızların, Mısır'dan çıktıkları ve Mısır işgalinin 39 ay sürdüğü bilgisini vererek bitmektedir. Ancak eser muhteva itibariyle büyük oranda Kléber öncesi döneme yoğunlaşmıştır. Beşşûr'un tahkikli neşrinde baz aldığı kitapta, 14 Haziran 1800 tarihinde gerçekleşen Kléber suikastinden 240. sayfada bahsedilmekte olup eserin tamamı 275 sayfadır. Dolayısıyla, Fransızların Mısır'ı tamamen tahliye etmelerine kadar geçen bir senelik zaman dilimine oldukça az yer ayrılmıştır.

Eserin mukaddimesi besmele ile başlar. Ardından ebedî, ezelî, sermedî, vâhid, samed gibi Allah'ın sıfatları sıralanmakta, kendisinden başka hiçbir kimseye ibadet edilmeyen bir yaratıcı olduğu belirtilmekte ve yaratılıştaki mucizeleri zikredilmektedir. İslam itikadına muhalif düşecek herhangi bir ifadenin yer almadığı bu kısmın devamında, devletlerin birbiri ardına kurulması ve savaşların yapılması gibi geçmiş nesillerin kendi yaşadıkları hadiseleri, büyük olayları yazma âdetinin devam ettiği, dolayısıyla öğrencilere yarar sağlayacak, gerçekleşen dönüşüm ve köklü değişiklikleri kaydeden böyle bir tarih eseri yazmasının kendisinin hakkı olduğu ifade edilerek kitaba giriş yapılmaktadır.¹³⁵⁰ Mukaddimedeki açıklamalarında Türk, eserini Emir Beşir'in talebi üzerine kaleme aldığından bahsetmemiştir.

Türk, Mısır işgali öncesi Fransız tarihine dair 1792 senesinde Paris'te gerçekleşen olaylara değinerek kısa bir izahat vermekte, yazmanın ilk on sayfasında tarihsel seyri özetlemekte, halkın; sultana (kral), emirlere (prensler) ve eşrafa (aristokratlar) karşı başlattıkları kalkışmaya temas etmektedir. Halkın bu isyanla yeni düzenlemeler talep ettiğini ve kralın tek söz sahibi olmasının memleketi büyük bir perişanlığa sürüklediğini, aristokratların/seçkin zümrenin nimetlerden faydalandığını, onların dışında kalan kitlelerin sıkıntı ve meşakkat çektiğini, bu yüzden topluca başkaldırdıklarını yazmaktadır. Halkın kralla, tek başına karar almaması hususunda anlaştıklarını, ancak kralın verdiği sözde durmayarak ülkeden kaçmak üzere iken yakalandığını ve idam edildiğini, bu hadisenin gerçekleştiği 1793 senesinin de Fransızların yeni takvimlerinin başlangıcı kabul ettiklerini, bu takvimlerinde

¹³⁵⁰ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 63.

Hristiyan ayları değiştirerek bir ayı otuz güne sabitlediklerini, dini reddettiklerini, kiliseleri ve manastırları kapattıklarını, rahip ve rahibeleri katlettiklerini, ikon tasvirlerini kaldırdıklarını, haçları parçaladıklarını aktarmaktadır. Bu gelişmelerle kraliyet taraftarlarının zayıfladığını, cumhuriyetçilerin ise güç kazanarak her şeye hâkim olduklarını, diğer ülkelere Fransız Cumhuriyeti'ni tanımaları için yazı gönderdiklerini, uzun yıllar müttefiki olan Osmanlıların kendilerini hemen tanıdığını,¹³⁵¹ ancak diğer Avrupa devletlerinin bu değişime karşı çıktıklarını, detaylarına girmeden vermekte olduğu görülmektedir.¹³⁵² Türk, Hristiyan olmasına rağmen, Hristiyan müesseselere ve din adamlarıyla alakalı anlattığı hadiselerle hiçbir şekilde yorum yapmamayı tercih etmiştir. Buradaki aktarımından başvurduğu muhtemel Fransız kaynak ya da tanıklığın bakış açısını özümseyerek nakletmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Nikola et-Türk, İngilizler ve Fransızlar arasındaki büyük düşmanlığa temas ederek Hindistan'da Fransızlara ait toprakların İngilizler tarafından ele geçirilmesi sebebiyle Fransızların Mısır'ı ele geçirip, ardından Süveyş üzerinden Hindistan'a ulaşma planları yaptıklarını yazmaktadır.¹³⁵³ Bu noktaya kadar Türk'ün Mısır işgali öncesine dair verdiği özet, bazı hataları barındırmakla birlikte özellikle de Mısır'ın ne sebeple işgal edildiğine dönük açıklamaları, genel tarihsel seyirle alakalı oldukça doğru bilgi sahibi olduğunu gösterir niteliktedir. Aslında bu bilgiyi nereden temin ettiğinin izi yine kendi eserinde aktardığı bir yazışmadan sürülebilir. Fransızlar, Cezzar Ahmed Paşa'ya gönderdikleri bir mektupta kendilerinin Osmanlılarla uzun süreden beri sadık müttefik olduklarını, İngilizlerle düşmanlık içinde olduklarının Osmanlılar tarafından bilindiğini, İngilizlerin Hindistan'daki Fransız işgal topraklarını ele geçirdiklerinden Mısır'a gelmek zorunda kaldıklarını ve bu hareketlerinin; Osmanlı Devleti'nin izni dahilinde gerçekleştiğini, öncelikle Memluk sorununu ortadan kaldırmayı, akabinde de Hindistan'daki topraklarını tekrar ele

¹³⁵¹ Türk, bu bilgisinde yanılmaktadır. Osmanlılar diğer büyük Avrupa devletlerinin Fransa karşısında nasıl bir tavır takınacaklarını beklemiştir. Fransızların İstanbul'a gönderdikleri elçi tanınmadan aylarca İstanbul'da kalacaktır. Osmanlı Devleti, Prusya tarafından tanındıktan sonra, Fransız elçisi Verninac'ın sefaretinin tanıyacaktır. Bkz. Karal, **Fransa, Mısır ve Osmanlı**..., s. 32-33; Soysal, a.g.e., s. 110-118.

¹³⁵² Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark**..., s. 66-69. Moreh, Türk'ün Fransız devriminin modern ruhunun tamamen farkında olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Moreh, **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî**..., s. 47.

¹³⁵³ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark**..., s. 72-73.

geçirmeyi hedeflediğini belirtmektedirler.¹³⁵⁴ Bununla birlikte Türk'ün, Fransızların kendi tüccarlarının mallarının gasp edilmesi sebebiyle Mısır'a Memluklerle mücadele için geldikleri bilgisi ve propagandasından hiçbir şekilde haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

Muasırı Mısırlı tarihçiler Türk ile kıyaslandığında, Cebertî¹³⁵⁵ başta olmak üzere Şarkâvî, Recebî ya da Haşşâb'ın işgal yorumlarının dahili gerekçelendirmelerle sınırlı kalmış olduğu görülecektir. Bu açıdan Türk'ün, dışarıdan gelmesinden kaynaklanan bilgi eksikliğini daha "küresel" ölçekte süreci değerlendirme çabasıyla, en azından bu noktada dengelediği söylenebilir. Dolayısıyla, Mısırlı muasırları daha yerel ölçekte Mısır merkezli olarak süreci değerlendirmişlerdir. Bu noktada, Cebertî'nin, atvâr-ı ümem ve ahvâl-i âleme dair vukûfiyeti bulunmaması sebebiyle eleştirilmesi haklılık kazanmaktadır.¹³⁵⁶ Diğer taraftan, Nikola et-Türk daha çok Dimyat merkezli, Cebertî ve muasırları ise Kahire merkezli bir zaviyeden olayları anlatmıştır.¹³⁵⁷

Nikola et-Türk, İngilizlerin İskenderiye'ye Fransızları aramak üzere gelmeleri hadisesiyle anlatımına başlaması açısından Cebertî'nin kronolojik aktarımına mutabık kalmaktadır.¹³⁵⁸ Devamında, yine Cebertî'nin tam metin olarak eserlerine aldığı, Fransızların dağıtmış olduğu bildiriye harfi harfine Türk de eserine dahil etmiştir. Fakat Türk, Cebertî'nin aksine ihtilal Fransası hakkında daha fazla bilgi sahibidir. Ayrıca, Hristiyan kökenine rağmen dağıtılan bildiriye yönelik herhangi bir eleştiri ya da yorumda bulunmamıştır. Genel olarak bakıldığında, Türk'ün eserine aldığı bildirilerde ön plana çıkan vurgu, Cebertî'nin aktardıklarına benzer minvalde,

¹³⁵⁴ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 118.

¹³⁵⁵ Cebertî, Fransızların krallarına karşı isyan başlattığını ve krallarını öldürdüklerini, dolayısıyla altı senedir, yani 1792'den beri Cumhuriyet olduklarını belirten kısa bir değerlendirmesi mevcuttur. Bkz. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 33. Thomas Philipp de makalesinde, Mısırlıların veya Arapların Fransız Devrimi'ne dair ne düşündüklerini ya da gerçekten bilgileri olup olmadığıyla alakalı herhangi bir malumatın bulunmadığına dikkat çekmiştir. Thomas Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabartî", *Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources*, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990 s. 128.

¹³⁵⁶ *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, 23 Safer 1282/17 Temmuz 1865, S. 201, s. 804; Cebertî, *Târîh-i Mısır, Terceme-i Behcet Efendi*, İstanbul, Cerîdehâne Matbaası, 1282, s. 259-260.

¹³⁵⁷ Philipp, *The French and the French Revolution...*, s. 139.

¹³⁵⁸ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 73.

Fransızların Osmanlıların müttefiki olduğu ve Mısır'a Sultan Selim'in izniyle geldikleri yönündedir.¹³⁵⁹

Fransızların Mısır'da hâkimiyetlerini kurmalarıyla birlikte, Türk hırsızlık ve soygun hadiselerinin sona erdiğini, emniyetin sağlandığını, yollar ve caddelerin temizlendiğini, geceleri sokakların aydınlatıldığını ve hac kervanının gönderilmek üzere hazırlandığını, darphanenin faaliyete geçirilip paraların Osmanlı sultanı adına basıldığını, hasta ve yaralıları için hastahanelerin faaliyete geçirildiğini, ilaç yapımı için mekân tahsis edildiğini, karantina uygulamasına yönelik şehrin dışında tecrit alanları oluşturulduğunu kaydetmektedir.¹³⁶⁰ Bunların dışında, Fransızların çiftçilerden mezalim vergisini kaldırdığını, ülkeyi adil bir şekilde, iyi bir siyasetle yönettiklerini, taşrada bedevilerin yaptıkları soygun ve yağmaların önüne geçildiğini, işlenen suçlara af getirdiklerini, bolluk ve refahı yaydıklarını, fiyatları düşürdüklerini aktarmaktadır.¹³⁶¹

Lübnanlı tarihçi, Fransızların mecbur kaldıklarından kendilerini Müslüman gösterdiklerini, Hristiyanlıklarını inkâr ettiklerini, Osmanlılarla ittifak hâlinde göründüklerini, Osmanlıların izniyle Mısır'a çıktıklarını söylediklerini, Müslümanları en samimi şekilde sevdiklerini, onların rahat ve huzurlarını istediklerini, dinlerine muhabbet beslediklerini belirtmeleri gibi birçok hile ve yola başvurduklarını yazmaktadır. Fransızların ünsiyet/yakınlık kurmada alışılmadık bir usul takip ettiklerini ve kendilerinin tuttukları bu yolun diğer milletlerinkine nazaran en güzel yol olduğunu, Mısır'da güvenliği, huzuru, adaleti, iyi bir yönetimi tesis ettiklerini, ancak Müslümanların kendilerine güven duymadıklarını, içten içe kin beslediklerini, tam da bu yüzden Napoléon'un insanların sevgisini kazanmak ve istediğine [Mısır'a sorunsuz bir şekilde hâkim olma] ulaşmak amacıyla büyük bir incelik ve güzellikle hileye başvurduğunu belirtmektedir.¹³⁶² Buradaki ifadelerden, tüm tarafların gerçeğin farkında olduğu anlaşılmaktadır. Türk, Müslümanların Fransızların propagandalarına inanmadıklarını, Fransızların da bunun farkında olduklarını ve ısrarla tüm ikna vasıtalarına başvurmaya devam ettiklerini mealen

¹³⁵⁹ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 101.

¹³⁶⁰ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 100-103.

¹³⁶¹ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 139, 174.

¹³⁶² Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 111.

ifade etmektedir.¹³⁶³ Bu da Türk'ün işleyen süreci doğru okuduğunu ve Fransızları haklı bulduğunu göstermektedir.

Türk'ün takdir ettiği Fransız hilelerine, Mevlid-i Nebî kutlamaları örnek olarak verilebilir. 12 Rebiülevvel 1213/24 Ağustos 1798 tarihinde, yani daha işgal üzerinden 2 ay bile geçmeden Fransızların katılımıyla Mevlid Kandili kutlamaları gerçekleştirilmiştir. Bir gün sonrasında Fransızlar, cumhuriyetlerinin kuruluşunun yıl dönümü münasebetiyle Özbekiyye mahallesinde anıt/heykel dikmişler, Mısırlılar ise Fransızlarca hürriyet ağacı ismi verilen anıtı, memleketlerinin işgaline işaret eden idam kazığı olarak nitelemişlerdir.¹³⁶⁴

Nikola et-Türk, Katolik kökeni itibariyle Fransızlara taraf olduğu değerlendirilmesinde bulunulsa da işgal sürecinde Fransızların icraatlarına, yaşam biçimlerine, adet ve kültürlerine dair getirdiği eleştiriler ve verdiği sert tepkiler kendisinin tam manasıyla Fransızlarla özleştirilmesini engellemektedir. Örneğin Türk, Fransızlardan Mısırlılarla yaptıkları mücadele ve savaşlarda kafirler olarak bahsetmektedir.¹³⁶⁵ Fakat aynı zamanda, yeri geldiğinde, Fransızların başarılarını kahramanlaştırmaktan geri durmamıştır. Türk'ün bu yaklaşımı, metnindeki kurgusal bütünlüğü bozmakta ve anlatısını şizofrenik bir hale dönüştürmektedir.

Mısırlılar, üç sene süren işgal boyunca dinlerine, dillerine, yaşantılarına ters düşen, kendilerini alışık olmadıkları şeylere mecbur tutan Fransızları görüp tecrübe etmişlerdir.¹³⁶⁶ Nikola et-Türk bu bağlamda, Mısırlı Müslümanların rahatsızlığını paylaştığı, mezkûr meselelere temas ettiği ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır.¹³⁶⁷ Fransızların, Müslüman kız ve kadınları dışarıya çıktıklarında yüzlerini açtırdıklarını, askerlerin içki satılmasını ve içilmesini yaygınlaştırdıklarını, yolları genişletmek gayesiyle cami ve minareleri yıktıklarını, bu hadiselerin Mısırlıları isyan etmeye sevk ettiğini aktarmaktadır. Türk, 1798 Ekim ayında Kahire'deki halk isyanının da sadece Mısırlılara koyulan yeni vergilere tepkiyle irtibatlandırılmaması gerektiğini ileri

¹³⁶³ Türk'ün Bonaparte'ın cami inşa etme sözünün Mısırlıları ikna etmediğini ve Müslümanlar nezdinde Napoléon'un Hristiyan bir babanın oğlu olan bir Hristiyan olarak kaldığını, Mısırlıların kendisinin gizli niyetlerinin farkında olduğunu Philipp tarafından da dikkat çekilmiştir. Philipp, "The French and the French Revolution in the Works of al-Jabarti", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990 s. 136.

¹³⁶⁴ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 112-113.

¹³⁶⁵ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 91, 93, 219.

¹³⁶⁶ Ömer, a.g.e., s. 32.

¹³⁶⁷ Ömer, a.g.e., s. 36-37.

sürmüştür.¹³⁶⁸ Ancak Nikola et-Türk, isyan sonrası ulemayı Bonaparte'ın kendilerini isyana destek olmakla suçlandığında, ulemanın kendilerinin kalkışmaya herhangi bir dahilleri olmadığı, isyanın tek sebebinin getirilen vergilerle alakalı olduğunu söylediklerini aktarmaktadır.¹³⁶⁹

Kahire'deki ikinci isyan ve kaos dalgası, 24 Ocak 1800 tarihinde Osmanlı ve Fransızlar arasında imzalanan el-Ariş Antlaşması'nı İngilizlerin kabul etmemesi üzerine, antlaşmanın uygulanamaması neticesinde başlamıştır.¹³⁷⁰ Türk, üç binden fazla Fransız askerinin bu süreçte öldürüldüğünü kaydeder.¹³⁷¹ Mısırlı isyancıların, Fransızlara işgal döneminde hizmet eden Müslümanları yakalayıp öldürdüklerini, Napoléon'un Müstahfızân/Yeniçerilerin başına atadığı Mustafa Ağa'yı boğduklarını¹³⁷² ve Nakîbü'l-Eşrâf ve divan üyesi olan Seyyid Halil el-Bekrî'nin evini yağmaladıklarını,¹³⁷³ kendisinin de çıplak ve aşağılanmış vaziyette Osman Bey'in huzuruna getirildiğini ve çoğu vakit Fransızlarla birlikte kendi evinde içki içmekle suçlandığını aktarmaktadır.¹³⁷⁴ Türk, bu kaotik durum üzerine sancak beylerinin, eşraf ve ulemanın bir araya gelerek barış antlaşması yapmak üzere iki sancak beyi ile birlikte Abdullah eş-Şarkâvî ve Süleyman el-Feyyûmî'yi barış elçisi olarak seçtiklerini kaydeder.¹³⁷⁵ Abdullah Şarkâvî'nin barış yapmak için çabaladığından Şarkâvî'nin halkın tepki ve öfkesine hedef olduğunu; halkın bu esnada ulemaya başkaldırdığını, kötü sözler söylediklerini, hatta "ulema dinlerinden döndü ve Fransızlarla iş tutuyorlar, onların tek isteği Müslümanları rezil duruma düşürmek" şeklinde sözler sarf ettikleri aktarılmaktadır.¹³⁷⁶

¹³⁶⁸ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 131-133.

¹³⁶⁹ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 135. Ceberî de benzer şekilde getirilen vergiler sebebiyle halkın isyana kalkıştığını zikretmektedir. Ceberî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis...*, s. 123; Ceberî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 68; Ceberî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 27.

¹³⁷⁰ Stanford J. Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Massachusetts, Harvard University Press, 1971, s. 258.

¹³⁷¹ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 232. Ceberî, yaşanan kayıplarla alakalı herhangi bir rakam zikretmemiştir.

¹³⁷² Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 224.

¹³⁷³ Ceberî, Şeyh Halil el-Bekrî'nin, isyan esnasında Fransızlara yiyecek gönderdiği suçlaması sebebiyle evinin yağmalandığını ve halkın, ailesi ile birlikte Bekrî'yi evinden çıkarıp kendisine hakaret ettiklerini aktarmaktadır. *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 174; Ceberî, *Acâibu'l-Âsâr...*, C. III, Tah. Moreh, s. 107.

¹³⁷⁴ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 231, 224.

¹³⁷⁵ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 227. Ceberî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 180; Ceberî, *Acâibu'l-Âsâr...*, C. III, Tah. Moreh, s. 114.

¹³⁷⁶ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 227; Karş. Ceberî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 180; Bkz. Ceberî, *Acâibu'l-Âsâr...*, C. III, Tah. Moreh, s. 114. Beşşûr, Ceberî'nin Abdullah

Kalkışma bastırıldığında Fransızların Müslümanlara gösterdiği tepki ve verdiği tazminat cezalarından, isyan dalgasının Hristiyan mahallelere ve sakinlerine ciddi zararlar verdiği anlaşılmaktadır. Bu hadiseden sonra Fransızlar, tamamı Kıptîlerden oluşan 800 kişilik askerî bir birlik kurmuşlar ve Kıptî askerlere eğitim vermeye başlamışlardır. Yine önlem olarak, Hristiyan ve Kıptî mahallelerinin etrafı güvenlik amacıyla surlarla çevrilip burçlar inşa edilmiştir. İkinci isyan dalgası öncesi en kritik hadiselerden biri ise Emir Murad Bey ile Fransızların barış antlaşması yapması olmuştur.¹³⁷⁷ Bu gelişmelerin, Fransızların askerî açıdan ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmasından kaynaklandığı söylenebilir. Kléber'in, 1500 Yunan denizciden oluşan bir birlik kurması da aynı çerçevede yorumlanabilir.¹³⁷⁸ Sürecin başından beri Memluklerle mücadele ettiğini söyleyen ve onlarla savaşan Fransızların Emir Murad ile barış antlaşması yapmasını başka bir nedenle açıklamak pek mümkün gözükmemektedir.

Mısır'daki Fransız işgalini yazan Türk'ün, Mısırlı muasırlarına nazaran süreci sağlıklı bir şekilde değerlendirmesini zorlaştıran iki engeli bulunmaktadır: Mısır'a dışarıdan gelmiş biri olması sebebiyle, süreci anlamak ve etraflıca tahlil etmek açısından, diğer tarihçi çağdaşlarından dezavantajlı bir konumda idi. İkincisi ise Hristiyan kökeni itibariyle Fransızların tüm propagandalarına rağmen kendisini onlara daha yakın görmesi sebebiyle, süreci daha da dar bir çerçeveden, neredeyse tamamen Fransızların zaviyesinden yazmak durumunda kalmasıdır. Cebertî'nin aksine Türk eserinde fiyatlardan, piyasanın durumundan, pazardaki malların arz ve talebindeki seyirden, pahalılıktan, hastalıklardan, salgınlardan, kıtlıktan ya da Mısırlılar için çok önemli bir hadise olan ve her sene yapılan Nil'in taşma mevsimindeki kutlamalardan hemen hemen hiç bahsetmemektedir.¹³⁷⁹ Bu eksikliği, Mısır meselesine tam manasıyla nüfuz edemediğinin bir alameti olarak

Şarkâvî'nin kalkışmaya para desteği sağladığından bahsettiğini iddia etmektedir. Fakat *Acâib*'te böyle bir bilgi yer almamaktadır. Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 227. Karş. Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, C. III, Tah. Moreh, s. 113-114.

¹³⁷⁷ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 232-234; Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 156; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, C. III, Tah. Moreh, s. 92.

¹³⁷⁸ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 237.

¹³⁷⁹ Eserinin sonlarına doğru, Filistin ve Mısır'da fiyatlarda artış yaşandığını, kıtlıktan birçok kişinin öldüğünü, Sadrazam ordusunun kalabalık oluşundan yiyecek bulunamadığı ve hayvanların telef olduklarını, dehşet verici bir veba salgını yaşandığını ve birçok Osmanlı askeriyle birlikte Memluk beylerinin öldüğünü aktarmıştır. Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 248-249.

değerlendirilmelidir. Marsot, Türk'ün Mısır'daki hadiselerle bizzat ilgi duymadığına dikkat çekmiş ve örnek olarak Fransızların Kahire'de yağmaladıkları evlerden ya da Memluk eşlerine verilen cezalardan eserinde hiç bahsetmemesini vermektedir.¹³⁸⁰

Türk, saray şairi olması ve geçimini siyasi şahsiyetleri metheden şiirler ve kasideler yazarak temin etmesi sebebiyle, edebi üslubu tarih anlatısını başından sonuna kadar şekillendirmiştir. Prusskaya da Türk'ün bu özelliğinin eserinde sıklıkla geçen methedici sıfatlara yansıdığını söylemektedir.¹³⁸¹ Dolayısıyla, Fransız devrimi sürecine temas etmesi bakımından Türk, Cebertî'ye nazaran eserine daha etraflı bir şekilde giriş yapmıştır. Fakat yazım üslubu açısından ister Fransızların isterse Mısırlıların cesaretinden bahsederken olsun, mübalağalı ifadeler kullandığı görülmektedir. Bunun neticesinde, üsluptaki aşırılıklar, anlatısında tutarsızlıklar olarak gün yüzüne çıkmaktadır. Başarılı her bir eylemi gerçekleştireni, mübalağalı ifadelerle övmesi, tarihsel hadiseleri tutarlı bir şekilde tahlil ederek kaydetmesini engellemiştir. Örneğin Fransızların başarılı askeri hareketlerini, Memluklerin herhangi başarılı bir askeri hamlesiyle benzer şekilde övgü dolu ifadelerle yazmıştır. Bu yaklaşım, işgal eden ile işgal edilenin icraatlarını eşitlemekte olup, anlatıyı tarihi gerçekliğinden koparmaktadır. Coşku dolu, övgülü ifade ve sıfatlar, cereyan eden tarihi hadiseyi anlamsızlaştırmaktadır. Bu tür bir üslupla, Türk farkında olmadan anlatısını, menkîbevâri ve destansı bir gösteriye dönüştürmektedir. Dolayısıyla kurgudaki nasıl olduğu vurgusu, ne olduğu gerçeğini arka plana itmekte ve çoğu zaman manasız bırakmaktadır.

Ayrıca eserini yazarken nadiren tarih zikretmesi, burada anlatılmaya çalışılan yanılşamayı pekiştirmektedir. Örneğin Fransızların dağıttıkları bildiriler aktarılırken, herhangi bir tarih verilmediğinden kronolojik süreci takip etmek güçleşmektedir.¹³⁸² Çünkü bu önemli bir detaydır ve tarihçiye ilerleyen dönemde propaganda dilinin nasıl dönüştüğünü ve ne kadar yoğun bir hal aldığını izlemesini sağlayacak önemli ip

¹³⁸⁰ Marsot, *A Comparative Study of Abd al-Rahman al-Jabarti*..., s. 120-121.

¹³⁸¹ Prusskaya, *Arab Chronicles*..., s. 53.

¹³⁸² Türk'ün eserinin başlarında yer verdiği bir bildiriye Cebertî eserine daha sonraki bir kısımda dahil etmiştir. Dolayısıyla Türk'ün eserinden ziyade bu dönüşümü, daha sağlıklı bir şekilde Cebertî'de izlemenin mümkün olduğu ortadadır. Türk'ün eserini tahkik eden Emel Beşşûr ise bu mesele hakkında herhangi bir mukayeseye müracaat etmemiştir. Bkz. Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark*..., s. 105-107; Karş. Cebertî, *Târîhu Müddeti'l-Fransis*..., s. 153; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli*..., s. 80; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr*..., Tah. Moreh, C. III., s. 34.

uçları vermektedir. Örneğin başarısız olan Akka kuşatması dönüşü, 10 Muharrem 1214/14 Haziran 1799 tarihinde yazılıp dağıtılan bildiride, kendisi hakkında yalan haberler çıkarılan Bonaparte'ın gönlünü, Allah'ın İslam'a açtığı, ona hidayet verdiği ve lütuf nazarıyla baktığı belirtilmiş; Bonaparte'ın İslam dinini sevdiği, Hz. Peygamber'e saygı gösterdiği, Kur'an'ı Kerim'e hürmet edip hakkını vererek her gün onu okuduğu, Osmanlı vakıflarına yardımlar yaptığı, eşi benzeri görülmemiş bir cami yaptıracığı¹³⁸³ ve İslam dinine gireceğini söylediği iki büyük vaatte bulunduğu kaydedilmiştir.¹³⁸⁴ Napoléon'un son vaadi, daha önceki beyanlarıyla çelişmektedir. Hâlbuki aynı bildirinin başında Müslüman olduğu ifade edilmiştir. Aynı Napoléon, Fransa'ya döndükten sonra Padişah'a gönderdiği mektubunda Fransa'nın dört bir yanında kiliseler açacağını, İsa Mesih'e tüm Hristiyanların huzurunda iman ettiğini açıklayacağını yazacaktır.¹³⁸⁵

Nikola et-Türk, Müslümanların Napoléon'a inanmamalarının; onu yapmakta olduğu işten geri çevirmediğini, Napoléon'un dinî meseleleri araştırmaya ve kendisini hak üzere ve hikmet sahibi biri olarak göstermek için çabalamaya devam ettiğini, felek ilmini bildiğini, hadiseler gerçekleşmeden önce ne zaman olacaklarını haber verdiğini, kendisinden sonra kimsenin beklenmediğini, yeryüzünü adaletle dolduracağı bildirilen kişinin Napoléon olduğunu ve birçok kişinin onun mehdi olduğuna inandığını, şayet üzerindeki Frenk elbiselerini çıkarmış olsa, bütün halkın kendisine iman edeceğini aktarmaktadır.¹³⁸⁶

Türk, Napoléon'un Mısır'dan ayrılmadan hemen öncesinde Müslümanlara tepki gösterdiği ifadelerinde kendisinin Müslüman olduğunu, Hz. Peygamber'i sevdiğini çünkü, onun da kendisi gibi bir kahraman olduğunu ve kendisine benzer şekilde ortaya çıktığını, hatta kendisinin peygamberden de üstün olduğunu, çünkü ondan daha fazla mücadele verdiğini ve tekrardan Hristiyanlığa döneceği imasıyla

¹³⁸³ Fransızların 6 Temmuz'daki son divan görüşmelerinde Napoléon'un cami yaptırma niyeti bulunduğunu ancak Suriye seferine çıktığından niyetini gerçekleştiremediği belirtilmiştir. Bkz. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 279; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 224.

¹³⁸⁴ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 169-172. Aynı bildiri, yorumsuz bir şekilde Cebertî tarafından *Mazhar*'da aktarılmaktadır. Bkz. Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 137-139; Karş. Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 81.

¹³⁸⁵ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 246.

¹³⁸⁶ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 172-173.

Müslümanları tehdit etmekte olduğunu aktarmaktadır.¹³⁸⁷ Napoléon'un ifadelerindeki yoğunluk ve şiddetin sebebinin, Fransızların donanmasını 1 Ağustos 1798'de kaybetmesi, 10 Mayıs 1799 tarihindeki Akka kuşatmasında başarısız olması ve tüm bu gidişattaki askeri kayıplar yaşaması üzerine Mısırlı Müslümanlardan beklediği ilgi ve alakayı görememesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özellikle de Osmanlıların Mısır'ı asker çıkarmalarıyla, Mısırlıların ilgi ve yönelimlerinin Osmanlı askerlerine dönmesi bu tutumu daha da keskinleştirmiştir.

Osmanlı donanmasının bölgeye gelmesinden sonra da Fransızlar dezenformasyon ve propaganda faaliyetlerine devam etmişlerdir. Fransızlar donanmanın, ülkeyi talan ve harap eden Memlukler ve bedevilerle mücadele etmek üzere geldiğini, askerlerin arasında oldukça çok sayıda Rus bulunduğunu ve Rusların, Allah ve Resul'üne inananlara düşmanlıklarının herkesçe bilindiğini, teslise inandıklarını, Allah'ın onların şirk koştuklarından berî olduğunu, zaferi inananların kazanacağını, Allah'ın Mısır'ı Napoléon'a bahsettiğini, Haçlı bayrağı altındaki gemiye binen ve her gün Allah'a yapılan hakaretleri dinleyen bir Müslümanın vaziyetinin bizzat kafirlerin durumundan daha sapkın bir hâl arz ettiğini bildirilerine yazarak halka dağıtmaya devam etmişlerdir.¹³⁸⁸

Bu bağlamda Kléber'in (ö. 14 Haziran 1800), suikaste uğramasından sonra yönetimi devralan Jacques-François Menou'nun Müslüman olduğunu iddia etmesi, Mısırlı Müslüman bir kadınla evlenmesi ve ismini Abdullah olarak değiştirmesi Fransızların propagandalarını hangi düzeye taşıdıklarını gösteren önemli parametrelerden olduğuna yukarıda değinilmişti. Bu bağlamda Türk, Menou'nun Müslüman olduğunu iddia ettiğini aktarmakta ve kendisinden yaşlı/tecrübeli, hile bilen biri olarak bahsetmektedir.¹³⁸⁹ Türk'ün buradaki değerlendirmesinden, Menou'nun Müslümanlığının Fransız hile ve stratejilerinin bir parçası olarak kullanıldığı açığa çıkmaktadır. Mezkûr yorum aynı zamanda Türk'ün de yapılmakta olanı olumlu şekilde gördüğüne ve onayladığına işaret etmektedir.

Son ve diğer önemli bir detay ise İngilizlerin I. Dünya Savaşı'ndan yüz yıl öncesinde Hint kökenlileri, farklı savaş ve cephelerde asker olarak istihdam

¹³⁸⁷ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 183.

¹³⁸⁸ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 178; Cebertî, *Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...*, s. 146-147; Cebertî, *Acâibu'l-Âsâr...*, Tah. Moreh, C. III., s. 85-86.

¹³⁸⁹ Türk, *Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...*, s. 243.

ettiklerini belgelemektedir. Türk, İngilizlerin savaştırmak üzere Hindistan'dan ateşe ve putlara tapan farklı inanışlarda Hintli asker getirdiği bilgisine yer vermiştir.¹³⁹⁰ Cebertî ve Fransız kaynakları da bu bilgiyi teyit etmektedir.¹³⁹¹

SONUÇ

Tezde 1800-1850 arasındaki dönemde Mısır'daki tarihçiler ve eserleri incelemiştir. Öncelikle ne tür eserler yazıldığını edilmiş, sonrasında ise yazılanların Batı'nın ve milliyetçi Mısır tarihçilerinin iddialarının neresine düştüğünü, İslam ve Osmanlı tarih yazım geleneğinde neye tekabül ettiğini tartışılmıştır. Yine, aynı mevzu çerçevesinde Kavalalı dönemindeki gelişmelere tanık olan muasır tarihçiler tarafından hadiselerin nasıl tasvir edildiğini incelenmiş ve tarihsel gelişmeler kendi bağlamında okunmaya çalışılmıştır. Tez yazımını esnasında literatürdeki iddia ve tezlerin, Mısır'ın Osmanlı yönetimi altında geçen yaklaşık 300 senelik dönem (1517-1798) hâkim söylem olarak gerek Batılı literatürde gerekse ulusçu Mısırlı tarihçiler arasında “karanlık çağ”, “tecrit dönemi” gibi kavramsallaştırmalarla gayet olumsuz bir şekilde göstermiş oldukları ortaya koyularak farklı yönleriyle tartışmaya açılmıştır. Buradaki iddiaların, Osmanlı yönetimini, baskı uygulayarak Mısır'ın Batı'daki gelişmelerden haberdar olmasını engelleyen, Mısırlıları kasıtlı bir şekilde geri kalmaya mahkûm eden, Mısır'ın ilerlemesinin önüne set çeken despotik ve zorba bir idari yapı olarak resmetmiş oldukları tespit edilmiştir. Özellikle milliyetçi söylemde fazlaca dillendirilen uzun yıllar kapalı-karanlık kaldığı dönemden geç de olsa Fransız işgali ile Aydınlanmış Batı'ya açılan bir Mısır tarih anlatısının epeyce yaygın bir savunucu kitlesine sahip olduğu görülmüştür. Bu tez çalışması, ele aldığı tarihçiler ve eserleri üzerinden, literatürde iddia edilenlerle birlikte işgalin etki ve sonuçlarını tartışmış ve işgalinin tesirinin sanılan tersine, Fransızların tüm

¹³⁹⁰ Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, 273-274.

¹³⁹¹ 15 Mart 1801 tarihinde Bombay'dan, İngiliz ve Hintlilerden oluşan 10 bin kişilik askerin Kusayr'a çıkartma yaptığı zikredilmektedir. Bkz. François Charles-Roux, **Bonaparte, gouverneur d'Égypte**, Paris, Librairie Plon, 1936, s. 131; akt. Türk, **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark...**, s. 273. İngiliz kaynakları, Hintli asker sayısının 3 bin olduğunu belirtmektedir. Bkz. Edward Ingram, “The geopolitics of the first British expedition to Egypt-II, The Mediterranean Campaign, 1800-1”, **Middle Eastern Studies**, 30:4, 1994, s. 700. Cebertî, **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli...**, s. 291; Cebertî, **Acâibu'l-Âsâr...**, Tah. Moreh, C. III., s. 232.

propagandalarına ve sahada takip ettikleri siyasetlerine rağmen oldukça dar bir alanda kaldığını ortaya koymuştur.

Bu ilerlemeci şablonun, başta Cemaleddin eş-Şeyyâl olmak üzere aynı görüşü benimseyen birçok Mısırlı tarihçi tarafından benimsemiş olduğu kronolojik olarak tahlil edilmiştir. Mezkûr tezlerinin altının, Osmanlı döneminde tüm gelişmelerin durduğu, ilim faaliyetlerinin kesintiye uğradığı, tarihçilik alanında da 1517'den Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesine kadar geçen sürede herhangi bir eser yazılmadığı iddialarıyla doldurulmaya çalışılmış olduğu gün yüzüne çıkarılmıştır.

Mevcut tablonun ancak 1990'lardan itibaren Batı'da yapılmaya başlanan Osmanlı dönemi Mısır tarihiyle ilgili tahkikli neşir, tercüme faaliyetleri ve akademik araştırmalarla değiştiği tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmalar, mevcut ezber okumaları büyük oranda sarmasına rağmen belirli noktalarda kendi bakış açılarını koruyarak Mısır tarihçiliğini incelemeye devam etmişlerdir. Batılı tarihçiler, yaptıkları çalışmalarla Osmanlı döneminde, iddia edilen aksine beklenilenden daha fazla oranda tarih eserinin yazıldığını ortaya koymalarına rağmen Cebertî gibi tarihçilerin ortaya çıkışını Fransız işgaline bağlayarak Batı'nın failliğine vurgu yapmaktan geri durmamışlardır. Dolayısıyla bu tez çalışmasının ortaya koymaya çalıştığı temel meselelerin başında Mısır'daki tarihçiliğin kendi bağlamında tekrardan değerlendirilmesi gelmiştir. Tezin ilgili kısımlarında, incelenen dönemde eser telif eden tarihçilerin hangi saiklerle tarihlerini yazmaya çalıştıkları üzerinde önemle durulmuştur. Örneğin tezde Şarkâvî ve Cebertî'nin (Mazhar) eserlerini Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın talebi üzerine kaleme almış olmaları Fransız işgalinin tarihçilik alanındaki “dinamizm”i ortaya çıkaran ana âmil olmadığına işaret eden önemli bir ayrıntı olduğu ileri sürülmektedir. “Sultan-Paşa” kronik yazımının Osmanlı bağlamı buradaki patronaj/himaye ilişkisinde tekrardan gün yüzüne çıkarmıştır. Dolayısıyla, Fransız işgali çerçevesinde Osmanlıların, iddia edilenlerin aksine, tarihçilik alanındaki teşviklerine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

1800-1850 arası döneme bakıldığında 50 senenin ilk yarısında başta Abdurrahman el-Cebertî olmak üzere Nikola et-Türk, Abdullah eş-Şarkâvî, İsmail el-Haşşâb ve Ahmet er-Recebî gibi isimlerin tarih yazımı sürecinde aktif olarak rol aldıkları tezin ilgili kısımlarında detaylıca ortaya konmuştur. Mezkûr dönemin en güçlü ve uzun soluklu temsilcisi şüphesiz Cebertî'dir. XIX. asrın ilk çeyreğinde

yazılan tarih eserlerinin müelliflerinin tamamı Ezherliler arasından çıkmıştır. Şarkâvî, Haşşâb, Recebî ve Cebertî Ezher’de eğitim görmüş kişilerdir. Bu açıdan bakıldığında ilmiye sınıfı mensuplarının XVIII. yüzyıla kıyasla tarih yazımında daha fazla ön plana çıktıkları görülmektedir. Özellikle askerî kanatta yer alanların herhangi bir tarih kaydı bırakmamış olmaları bu dönemin siyasi ve askerî açıdan daha kaotik bir hüviyeti haiz olduğuna işaret eden önemli bir karine olarak görülmelidir. Tüm iç savaş, karışıklıklar, siyasi istikrarsızlıklar, iktisadi bunalım ve salgın hastalıkların Mısır toplumunu vurduğu bir dönemde, ulema sınıfı mensuplarının Kahire’deki ilim faaliyetlerine kesintisiz devam etmeleri, mevcut hayatlarını idame ettirmeleri, ait oldukları sınıfa halk nezdinde, askerî ve siyasi devlet katında gösterilen saygı ve hürmetle açıklanabilir. Dolayısıyla böyle “korunaklı” bir vasatta kendi ilim faaliyetlerini devam ettirdikleri gibi tarih alanında da eser telifine imkân ve ortam bulabilmişlerdir.

İşgalin ilk yedi ayını yazdığı 1798 Temmuz-1799 Ocak arasını kapsayan ilk metni *Târîhu Müddeti’l-Fransis bi Mısır* ile 1798 Temmuz- 1802 Şubat dönemini kaleme aldığı *Mazharu’t-Takdîs bi-Zevâli Devleti’l-Fransis* ve 1688-1821 tarih aralığındaki uzun periyodu yazdığı *Acâibu’l-Âsâr fi’t-Terâcimi ve’l-Ahbâr* ismini taşıyan dört ciltlik hacimli eseriyle Cebertî 25 yıllık döneme damgasını vuran tarihçi olmuştur. Cebertî yazdıklarıyla Osmanlı dönemini, Memluklerin siyasi arenadaki hakimiyetlerini, Fransız işgalinin ortaya çıkardığı yeni gelişmeleri etraflıca ele alarak dönemi detaylarıyla ortaya koymuştur. Fransızların Mısır’ı işgaline yeterli mukavemet edilememesine yol açan etkenleri, siyasî ve iktisadî yozlaşmayı, tüm yönleriyle ele alarak önemli bir tarihsel kayıt bırakmıştır. Mısır’daki Osmanlı yönetiminin yozlaşmasını büyük oranda Yeniçeriler üzerinden tahlil etmiştir. Bununla birlikte, işgal öncesi dönem, Memluklerin Osmanlı yönetimini kesintiye uğratmalarındaki rolleri de ortaya konarak mukayeseli bir şekilde aktarılmıştır.

Cebertî, David Ayalon’un tüm iddia ve abartılı değerlendirmelerin aksine bizatihi İslam tarih geleneğinin temsilcisi olarak ve gerek kullandığı kaynaklar itibariyle muhtevaca gerekse yazım geleneği açısından ve usul bakımından mevcut yazım kültürüne mümkün mertebe bağlı kalarak eserini telif ettiği gerçeği tezde etraflıca ortaya konulmuştur. Diğer yandan Cebertî’nin birden fazla eser telif etmesi, bu eserlerinde önemli oranlarda tarih aralığı itibariyle çakışmaların olması, *Mazhar’ı*

Osmanlı sadrazamına yazması, *Acâib*'i ise kendisinin de belirttiği üzere herhangi bir makam sahibine yönelik yazılmamış olması gibi hususiyetler Cebertî'nin Fransızlara, Memluklere, Osmanlılara ve Memluk emirlerine yönelik nasıl bir bakış açısına sahip olduğunu, görüş ve düşüncelerinin ne şekilde farklılaştığını görmemizi sağlayan önemli bir imkân sunmuştur. *Mazhar*'daki Osmanlılara dönük beklenti ve umutlarının *Acâib*'te ortadan kalması bu iddiayı temellendiren en belirgin hususiyet olmuştur.

Günümüz tarihçileri olarak eserin kapsamı ve eleştirelliği açısından oldukça şanslı bulunsak da aynı tarihçinin bakış açısını yansıtması ve çağdaşı olan tarihçilerin kapsam açısından Cebertî ile boy ölçüşemeyecek hacimde eserler kaleme alması gerçeği bizleri oldukça şansız bir durumla baş başa bırakmıştır. Ancak buna rağmen Şarkâvî'nin, Haşşâb'ın ya da Türk'ün verdiği bazı hayatî önemdeki tafsilatlar Cebertî'nin eksik bıraktığı noktaları anlamada yarar sağladığı gibi Cebertî tarafından yazılan kısımların da mukayesesi imkân tanımısı bakımından kayde değer olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Cebertî'nin tarih alanındaki çalışmaları 1790 öncesine kadar gitmektedir. Cebertî, Muradî'nin biyografi çalışmasına hocası Zebîdî'nin vasıta ve vesilesiyle dahil olmuştur. Başka bir ifadeyle, Cebertî Fransız işgalinin çok daha öncesinden tarih çalışmalarına başlamıştı. Binaenaleyh Cebertî'nin yazdıkları başta olmak üzere yüzyıl başında Mısır'daki tarih yazıcılığının bağlamı Osmanlı dünyasıdır. Yine, Fransız işgali ile birlikte Batı'ya açılan bir Mısır tasvirinin ihtiyatlı bir okumaya tabi tutulması gerektiği, işgale muasır tarihçiliğin bu tür bir iddiayı desteklemediği tez boyunca incelenen ve ortaya konan diğer bir önemli hususiyet olmuştur. Buradaki yanıltıcı unsurun Kavalalı dönemiyle alakalı olduğunu tekrardan hatırlatmak gerekli görünüyor. Batı etkisinden bahsedilecekse bunun aslen Kavalalı dönemindeki gelişmelerle gerçekleştiği söylenebilir. Bununla birlikte Kavalalı hiçbir zaman Fransız işgalinin organik ve siyasi bir uzantısı olmamıştır. Bu iki farklı olguyu Batı'nın etkisi ve başarısı olarak okumak tarihsel seyri anlamının önünde en büyük engellerden biridir.

İşgal döneminde Fransızların Kahire'de tesis ettikleri araştırma enstitüsü etrafında cereyan eden faaliyetler ve bunlara tanık olan Cebertî'nin Fransızlarla temasından yola çıkılarak, Mısırlılarda Batı hayranlığı uyandığı yönünde oluşturulan

iddiaların ise olgusal zeminden tamamen yoksun olduğu ve kasıtlı bir okuma biçimiyle çarpıtıldığı yine tezin ilgili kısımları boyunca tartışılmıştır. İlme ve bilgiye dönük merak ve ilginin Fransız kültür ve uygarlığını benimsemek olmadığı, Cebertî'nin tüm yazdıkları okunduğunda bu durumun kendiliğinden tezahür ettiği ileri sürülmüştür. Yine aynı bağlamda, dönemin hiçbir tarihçisi Fransız işgalini Mısır'ın iddia edilen “karanlık çağ”dan bir kurtuluşu olarak görmemiştir. Hemen hemen hepsi, Fransız işgalini sadece Memluklerin Mısır'daki zorbalıklarının ilahi bir cezası şeklinde değerlendirmekle yetinmişlerdir. Eksik olan bu okuma, asıl sıkıntının Osmanlı yönetimindeki sorunlardan kaynaklandığına işaret edememiştir. Diğer yandan, pratik düzlemde de Şarkâvî ve Cebertî'nin Fransız işgal yönetimine karşı çıkmadıkları tezde ortaya konulmuştur. Özellikle Şarkâvî'nin işgal sürecine çok kısa bir şekilde temas etmesi, ulemanın divanda görev almasını rahmet olarak izah etmesi Mısırlı muasır tarihçiliğın Fransızlara bakışını anlamayı zorlaştıran unsurlar olarak karşımıza çıkmıştır. Ayrıca bu kısa temas, özelde Şarkâvî'nin genelde ise ulemanın işgal dönemiyle irtibatlı olarak kendileriyle yüzleşmekten kaçındıklarını göstermiş olduğu tezde vurgulanmıştır. Cebertî'nin de divan meselesine dair herhangi bir yorumda bulunmaması, hatta Menou'nun oluşturduğu üçüncü divanda üye olarak yer aldığını yazdığı metinlerin tümünde sansürlemesi ulema sınıfının Fransız işgalinde aldıkları pozisyonuna dair özeştiri yapmaktan uzak durduklarının ve kendi sınıflarının tutumlarını değerlendirmeye yanaşmadıklarının karinesi olarak değerlendirilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı yönetimini, Fransız işgal sürecini, Memluk sınıfını ve Kavalalı idaresini yazarken kendi sınıflarıyla ilgili takındıkları korumacı tavrın tam askine mümkün mertebe eleştirel bir tutum takınmaları kendileriyle alakalı yazdıkları malumatın daha ihtiyatlı bir şekilde ele alınmasını gerektirdiğine dikkat çekilmiştir.

Bir diğer hususiyet ise ismi geçen kişilerden Şarkâvî ve Recebî haricindekilerin dinî alanda herhangi bir eser telif etmemiş olmalarıdır. Bu tezin konusu olmamakla birlikte dinî düşünce hayatında bu durumun tam olarak neye tekabül ettiği hususu araştırılması gereken bir mevzudur. Kaldı ki Şarkâvî, Haşşâb ve Cebertî gibi ilim erbabının Fransızların kurduğu divanlarda görev alarak ve işgal yönetimine katılarak fiili durumu meşrulaştırmaları meseleyi daha da karmaşık hale getirmektedir. Bilhassa divan yönetimden çıkan, hatta bazen bizzat ulemanın ağzından yazılıp halka

dağıtılan bildirilerin muhtevası ulemanın işgal yönetimiyle temasını açıklığa kavuşturan önemli göstergelerin başında geldiği tezde vurgulanan mevzulardan olmuş ve özellikle Haşşâb ve Şarkâvî'nin işgali nasıl gördüklerini anlamayı daha kolay hale getirdiğine dikkat çekilmiştir. Her iki tarih eserinde de Memluklerin itham edilmesinin dolaylı olarak işgali haklı gören bir mahiyete büründürmüş olduğu belirtilmiştir.

Recebî'ye gelince, kendisinin bizzat Kavalalı'nın talebi üzerine eserini kaleme almış olması siyasi angajmanını baştan açık bir hale getirmektedir. Eser boyunca siyasetin kendisinden talebini fazlasıyla yerine getirmiş olduğunu söylemek abartı sayılmayacaktır. Ancak eserin Kavalalı dönemi ve sonrasında hiçbir zaman basılmamış olması dikkate değer bir hususiyettir. Cebertî gibi bir tarihçinin kendisi hakkında muhalif bir tutum takındığını bilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın bu duruma karşı bir tarih eseri yazılması talebinde bulunduğunu söylemek izahtan varestedir. Ancak buna rağmen eserin hiçbir şekilde basılmamış olmasını açıklamak pek kolay gözükmemektedir. Muhtemel bir açıklama olarak yazılan kitabın, tarih eserinden daha çok menkîbe türüne dahil edilecek derecede bir üslup ve övgü havasıyla yazılmasının siyasi cenah tarafından kabul görmesini engellemiş olduğu ileri sürülebilir. Hatta çoğu yerde methü sena cümlelerinin tarihsel anlatımı adeta boğan bir yoğunluğa ulaştığı gözlemlenmiştir. Yine dönemdeki gelişmelerin tarihsel şekilde aktarılması, bazı olayların peş peşe zikredilmesinden kaynaklı, kronolojik algı yanılgısına düşürmesi gibi sebepler, eserin tarihçilik açısından değerini düşüren hususiyetleri arasında sayılmıştır. Bundan dolayı, tezde eserin okunurken ihtiyatlı bir şekilde muasırı olan metinlerle mukayese edilmesinin elzem olduğu vurgulanmıştır.

İsmail el-Haşşâb ise *Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbâri'l-Emîr Murâd* adıyla isminde de anlaşılacağı üzere oldukça özet bir tarih eseri kaleme almıştır. Biyografi merkezli bir tarih anlatısı olan bu tarihçenin başta gelen hususiyeti bir Memluk Beyi olan Emir Murad'a dair yazılmış olmasıdır. "Sultan-paşa" kronikleri kapsamına dahil edilmesi mümkün olmayan bu eserin, Mısır'ın Osmanlı yönetimi altında geldiği aşamayı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Sahada siyasete hâkim olan Memluk beyleri, tarihsel anlatının da merkezinde kendilerine yer açmışlardır. Eserin Emir Murad'ın ölümünden sonra kaleme alınması eseri daha kıymetli bir hale

getirmiştir. Yine ikinci tarih eseri ve özellikle de divan tutanaklarından oluşan derlemesi dönemin anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur.

Ezher ulemasının yazdıklarının yanı sıra, Hristiyan kökenli olan ve Lübnan'dan gelerek işgal sürecini yazan Nikola et-Türk'ün tarih eseri, yüzyılın ilk çeyreğindeki aktif tarihçiliğe ciddi manada katkı sağlamıştır. Katolik kökeni itibariyle Fransızlara daha yakın durmuş olduğu değerlendirilmesinde bulunulsa da işgal sürecinde Fransızların icraatlarına, yaşam biçimlerine, âdet ve kültürlerine yönelik getirdiği eleştiriler ve verdiği sert tepkiler kendisinin kendi coğrafyasının Hristiyan bir ferdi olarak ele alınmasını kolaylaştırmaktadır. Ancak Türk, Recebî'nin üslubuna benzer şekilde hem Fransızların askeri başarılarını hem de Memluklerin başarılı hamlelerini övgü dolu ifadelerle aktarmıştır. Recebî'nin siyasî yönetimin talebiyle onun icraatlarını yazmasının, edebi yoğunluğun ve methüsenâ ifadelerinin ön plana çıkarılması neticesinde tarihsel hadiseleri aktarım ikinci planda kalmasına yol açmıştır. Ancak Türk'ün benzer üslubunu aynı düzlemde değerlendirmek mümkün değildir. Zira Emir Beşir'e Fransızları ya da Memlukleri övmesinin hiçbir makul açıklaması olamaz. Bu durum sadece, saray şairi olan Türk'ün edebi üslubunu ve yazma alışkanlığını işgal metnini yazarken de devam ettirmesiyle açıklanmaktadır.

Özetle, XIX. asrın ilk yarısındaki tarihçilerin, Cebertî dahil hiçbirisinin dönemi tüm yönleriyle aktardığı söylenemez. Dolayısıyla muasır olan her bir tanıklığın zikredilen evreyi aydınlatmada küçük ya da büyük katkıları olmuştur. Diğer bir ifadeyle tüm metinlerin bir arada ele alınmasının mezkûr tarih aralığını anlama ve anlamlandırmada kayda değer katkı sağlayacağı bu tez çalışmasıyla ortaya çıkmış bulunmaktadır. Yine, Cebertî'nin *Acâib*'inin mukaddimesinde husûsen vurguladığı eserini hiçbir siyasi makama yazmıyorum şeklindeki ifadeleri, tarih eserlerinin ortaya çıkışında siyasi himaye ve teşviklerin ne kadar önemli olup olmadığı meselesini tekrardan tartışmaya açmış bulunmaktadır. Memluk dönemiyle mukayese edilerek 1517 sonrasının tarih yazıcılığı açısından oldukça sönük geçtiği iddiasının dolaylı olarak Kahire merkezinde siyasi patronajın ortadan kalmasına dayandırılması, bu tür iddiaları tartışmalı hale getirmiştir. Yine yukarıdaki değerlendirmelerle irtibatlı olarak, Cebertî'nin *Mazhar*'ını sadrazamın talebi üzerine yazmış olması, *Acâib*'ini ise bu tür ilişkiden bağımsız şekilde kaleme alması, siyasetin tarih üzerindeki baskını ortaya çıkaran kıymetli birer kayıt olduğu tekrardan anlaşılmıştır.

50 senelik periyotun ikinci dönemine gelindiğinde, ilk dönemin tersine bu evre, tarih alanındaki eserlerin tercümelerinin ve yapılan baskılarının damga vurduğu bir zaman dilimi olmuştur. Telif alanı, ancak 1850'lerden sonra Rifaa Tahtâvî ve Ali Mübarek ile tekrardan canlılık kazanacaktır. Dolayısıyla birinci döneme nazaran pasif bir süreçten bahsedilebilir. İkinci dönemde, daha önce yazılmış telif eserlerin Arapça veya Türkçeye tercüme edildiği ya da bir kısmının yazıldığı dilde tekrardan basıldığı yani, aktif tarih yazıcılığından pasif dönem olarak adlandırılacak çeviri ve neşir merkezli bir döneme geçildiği görülmektedir. Muhteva açısından bakıldığında, ilk 25 senelik periyotta Mısır merkezli tarih eserleri telif edilirken, ikinci dönemdeki çevirilerle birlikte Rusya'dan Amerika tarihine, antik Yunan'dan İtalya'ya, peygamber döneminden Osmanlı tarihine uzanan geniş bir yelpazedeki tarih kitaplarından tercüme yapılmış olduğu müşahade edilmektedir.

Böylece, telif açısından pasif bir dönem olsa da muhteva açısından oldukça zenginleşen bir döneme girildiği kolaylıkla söylenebilir. Bu sürece etki eden unsurlar incelendiğinde Fransız işgali ile Mısır'a getirilen ve sonrasında Kavalalı tarafından 1822'den itibaren tekrardan tesisi gerçekleştirilen matbaanın ve yine Mehmet Ali Paşa tarafından Avrupa'ya başta eğitim almanın yanında, dil öğrenmekten matbaa tekniklerini ve kâğıt yapını öğrenmek üzere gönderilen öğrencilerin önemli roller üstlendiği görülmektedir.

1822-1851 tarihleri arasında 30 yıllık zaman diliminde Mısır'da 472 farklı çalışma olmak üzere toplamda basılan 570 adet kitap, 42 tane dili tespit edilemeyenle birlikte 255'i Arapça, 259'u Türkçe ve 14'ü Farsça dilinde basılmıştır. Sağlık ve mühendisliğe dair eserlerin tamamı Fransızcadan tercüme edilmiştir. Tarih alanındaki tercümelerde yine Fransızcanın hâkimiyeti görülmektedir. Şüphesiz nihai kesinlikte olmamakla birlikte toplamda 19 tarih eserinin bu dönemde basıldığı tespit edilmiştir. Toplam sayıya oranlandığında bunun oldukça az olduğu kolaylıkla görülecektir. Tarih kitaplarından dokuzu Fransızcadan, üçü İngilizceden, biri Yunancadan, biri Arapçadan, biri İtalyancadan ve biri de Türkçeden olmak üzere toplamda 16 eserin tercüme edilmiştir. Tercüme olmayan diğer dört eserden üçü Türkçe, diğeri ise Arapça olarak basılmıştır. Tercüme edilen dile bakıldığında yedi kitabın Türkçeye, geri kalan dokuzunun ise Arapçaya çevrildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla tercüme açısından herhangi bir dile yönelme olduğunu söylemek

mümkün olmamaktadır. Özellikle de yönetici erkin Türkçe konuştuğu akla getirildiğinde eserlerin neden Türkçeye değil de Arapçaya çevrildiğini izah etmek zorlaşmaktadır. Mesela *Koçi Bey Risalesi*'nin hangi amaçla Arapçaya çevrildiğini açıklamak oldukça zor görünüyor. Fakat buna rağmen, bu tür bir eserin tercümesinin yapılmasıyla Mısır idarecilerinin, Osmanlı'nın yaşadığı sorunları anlama çabası içinde olduklarını ve Osmanlı'nın kendine dönük tenkitlerini dikkate alarak siyaset geliştirmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.

Çevirilerin 14 tanesi Batı tarihinden yapılan tercümelerden oluşmuştur. Geri kalan iki tercümeden her biri İslam tarihi kapsamında olup *Koçi Bey Risalesi* Türkçeden Arapçaya, *Terceme-i Siyer-i Halebî* ise Arapçadan Türkçeye çevirisi yapıp basılan kitaplardır. Koçi Bey'in risalesi XVII. yüzyıl başlarında kaleme alınmıştır. Halebî'nin siyeri ise yine 1776 senesinden önce bir tarihte kalem alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yazıldığı dönem dikkate alındığında gerek çevirisinin yapıldığı gerekse Bulak'ta basıldığı tarih açısından güncel bir eser olarak kabul edilebilir. Batı tarihinden yapılan tercümelerin sekizi modern Batı tarihiyle alakalı kitaplardan teşekkül ettiği tespit edilmiştir. Robertson'ın eserlerinden çevrilmiş kitaplar erken modern dönem batı tarihiyle ilgilidir. Geri kalan üç çeviri kadim döneme dair kitaplardan oluşmaktadır. Müellifler açısından incelendiğinde Batı tarihinden yapılan 14 eserden 13'ü modern dönemde kaleme alınmış oldukları görülmektedir. Sadece *Tarih-i İskender bin Filibos* milattan sonra II. yüzyılda yazılmış bir eser olması ve Yunanca yazılması hasebiyle diğer tercümelerden ayrılmaktadır.

1836'da *Medresetü'l-Elsün*/Yabancı Diller okulu kurulması ve bu kurumun etrafında daha sistematik bir şekilde tercüman yetiştirilmesi ve tercüme faaliyetlerinin icra edilmesi mümkün hale gelmiştir. Neticede mezkûr okulun kurulmasından önceki dönemin doğal olarak, kültürel bir muhit oluşturduğunu söylemek makul bir tespit olacaktır. Zira yapılan çevirilere bakıldığında İslam kültür ve medeniyeti dairesinde İbn Haldun'un mukaddimesi gibi tarih alanında olduğu kadar siyaset sahasından kelam/itikat ilimlerine uzanan geniş bir mecradaki eserlerin basılmış olduğu gözlemlenmektedir. Tıp ve askeri sahadaki teknik ve ilmi eserlerin yapılan çevirilerdeki hâkimiyeti görülmekle birlikte dini-siyasi-edebi meselelerle alakalı kitapların da basılması matbaa etrafındaki kültürel canlanmanın emareleri

olarak okunabilir. Ama tezin giriş kısmında da kavramsallaştırıldığı üzere, tıp ve askeri sahadaki çeviriler teknik modernleşmenin tercüme faaliyetlerindeki izdüşümü olarak görülmüştür.

Bulak matbaasının yanında özel matbaaların da kurulması ya da Bulak başta olmak üzere diğer resmi matbaalarda da şahsi talepler üzerine kitapların basılmış olması bahsedilen kültür hareketliliğin daha geniş bir kitleye yayılmasına işaret etmektedir. Yine birden fazla baskı yapan eserler toplumdaki okuma talebiyle ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla matbaanın kurulduktan sonra toplumdaki talepler çerçevesinde dinamik bir şekilde kendi maksadının ötesine geçtiği ileri sürülebilir. Bu gelişme, yazılı metinlere ulaşmayı kolaylaştırmış, kolaylaştırdığı nispette de yaygınlaştırmıştır denebilir. Bu açıdan ulemanın kitabi olana hâkimiyetindeki güç dengesini incelemek süreci farklı veçhelerden görmek yönünden alana katkı sağlayabilir. Avrupa'daki süreçten matbaanın gelişmesiyle bilginin yaygınlaşarak bilgiye erişimi kolaylaştırmış olduğu bilenen bir gerçektir. Bundan dolayı bilgi-güç ilişkisini Mısır özelinde matbaa üzerinden ele almak tarihsel süreci anlamlandırmaya yeni kapılar açabilir.

Yukarıdaki tespitler zaviyesinden, dönemi toplu halde ele alıp biyografik külliyatı bir araya getirmesi ve muhteva açısından inceleyip tartışmasının yanı sıra gerek Arapça birincil kaynakları gerekse onlara dair Batılı literatürde yapılmış araştırmaları ve birincil kaynaklarla ilgili iddia ve düşünceleri tahlil edip değerlendirerek Türkiye akademisinin gündemine getirmesi ve tüm bunları tartışmaya açması bu tez çalışmasının gerçekleştirmeyi hedeflediği en önemli katkılarından biri olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- ABD al-RAHİM, A.: “Yusuf al-Mallawani’s Tuhfat al-Ahbab and Ahmad Shalabi ibn Abd al-Ghani’s Awdah al-Isharat”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 39-50.
- ABOU el-HAJ, R. A.: **Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu**, Çev. Oktay Özel, Canan Şahin, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları.
- ABDUH, İ.: 1944 **Âlâmu’s-Safahâti’l-Arabiyye**, Kahire, Matbaatü’t-Tevekkül.
- ABDUH, İ.: 1949 **Târihu’t-Tıbâa ve’s-Sahâfe fî Mısır hılâl el-Hamleti’l-Fransiyye, 1798-1801**, Kahire, Mektebetü’l-Âdâb.
- AKÇURA, Y.: 1988 **Osmanlı Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)**, Ankara, TTK Basımevi.
- AKINCI, G.: 1973 **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)**, Ankara, Sevinç Matbaası.
- AKYILDIZ, A. & KURŞUN, Z.: 2018 **Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ALTUNDAĞ, Ş.: 1988 **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı: Mısır Meselesi 1831-1841**, Ankara, TTK Basımevi.
- APAK, A.: 2001 “Mısır’ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dinî Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler”, **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. X, 2, 2001, s. 145-159.
- ARRIAN, N.: 1884 **The Anabasis of Alexander: The History of the Wars and Conquests of Alexander the Great**, Trans. by E. J. Chinnock, London, Hodder and Stoughton.
- AVNİ, D., ZAYED, M., AVD, M.: 2015 **Mısır’da Kürtler**, Çev. Harun Ünal, İstanbul, Nûbihar Yayınları.
- AYALON, D.: 1960 “The Historian al-Jabarti and His Background”, **Bulletin of the**

- School of Oriental and African Studies**, 23, s. 217-249.
- AYALON, D.: 1962 “The Historian Al- Jabarti”, **Historians of the Middle East**, Ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London, Oxford University Press, s. 391-402.
- AYALON, D.: 1965 “Djabarti”, **The Encyclopaedia of Islam**, New Edition, V. II, s. 355-357.
- BABINGER, F.: 1982 **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Üçok, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BAER, G.: 1963 “Tanzimat in Egypt--The Penal Code”, Vol. XXVI, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, London, University of London, s. 29-49.
- BAER, G.: 1968 “Social Change in Egypt: 1800-1914”, **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, London, Oxford University Press, s. 135-161.
- el-BAĞDÂDÎ, İ.: t.y. **Îzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeyli âlâ Keşfi'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, C. II, Beyrut, Dâru'l-İhyâ et-Türâs el-Arabî.
- el-BAĞDÂDÎ, İ.: 1967 **Hediyetü'l-Ârifîn: Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn**, C. I, Tahran, Mektebetü'l-İslâmiyye ve Ca'ferî el-Tebrîzî.
- BAKR, A.: 1990 “Interrelationships among the Damurdashi Group of Manuscripts”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 79-88.
- BALIC, S.: 2006 **Katalog Der Türkischen Handschriften Der Österreichischen Nationalbibliothek, Neuerwerbungen 1864-1994**, Fünfter Band, Ankara, TTK Yayınları.
- BARKAN, Ö. L.: 1943 **XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, C. I, s. 355-387.
- BAYSAL, J.: 2010 **Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar (1729-1875)**, İstanbul, Hiperlink Yayınları.
- BEYDİLLİ, K.: 1995 **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane:**

- Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- BEYDİLLİ, K.: 2010 “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, **Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim Dönemi**, Ed. Kenan Seyfi, İstanbul, İSAM Yayınları, s. 27-57.
- BJORNEBOE, L.: 2007 **In Search of the True Political Position of the ‘Ulama, An analysis of the Aims and Perspectives of the Chronicles of Abd al-Rahman al-Jabarti (1753-1825)**, Aarhus, Aarhus University Press.
- BOUSTANY, S.: 1954 **The Press During the French Expedition in Egypt, 1798-1801**, Cairo, Al-Arab Bookshop.
- BOWRING, J.: 1840 **Report on Egypt and Candia**, London, W. Clowes and Sons.
- BREWER, D. J., **Mısır ve Mısırlılar**, Çev. Nihal Uzan, Ankara, Arkadaş Yayınevi.
- TEETER, T.: 2011
- BROCKELMANN, C.: **Geschichte der Arabischen Litteratur**, Zweiter Band, Leiden, E. J. Brill.
- 1949
- BROCKELMANN, C.: **History of the Arabic Written Tradition**, V. II, Trans. by Joep Lameer, Ed. by Maribel Fierro, M. Şükrü Hanioğlu, Renata Holod, Florian Schwarz, Leiden, E. J. Brill.
- 2016
- BULUT, Y.: 2004 **Oryantalizmin Kısa Tarihi**, İstanbul, Küre Yayınları.
- CARDIN, A.: 1838 **Journal d’Abdurrahman Gabarti pendant l’Occupation Française en Égypte, Suivi D’un Précis De La Môme Campagne, Par Mou’allem Nicolas el-Turki**, Traduits de l’Arabe, Paris, Dondey-Dupré.
- CEBECİOĞLU, E.: **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Anka Yayınları.
- 2004
- EL-CEBERTİ, A.: 1282 **Tarih-i Mısır, Terceme-i Behcet Efendi**, İstanbul, Cerîdehâne Matbaası.
- el-CEBERTİ, A.: 1997 **Acâibu’l-Âsâr fi’t-Terâcimi ve’l-Ahbâr**, Tah. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, Kahire, Matbaatü Dâri’l-Kütübi’l-Misriyye, I-IV.

- el-CEBERTİ, A.: 1998 **Mazharu't-Takdîs bi-Zevâli Devleti'l-Fransis**, Tah. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kahire, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye.
- el-CEBERTİ, A.: t.y. **Târîhu Müddeti'l-Fransis bi-Mısır**, Tah. Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kahire, Dârü'l-Kitâbi'l-Câmiî.
- el-CEBERTİ, A.: 2013 **Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr**, Tah. Shmuel Moreh, C. I-IV, Jerusalem, Printiv Press.
- CEVDET, A.: 1309 **Tarih-i Cevdet**, C. VII, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniyye.
- CEYLAN, A.: 2014 **Osmanlı Taşra İdari Tarzı Olarak Eyalet-i Mümtaze ve Mısır Uygulaması**, İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- CHOUEIRI, Y. M.: 2003 **Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation-State**, London, Routledge.
- CLEVELAND, W. L.: 2008 **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul, Agora Kitaplığı.
- COFFIN, J. G. & STACEY, R. C.: 2005 **Western Civilizations: Their History & Their Culture**, New York, WW Norton & Company.
- COOK, M.: 2012 **Kısa Dünya Tarihi: İnsanın Dünya Üzerindeki Macerası**, Çev. Melahat Fındık, İstanbul, Say yayınları.
- CRABBS, J. A.: 1984 **The Writing of History in Nineteenth-Century Egypt, A Study in National Transformation**, Cairo, The American University in Cairo Press.
- CRABBS, J. A.: 1990 "Historiography and the Eighteenth-Century Milieu", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 9-24.
- CRECELIUS, D.: 1990 "Ahmad Shalabi ibn 'Abd al-Ghani and Ahmad Katkhuda 'Azaban al-Damurdashi: Two Sources for al-Jabarti's 'Aja'ib al-Athar Fi'l-Tarajim Wa'l-Akhbar", **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 89-102.
- CRECELIUS, D.: 1998 "Egypt in the eighteenth century", **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, s. 59-86.

- CRECELIUS, D.: 2001 “*Al-Jabarti’s ‘Aja’ib al-athar fi al-tarajim wa’l-akhbar* and the Arabic Histories of Ottoman Egypt in the Eighteenth Century”, **The Historiography of Islamic Egypt (c.950-1800)**, Ed. Hugh Kennedy, Leiden, Brill, s. 221-235.
- ÇELİK, Y.: 2009 “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Bâbiâî’ye Karşı Tutumu ve 1836’da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 20, s. 69-100.
- ÇETİN, A.: 1998 **Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır Valiliği: Osmanlı Belgelerine Göre**, İstanbul, Fatih Ofset.
- ÇETİNKAYA, Y. D.: 2014 “Kalın Çizgilerle Ortadoğu Tarihinde Direniş ve Toplumsal/Siyasal Aktörler (1798-211)”, **Ortadoğu: Direniş, Devrimi Emperyalizm**, Der. Y. Doğan Çetinkaya, İstanbul, İletişim Yayınları.
- DAVISON, R. H.: 2000 “Osmanlı Diplomasisi ve Bıraktığı Miras”, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 246-300.
- DAVİŞA, A.: 2004 **Arap Milliyetçiliği: Zaferden Umutsuzluğa**, Çev. Lütfi Yalçın, İstanbul, Literatür Yayıncılık.
- DAVUTOĞLU, A.: 2016 **Medeniyetler ve Şehirler**, İstanbul, Küre Yayınları.
- DAWN, C. E.: 1998 **Osmanlıcılıktan Arapçılığa**, Çev. Bahattin Aydın & Taşkın Temiz, İstanbul Yöneliş Yayınları.
- DERİNGİL, S.: 2013 **Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- DERİNGİL, S.: 2014 **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, İstanbul, Doğan Kitapçılık.
- DI-CAPUA, Y.: 2004 Yoav Di-Capua, “‘Jabarti of the 20th Century’: The National Epic of Abd Al-Rahman Al-Rafi’i and Other Egyptian Histories”, **International Journal of Middle East Studies**, 36, s. 429-450.

- DI-CAPUA, Y.: 2009 **Gatekeepers of the Arab Past: Historians and History Writing in Twentieth-Century Egypt**, Berkeley, University of California Press.
- DODWELL, H.: 1931 **The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press.
- DRIAULT, E.: 1329 Köprülüzade M. Fuad, “Medhal ve Bibliyografi”, **Napoleon’un Şark Siyaseti: Selim-i Sâlis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, Trc. Köprülüzade M. Fuad, Dersaadet, Kanaat Matbaası, s. 3-23.
- DUMAN, S.: 2010 **Modern Ortadoğu’nun Oluşumu**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi.
- DURŞUN, D.: 1995 **Ortadoğu Neresi**, İstanbul, İnsan Yayınları.
- DYALA, H.: 2007 “Nineteenth-Century Egypt as Dynastic Locus of Universality: The History of Muhammad Ali by Khalil ibn Ahmad al-Rajabi”, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, Vol. XXVII, s. 62-82.
- DYKSTRA, D.: 1998 “The French Occupation of Egypt, 1798-1801”, **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, s. 113-138.
- ERKİLET, A.: 2004 **Orta Doğu’da Modernleşme ve İslami Hareketler**, Ankara, Hece Yayınları.
- FAHMY, K.: 1998 “The Era of Muhammad Ali Pasha, 1805-1848”, **The Cambridge History of Egypt**, V. II, Ed. by M. W. Daly, Cambridge, Cambridge University Press, s. 139-179.
- FAHMY, K.: 2010 **Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, Çev. Cihan Deniz Zarakolu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- FAHMY, K.: 2010 “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın “Nizam-ı Cedid” Ordusunda Çıkan İsyan”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma**, Ed. Jane Hathaway, Çev. Deniz Berktaş, İstanbul, Alkım Yayınevi, s. 201-214.
- FANON, F.: 1988 **Siyah Deri Beyaz Maske**, Çev. Cahit Koytak, İstanbul, Seçkin Yayıncılık.

- FAROQHI, S.: 2012 **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Ercan Ertürk, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- FAROQHI, S. & Ortadoğu'da Zanaatlar ve Zanaatkarlar: Müslüman
DEGUILHEM, R.: Akdeniz'de Bireyin Biçimlenmesi, Çev. Hatice Aslı Tamaç, 2017
İstanbul, Alfa Yayınları.
- FINDLEY, C. V.: 2000 "Osmanlı İdari Mirası ve Modern Ortadoğu", **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 222-245.
- FLÜGEL, G. L.: 1865 **Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien**, Zweiter Band, Wien, Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei.
- GATTO, J. T.: 2016 **Eğitim Bir Kitle İmha Silahı: Zorunlu Eğitimin Karanlık Dünyasına Bir Yolculuk**, Çev. Mehmet Ali Özkan, İstanbul, EDAM.
- GELVIN, J. L. 2016 **Modern Ortadoğu Tarihi (1453-2015)**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, Timaş Yayınları.
- GHAZZAL, Z.: 2011 "Ulema: Statüsü ve İşlevi", **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- GILBERT, E. & **Dünya Tarihinde Afrika, Tarih Öncesinden Günümüze**, Çev. REYNOLDS J. T.: Mehmet Demirkaya, İstanbul, Küre Yayınları. 2016
- GOLDSCHMIDT, A.: **Modern Egypt, The Formation of a Nation-State**, Colorado, 1988
Westview Press.
- GOLDSCHMIDT, A.: **Biographical Dictionary of Modern Egypt**, Cairo, The American 2000
University in Cairo Press.
- GOLDSCHMIDT, A. & **Historical Dictionary of Egypt**, Maryland, The Scarecrow Press.
JOHNSTON, R.: 2003
- GOLDZIER, I.: 2016 **Klasik Arap Literatürü**, Çev. Azmi Yüksel & Rahmi Er, İstanbul, Vadi Yayınları.
- GRAN, P.: 1979 **Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1840**, Austin,

- University of Texas Press.
- GÖRGÜN, H.: 2004 “Mısır”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, s. 569-575.
- GÜNER, S.: 2017 “İşgal ve Reformlar Gölgesinde Mısırlı Bir Tarihçi: Abdurrahman el-Cabertî (1754-1822)”, **Avrupa Tarihinde Türk Eli, Gümeç Karamuk Armağanı**, Ed. R. Acun- S. Küçük, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 157-174.
- HADDAD G. M.: 1961 “The Historical Work of Niqula El-Turk”, **Journal of the American Oriental Society**, v. 81/3, s. 247-451.
- HANNA, N.: 2001 “The Chronicles of Ottoman Egypt: History or Entertainment”, **The Historiography of Islamic Egypt (c.950-1800)**, Ed. Hugh Kennedy, Leiden, Brill, s. 237-250.
- HANNA, N.: 2006 **Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak**, Çev. Deniz Öktem, İstanbul, Küre Yayınları.
- EL-HAŞŞÂB, İ.: 1992 **Hulâsatü mâ Yürâd min Ahbâri'l-Emîr Murâd**, Tah. ve Trc. Hamza A. Bedr & Daniel Crecelius, Kahire, el-Arabi li'l-İ'lan ve'n-Neşr.
- EL-HAŞŞÂB, İ.: 1990 **Ahbâru Ehli'l-Karni's-Sâni Aşer: Târîhu'l-Memâlik fi'l-Kâhire**, Tah. Abdülaziz Cemaleddin, İmad Ebu Gazi, Kahire, el-Arabi li'n-Neşr ve't-Tevzî'
- EL-HAŞŞÂB, İ.: 2003 **et-Târîhu'l-Müsel sel fî Havâdisi'z-Zamân ve Vekâyii'd-Dîvân, 1800-1801**, Ed. Muhammad Afifi, André Raymond, Kahire, Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye.
- HATHAWAY, J.: 1990 “Sultans, Pashas, Taqwims, and Mühimmes: a Reconsideration of Chronicle-Writing in Eighteenth Century Ottoman Egypt”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 51-78.
- HATHAWAY, J.: 2002 **Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi**, Çev. Nalan Özsoy, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- HATHAWAY, J.: 2009 **Al-Jabarti's History of Egypt**, (Ed.), Princeton, Markus Wiener Publishers.
- HATHAWAY, J.: 2009 **İki Hizbin Hikâyesi: Osmanlı Mısırı ve Yemen'inde Mit, Bellek**

- ve Kimlik**, Çev. Cemil Boyraz, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- HATHAWAY, J.: 2016 **Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- HEYWORTH-DUNNE, J.: 1938 **An Introduction to the History of Education in Modern Egypt**, London, Burleigh Press.
- HEYWORTH-DUNNE, J.: 1940 "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic", **Journal of the Royal Asiatic Society**, V. 72/4, s. 25-349.
- HITTI, P. K.: 2002 **History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present**, New York, Palgrave Macmillan.
- HODGSON, M. G. S.: 1999 **Rethinking World History: Essays on Europe, Islam, and World History**, Cambridge, Cambridge University Press.
- HOLT, P. M.: "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, University of London, Vol. XXIV, s. 214-248.
- HOLT, P. M.: 1962 "Al-Jabarti's introduction to the history of Ottoman Egypt", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. XXV, s. 38-51.
- HOLT, P. M.: 1966 **Egypt and the Fertile Crecent, 1516-1922**, London, Longmans.
- HOLT, P. M.: 1968 "Ottoman Egypt (1517-1798): An Account of Arabic Historical Sources", **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P.M. Holt, London, Oxford University Press, s. 3-12.
- HOLT, P. M.: 2011 "Memlûk Kurumu", **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi, s. 183-202.
- HORNUNG, E.: 2004 **Mısır Tarihi**, Çev. Zehra Aksu Yılmaz, İstanbul, Kabalıcı Yayınevi.
- HOURLANI, A.: 1995 "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", **Ortadoğu'da Modernleşme**, Ed. William R. Polk & Richard L. Chambers, Çev.?, İstanbul, İnsan Yayınları.

- HOURLANI, A.: 2000 **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Çev. Latif Boyacı & Hüseyin Yılmaz, İstanbul, İnsan Yayınları.
- HUNTER, F. R.: 1984 **Egypt Under The Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy**, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- HUMPHREYS, R. S.: 2004 **İslam Tarih Metodolojisi, Bir Sosyal Tarih Uygulaması**, Çev. Murtaza Bedir, Fuat Aydın, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- HUSEYN EFENDİ: 1964 **Ottoman Egypt in the Age of of the French Revolution**, Trans. by Stanford Shaw, Cambridge & Massachusetts, Harvard University Press.
- HÜSEYİN, M.: 2004 **Modernizmin İslam Dünyasına Girişi**, Çev. Sezai Özel, İstanbul, İnsan Yayınları.
- İBN İYAS: 2016 **Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi**, Trc. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- İHSANOĞLU, E.: 2006 **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, İstanbul, IRCICA.
- İNAYET, H.: 1997 **Arap Düşüncesinin Seyri**, Çev. Hicabi Kırılancı, İstanbul, Yöneliş Yayınları.
- İRTEM, S. K.: 1999 **Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yayınları.
- el-İSHAKİ, M. A.: 1310 **Kitâbü Ahbâri'l-Üvel fî men Tasarrafe fî Mısır min Erbâbi'd-Düvel**, Kahire, Matbaatü'l-Yemeniyye.
- ISSAWI, C.: 1947 **Egypt: An Economic and Social Analysis**, London, Oxford University Press.
- INGRAM, E.: 1994 "The geopolitics of the first British expedition to Egypt-II, The Mediterranean Campaign, 1800-1", **Middle Eastern Studies**, 30:4, 1994, s. 699-723.
- al-JABARTİ, A.: 1975 **Al-Jabartî's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt**, Ed. and trans. by Shmuel Moreh, Leiden, Brill.
- al-JABARTİ, A.: 2004 **Napoleon in Egypt: Al-Jabarti's Chronicle of the French Occupation, 1798**, Ed. and trans. by Shmuel Moreh, Princeton,

- Markus Wiener Publishers.
- al-JABARTİ, A.: 2013 **Acâibu'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr**, V. I-V, Tah. Shmuel Moreh, Jerusalem, Printiv Press.
- KABAKÇI, E.: 2010 “Napoléon Bonaparte’ın Mısır Seferi (1798-1801)”, **Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim Dönemi**, Ed. Kenan Seyfi, İstanbul, İSAM Yayınları, s. 339-350.
- KAÇALIN, M. S.: 2006 “Mütercim Asım Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXXII, s. 200-202.
- KALIN, İ.: 2006 “Napoléon ile Cebertî Arasında: Modern Döneme Gिरerken Oryantalizmin Yeni Yüzleri”, **Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu**, İstanbul, İBB Kültür Müdürlüğü yayınları, s. 169-183.
- KALIN, İ.: 2007 **İslâm ve Batı**, İstanbul, İSAM Yayınları.
- KALIN, İ.: 2016 **Ben Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş**, İstanbul, İnsan Yayınları.
- KANAT, C.: 2012 “Tomanbay”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XLI, s. 236-237.
- KARAL, E. Z.: 1938 **Fransa, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi.
- KARAL, E. Z.: 1999 **III. Selim’in Hatt-ı Hümayunları**, Ankara, TTK Basımevi.
- KARAL, E. Z.: 1999 **Osmanlı Tarihi**, C. V., Ankara, TTK Basımevi.
- KARPAT, K. H.: 2011 “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırma”, **Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak: Gerileme Paradigmasının Sonu**, Haz. Mustafa Armağan, İstanbul, Timaş Yayınları.
- KAVAS, A., **Osmanlı’dan Günümüze Afrika Bibliyografyası**, İstanbul, Taş TANDOĞAN M., Mektep Yayıncılık.
- ÜLKER M. B.: 2013
- KAYALI, H.: 2003 **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, Çev. Türkay Yöney, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KEHHÂLE, Ö. R.: 1993 **Mu’cemü'l-Müellifin: Terâcimu Musannifi'l-Kütüb'il-Arabiyye**, C. I, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle.

- KEYDER, Ç.: 2004 “Mısır Deneyimi Işığında Türk Burjuvazisinin Kökeni”, **Memâlik-i Osmaniye’den Avrupa Birliği’ne**, Çev. Şennur Özdemir, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 141-179.
- KIRBIYIK, K.: 1993 “Cebertî, Hasan b. İbrahim”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. VII, s. 191-192.
- KILIÇ, H.: 1991 “Attar, Hasan b. Muhammed”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. IV, s. 98-99.
- KIZILTOPRAK, S.: 2010 **Mısır’da İngiliz İşgali: Osmanlı’nın Diplomasi Savaşı**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KIZILTOPRAK, S.: 2010 **Mehmet Ali Paşa’dan II. Abbas Hilmi Paşa’ya Mısır’da Osmanlı’nın Son Yüzyılı**, TBBD Yayınları, İstanbul.
- KOCABAŞ S.: 1990 **Tarihte Türkler ve Fransızlar**, İstanbul, Vatan Yayınları.
- KOLOĞLU, O.: 2015 **Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, İstanbul, Pozitif Yayınları.
- KOLOĞLU, O.: 2017 **Türk-Arap İlişkileri**, İstanbul, Tarihçi Kitabevi.
- KORTANTAMER, S.: 1983 “Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış”, **TİD**, S. I, s. 31-35
- KRAMERS, J. H.: 1979 “Mısır”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, Çev. A. Adıvar vd., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, C. VIII, s. 242-250.
- KUTLUOĞLU, M. H.: 1998 **The Egyptian Question (1831-1841)**, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- LANE, E. W.: 1895 **Manners and Customs of the Modern Egyptians**, London, East-West Publications.
- LANGLOIS, C. V. & SEIGNOBOS, C.: 2010 **Tarih Tetkiklerine Giriş**, Çev. Galip Ataç, Ankara, TTK Basımevi.
- LE BON, G.: 2014 **Arapların Medeniyeti**, Çev. Haktan Birsell, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- LEWIS, B.: 2000 “Çağdaş Arapça’nın Siyaset Terminolojisinde Osmanlı Mirası”, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar’da ve Ortadoğu’da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul,

- İletişim Yayınları, s. 301-315.
- LEWIS, B.: 2003 **Tarihte Araplar**, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, Anka Yayınları.
- LEWIS, B.: 2006 **Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Çev. Selen Y. Kölay, Ankara, Arkadaş Yayınları.
- LIVINSTON, J. W.: 1997 “Shaykhs Jabarti and ‘Attar: Islamic Reaction and Response to Western Sience in Egypt”, **Der Islam; Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients**, Vol. 74, 92-106.
- LOCKMAN, Z.: 2013 **Hangi Ortadoğu? Oryantalizm, Tarih Siyaset**, Çev. Burcu Birinci, İstanbul, Küre Yayınları.
- LOWRY, H.W.& ERÜNSAL, İ. E.: 2011 **Ashna Dönüş: Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın Kavala Kasabası ile Bağları, Mimari Eserler, Kitabeler ve Belgeler**, Çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.
- LUTSKIY, B.: 2011 **Arap Ülkeleri Yakın Tarihi: 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, Çev. Turan Keskin, İstanbul, Yordam Kitap.
- MACDONALD, D. B.: 1987 “Djabarti”, **E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam**, V. III, s. 986.
- MAKSUDOĞLU, M.: 1993 “Ceberî, Abdurrahman b. Hasan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.VII, s. 190-191.
- MARSOT, A. L.: 1982 “Muhammed Ali's Internal Policies”, **L'Égypte au XIXe Siècle**, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1982, s. 153-173.
- MARSOT, A. L.: 1984 **Egypt in the Reign of Muhammad Ali**, Cambridge, Cambridge University Press.
- MARSOT, A. L.: 1990 “A Comparative Study of Abd al-Rahman al-Jabarti and Niqula al-Turk”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 115-126.
- MARSOT, A. L.: 2010 **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- MASTERS, B.: 2017 **Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapları (1516-1918): Sosyal ve Kültürel Bir Tarih**, Çev. Feray Coşkun, İstanbul, Doğan Kitapçılık.
- MAZRUI, A.: 1992 **Afrikalılar**, Çev. Yusuf Kaplan, İstanbul, İnsan Yayınları.
- MERAL, A.: 2011 "Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün (Diller Okulu, 1835)", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XXXVII, s. 77-98.
- MERAL, A.: 2013 "A Survey of Translation Activity in the Ottoman Empire", **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XLII, s. 105-155.
- MITCHELL, T.: 2001 **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, Çev. Zeynep Altok, İstanbul, İletişim Yayınları.
- MOREH, S.: 1965 "Reputed Autographs of 'Abd al-Rahmân al-Jabartî and Related Problems", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, V. 28, s. 524-540.
- MOREH, S.: 2014 **The Historian Abd al-Rahmân al-Jabartî: His Life, Works, Autographs, Manuscripts and the Historical Sources of Ajâib al-Âthâr**, Oxford, Oxford University Press.
- el-MURADÎ, A. M.: 1988 **Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni's-Sâni Aşer**, C. I, Beyrut, Daru İbn Hazm.
- MURDEN, S.: 2011 "Politik Ekonomi: Modernleşmeden Ekonomiye", **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- MUSELLEM, B. F. 1997 "Ali Mübarek'in Modern Vizyonu", **İslâm Şehri**, Haz. R. B. Serjeant, Çev. Elif Topçugil, İstanbul, İz Yayıncılık, s. 235-257.
- MUSLU, C. Y.: 2016 **Osmanlılar ve Memlukler: İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet**, Çev. Zeynep Rona, İstanbul, Kitap Yayınevi.
- MÜTERCİM A. A.: 2015 **Âsım Efendi Tarihi: Osmanlı Tarihi 1218-1824/1804-1809**, Haz. Ziya Yılmaz, C. I, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

- ORTAYLI, İ.: 2006 **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Alkım Yayınevi.
- ÖMER, A. Ö.: 1978 **Abdurrahman el-Cebertî ve Nikola et-Türk, Dirâse Mukârane**, Beyrut, Dâru'l-Ehad.
- ÖZCAN, A.: 1998 “Hilafet, (Osmanlı Dönemi)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XVII, s. 546-553.
- ÖZEĞE, S.:1971 **Eski Harlerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu**, C. I, İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası.
- ÖZEĞE, S.:1977 **Eski Harlerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu**, C. II, İstanbul, Fatih Yayınevi Matbaası.
- ÖZEL, A.: 1988 “Acâibü'l-Âsâr”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. I, s. 314-315.
- ÖZKOÇ, Ö.: 2015 **Mısır'ın Uzun 19. Yüzyılı: Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- ÖZTÜRK, N. & YILDIZ, M.: 2013 **İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- QUATAERT, D.: 2004 **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktaş, İstanbul, İletişim Yayınları.
- PHILIP, T.: 1990 “The French and the French Revolution in the Works of al-Jabarti”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 127-140.
- PHILIP, T. & PEARLMANN, M. (ed.): 1994 **Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt**, Trans. by D. Crecelius, B. Abd al-Malik, Ch. Wendell and M. Fishbein, V. I, Stuttgart, Steiner.
- POONAWALA, I. K.: 1968 “The Evolution of al-Gabarti's Historical Thinking as Reflected in the Muzhir and the Agaib”, **Arabica**, vol. 15, s. 270-288.
- PRUSSKAYA, E.: 2015/3 “Arab Chronicles as a source for studying Bonaparte's Expedition to Egypt”, **Napoleonica. La Revue**, s. 48-60.
- RAFEQ, A.: 1990 “Syrian Manuscript Sources for the History of Eighteenth Century Ottoman Egypt”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, s. 103-114.

- RAFEQ, A.: 2011 “Farklı Bir Güç Dengesi, 18 ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu”, **Ortadoğu Tarihi**, Haz. Youssef M. Choueiri, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılap Kitabevi.
- RAYMOND, A.: 1990 “The Opuscul of Shaykh Ali al-Shadhili: a Source for the History of the 1711 Crisis in Cairo”, **Eighteenth Century Egypt: The Arabic Manuscript Sources**, Ed. by Daniel Crecelius, Claremont, Regina Books, 1990, s. 25-38.
- RAYMOND, A.: 2000 **Osmanlı Döneminde Arap Kentleri**, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- RAYMOND, A.: 2016 **Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi**, Çev. Alp Tümertekin, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- er-RECEBİ H. A.: 1997 **Târîhu'l-Vezir Muhammed Ali Bâşa**, Tah. Daniel Crecelius, Hamza Abdülaziz Bedr, Hüsameddin İsmail, Kahire, Darü'l-Âfâkı'l-Cedîde.
- ROGAN, E.: 2017 **Araplar, Bir Halkın Tarihi**, Çev. Cem Demirkan, İstanbul, Pegasus Yayınları.
- ROSENTHAL, F.: 1968 “Historiography: Islamic Historiography”, **International Encyclopedia of the Social Sciences**, Ed. David L. Sills, V. VI, s. 407-412
- RUSTOW, D. A.: 2000 “Askerî Miras”, **İmparatorluk Mirası: Balkanlar'da ve Ortadoğu'da Osmanlı Damgası**, Ed. L. Carl Brown, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 360-380.
- SAID, E. W.: 2004 **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, Çev. Berna Ülner, İstanbul, Metis Yayınları.
- SANDER, O.: 2011 **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, Ankara, İmge Kitabevi.
- SADGROVE, P. C.: 2000 “al-Turk, Nikula”, **The Encyclopaedia of Islam**, New Edition, V. X, s. 678-679.
- SARIKAYA, H.: 2014 “Mısır'ın İstirdadını Ele Alan Vakayinameler ve Mehmed Emin Karahanzade'nin Tarihçesi”, **İslami İlimler Dergisi**, C. 9, s. 71-

- SARIKAYA, H.: 2018 “Mısır’ın İşgali (1798-1801) Karşısında Osmanlı İdaresi ve Toplumu”, **Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş**, Ed. M. Ünver, M. Tanrıverdi, İstanbul, Hiperlink Yayınları, s. 453-481.
- SERKİS, Y. İ.: 1928 **Mu’cemü’l-matbûâtî’l-Arabiyye ve’l-Muarrebe**, Kahire, Matbaatu Serkis.
- SEVÜK, İ. H.: 1941 **Avrupa Edebiyatı ve Biz: Garptan Tercümeler**, C. II, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- es-SEYYİD, E. F.: 2000 “İskenderiye”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXII, s. 574-576.
- SHAW, S. J.: 1971 **Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807**, Massachusetts, Harvard University Press.
- SHAW, S. J.: 1995 “19. yy. Osmanlı Reformcularının Amaç ve Başarılarının Bazı Yönleri”, **Ortadoğu’da Modernleşme**, Ed. William R. Polk & Richard L. Chambers, Çev.?, İstanbul, İnsan Yayınları.
- SINOUE, G.: 1999 **Kavalalı Mehmet Ali Paşa: Son Firavun**, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Doğan Kitapçılık.
- SOURDEL, D.: 2017 **Arapların Tarihi**, Çev. Işık Ergüden, Ankara, Dost Kitabevi.
- SOYSAL, İ.: 1999 **Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)**, Ankara, TTK Basımevi.
- STRATHERN, P.: 2009 **Napoleon in Egypt**, New York, Bantam Books.
- STRAUSS, J.: 2002 “Turkish Translations from Mehmed Ali’s Egypt: A Pioneering Effort and its Results”, **Translations: (Re)shaping of Literature and Culture**, Ed. by Saliha Parker, İstanbul, Boğaziçi University Press, s.108-147.
- eş-ŞEYYÂL, C.: 1951 **Târîh’ut-Terceme fî Mısır fî Ahdi’l- Hamleti’l-Fransiyye**, Kahire, Darü’l-Fikri’l-Arabi.
- eş-ŞEYYÂL, C.: 1951 **Târîh’ut-Terceme ve’l Haraketi’s-Sekâfiyye fî Asri Muhammed Ali**, Kahire, Darü’l-Fikri’l-Arabi.

- eş-ŞEYYÂL, C.: 1958 **et-Târîh ve'l-Muerrihûn fî Mısır fi'l-Karni't-Tâsi Aşar**, Kahire, Mektebetü'n-Nahda el-Misriyye.
- el-SHAYYAL, G.: 1962 "Historiography in Egypt in the Nineteenth Century", **Historians of the Middle East**, Ed. Bernard Lewis and P. M. Holt, London, Oxford University Press, s. 403-421.
- eş-ŞARKAVÎ, A.: 1286 **Tuhfetü'n-Nâzırîn fî man Veliye Mısır mine'l-Mülûk ve's-Salâtîn**, Tah. İbrahim Abdülgaftar, ed-Düsûkî, Matbaatü'l-Âmire.
- TACIR J.: 1945 **Hareketü't-Terceme bi Mısır Hilâle'l-Karni't-Tâsi' Aşer**, Kahire, Darü'l-Maarif.
- TARBÎN, A.: 1970 **et-Târîh ve'l-Muerrihûne'l-Arab fi'l-Asri'l-Hadîs: Dirâse an Hareketi't-telifi't-Târîhî fî Aktâri'l-Vatani'l-Arabiyye**, Dımaşk.
- TANPINAR, A. H.: 2001 **19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Çağlayan Kitabevi.
- TAŞKÖPRİZÂDE, A. b. M.: 1975 **Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm**, C. I, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- TİBÎ, B.: 1998 **Arap Milliyetçiliği**, Çev. Taşkın Temiz, İstanbul, Yöneliş Yayınları.
- TOMAR, C.: 2004 "Mısır (Fetihden Osmanlı Dönemine Kadar)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, s. 559-563.
- TOMAR, C.: 2004 "Mısır, (İlim, Kültür ve Medeniyet 641-1517)", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, s. 575-577.
- TOLEDANO, E. R.: 2018 "Osmanlı Döneminde Arapça Konuşan Dünya: Sosyopolitik Bir Analiz", **Osmanlı Dünyası**, Ed. Christine Woodhead, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Alfa Yayınları, s. 579-597.
- TOYNBEE, J. A.: 1948 **Civilization on Trial**, New York, Oxford University Press.
- TOYNBEE, A.: 1980 **Medeniyet Yargılanıyor**, Çev. Ufuk Uyan, İstanbul, Yeryüzü Yayınları.
- et-TURK, N.: 1839 **Histoire de l'expédition des Français en Égypte**, publiée et traduite par M. Desgranges Aîné, Paris, Imprimerie Royale.

- TURC, N.: 1950 **Chronique d'Égypte 1798-1804**, Éditée et Traduite par Gaston Wiet, Le Caire, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.
- et-TÜRK, N.: 1993 **Hamletü Bunabart ilâ's-Şark, Mahtûtatü Nikola et-Türk**, Tah. Emel Beşşûr, Trablus, Jarrous Press.
- TZIOVAS D. (Ed.): 2007 **Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment**, London and New York, Routledge.
- VATIKIOTIS, P. J.: 1969 **The Modern History of Egypt**, London, Cox & Wyman Limited.
- WINTER, M.: 1980 "Turks, Arabs and Memlûks in the Army of Ottoman Egypt", **Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes**, Vol. 72, s. 97-122.
- WINTER, M.: 1992 **Egyptian Society Under Ottoman Rule, 1517-1798**, London, Routledge.
- WINTER, M.: 1999 "Osmanlı Yönetimi Sırasında Mısır Tarih Yazımında Osmanlılara Yaklaşımlar", **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, C.VII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, s. 681-689.
- WINTER, M.: 2001 "Attitudes toward the Ottomans in Egyptian Historiography during Ottoman rule", **The Historiography of Islamic Egypt (c.950-1800)**, Ed. Hugh Kennedy, Leiden, Brill, s. 195-210.
- WITTMAN, W.: 2011 **Osmanlı'ya Yolculuk (1799-1800-1801)**, Çev. Belkıs Dişbudak, Ankara, ODTÜ Yayıncılık.
- YAZICI, N.: 1991 "Vekayi-i Mısriye Üzerine Birkaç Söz", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 2, s. 267-278.
- YAZICI, S.: 2016 **19. Yüzyıl Mısır'da Devletin İnşası: Osmanlı Cihan Devletinden Modern Dünya Sistemine**, Ankara, TODAİE Yayınları.
- YEDİYILDIZ, B.: 2012 "Vakıf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. XXIX, s. 479-486.

- YEŞİL, F.: 2017 **Trajik Zafer: Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ZEYDAN, C.: 2013 **Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye**, Kahire, Hindâvî.
- ZEYDAN, C.: 2015 **Osmanlı Mısırı**, Çev. Mustafa Özcan, İstanbul, Ark Kitapları.
- ZURCHER, E. J.: 2005 **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

Halil İbrahim Erol, Tekirdağ'da doğdu. Ortaöğrenimini İstanbul'da tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2007 yılında mezun oldu. 2008 senesinde başladığı Yüksek Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Yakınçağ Tarihi alanında “Şanizade Mehmet Ataullah Efendi'nin Tarih Anlayışı” başlıklı teziyle 2010 yılında bitirdi. 2012-2013 yılları arasında MEB bursu ile Arapça eğitimi almak ve 2013-2014 yılları arası ise YÖK bursu ile doktora tez konusuyla ilgili akademik araştırmalar yapmak üzere Ürdün Üniversitesi'nde bulunmuştur. 2009 senesinden beri ise Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak vazifesine devam etmektedir. Tarih felsefesi, tarih yazıcılığı, kavramlar tarihi, son dönem Osmanlı düşünce tarihi, Orta Doğu tarihi, XIX. yüzyıl Mısır tarihi ilgi alanları arasında yer almakta olup bu mecralarda çalışma ve yayım yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.